

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΑΣΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΗΣ ΓΑΙΟΠΡΟΣΟΔΟΥ ΣΤΟΥΣ ΚΛΑΣΙΚΟΥΣ

ΚΑΙ ΣΤΟΝ Κ. ΜΑΡΞ

ή

Η ΧΡΗΣΙΜΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΓΑΙΟΠΡΟΣΟΔΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ

ΟΡΙΣΜΕΝΩΝ ΖΗΤΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Διδακτορική Διατριβή

Ζαχαρίας Δεμαθάς

Αθήνα 1998

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Πάντειο Πανεπιστήμιο δεν υποδηλώνει την αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα (Ν.5343/42, άρθρο 202, παράγραφος 2).

Περιεχόμενα

Προλογος	1
Μέρος Πρώτο: Το αντικείμενο και οι θεωρίες	
1. Το αντικείμενο της εργασίας και η μέθοδος προσέγγισης	7
1.1. Εισαγωγή	7
1.2. Αντικείμενο της εργασίας	8
1.3. Δομή της εργασίας	13
1.4. Προϊστορία της εργασίας	14
1.5. Η έννοια της γαιοπροσόδου	21
1.6. Παρατηρήσεις σχετικά με τη βιβλιογραφία	24
1.7. Μέθοδος προσέγγισης	31
1.8. Επαναδιατύπωση του αντικειμένου	37
1.9. Περιορισμοί	38
1.10. Σημειώσεις	41
2. Θεωρίες της γαιοπροσόδου	54
2.1. Εισαγωγή	54
2.2. Επιλογή των θεωριών	54
2.3. Οι Φυσιοκράτες	63
2.4. Ο Αντ. Σμιθ	67
2.5. Η θεωρία της γαιοπροσόδου του Ντ.Ρικάρντο	69
2.6. Κ. Μαρξ	70
2.6.1. Γενικά - διαφορική και απόλυτος γαιοπρόσοδος	70
2.6.2. Γαιοπρόσοδος I και II, αστική γαιοπρόσοδος	76
2.6.3. Η παραγωγή κατοικιών	77
2.7. Η κατάσταση στην Γαλλία και την Αγγλία την εποχή διατύπωσης των συγκεκριμένων θεωριών	80
2.8. Σημειώσεις	84
Μέρος Δεύτερο: Πορίσματα	
3. Σχήματα παραγωγής κατοικίας	87
3.1. Εισαγωγή - αντικείμενο - προϊστορία	87
3.2. Το πρόβλημα και η σχετική βιβλιογραφία	88
3.3. Τα σχήματα	96
3.3.1. Γενικά	96
3.3.2. Η αντιπαροχή	104
3.4. Δυναμισμός, προϋποθέσεις, όρια	109
3.5. Συμπεράσματα	115
3.6. Σημειώσεις	118

4. Οικονομική λειτουργία του ορεινού χώρου	120
4.1. Εισαγωγή	
4.1.1. Το αντικείμενο	120
4.1.2. Οργάνωση της προσέγγισης	121
4.1.3. Στόχοι και ορισμοί	122
4.1.3.1 Στόχοι	122
4.1.3.2 Ορισμοί	124
4.1.4. Η περιοχή	128
4.2. Δυνατότητες και όρια της οικονομικής προσέγγισης	130
4.2.1. Οικονομικές λειτουργίες - Οικονομικές σχέσεις	
Οικονομικά μεγέθη	130
4.2.2. Οικονομικά στοιχεία	132
4.2.3. Αμιγείς και μεικτές μορφές	135
4.2.4. Εσωστρεφείς και εξωστρεφείς διαδικασίες	137
4.2.5. Συμπεράσματα	140
4.3. Μεθοδολογικές παρατηρήσεις	141
4.3.1. Η μέθοδος της προσέγγισης	141
4.3.2. Χρονικός ορίζοντας	143
4.3.3. Οικονομικές και κοινωνικές	
διαδικασίες και περιβάλλον	144
4.3.3.1 Ιστορικές παρεμβάσεις στη φύση	144
4.3.3.2 Επιδράσεις εξορύξεων	145
4.3.3.3 Επιδράσεις δραστηριοτήτων μεταποίησης	
και κατασκευών	146
4.3.3.4 Επιδράσεις των οικισμών της υπαίθρου	147
4.3.3.5 Επιδράσεις των δραστηριοτήτων αναψυχής	149
4.4. Το γενικό πλαίσιο της προσέγγισης - Ο ορεινός χώρος	149
4.5. Το ειδικό πλαίσιο της προσέγγισης - η περιοχή Β. Πίνδου	156
4.6. Η οικονομία της περιοχής: εικόνα και	
διάγνωση κατάστασης και τάσεων	160
4.6.1. Παραγωγικές δραστηριότητες	160
4.6.2. Πηγές εισοδημάτων	163
4.6.3. Συμπεράσματα	165
4.7. Οικονομική λειτουργία του ορεινού χώρου- σχηματική	
παρουσίαση	166
4.8. Σημειώσεις	173

Μέρος Τρίτο: Μελέτες περιπτώσεων

5. Ενότητες παραγωγικών προτύπων Οργανισμών	
 Τοπικής Αυτοδιοίκησης Β. Πίνδου	175
5.1. Εισαγωγή	175
5.2. Ενότητες παραγωγικών προτύπων, δεδομένα και μέθοδος	176
5.2.1. Ενότητες παραγωγικών δραστηριοτήτων	176
5.2.2. Δεδομένα	177
5.2.3. Μέθοδος	177
5.3. Διοικητικά δεδομένα	179
5.4. Πληθυσμός	180
5.4.1. ΟΤΑ - Οικισμοί - Κατοίκηση	180
5.4.2. Πληθυσμός	181

5.5. Κατανομή εκτάσεων κατά βασικές κατηγορίες	185
5.5.1. Κατάταξη των ΟΤΑ	185
5.5.2. Φυσικοί παραγωγικοί πόροι	189
5.6. Καλλιέργειες - κτηνοτροφία	189
5.6.1. Κατανομή καλλιεργειών, τεμαχισμός, αρδεύσεις	189
5.6.2. Κτηνοτροφία	195
5.6.3. Χρήση μηχανών	197
5.7. Απασχόληση κατοίκων ΟΤΑ στον πρωτογενή τομέα και αλλού	198
5.7.1. Καταστήματα και απασχόληση στο δευτερογενή τομέα	199
5.8. Η εικόνα της αγροτικής παραγωγής	201
5.8.1. Συνεταιρισμοί	203
5.8.2. Τουριστική υποδομή	203
5.9. Συμπεράσματα	204
5.10. Η κατάταξη της περιοχής σε ενότητες	211
6. Παραγωγική δομή και πόροι κεντρικού ορεινού όγκου της χώρας	216
6.1. Εισαγωγή	216
6.2. Ο χώρος	216
6.2.1. Η άμεση περιοχή	216
6.2.2. Ευρύτερη περιοχή	220
6.3. Κατάσταση και δυνατότητες της οικονομίας	221
6.3.1. Μέθοδος	221
6.3.2. Δυναμική Πληθυσμού	226
6.3.3. Απασχόληση	226
6.3.4. Κενές κατοικίες	227
6.3.5. Διάρθρωση κλάδων πρωτογενούς τομέα	227
6.3.6. Φυσικοί πόροι - Δυνατότητες	228
6.3.7. Οικιστικό Δίκτυο	229
6.4. Συμπεράσματα	231
6.5. Χάρτες	231
7. Γενικό Συμπέρασμα - προοπτικές	233
7.1. Συμπεράσματα	233
7.2. Προοπτικές	235
8. Παράρτημα: Πίνακες στατιστικών στοιχείων	238
8.1. Στοιχεία Β. Πίνδου	238
8.2. Στοιχεία Κεντρικού Ορεινού Όγκου	240
9. Βιβλιογραφία	267

Πρόλογος

Η εργασία αυτή που κατατίθεται με διατριβής αποτελεί προϊόν μιας ενασχόλησης η αφετηρία της οποίας βρίσκεται αρκετά πίσω στο χρόνο.

Αν και η συγγραφή της με την συγκεκριμένη μορφή πραγματοποιήθηκε τους τελευταίους μήνες ο προβληματισμός, ως προς την θεωρητική του διάσταση, απασχολεί τον συγγραφέα από τα μέσα της δεκαετίας του '70.

Η εκπόνησή της εργασίας όλη αυτή την περίοδο, με αυξομειούμενη κατά περιόδους ένταση, προσέφερε στον συγγραφέα ένα «κόκκινο νήμα», γύρω από το οποίο οργάνωσε τις άλλες επιστημονικές και ερευνητικές του δραστηριότητες. Η όλη διαδικασία θυμίζει ηλεκτρονικό παιχνίδι στο οποίο ο παίκτης καλείται να ανοίξει μία πόρτα για να βρεθεί αμέσως σε περισσότερες. Όμως, απ' αυτές πόρτες δεν υπάρχει μία και μόνη που είναι η σωστή και οδηγεί στη λύση του προβλήματος. Αυτό δυστυχώς γίνεται μόνο στα παιχνίδια. Στην περίπτωση της εργασίας αυτής κάθε μία από τις πόρτες αυτές οδηγούσε, και οδηγεί, σε μία το ίδιο ενδιαφέρουσα διαδρομή, όπως και οι άλλες. Μάλιστα, οι διαδρομές αυτές διαπλέκονται, διαχωρίζονται για λίγο και πάλι προχωρούν... κ.ο.κ..

Ίσως η διαδρομή αυτή να αποτελεί και το λόγο που η εκπόνηση της αυτής «κράτησε» τόσο πολύ προσφέροντας, όμως, ταυτόχρονα κατά τη διάρκεια της και το πλαίσιο γύρω από το οποίο οργανώνονται οι σχετικοί με το έδαφος και το χώρο προβληματισμοί του συγγραφέα.

Τα αποτελέσματά της είναι αντιφατικά και ενδιαφέροντα, ταυτόχρονα. Τουλάχιστον από τη σκοπιά του εκπονήσαντος.

Η αντίφαση συνίστανται στην σχετική απογοήτευση η οποία εισπράχθηκε τη στιγμή που έγινε κατανοητό ότι η σχετική με την γαιοπρόσοδο θεωρία ουσιαστικά έχε ολοκληρωθεί μετά την συμβολή στο ζήτημα αυτό του Μαρξ και μόνο δευτερευόντως μπορεί να αποτελέσει επιστημονικό προς συζήτηση θέμα.

Την απογοήτευση αυτή τη διαδέχθηκε το ενδιαφέρον που προξένησε η διαπίστωση ότι, παρ' όλα αυτά η γαιοπρόσοδος, ως κατηγορία της Πολιτικής Οικονομίας, μπορεί να συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση μίας σειράς ζητημάτων που συνδέονται με τη σημασία του εδάφους, ως αντικειμένου ιδιοκτησίας και ως στην παραγωγή εντασσόμενου πόρου.

Ο προβληματισμός αυτός τόνωσε ξανά το ενδιαφέρον προς το αντικείμενο ιδιαίτερα επειδή συνδέονταν άμεσα με συγκεκριμένα και ενδιαφέροντα ζητήματα.

Από τα ζητήματα αυτά διερευνήθηκαν δύο, ως τρόπον τινά πορίσματα του θεωρητικού προβληματισμού εξειδικευμένα στις συνθήκες της χώρας μας. Το ζήτημα της παραγωγής κατοικίας και το ζήτημα της κίνησης της οικονομίας του ορεινού χώρου.

Το πρώτο ζήτημα τροφοδοτήθηκε από την εμπειρία που συνέλεξε ο υποψήφιος κατά τη συμμετοχή του στην ερευνητική ομάδα του ΕΚΚΕ που εκπονούσε κατά τη δεκαετία του '80 την έρευνα για την κατοικία.

Το δεύτερο ζήτημα άντλησε στοιχεία και εμπειρίες σειρά μελετών και ερευνητικών προγραμμάτων για τον ορεινό χώρο όπου ο συγγραφέας ως υπεύθυνος του οικονομικού τμήματός τους. Σε σχέση με την εργασία αυτή δύο απ' αυτές είναι οι πιο σημαντικές. Η διερεύνηση της Β. Πίνδου και η διερεύνηση του κεντρικού ορεινού όγκου της χώρας. Για το σύνολο του προβληματισμού, πάντως, σημασία έχουν και η παλιότερη προσέγγιση του Ζαγορίου καθώς και οι δύο προσεγγίσεις της Δυτ. Ροδόπης.

Με την έννοια αυτή η εργασία αποτελεί μία σύνθεση, μεταξύ θεωριών όσο και μεταξύ θεωρίας και καλώς νοούμενης ευρύτερης πρακτικής.

Κατά τη διάρκεια εκπόνησης της εργασίας αυτής είχα την τύχη να εργάζομαι στην τότε «Πάντειο», Πάντειο Πανεπιστήμιο, τώρα, και να συμμετέχω στις διαδικασίες διδασκαλίας σε προπτυχιακό επίπεδο σε όλα τα σχήματα που προηγήθηκαν του σημερινού Τμήματος Αστικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΤΑΠΑ), στο οποίο βρίσκομαι σήμερα και του οποίου, άλλωστε, το όνομα πρόκειται να αλλάξει σύντομα σε Τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης. Σε επίπεδο μεταπτυχιακού κύκλου σπουδών συμμετείχα στη διδασκαλία του προγράμματος που προσέφερε το Ινστιτούτο Περιφερειακής Ανάπτυξης και το μεταπτυχιακό πρόγραμμα του Τμήματος ΑΠΑ που διαδέχθηκε το πρόγραμμα του ΙΠΑ.

Σημαντικό μέρος του προβληματισμού που κατατίθεται στην εργασία αυτή, προσαρμοσμένο στις ανάγκες και στις συνθήκες διδασκαλίας, έχει αναπτυχθεί, παρουσιαστεί και, ως ένα σημείο, εκτεθεί σε κριτική στα πλαίσια αυτών των εκπαιδευτικών διαδικασιών.

Ο συγγραφέας θα ήθελε από το σημείο αυτό να ευχαριστήσει όλους όσους του έδωσαν κατά την μακρά και αργόσυρτη περίοδο εκπόνησης της εργασίας αυτής και την ευκαιρία να διδάσκει και να συμμετέχει σε ερευνητικές διαδικασίες.

Πρόκειται για τα μέλη του διδακτικού προσωπικού του Τμήματος Αστικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης, όλους τους συναδέλφους και φίλους, με τους οποίους ο συγγραφέας συνεργάστηκε μέχρι σήμερα κι εύχεται να συνεργάζεται για πολλά χρόνια ακόμα!

Διδάχθηκε, σε μία διαδικασία αλληλεπίδρασης από όλους, όχι μόνο σε επιστημονικά, σε διοικητικά, διαδικαστικά και συνδικαλιστικά θέματα, αλλά και στον τομέα των ανθρωπίνων σχέσεων, με αποτέλεσμα οι σχέσεις με όλους από συναδελφικές και επιστημονικές να μετασχηματιστούν και σε φιλικές.

Ιδιαίτερα θέλω να ευχαριστήσω τα μέλη της συμβουλευτικής και της επταμελούς επιτροπής, τους καθηγητές Μ. Λαμπρινίδη, Ν. Κόνσολα, και Π. Ρέππα και Π. Λουκάκη, Φ. Πάκο, Π. Γετίμη και Δ. Οικονόμου αντίστοιχα. Εκτός από την εμπιστοσύνη και προθυμία που έδειξαν κατά την διάρκεια εκπόνησης της εργασίας αυτής οι πρώτοι, παρά το μεγάλο χρόνο εκπόνησης και παρά τις προθέσεις αναβολής για μία ακόμα φορά της διαδικασίας ολοκλήρωσης της εργασίας αυτής από την πλευρά μου, όλοι κατά την τελική φάση της αντέδρασαν εξαιρετικά γρήγορα. Τους ευχαριστώ πολύ και γι' αυτό.

Τα μέλη της επιτροπής περιορίζονται αριθμητικά από το νόμο, όμως αυτό το γεγονός δεν θα έπρεπε να αποτελέσει λόγο να μην ευχαριστήσω πολλούς άλλους, φίλους και συναδέλφους από το ΤΑΠΑ που εξαιτίας θεσμικών περιορισμών δεν βρέθηκαν στην ομάδα στην οποία αναφέρθηκα προηγούμενα, όπως οι καθηγητές Γ. Σακέλλης, Αθ. Παπαδασκαλόπουλος και Ηλ. Σιδηρόπουλος. Κι αυτούς τους ευχαριστώ για την μέχρι τώρα συνεργασία μας, αλλά και για τις φιλικές μας σχέσεις.

Τον φίλο και συνάδελφο Γρ. Σεραφετινίδη, με τον οποίο μοιράστηκα για περισσότερα χρόνια το ίδιο γραφείο στην Αριστοτέλους 29, στο γνωστό «Λαγούδειο Μέγαρο», θέλω να τον ευχαριστήσω ξεχωριστά. Όλα αυτά τα χρόνια μάθαμε να ζούμε μαζί, να αντιμετωπίζουμε πολλά θέματα περίπου από την ίδια σκοπιά και κυρίως είχαμε την ευκαιρία να διεξάγουμε πολλές δημιουργικές και έντονες συζητήσεις, οι περισσότερες από τις οποίες έφθασαν σε θετικά αποτελέσματα. Είναι

κρίμα που «καθώς μεγαλώσαμε και όμορφα παλιώσαμε....» οι σειρήνες της τεχνολογίας τον οδήγησαν να επιλέξει γραφείο στο «νεώτερο» από τα «νέα» κτίρια.

Οι ευχαριστίες αυτές θα ήταν ελλιπείς, αν δεν ανέφερα ρητά σ' αυτούς που θα ήθελα να τις δεχθούν και τον φίλο Γιάννη Καρανίκα, Αρχιτέκτονα-Πολεοδόμο. Η στενή συνεργασία μου μαζί του σε πρακτικό μελετητικό επίπεδο αποτελεί παράδειγμα του τρόπου που η επιστημονική έρευνα μπορεί να συνδυάζεται με την καλώς εννοούμενη επαγγελματική και μελετητική πρακτική. Σε όσες μελέτες εκπονήσαμε μαζί, ο Γ. Καρανίκας ποτέ δεν υπέταξε τις σε δαπάνες ανάγκες που προκαλούσαν οι διάφορες ιδέες μου σε μία στενά λογιστικά προσδιοριζόμενη λογική αμοιβής - δαπανών της μελέτης, ακόμα και στις περιπτώσεις εκείνες όπου οι προϋπολογισμοί επέβαλαν κάτι τέτοιο. Κι όχι μόνο αυτό, οι μεταξύ μας συζητήσεις, επί των αντικειμένων που μελετούσαμε κάθε φορά, αποτελούσαν, κι ελπίζω να εξακολουθήσουν να αποτελούν και στο μέλλον πηγή προβληματισμού και έμπνευσης για μένα.

Για παρόμοιους λόγους θα ήθελα να ευχαριστήσω και τον Γιώργο Παυλάκη παλιό μεταπτυχιακό σπουδαστή του ΙΠΑ και δόκιμο μελετητή σήμερα.

Κατά τη διάρκεια της δραστηριότητας μου στο Πάντειο, και ιδιαίτερα κατά την περίοδο προετοιμασίας της εργασίας αυτής, συνεργάστηκα σε διάφορα ερευνητικά και εκπαιδευτικά αντικείμενα με τους Η. Κικίλια, Ι. Κεραμμίδου και Θ. Βασιλείνα.

Θέλω κι αυτούς να τους ευχαριστήσω ιδιαίτερα, όπως και όλη τη γραμματεία του ΤΑΠΑ και ιδιαίτερα την προϊσταμένη της κα. Φρ. Καπετανάκη. Όχι μόνο συνεργαζόμαστε άριστα όλα αυτά τα χρόνια, αλλά οι παροτρύνσεις της και η διοικητική της εμπειρία ήταν πολύτιμες για την ολοκλήρωση της εργασίας αυτής.

Εντελώς, ιδιαίτερα θα ήθελα να ευχαριστήσω τους δασκάλους μου. Τον αείμνηστο Σ. Καράγεωργα του οποίου η στάση αποτελεί υπόδειγμα που δύσκολα αναπαράγεται. Αυτός, άλλωστε, αποτελεί και τον λόγο που βρέθηκα στην Πάντειο. Τον Ν. Πετραλιά που από τα φοιτητικά μας χρόνια προσπάθησε να με μάθει ότι στην οικονομία, παρά την ευκολία που προκαλεί η μαθηματοποίηση της, δεν λειτουργούμε αξιωματικά, αλλά μελετάμε κοινωνικές σχέσεις. Τον Π. Λουκάκη στον οποίο αποδίδω σε μεγάλο βαθμό τις σχέσεις μου με το χώρο και τον προβληματισμό μου με την χωροταξία. Τον Ν. Κόνσολα που με έφερε σε επαφή με τον περιφερειακό προβληματισμό, μου έδειξε εμπιστοσύνη και με έμαθε μέσα από την πρακτική του σε «δύσκολες» περιόδους τη σημασία των ανθρωπίνων σχέσεων σε επιστήμη και διοίκηση. Τον Μ.

Λαμπρινίδη που με έμαθε, εκτός των άλλων, μάλλον χωρίς μεγάλη επιτυχία, αλλά γι' αυτό είμαι μόνο εγώ υπεύθυνος, να αντιμετωπίζω έντονες καταστάσεις με σχετική ηρεμία. Η συνεργασία μας στο μάθημα της Ελληνικής Οικονομίας, αλλά και σ' αυτή την εργασία που προσέφερε μόνο οφέλη. Τον Θ. Καλαφάτη με τον οποίο χρόνια συνεργάζομαι σε θέματα οικονομικής ιστορίας και ο οποίος συνέχεια με προτρέπει να ασχοληθώ με διάφορα ενδιαφέροντα ζητήματα. Τον Μ. Godelier, φίλο, συγγενή και δάσκαλο, οι ιδέες του οποίου όχι μόνο προσέφεραν νέους ορίζοντες στον προβληματισμό μου, αλλά συνέβαλαν σημαντικά και σε δύο πράγματα. Στην επανεπιβεβαίωση της δυναμικής και των δυνατοτήτων των ιδεών του Μαρξ, εφ' όσον δεν αντιμετωπίζονται δογματικά, και στη σημασία, που κάτω από ορισμένες συνθήκες κίνησης του κεφαλαίου, αποκτούν οι ενδιάμεσες και υβριδικές μορφές κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων.

Στην ίδια κατηγορία θα πρέπει να τοποθετηθούν και οι ευχαριστίες μου σε δύο φίλους και παλιούς συνεργάτες τον Γ. Τσουγιόπουλο και τον Μ. Καμχή. Αρχιτέκτονες πολεοδόμοι και οι δύο συνέβαλαν ουσιαστικά στην εμπλοκή μου με χωροταξικά θέματα και στη συγκρότηση των απόψεών μου για το χώρο. Παρά το γεγονός ότι οι ασχολίες τους με τα πράγματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης περιόρισαν σημαντικά τις δυνατότητες συνεργασίας μας, πρακτικά η επαφή μου μαζί τους εξακολουθεί να αποτελεί πηγή έμπνευσης εκτός των άλλων και στα σχετικά με τη χωροταξία ζητήματα.

Φθάνοντας στο τέλος του προλόγου αυτού θα ήθελα να ευχαριστήσω τις κυρίες Ρίτα Σκαρλά και Ρεγγίνα Μιχαλέττου που με μεγάλη προθυμία έγραψαν σε διάφορα μηχανήματα την εργασία αυτή σε πολύ σύντομο χρόνο.

Η τελευταία θέση που καταλαμβάνουν στον κατάλογο αυτό οι ευχαριστίες μου στη μητέρα μου Μάγδα Δεμαθά και στη συζυγό μου Σούλα Κίτσου δεν μειώνει την έντασή τους. Και οι δύο έδειξαν και δείχνουν υπομονή που εύχομαι να αποδειχθεί απεριόριστη.

Οι γονείς μου στην αρχή, και η μητέρα μου στη συνέχεια, έδειξαν μεγάλη ευρύτητα πνεύματος και κατανόηση ως προς τη χρονική διάρκεια των σπουδών μου, εγκυκλίων και μεταπτυχιακών, ενώ η Σούλα φαίνεται να δέχεται τις εντάσεις, τους ρυθμούς αλλά και το όλο και περιοριζόμενο, θεωρητικά κοινό, ελεύθερο χρόνο που προκαλείται από τις οργανωτικές αδυναμίες μου σε σχέση με τις επαγγελματικές μου ασχολίες, κατά ευπρεπή τρόπο. Το χρέος μου απέναντι τους δεν μπορεί να

αντισταθμισθεί με καλά εννοούμενες πράξεις, όπως π.χ. η αφιέρωση της εργασίας αυτής. Παραμένει απαραίτητο. Ελπίζω μόνο να μην αυξηθεί!

Ύστερα απ' όσα αναφέρω παραπάνω δεν μένει παρά να δηλώσω ότι για τα λάθη και τις παραλήψεις της εργασίας αυτής είμαι υπεύθυνος εγώ και κανένας άλλος.

Αθήνα, Ιούνιος 1998

Μέρος Πρώτο: Το αντικείμενο και οι θεωρίες

1. Αντικείμενο της Εργασίας και Μέθοδος Προσέγγισης

1.1. Εισαγωγή

Όπως άμεσα προκύπτει από τον τίτλο της εργασίας η όλη προσέγγιση κινείται σε δύο επίπεδα Σε ένα επίπεδο θεωρητικής διερεύνησης της έννοιας της γαιοπροσόδου, όπως αυτή συγκροτείται ως κατηγορία της Πολιτικής Οικονομίας στους κλασικούς και στον Κ. Μαρξ, και σε ένα επίπεδο στο οποίο εξετάζεται η πρακτική χρησιμότητα της έννοιας για την καλύτερη κατανόηση ζητημάτων της Πολιτικής Οικονομίας που συνδέονται με την ένταξη και τη σημασία της γης ή του εδάφους στην παραγωγική διαδικασία.

Η επιλογή και η τοποθέτηση του αντικειμένου της εργασίας με τον συγκεκριμένο τρόπο χρήζουν τεκμηρίωσης και εξειδίκευσης. Αυτό επιχειρείται στην επόμενη παράγραφο της εισαγωγής αυτής (Παράγραφος 1.1).

Από τον τρόπο που τοποθετείται το θέμα προκύπτει στη συνέχεια και η δομή της όλης προσέγγισης (Παράγραφος 1.2).

Ο συνδυασμός του προβληματισμού που προκύπτει από την κατανόηση της γαιοπροσόδου σε επίπεδο συγκεκριμένων θεωριών με την προσπάθεια κατανόησης συγκεκριμένων ζητημάτων της Πολιτικής Οικονομίας με τον μεγάλο χρόνο εκπόνησης της εργασίας αυτής κατά τη διάρκεια του οποίου ο γράφας δεν σταμάτησε να ασχολείται με διάφορα σχετικά με τη γη ζητήματα καθιστούν χρήσιμη μια συνοπτική αναφορά στην προϊστορία της εργασίας αυτής (Παράγραφος 1.3).

Στην επόμενη παράγραφο 1.4 τίθενται ορισμένα σχετικά με την έννοια της γαιοπροσόδου ζητήματα που αποσκοπούν στο να αποφευχθούν παρανοήσεις ως προς τον τρόπο που η έννοια αυτή γίνεται κατανοητή στα πλαίσια της συγκεκριμένης εργασίας. Είναι αυτονόητο από την χρονική περίοδο διαμόρφωσης των θεωριών στην οποία αναφέρεται η προσέγγιση, που προσδιορίζεται από τους βασικούς συγγραφείς οι θεωρίες των οποίων αποτελούν και τη βάση της κατανόησης της έννοιας, ότι πρόκειται για τη γαιοπρόσοδο στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Η μέθοδος προσέγγισης του αντικειμένου που αποτελεί στην ουσία και μαρτυρία της τοποθέτησης του συγγραφέα σε ζητήματα «σχολής επιστημονικής σκέψης»¹⁾ στο χώρο της Πολιτικής Οικονομίας, και η εξειδίκευση της τοποθέτησης αυτής σε σχέση με

ευρύτερα μεθοδολογικά ζητήματα και με την ιδιαίτερη προσέγγιση του αντικειμένου ακολουθούν στην Παράγραφο 1.5.

Προσδιορισμός και εξειδίκευση του θέματος, αλλά και ο σχετικά μεγάλος χρόνος που καλύπτουν οι βιβλιογραφικές πηγές οδηγούν στην αναγκαιότητα ενός συνοπτικού σχολιασμού της βιβλιογραφίας τόσο αυτής που εξετάστηκε κατά τη διάρκεια προετοιμασίας της εργασίας αυτής, όσο και αυτής που αναφέρεται στην τελική μορφή της εργασίας (Παράγραφος 1.6).

Στην τελευταία Παράγραφο 1.7 της εισαγωγής αυτής, τέλος, παρουσιάζονται συνοπτικά ορισμένοι περιορισμοί της εργασίας αυτής καθώς και κάποια γενικά συμπεράσματα. Τα τελευταία δεν υποκαθιστούν τα σχετικά με τις θεωρίες της γαιοπροσόδου και την πρακτική χρησιμότητά τους συμπεράσματα που αναπτύσσονται σε άλλα σημεία της εργασίας, αλλά συνδέονται με τη μέθοδο προσέγγισης του αντικειμένου.

1.2. Το αντικείμενο της εργασίας

Το αντικείμενο της εργασίας είναι διττό, όπως άλλωστε τίτλος και υπότιτλος της εργασίας δηλώνουν.

Σε επίπεδο «Ιστορίας της Οικονομικής Σκέψης», ή, όπως αποκαλούνταν το συγκεκριμένο πεδίο παλαιότερα, «Οικονομικών Δοξασιών ή Δογμάτων» διερευνάται η πορεία της έννοιας της γαιοπροσόδου καθώς μέσα από την έννοια αυτή, το έδαφος, εντάσσεται στην παραγωγική διαδικασία η γη.

Σε ένα επόμενο επίπεδο η γαιοπρόσодος, ως ιδιαίτερη κατηγορία της Πολιτικής Οικονομίας, αποτελεί την αφετηρία για την κατανόηση ορισμένων ζητημάτων που συνδέονται με την ένταξη της γης στην παραγωγική διαδικασία. Για λόγους προφανείς, μια και στο πρώτο μέρος οι θεωρίες της γαιοπροσόδου συνδέονται και με συγκεκριμένες εξελίξεις στις χώρες στις οποίες αυτές συγκροτήθηκαν, δηλαδή τη Γαλλία και την Μ. Βρετανία, σχολιάζονται ορισμένες εξελίξεις σχετικές με το ρόλο του εδάφους στις χώρες αυτές την περίοδο που διατυπώθηκαν οι θεωρίες. Ο σε πρακτικό επίπεδο προβληματισμός επικεντρώνεται σε ορισμένα ζητήματα που συνδέονται με το ρόλο της γης στην κίνηση της ελληνικής οικονομίας.

Η τοποθέτηση του ζητήματος με τον τρόπο αυτό οδηγεί τόσο στο πρώτο μέρος, που θα μπορούσε να ονομασθεί και «πεδίο θεωριών», όσο και στο δεύτερο και το τρίτο μέρος, που αντίστοιχα μπορούν να χαρακτηρισθούν ως το «πρακτικό» μέρος της προσέγγισης σε ορισμένα επιμέρους ερωτήματα.

Η απάντηση στα ερωτήματα αυτά εξειδικεύει ακόμα περισσότερο το αντικείμενο της εργασίας αυτής.

Ως προς το πρώτο τμήμα της εργασίας αυτής το θεωρητικό μέρος ή το πεδίο της θεωρίας τίθενται τα εξής δύο ερωτήματα:

Το πρώτο ερώτημα συνίσταται στο αν η γη ως πόρος που εντάσσεται στην κοινωνική παραγωγή χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερα στοιχεία σε σχέση με τους άλλους δύο πόρους την εργασία και το κεφάλαιο.

Το δεύτερο ερώτημα συντίθεται από τη διερεύνηση της διαδρομής της γαιοπροσόδου στην ιστορία της οικονομικής σκέψης και στην αναγνώριση στη διαδρομή αυτή στοιχείων που τεκμηριώνουν την ιδιαιτερότητά της κατηγορίας και επιτρέπουν την αναγνώριση της χρησιμότητας της για την κατανόηση ζητημάτων της Πολιτικής Οικονομίας στα οποία η γη φαίνεται να αποτελεί καθοριστικό παράγοντα.

Το δεύτερο αυτό ζήτημα μπορεί να επεκταθεί στηριζόμενο στην αλληλεξάρτηση των πόρων και του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων στην κοινωνική παραγωγική διαδικασία στην αναζήτηση της σημασίας της γαιοπροσόδου ακόμα και σε πεδία του προβληματισμού όπου η γη δεν φαίνεται να αποτελεί καθοριστικό παράγοντα.

Το πρώτο, επομένως ερώτημα, το ζήτημα της ιδιαιτερότητας της γης, και η θετική απάντηση σ' αυτό μπορεί να αποτελέσει τη βασική υπόθεση εργασίας της προσέγγισης αυτής.

Η υπόθεση αυτή διερευνάται στη συνέχεια με τη βοήθεια των συμβολών ορισμένων θεωρητικών. Η επιλεκτική αυτή προσέγγιση αποτελεί και διαπραγμάτευση της δεύτερης υπόθεσης εργασίας η οποία συνίσταται στην περιγραφή της διαδικασίας συγκρότησης της γαιοπροσόδου ως έννοιας της Πολιτικής Οικονομίας. Η γη μέσω της γαιοπροσόδου

εντάσσεται κατά την ανάπτυξη της εμπορευματικής παραγωγής κατά ιδιαίτερο και συγκεκριμένο τρόπο στην κοινωνική διαδικασία της παραγωγής.

Η παρακολούθηση της πορείας αυτής στη σκέψη συγκεκριμένων θεωρητικών οδηγεί στην πληρότερη κατανόηση της ιδιαιτερότητας του πόρου γη, αλλά και του τρόπου που αυτός εντάσσεται στην Πολιτικής Οικονομία.

Αυτά τα δύο στοιχεία, η ολοκλήρωση της έννοιας και η ιδιαιτερότητά της στο συγκεκριμένο οικονομικό σύστημα της καπιταλιστικής παραγωγής, αποτελούν και τα κριτήρια επιλογής των θεωριών.

Η επιλογή και η παρουσίαση των θεωριών που εξετάζονται αποτελεί ένα πρόσθετο ζήτημα.

Όπως θα φανεί στη συνέχεια ο συγγραφέας είναι της άποψης ότι οι σχετικές με την γαιοπρόσοδο απόψεις του Κ. Μαρξ αποτελούν και την ολοκλήρωση του προβληματισμού ένταξης της γαιοπρόσοδου στην Πολιτική Οικονομία μέσα από την κριτική της. Συνεπώς η ενασχόληση με τις άλλες θεωρίες μπορεί να φανεί ως υπερβολή.

Η παρουσίαση θα μπορούσε να στηριχθεί στην θετική ανάπτυξη των σχετικών με τη γαιοπρόσοδο του Μαρξ απόψεων και να αποφευχθεί η παρουσίαση των άλλων θεωριών.

Όμως, δεν επιλέγεται αυτή η μέθοδος μια και το ενδιαφέρον και το ιδιαίτερα χρήσιμο στοιχείο του προβληματισμού συνίσταται στην διερεύνηση της ευρύτερης διαδικασίας κίνησης της έννοιας σε συγκεκριμένες ιστορικές στιγμές της καπιταλιστικής ανάπτυξης μέχρι την ολοκλήρωση του καπιταλισμού σε κυρίαρχο τρόπο παραγωγής με την ανάπτυξη της βιομηχανίας, με την εισαγωγή των μηχανών στην παραγωγική διαδικασία²⁾.

Η οπτική αυτή προσδιορίζει και τις θεωρίες που αναπτύσσονται στα επόμενα. Όπως δικαιολογείται στο δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας αυτής η γαιοπρόσοδος εξετάζεται στους Φυσιοκράτες, τους κλασικούς Άνταμ Σμίθ και Ντ. Ρικάρντο και στον Κ. Μαρξ³⁾. Καλύπτεται έτσι μια περίοδος επιστημονικής παραγωγής από το 1750 μέχρι το 1870, περίπου ένα χρονικό διάστημα 120 ετών, που συνδέεται με την ανάπτυξη και την

κυριαρχία της βιομηχανικής επανάστασης η οποία οδήγησε και στην κυριαρχία του βιομηχανικού κεφαλαίου, στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Το αποτέλεσμα της θεώρησης αυτής συνίσταται στην αναλυτική διαδικασία διαμόρφωσης της έννοιας της γαιοπροσόδου στην ιδιαίτερη κατηγορία που εισάγει τη γη στην Πολιτική Οικονομία. Η διαδικασία αυτή παρουσιάζεται ως μια διαδικασία επαλλήλων προσεγγίσεων, σε αντιστοιχία με τους θεωρητικούς που εξετάζονται. Η ζ αυτή αποτελεί διαδικασία συγκρότησης του πεδίου του σχετικού με τη γαιοπρόσοδο προβληματισμού μέσα από την κριτική σύνθεση που αναπτύσσεται και στους τρεις τόμους του «Κεφαλαίου» του Κ. Μαρξ.

Κάθε θεωρία που προτάσσεται αποτελεί ένα ολοκληρωμένο σύνολο το οποίο εισηγείται μια αντίληψη για τη γαιοπρόσοδο.

Σύμφωνα με τις απόψεις του συγγραφέα η διαδικασία αυτή συμβάλλει τόσο στην συγκρότηση των απόψεων του Κ. Μαρξ όσο και στην κατανόηση των απόψεων αυτών.

Οι απόψεις των συγκεκριμένων θεωρητικών⁴⁾ πρέπει να εξετάζονται σε σχέση με την πορεία ανάπτυξης της συγκεκριμένης κατά περίπτωση μορφής του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής⁵⁾ στην περιοχή η οποία τροφοδότησε τους συγγραφείς με τις αναγκαίες εμπειρίες και πληροφορίες για τη συγκρότηση του προβληματισμού τους.

Η θεώρηση με τον τρόπο αυτό Φυσιοκρατών, Κλασικών και Κ. Μαρξ δεν αναιρεί και τις μεταξύ τους διαφορές. Σχετικά με το ζήτημα αυτό υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία. Άλλωστε, ο ίδιος ο Μαρξ ασχολείται σε περισσότερα σημεία με την επισήμανση των διαφορών αυτών. Η ανάπτυξη του προβληματισμού αυτού στην εργασία αυτή είναι δυνατή δεν κρίνεται, όμως, σκόπιμη για δύο λόγους.

Πρώτον, όπως και στο σχετικό με τη βιβλιογραφία τμήμα φαίνεται η συζήτηση αυτή έχει αναπτυχθεί σε περισσότερες περιπτώσεις που φθάνουν μέχρι και την πολεμική κινούμενες μεταξύ των άκρων που ορίζονται από την αποδοχή ως την απόρριψη της θεωρίας του Μαρξ⁶⁾.

Και δεύτερον, γιατί έτσι το αντικείμενο μετακινείται από την προσπάθεια διερεύνησης των θεωριών με στόχο την επιχειρησιακή ή πρακτική τους χρησιμότητα στο επίπεδο της

συστηματικής διερεύνησης των θεωριών καθ' εαυτό και της σύγκρισης μεταξύ τους. Κι αυτό είναι κάτι που έχει γίνει σε μεγάλο βαθμό μέχρι σήμερα, ώστε να μπορεί να θεωρηθεί το όλο ζήτημα ως επιστημονικά, τουλάχιστο, ολοκληρωμένο.

Στο δεύτερο επίπεδο της προσέγγισης διερευνάται η χρησιμότητα της γαιοπροσόδου, όπως έχει συγκροτηθεί ως έννοια στα προηγούμενα, ιστορικά⁷⁾ και στο πεδίο της σκέψης του Κ. Μαρξ για την καλύτερη κατανόηση ορισμένων ζητημάτων που συνδέονται με την ένταξη της γης στην κοινωνική διαδικασία της παραγωγής.

Πρόκειται για δύο βασικά ζητήματα, το ζήτημα της αντιπαροχής που αντιστοιχεί στον προβληματισμό της παραγωγής κατοικιών ή στέγης και για το ζήτημα της ανάπτυξης και εξέλιξης της ορεινής οικονομίας.

Και τα δύο ζητήματα εξετάζονται στην Ελλάδα και αντιστοιχούν σε διαδικασίες που πραγματοποιούνται σε διαφορετικό χρονικό εύρος. Το ζήτημα της αντιπαροχής εξετάζεται κατά την περίοδο της ακμής του φαινομένου, του πράγμα που σημαίνει την περίοδο μετά τον πόλεμο μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970αν και αυτό που ενδιαφέρει εδώ είναι οι σχέσεις που συγκροτούνται και όχι τα ποσοτικά δεδομένα του φαινομένου⁸⁾. Ενώ ο σχετικός με τον ορεινό χώρο προβληματισμός καταλήγει σε μια σύγκριση της σημερινής εικόνας που παρουσιάζει το παραγωγικό πρότυπο του ορεινού χώρου με την εικόνα παλαιότερων εποχών που μπορούν να προσδιοριστούν κατά το μεσοπόλεμο και τις απαρχές του νεοελληνικού κράτους. Ο σχετικός με το ζήτημα προβληματισμός αφού διερευνηθεί κι αυτός σε επίπεδο σχέσεων ελέγχεται με την παρουσίαση και το σχολιασμό αποτελεσμάτων δύο μελετών το οικονομικό τμήμα των οποίων απετέλεσε ευθύνη του συγγραφέα.

Το αντικείμενο της εργασίας αυτής με όσα αναφέρονται παραπάνω έχει προσδιοριστεί και περιοριστεί ως ένα βαθμό.

Οι παράγραφοι που ακολουθούν στη συνέχεια της εισαγωγής αυτής συμβάλλουν στην κατανόηση του προβληματισμού, αλλά και στον τρόπο που προσεγγίζεται το αντικείμενο.

1.3. Η δομή της εργασίας

Η εργασία αυτή αποτελείται από τρία μέρη. Τα μέρη αυτά προκύπτουν από το τρόπο με τον οποίο έχει τοποθετηθεί το θέμα προηγούμενα.

Στο πρώτο μέρος, στην εισαγωγή παρουσιάζεται ο προβληματισμός που οδηγεί στην συγκεκριμένη τοποθέτηση του αντικείμενου και στη συνέχεια ο προβληματισμός αυτός εξειδικεύεται, αφού προηγηθούν οι αναγκαίες μεθοδολογικές διευκρινήσεις και δεσμεύσεις.

Στο ίδιο μέρος τοποθετείται και η παρουσίαση και ο σχολιασμός των σχετικών θεωριών των Φυσιοκρατών, των Κλασικών και του Κ. Μαρξ. Για να γίνουν κατανοητές οι θεωρίες όχι μόνο ως θεωρητικά κατασκευάσματα, αλλά και ως σκέψεις και ιδέες που ασχολούνται με επίκαιρα θέματα της εποχής τους, χωρίς να υπάρχει η πρόθεση μιας σχηματικής συσχέτισης συγκεκριμένης ιστορικής κατάστασης με τις εκάστοτε επιχειρούμενες θεωρητικές προτάσεις, επιχειρείται η συνοπτική παρουσίαση των συνθηκών που οδήγησαν στην διατύπωση των συγκεκριμένων θεωριών. Η παρουσίαση αυτή γίνεται σε αδρές μόνο γραμμές.

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας τοποθετούνται και αναπτύσσονται τα υπό διερεύνηση ζητήματα τα οποία γίνονται με τη βοήθεια της γαιοπροσόδου περισσότερο κατανοητά. Το πλαίσιο τοποθέτησης αυτών των ζητημάτων προκύπτει ως πόρισμα της διερεύνησης της θεωρίας που έχει προηγηθεί.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί πρόκειται για το ζήτημα της αντιπαροχής και τη σημασία του στην αστική ανάπτυξη, και για το ζήτημα της οικονομίας του ορεινού χώρου ή των παραγωγικών δραστηριοτήτων στο ίδιο χωρικό σύνολο.

Ο προβληματισμός που προκύπτει τελικά μέσα από το ζήτημα της μορφής ιδιοκτησίας γης παραπέμπει άμεσα στις διαδικασίες συγκρότησης μικρής ιδιοκτησίας γης στη χώρα μας, στη σταθερότητα του τύπου αυτής της ιδιοκτησίας και στη σημασία της μικρής αυτής ιδιοκτησίας για την ανάπτυξη της οικονομίας της φτώχειας στην Ελλάδα. Και τα δύο αυτά ζητήματα αποδεικνύονται, όμως, ευρύτερα της προσέγγισης αυτής και δεν αναπτύσσονται περισσότερο στη συγκεκριμένη προσέγγιση.

Αν και τα ευρύτερα αυτά ζητήματα τοποθετούνται με σχετικά γενική και αφηρημένη μορφή προσφέρουν πρόσθετα επιχειρήματα για την τεκμηρίωση της γαιοπροσόδου ως χρήσιμης έννοιας για την κατανόηση ζητημάτων που συνδέονται με την ένταξη της γης στην παραγωγική διαδικασία και παρέχουν επίσης ορισμένες βασικές σκέψεις χρήσιμες

για την οικονομική πολιτική. Ο συγγραφέας ελπίζει σε άλλη προσέγγιση να ασχοληθεί διεξοδικά μ' αυτά αναπτύσσοντας τις σχετικές εργασίες του.

Το τρίτο μέρος της εργασίας αποτελείται από την παρουσίαση των αποτελεσμάτων στα οποία οδήγησε ο σχετικός προβληματισμός επί του οποίου στηρίχθηκε ο συγγραφέας κατά την ενασχόληση του με την διερεύνηση της οικονομικής λειτουργίας και της δυναμικής του ορεινού χώρου. Το μέρος αυτό της εργασίας μπορεί να χαρακτηριστεί ως παρουσίαση του εξειδικευμένου κάθε φορά προβληματισμού, στα πλαίσια που προσδιορίζονται από την προσέγγιση αυτή, της μεθόδου, προσέγγισης και των αποτελεσμάτων δύο μελετών περιπτώσεων που εκπόνησε ο συγγραφέας. Εδώ ο προβληματισμός συνδέεται άμεσα με θέματα περιφερειακής και χωρικής ανάλυσης.

Στο παράρτημα που ακολουθεί παρουσιάζονται οι πίνακες και οι πρωτογενείς χάρτες στους οποίους οργανώθηκαν τα διαθέσιμα στοιχεία.

1.4. Η προϊστορία της εργασίας

Δεν είναι συνηθισμένο σε εργασίες παρόμοιας φύσης να αναφέρεται και η προϊστορία τους. Όμως, κρίνεται σκόπιμο στη συγκεκριμένη εργασία να παρουσιαστεί η προϊστορία αυτή, έστω και συνοπτικά, για δύο λόγους.

Ο πρώτος λόγος προκύπτει από την μακρά περίοδο εκπόνησης της εργασίας αυτής κατά τη διάρκεια της οποίας οι γνώσεις του γράφοντος σχετικά με το αντικείμενο εμπλουτίστηκαν και δημοσιεύτηκαν σε ορισμένα σχετικά με το θέμα άρθρα⁹⁾. Όλες οι προσπάθειες αυτές χαρακτηρίζονται από ατέλειες και αποτελούν περιορισμένες και αποσπασματικές προσεγγίσεις. Μόνο στην εργασία αυτή ο προβληματισμός, σύμφωνα με την άποψη του συγγραφέα, προσλαμβάνει μια ολοκληρωμένη μορφή.

Ο δεύτερος λόγος αναφοράς στην προϊστορία συνίσταται στο γεγονός ότι, τελικά, η εργασία στη συγκεκριμένη της μορφή προκύπτει ως τομή και σύνθεση επιμέρους προβληματισμών που κινούνται τόσο στο χώρο της θεωρίας όσο και της εμπειρίας που αποκτήθηκε κατά την εκπόνηση μιας σειράς πολεοδομικών χωροταξικών και αναπτυξιακών μελετών και ερευνητικών εργασιών.

Αυτά τα δύο στοιχεία επιβάλλουν την συνοπτική παρουσίαση της προϊστορίας της εργασίας αυτής μια και έτσι μπορεί να παρακολουθηθεί, κατά προφανή τρόπο, η εξειδίκευση του θέματος (αντικειμένου της εργασίας) και η προσέγγισή του.

Ας έλθουμε στην πρώτη ομάδα προβληματισμού στο χώρο της θεωρίας. Βασική αφετηρία του προβληματισμού αποτέλεσε η μελέτη της συγκρότησης του κεφαλαίου ή της ανόδου της εμπορευματικής παραγωγής σε δύο άξονες. Στη γενική μορφή της καπιταλιστικής ανάπτυξης¹⁰⁾ και στην ιδιαίτερη μορφή που η διαδικασία αυτή προσέλαβε στη χώρα μας¹¹⁾.

Ο τρόπος ένταξης του εδάφους γενικά στη διαδικασία αυτή φάνηκε να είναι καθοριστικός για τη δημιουργία προϋποθέσεων γρήγορης και αμιγούς καπιταλιστικής ανάπτυξης.

Στην περίπτωση συγκρότησης μεγάλης ιδιοκτησίας γης και αποβολής απ' αυτή των προηγούμενων ιδιοκτητών ή νομέων της, όπως τεκμηριώνει το παράδειγμα της καπιταλιστικής ανάπτυξης στον αγροτικό χώρο στην Αγγλία (περιφράξεις, αποκοπή των παραγωγών από τα μέσα παραγωγής τους, νόμοι για την αλητεία με στόχο τον σχηματισμό εργατικής τάξης, μετακίνηση της παραγωγής από τα σιτηρά στο μαλλί που αποτελεί πρώτη ύλη για την υφαντουργία), με παράλληλη την ανάπτυξη στις αποικίες της Β. Αμερικής (αργότερα Η.Π.Α.) (κατάληψη της γης βίαια και απόδοση στην εντατική γεωργία μέχρι τη εξάντλησή της, παραγωγή προϊόντων και πρώτων υλών καθώς και μπαμπάκι για τη βιομηχανία με ελάχιστα αμειβόμενη εργατική δύναμη με τη μορφή της δουλείας), μεταποίηση των πρώτων υλών στη μητρόπολη και εξαγωγή των προϊόντων της βαμβακουργίας στις Ινδίες με αποτέλεσμα την αποδιάρθρωση της ενότητας της αγροτικής και βιοτεχνικής παραγωγής στην ύπαιθρο)¹²⁾. Οι εξελίξεις βοήθησαν την ταχύρυθμη εκβιομηχάνιση με συνακόλουθη τη μετανάστευση του πληθυσμού από την ύπαιθρο και την αστική (των πόλεων) ανάπτυξη.

Αντίθετα εκεί όπου συγκροτήθηκε μικρή ιδιοκτησία στη γη για συγκεκριμένους ιστορικούς λόγους οι ρυθμοί της εκβιομηχάνισης παρουσίασαν βραδύτητα και χρειάστηκε η κρατική παρέμβαση για να επιταχυνθούν. Κλασικό παράδειγμα αυτού του τύπου ανάπτυξης αποτελεί η ανάπτυξη της Γαλλίας¹³⁾.

Γαλλία και Αγγλία, άλλωστε, αποτελούν τις χώρες με διαμορφωμένα, περίπου στη σημερινή τους μορφή, τα εξωτερικά τους σύνορα από τον 18ο αιώνα αποτελούν λόγω του μεγέθους και της εσωτερικής αγοράς τους προσφορά για συγκρίσεις παραδείγματα¹⁴⁾.

Όμως, η εξέλιξη στην Ανατολική Ευρώπη (ανατολικά του ποταμού Έλβα) περιόρισε την ισχύ της διχοτομίας που οδηγεί η συσχέτιση του μεγέθους ιδιοκτησίας της γης με την καπιταλιστική ανάπτυξη και την εκβιομηχάνιση. Εδώ καθώς οι οικονομίες και ιδιαίτερα η αγροτική παραγωγή (τρόφιμα και πρώτες ύλες) συνδέονταν με εμπορικούς δεσμούς με τις δυναμικά αναπτυσσόμενες οικονομίες της Δυτικής Ευρώπης όχι μόνο διατηρήθηκαν οι μεγάλες έγγειες ιδιοκτησίες αλλά επιβίωσε μέχρι βαθιά στον 19ο αιώνα το καθεστώς δουλοπαροικίας το οποίο στις ανατολικότερες περιοχές της Ευρωπαϊκής ηπείρου είχε επιβληθεί σχετικά πρόσφατα¹⁵⁾.

Οι αγροτικές αυτές οικονομίες αποτέλεσαν, και εξακολουθούν να αποτελούν με μια άλλη μορφή, προσαρτήματα του δυτικό-ευρωπαϊκού ιστορικού καπιταλισμού. Μάλιστα, όσο αυξάνονταν οι εμπορικοί δεσμοί των ανατολικοευρωπαϊκών αγροτικών χωρών με τη βιομηχανική δύση τόσο μεγάλωναν οι εξαγωγές τους προς αυτή. Καθώς μάλιστα, οι εξαγωγές αυτές αύξαναν υπερπολλαπλάσια από την παραγωγή η όλη διαδικασία οδηγούσε σε εξαθλίωση των αγροτών των χωρών αυτών¹⁶⁾. Η μετανάστευση και οι εξεγέρσεις, αλλά και οι εσωτερικές συγκρούσεις ήταν οι «διέξοδοι» της κατάστασης αυτής.

Η κατάργηση της δουλοπαροικίας και η διανομή των γαιών στους αγρότες καλλιεργητές με αποζημίωση προς τους φεουδάρχες γαιοκτήμονες είχε ως στόχο την υπέρβαση της κρίσης αυτής¹⁷⁾. Οδήγησε, όμως άμεσα στην πρόσδεσή των αγροτών στο χρηματιστικό κεφάλαιο μέσα από τα διάφορα συστήματα δανειοδότησης της εξαγοράς της γης από χρηματοπιστωτικά ιδρύματα (εμπορικές τράπεζες), εξειδικευμένα πιστωτικά ιδρύματα (αγροτικές και υποθηκικές τράπεζες) και την διασφάλιση με δάνεια κεφαλαίων κινήσεως είτε από τους θεσμούς που αναφέρθηκαν αμέσως προηγούμενα είτε από τοκογλύφους (εμπόρους και πρώην γαιοκτήμονες αριστοκράτες) εξ αιτίας της συστηματικής περιορισμένης ρευστότητας της υπαίθρου μια και η σοδειά με την οποία διασφαλίζεται η ρευστότητα των καλλιεργητών κατά κανόνα πουλιέται άπαξ του έτους.

Ανεξάρτητα από τις κατά τόπους εξελίξεις στο περίφημο «Αγροτικό Ζήτημα» του Κ. Καούτσου διαφαίνεται η πολιτική αμηχανία στο ζήτημα της επιλογής από τη Σοσιαλδημοκρατία της πλέον πρόσφορης οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά μορφής της εγγείου ιδιοκτησίας ως προς το μέγεθος¹⁸⁾. Μικρή ή μεγάλη;

Οι προβληματισμός που αναφέρεται προηγούμενα αρκεί για να τεκμηριωθεί η σημασία της γης στην καπιταλιστική ανάπτυξη και ιστορικά εκτός από το δεδομένο θεωρητικό ενδιαφέρον που παρουσιάζει, έτσι ώστε να συμπληρωθεί η γνωστή και από τη θεωρία σχετική εικόνα σύμφωνα με την οποία το έδαφος δεν αποτελεί παρά παράγοντα κόστους καθώς τόσο η συγκρότηση παραγωγικών διαδικασιών όσο και ενιαίας αγοράς προϋποθέτει την αντιμετώπιση του κόστους της ιδιοκτησίας της γης και την ανάπτυξη υποδομών, άρα κόστη υπέρβασης ιδιοκτησιών και κατασκευής των υποδομών.

Αν, όμως, το ζήτημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης ή της συγκρότησης κεφαλαίου δεν είναι σωστό να εξετάζεται ανεξάρτητα από τις εξελίξεις επί του εδάφους, δηλ. από τις εξελίξεις στην αγροτική οικονομία και στην αστική ανάπτυξη γενικά, τι συνεπάγεται η επέκταση του προβληματισμού σε μια χώρα όπως η Ελλάδα η οικονομία της οποίας χαρακτηρίζεται από μια διάσπαρτη κοινωνικά και γεωγραφικά μικρή ιδιοκτησία της γης τόσο στον αγροτικό όσο και στον αστικό χώρο¹⁹⁾.

Φαίνεται, επομένως, εξαιρετικά ενδιαφέρουσα η διερεύνηση του τρόπου που η δεδομένη μορφή ιδιοκτησίας, συγκροτείται και στη συνέχεια εντάσσεται στην παραγωγική διαδικασία της χώρας, ιδιαίτερα μάλιστα, καθώς διαπιστώνεται ότι οι περισσότεροι επιστήμονες, αλλά και πολιτικοί, που ασχολούνται με το ζήτημα της ανάπτυξης του κεφαλαίου στην Ελλάδα τείνουν να υποβαθμίζουν τη σημασία των εξελίξεων στις έγγειες σχέσεις ίσως όχι τόσο κατά την διερεύνησή τους όσο κατά τη συναγωγή συγκεκριμένων συμπερασμάτων που απορρέουν από τις σχέσεις αυτές²⁰⁾. Οι συνέπειες αυτής της κατάστασης με τις οποίες ασχολείται η εργασία αυτή παρουσιάζουν επίσης μεγάλο ενδιαφέρον.

Πρώτη απάντηση στο σχετικό ερώτημα τόσο στην γενική όσο και στην ειδική του μορφή δηλ. για το σύνολο της καπιταλιστικής ανάπτυξης και για την ελληνική παραλλαγή της συγκεκριμένης διαδικασίας αναζητήθηκε στις θεωρίες της γαιοπροσόδου.

Ο προβληματισμός αυτός αποτελεί και τον τίτλο της εργασίας αυτής και παραμένει και το κατ' αρχή αντικείμενο της μια και το βασικό ζήτημα που διερευνάται είναι η αποτύπωση στην Πολιτική Οικονομία του τρόπου με τον οποίο εντάσσεται στο θεωρητικό της οικοδόμημα η γη ή το έδαφος και οι σχέσεις που συγκροτούνται στην συνολική κοινωνική παραγωγή γύρω από το έδαφος.

Τα ερωτήματα που γεννιούνται σχετικά με τον προβληματισμό αυτό συνίστανται στο πότε διατυπώνονται οι πρώτες σχετικές θεωρίες, πως αυτές ολοκληρώνονται σε ένα σύστημα, ποιος είναι ο δυνατός αντίλογός τους και ποια η ισχύς τους στα διάφορα θεωρητικά συστήματα που κυριαρχούν στην οικονομική επιστήμη. Η ενασχόληση με το αντικείμενο αυτό οδήγησε στο συμπέρασμα, όπως θα φανεί και στην επόμενη περί βιβλιογραφίας παράγραφο, ότι το ζήτημα έχει συζητηθεί αρκετά, έστω και σε προηγούμενες περιόδους του οικονομικού προβληματισμού, έτσι ώστε η συζήτηση να θεωρείται ολοκληρωμένη.

Κρίθηκε, επομένως, σκόπιμη η μετάθεση του προβληματισμού στη διερεύνηση από το συγγραφέα της βασικής διαδικασίας ένταξης της γης στην Πολιτική Οικονομία, όπως αυτή εκφράζεται μέσα από συγκεκριμένες απόψεις και η συναγωγή από τη «συζήτηση»²¹⁾ αυτή, ή έστω μέσα από την πρόσληψη του συγκεκριμένου προβληματισμού, των συμπερασμάτων εκείνων με τη βοήθεια των οποίων μπορούν να κατανοηθούν καλύτερα ορισμένα ζητήματα που συνδέονται άμεσα με την ένταξη της γης στην παραγωγική διαδικασία στη χώρα μας.

Η ιδέα αυτή ισχυροποιήθηκε από τον προβληματισμό που διαμορφώθηκε κατά την εκπόνηση μελετών και ερευνητικών προγραμμάτων που συνδέονται με την οργάνωση και ανάπτυξη χωρικών συνόλων διαφόρων μεγεθών και τύπων (μητροπολιτικά κέντρα, δευτερεύοντα και μικρά αστικά κέντρα γειτονίες, νομοί και περιφέρειες, το σύνολο της χώρας αλλά και η χώρα στο σύνολό της σε σχέση με την Ν. Ιταλία, την Ευρώπη των 15, τις ορεινές περιοχές και τα νησιά)²²⁾.

Σε όλες τις έρευνες και τις μελέτες αυτές η εισαγωγή των σχετικών με τη γη σχέσεων στην ευρύτερη οικονομική και κοινωνική παραγωγική διαδικασία²³⁾ χωρίς να απαιτείται ρητά αποτέλεσε από την πλευρά του συγγραφέα καθοριστικό στοιχείο κατανόησης των σχετικών διαδικασιών στα συγκεκριμένα χωρικά σύνολα.

Κι αυτός ο προβληματισμός ο οποίος οδήγησε και σε συγκεκριμένα αποτελέσματα, όπως φαίνεται και στα πορίσματα του δεύτερου μέρους της εργασίας, ισχυροποίησε την ανάγκη συμπλήρωσης της προσέγγισης σε επίπεδο θεωριών με την διερεύνηση συγκεκριμένων ιστορικών ζητημάτων που σχετίζονται με τη γη και την ένταξή της στην παραγωγική διαδικασία στη χώρα μας.

Η προϊστορία της εργασίας αυτής τελικά συμπληρώνεται και με ένα πρόσθετο στοιχείο το οποίο καθιστά το σχετικό με τη γη προβληματισμό επίκαιρο με την έννοια της γενικευμένης συζήτησης την περίοδο αυτή. Πρόκειται για την σχετική με την οικολογία συζήτηση που αναπτύσσεται τα τελευταία χρόνια σε όλα τα επίπεδα (επιστημονικό, ιδεολογικό και πολιτικό) και τείνει να σχηματιστεί στον προβληματισμό της "αιφόρου", "βιώσιμης", "διατηρήσιμης" ανάπτυξης²⁴⁾.

Σε περίπτωση που η έννοια αυτή δεν γίνεται απλουστευτικά ή συνθηματική κατανοητή ως η αναίρεση του δεύτερου νόμου της θερμοδυναμικής, οπότε εξ αιτίας των καλών προθέσεων των εισηγητών του προβληματισμού έχει εγκατασταθεί το αεικίνητο, αλλά κατανοείται ως η προσπάθεια διαχείρισης των πόρων σε όλα τα επίπεδα (συνολικό, μεμονωμένο και παγκόσμιο) κατά τρόπο που να διασφαλίζεται η αναπαραγωγικότητα της παραγωγικής διαδικασίας εις το διηνεκές, τότε ο προβληματισμός συνδέεται άμεσα με τον περί πόρων και πληθυσμού προβληματισμό των κλασικών που μέσα από δεδομένους τεχνικούς όρους (πληθυσμιακή έκρηξη, περιορισμένη εκμηχάνιση, δεδομένη ευφορία και κατάληψη των αγρών κατά φθίνουσα αποτύπωση) και κοινωνικούς όρους (καπιταλιστική παραγωγή) οδηγεί στο νόμο των φθίνουσών αποδόσεων²⁵⁾ και στη στασιμότητα της οικονομίας. Η βιομηχανική επανάσταση οδήγησε, όμως, σε αύξουσες οικονομίες κλίμακας με αποτέλεσμα τον περιορισμό σε γενικό επίπεδο αφαίρεσης της ισχύος του συγκεκριμένου κλασικού νόμου και τη γενίκευση των αποδόσεων σε σταθερές, αύξουσες και φθίνουσες. Το ζήτημα αυτό, όμως, δεν εξακολουθεί να είναι και σήμερα παρόν μέσα από τους σχετικούς με τους λοιπούς φυσικούς πόρους προβληματισμούς; Και γιατί η γη να περιορίζεται μόνο στην αστική και στην αγροτικά

εκμεταλλεύσιμη γη μια και οι επιπτώσεις της παραγωγικής διαδικασίας τείνουν να εξωτερικεύονται σε όλους τους πόρους «οικονομικούς» και «ελεύθερους»;

Το ζήτημα αντιμετωπίζεται σε μια πρώτη ολοκληρωμένη προσέγγιση στην μελέτη περιπτώσεως της Β. Πίνδου, τουλάχιστο ως προς την οικονομική του διάσταση.

Χωρίς να αναπτυχθεί περισσότερο ο συγκεκριμένος προβληματισμός μπορεί να χρησιμεύσει ως παράδειγμα αφανών πλεονεκτημάτων που χαρακτηρίζουν μακροχρόνιες διαδικασίες εκπόνησης επιστημονικών εργασιών. Θέματα που δεν χαρακτηρίζουν την επικαιρότητα μόνο, αλλά μια ολόκληρη εποχή²⁷⁾ ισχύουν, εκτείνονται και επανεμφανίζονται όσο ισχύουν οι όροι της κοινωνικής παραγωγής που οδηγούν στην όξυνση του συγκεκριμένου προβλήματος και της αντανάκλασής του στο επίπεδο της επιστημονικής σκέψης και της ιδεολογίας.

Η διαπίστωση αυτή αποτελεί, άλλωστε, και το στοιχείο σύμφωνα με το οποίο, κατά τον συγγραφέα, η προσέγγιση του αντικείμενου της εργασίας αυτής με τη συγκεκριμένη μέθοδο δεν αποτελεί «προϊστορικό» στοιχείο ή αντικείμενο προς «διαφύλαξη» στο ιδεατό μουσείο των επιστημών ως μαρτυρία των 30 περίπου τελευταίων χρόνων, σε περίπτωση, βέβαια, που θεωρηθεί αναγκαία η επιβάρυνση ενός τέτοιου υποθετικού ιδρύματος, αλλά ζωτικό και χρήσιμο στοιχείο επιστημονικής προσέγγισης η χρησιμότητα του οποίου καθίσταται προφανέστερη όσο πιο περίπλοκα και σύνθετα είναι τα προβλήματα τα οποία προσεγγίζονται με τη συγκεκριμένη μέθοδο.

Ας ολοκληρωθεί η παράγραφος αυτή που ασχολείται με την προϊστορία της προσέγγισης με ένα μόνο στοιχείο ακόμα, τη σχέση της εργασίας αυτής με όλα τα προηγούμενα.

Θεωρητικοί και πρακτικοί προβληματισμοί του συγγραφέα, αν σχηματικά χαρακτηρίσουμε έτσι την ενασχόληση με τις θεωρίες της γαιοπροσόδου και την αναζήτηση με τη βοήθεια της γαιοπροσόδου απαντήσεων σε ορισμένα συγκεκριμένα ζητήματα μέχρι την εργασία αυτή, συνδέονται μεν μεταξύ τους αλλά αποσπασματικά²⁸⁾. Για πρώτη φορά συντίθενται εδώ ως το σημείο που να τεκμηριώνεται η δυνατότητα και η χρησιμότητα της θεώρησης του προβληματισμού κάτω από την συγκεκριμένη οπτική.

1.5. Η έννοια της γαιοπροσόδου

Η παράγραφος αυτή κρίνεται απαραίτητη γιατί η γαιοπρόσοδος αποτελεί έννοια που εύκολα οδηγεί σε παρανοήσεις.

Κατά κύριο λόγο οι παρανοήσεις αυτές οφείλονται στο γεγονός ότι με την γαιοπρόσοδο, η οποία στην περίπτωση αυτή έχει εντελώς διαφορετικό περιεχόμενο, χαρακτηρίζεται η κυρίαρχη κοινωνική μιας ολόκληρης, διαφορετικής από τον καπιταλισμό, εποχής ή τρόπου παραγωγής, της φεουδαρχίας.

Αν και η ενδελεχής μελέτη τόσο στο επίπεδο των ιστορικών εξελίξεων όσο και της σταδιακής συγκρότησης της γαιοπροσόδου κανονικά θα πρέπει να αποκλείει την δυνατότητα της παρανόησης αυτής, κρίνεται σκόπιμο παρ' όλα αυτά να αναφερθούν ορισμένα στοιχεία που δημιουργούν τις προϋποθέσεις αυτής της παρανόησης, ενώ από θα έπρεπε, ακριβώς, να την αποκλείουν.

Αν και τελικά η έννοια αυτή καθ' αυτή θα αποκτήσει τις ολοκληρωμένες διαστάσεις της στο τέλος του επόμενου κεφαλαίου, έχει σημασία να τονισθεί ότι η γαιοπρόσοδος εξετάζεται όπως αυτή προκύπτει κατά την ανάπτυξη της καπιταλιστικής παραγωγής. Κυρίαρχο πια το καπιταλιστικό σύστημα εντάσσει το έδαφος στην παραγωγική διαδικασία με έναν συγκεκριμένο πρόσφορο σ' αυτόν τρόπο που καθορίζεται από τη σχέση του κεφαλαίου. Καπιταλιστική ανάπτυξη της γεωργίας ή της επί της γης παραγωγικής διαδικασίας συνεπάγεται τους εξής παράγοντες: ιδιοκτήτη γης, επιχειρηματία που οργανώνει την παραγωγική διαδικασία (φάρμερ) και τους εκτελεστές της παραγωγής εργάτες.

Οι μεταξύ τους σχέσεις είναι σαφείς ο εργάτης αμείβεται κατά τα ειωθότα, ο ιδιοκτήτης γης αντλεί τη γαιοπρόσοδο και ο επιχειρηματίας οργανώνει την παραγωγή ο κύκλος της οποίας ολοκληρώνεται με την διάθεση του προϊόντος στην αγορά.

Τυπικό παράδειγμα αγροτικού τομέα οργανωμένου κατά αυτό τον τρόπο αποτελεί η οργάνωση του κλάδου στην Αγγλία η οποία περιγράφεται και στο Μαρξ²⁸⁾ και δίδεται από περισσότερους συγγραφείς²⁹⁾.

Ως προς την καπιταλιστική διάσταση των σχέσεων που συντάσσονται στις συγκεκριμένες διαδικασίες παραγωγής όπου η γη παίζει καθοριστικό ρόλο δεν υπάρχει αμφιβολία.

Ο Μαρξ, μάλιστα, εισάγει με μια σχετική δήλωση τον προβληματισμό του στον Τρίτο Τόμο του κεφαλαίου³⁰⁾.

Από τη στιγμή που η γη εντάσσεται στην καπιταλιστική παραγωγή ισχύουν κατά περίπτωση οι θεωρίες της αξίας όπως αυτές διατυπώθηκαν από τους συγγραφείς που εξετάζονται στη συνέχεια.

Τα πράγματα είναι σαφή για τον Μαρξ, ενώ οι προσεγγίσεις του D. Ricardo και A. Smith εξετάζονται στην οπτική των θέσεων του Μαρξ και στην λογική του συνολικού θεωρητικού οικοδομήματος του καθένα. Το ζήτημα έχει αποτελέσει αντικείμενο περισσότερων ευρύτερα γνωστών έργων όπως του E. Cannan παλαιότερα και του M. Dobb σχετικά πρόσφατα³¹⁾.

Η καπιταλιστική διάσταση της γαιοπροσόδου στο πλαίσιο αυτό δεν τίθεται σε αμφιβολία.

Η πηγή παρανοήσεων προέρχεται από τις περί φεουδαλικής γαιοπροσόδου συζητήσεις. Το ζήτημα είναι εξαιρετικά μεγάλο και περίπλοκο καθώς συνδέεται με τους προβληματισμούς των μεσαιωνολόγων και συνίσταται στο κατά πόσον από τη σκοπιά τους τελικά η φεουδαρχία στο σύνολό της μπορεί να αποδοθεί με μια γενικά ισχύουσα έννοια που παραπέμπει στην κυρίαρχη μορφή εκμετάλλευσης³²⁾ η οποία αν και παρουσιάζει διαφορές στο χώρο και μεταβάλλεται στον χρόνο τελικά διατηρεί τα συντακτικά της στοιχεία.

Όπως και να έχει το ζήτημα, για τις ανάγκες της προσέγγισης αρκεί η από την σκοπιά του οικονομολόγου αφαίρεση σύμφωνα με την οποία οι τρόποι παραγωγής ταξινομούνται με την μορφή που προσλαμβάνει η εκμετάλλευση.

Σύμφωνα με την άποψη αυτή η υπεραξία χαρακτηρίζει τον καπιταλισμό και αποτελεί μορφή εκμετάλλευσης που ιστορικά διαμεσολαβείται μέσα από την αγορά. Η φεουδαλική πρόσοδος αντιστοιχεί στην δουλοπαροικία και διαμεσολαβείται με θεσμικές μορφές σύνδεσης με το κομμάτι του εδάφους που αποτελεί το φέουδο και τον κυρίαρχό του φεουδάρχη και με την εξωοικονομική βία. Η σχέση αυτή παρά την ποικιλία ιστορικών μορφών που την χαρακτηρίζει αποτελεί και το ενοποιητικό στοιχείο ολόκληρης της περιόδου που προηγείται του καπιταλισμού. Από ιστορικής πλευράς είναι προφανές ότι ο μεσαίωνας αποτελεί ένα τμήμα της περιόδου αυτής.

Η μια πηγή παρανοήσεων επομένως μπορεί να αποδοθεί στην ποικιλομορφία της φεουδαρχίας, στην διατήρηση σχέσεων φεουδαλικού τύπου για μεγάλο διάστημα μετά την αποδιάρθρωση της φεουδαρχίας και στη δυσκολία περιγραφής των συγκεκριμένων σχέσεων σε ένα επίπεδο μικρότερης αφαίρεσης από αυτό που περιγράφεται αμέσως προηγούμενα.

Μία πρόσθετη πηγή παρανοήσεων συνίσταται στην αλλαγή της μορφής της προσόδου κατά την ίδια την κίνηση της φεουδαρχίας προς την αποδιάρθρωση της και τον περιορισμό της φυσικής διάστασης της οικονομίας της με την άνοδο της εμπορευματικής παραγωγής που τελικά οδηγεί στην κυριαρχία του καπιταλισμού.

Ήδη ο Μαρξ, είναι η αλήθεια πάλι στον Τρίτο Τόμο του Κεφαλαίου και προς το τέλος του σχετικού μέρους, συμβάλλοντας στις πιθανές παρανοήσεις κι αυτός με τη σειρά του ιδιαίτερα στην περίπτωση που το έργο του προσεγγίζεται ταχύρυθμα και αποσπασματικά, μιλάει για απόδοση της γαιοπροσόδου από τον δουλοπάροικο-εργαζόμενο στον φεουδάρχη- κύριο (χωροδεσπότη) σε εργασία, είδος και χρήμα³³). Η σταδιακή αύξηση της σημασίας της αγοράς και της ανάπτυξής της στο σχήμα αυτό είναι προφανής και μπορεί να θεωρηθεί, παράλληλα, και ως πρόταση περιοδολόγησης της φεουδαρχίας³⁴). Η προσέγγιση αυτή, όμως, δεν παύει να αποτελεί και σχηματοποιημένη θεώρηση του ζητήματος από την οπτική των ιστορικών αποτελώντας χρήσιμο παράδειγμα των πληροφοριών που απορρέουν από διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης κατά την πρόσληψη ενός ζητήματος, αλλά και από τις παρανοήσεις που προκύπτουν όταν ο διαφορετικός βαθμός αφαίρεσης παύει να αποτελεί συνείδηση.

Εκτός από τη δεύτερη αυτή πηγή παρανοήσεων μια πρόσθετη πηγή προβλημάτων συνδέεται με το γεγονός ότι ιστορικά σε ελάχιστες περιπτώσεις ο ιδεατός τύπος³⁵) καπιταλιστικής ανάπτυξης του αγροτικού τομέα δηλαδή η οργάνωση της παραγωγής για την αγορά σύμφωνα με το σχήμα ιδιοκτήτης γης, επιχειρηματίας γης και εργάτης γης επιβάλλεται και κυριαρχεί.

Συγκεκριμένες εξελίξεις οδηγούν στην συγκρότηση στη συγκεκριμένη σφαίρα παραγωγής ή στην επιβίωση συγκεκριμένων τύπων σχέσεων, που προκύπτουν από τον συνδυασμό μορφών που αποτελούν παραλλαγές του προηγούμενου ιδεατού τύπου

που αποτελεί και την περίπτωση ιστορικής μορφής με την οποία ο αγροτικός καπιταλισμός κυριάρχησε στην Αγγλία, και συγκεκριμένων ιστορικών μορφών με ιδιαίτερα στοιχεία κοινωνικών σχέσεων που αντιστοιχούν στις ιδιαιτερότητες συγκεκριμένων περιοχών της Ευρώπης και του κόσμου καθώς αυτός ο τύπος της καπιταλιστικής ανάπτυξης όλο και περισσότερο συνδέεται ιστορικά με την Ευρώπη, όπου αναδύθηκε μέσα από την υπέρβαση της φεουδαρχίας και με την Αμερική και ιδιαίτερα τις ΗΠΑ όπου και προσέλαβε την «αμιγή» μορφή του μορφή διαλύοντας και εξοντώνοντας τις κοινωνικές συσσωματώσεις και τα κράτη των κυνηγών, τροφουσυλλεκτών και καλλιεργητών Ινδιάνων.

Στις άτυπες αυτές περιπτώσεις καπιταλιστικής ανάπτυξης στη γεωργία κατατάσσεται εκτός από τις αποικιακές φυτείες, η μικροϊδιοκτησία³⁶⁾ της γης, όπου οι τρεις τελεστές της παραγωγικής διαδικασίας συρρικνώνονται σε έναν, και συστήματα όπως η κολληγιά ή για παράδειγμα η εμφύτευση³⁷⁾, όπου σχέσεις που επιβάλλονται από την αγορά διαπλέκονται με εθιμικές σχέσεις.

Οι μορφές αυτές μπορούν να χαρακτηριστούν σε σχέση με τον ιδεατό τύπο ως υβριδικές μορφές που αποτελούν μηχανισμούς κοινωνικής προσαρμογής των έγγειων σχέσεων στις συγκεκριμένες ιστορικές ιδιαιτερότητες και δυνατότητες.

Καθώς στις μορφές αυτές συνδυάζονται απαιτήσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης με μορφές που αντιστοιχούν σε άλλους ιστορικούς τρόπους παραγωγής προκύπτει η πρόσθετη αυτή πηγή παρανοήσεων.

1.6. Παρατηρήσεις σχετικά με τη βιβλιογραφία.

Η παρουσίαση και ο σχολιασμός της σχετικής με το θέμα βιβλιογραφίας που αναπτύσσεται σε μια εργασία όπως η προκείμενη δεν πραγματοποιείται κενωρισμένα ούτε αποτελεί κατά κανόνα ειδική παράγραφο. Η βιβλιογραφία αποτελεί αντικείμενο έμμεσης διαπραγμάτευσης που πραγματοποιείται καθώς αναπτύσσεται το ίδιο το θέμα.

Παρ' όλα αυτά, και χωρίς στην παράγραφο αυτή να περιλαμβάνεται μία πλήρης παρουσίαση και σχολιασμός της σχετικής με το αντικείμενο βιβλιογραφίας, κρίθηκε σκόπιμο να διατυπωθούν ορισμένες παρατηρήσεις για δύο λόγους.

Ο πρώτος συνδέεται με την διατύπωση του θέματος και την προσπάθεια σύνδεσης ζητημάτων της Πολιτικής Οικονομίας με συγκεκριμένα ζητήματα σχετικά με την ένταξη της γης στην παραγωγική διαδικασία στην Ελλάδα σε μια οπτική μάλιστα που εκτείνεται σε σχετικό μεγάλο χρονικό βάθος.

Ο δεύτερος λόγος συνδέεται με τις θεωρητικές δεσμεύσεις που, όπως και σε κάθε αντίστοιχη προσπάθεια, διέπουν και τη συγκεκριμένη προσέγγιση και τη θεώρηση των διαθέσιμων τίτλων μέσα από την οπτική που συνεπάγονται.

Με τις συγκεκριμένες παρατηρήσεις επί της βιβλιογραφίας αποσαφηνίζονται έμμεσα τα σχετικά με τις θεωρητικές επιλογές του συγγραφέα ζητήματα και προσφέρονται κριτήρια ταξινόμησης και άρα διαχείρισης κατά επιχειρησιακό χρήσιμο τρόπο της πληθώρας των τίτλων που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο συνδέονται με το θέμα της εργασίας αυτής.

Ως προς το σχετικό με τις θεωρίες της γαιοπροσόδου τμήμα της εργασίας μπορούν να επισημανθούν οι ακόλουθες βιβλιογραφικές ομάδες :

- 1) Κείμενα των κλασικών (Φυσιοκράτες, Σμιθ, Ρικάρντο) και του Μαρξ,
- 2) Κείμενα ιστορίας της οικονομικής σκέψης,
- 3) Κείμενα που συνδέονται με την πρόσληψη των κειμένων των κλασικών, συγκριτικές προσεγγίσεις, αντιπαραθέσεις και πολεμικές, που έχουν την γαιοπρόσοδο στο επίκεντρό τους,
- 4) Κείμενα που συνδέονται με την γαιοπρόσοδο η οποία, όμως δεν αποτελεί το επίκεντρο της θεώρησης, αλλά απλώς χρησιμεύει είτε στην σφαιρική προσέγγιση του αντικειμένου τους είτε στην άντληση σχετικών με τον κυρίαρχο προβληματισμό επιχειρημάτων,
- 5) Ιστορίες του οικονομικού βίου και έργα από τον ευρύτερο χώρο των κοινωνικών και ιστορικών επιστημών (ιστορία, κοινωνιολογία, κοινωνική ανθρωπολογία κλπ),.

Σχετικά με το τμήμα της εργασίας που κατευθύνεται προς την διερεύνηση των πρακτικών ζητημάτων (πορίσματα) που αποσκοπεί στην επιβεβαίωση της χρησιμότητας της γαιοπροσόδου και στην άντληση πρόσφορων προτάσεων για την πρόσληψη και κατανόηση των προς εξέταση θεμάτων μπορούν να προταθούν οι εξής κατηγορίες :

- 6) Ευρύτερες ιστορικές, κοινωνιολογικές και οικονομικές προσεγγίσεις της Ελλάδας κατά την υπό θεώρηση χρονική περίοδο,
- 7) Συναφείς με το πρώτο ή δεύτερο ζήτημα εργασίες, δηλ. με την παραγωγή στέγης και την οικονομία του ορεινού χώρου,
- 8) Ειδικά πολιτικά κείμενα σε ύφος πολεμικής, άλλα από τα οποία κινούνται σε ένα γενικά αποδεκτό επιστημονικό επίπεδο κι άλλα τα οποία διαφεύγουν στο χώρο της πολιτικής πολεμικής.

Ας αναφερθούν στη συνέχεια ορισμένες συνοπτικές παρατηρήσεις για κάθε ομάδα τίτλων, αν και όπως είναι αυτονόητο δεν είναι δυνατόν να διατυπωθεί μια αμφιμονοσήμαντος σχέση μεταξύ τίτλων και κατηγοριών.

1. Κείμενα των κλασικών (Φυσιοκράτες, Σμιθ, Ρικάρντο) και του Μαρξ.

Στην πρώτη ομάδα περιλαμβάνονται τα έργα του ίδιου του Quesnay ως τυπικού εκπροσώπου και αρχηγέτη των Φυσιοκρατών και του Turgot «Ο Πλούτος των Εθνών» του A. Smith, «Οι αρχές της Πολιτικής Οικονομίας και της Φορολογίας» του Ρικάρντο, «Το Κεφάλαιο» και «Οι Θεωρίες της Υπεραξίας» του Μαρξ³⁸⁾. Καταβλήθηκε προσπάθεια να αξιοποιηθούν παράλληλα οι δόκιμες την περίοδο αυτή εκδόσεις αναφοράς των συγκεκριμένων έργων και οι διαθέσιμες εκδόσεις των ίδιων έργων στα Ελληνικά.

Καθώς τα κείμενα δεν ταυτίζονται πλήρως στις διάφορες γλώσσες και καμιά φορά μεταξύ δύο εκδόσεων στην ίδια γλώσσα ως «αυθεντικό κείμενο» θεωρήθηκε αυτό που αντιστοιχεί ως διεθνώς δόκιμο. Ας σημειωθεί πάντως, ότι στην περίπτωση του προβληματισμού της εργασίας αυτής δεν τίθενται τέτοια «φιλολογικά» ζητήματα καθώς δεν επισημαίνονται σημαντικές διαφορές στα κείμενα.

Από τη γλώσσα μας δεν λείπει παρά μόνο ο «Πλούτος των Εθνών» η έκδοση του οποίου έχει ανακοινωθεί από περισσότερους εκδοτικούς οίκους.

2. Κείμενα ιστορίας της οικονομικής σκέψης.

Με τις ιστορίες της οικονομικής σκέψης τα πράγματα είναι ενδιαφέροντα και μπερδεμένα καθώς όλες χαρακτηρίζονται από την πρόσληψη του αντικειμένου τους σύμφωνα με την ιδεολογική τοποθέτηση των συγγραφέων τους³⁹⁾. Αυτό έχει συνέπειες ως προς το χρονικό βάθος εξέτασης της οικονομικής σκέψης και ως προς την διαπραγμάτευση του αντικειμένου σε σχέση με την τοποθέτησή τους με αποτέλεσμα οι οικονομικές ιδέες να προσλαμβάνονται είτε ως διαδικασία ωρίμανσης και σύγκλισης προς τις σήμερα επικρατούσες απόψεις είτε ως διαδικασία πτώσης και απόκλισης από την αλήθεια που συνίσταται στην σχέση των εκάστοτε απόψεων με τη τοποθέτηση του εκάστοτε συγγραφέα⁴⁰⁾.

Για τις ανάγκες της προσέγγισης αυτής αρκεί να κατατάξουμε τους συγγραφείς ιστοριών οικονομικής σκέψης στους «μαρξιστές» και στους «άλλους». Η κατάταξη αυτή φαίνεται απλουστευτική. Βρίσκεται, όμως, σε αντιστοιχία με το εύρος της θεωρητικής σκέψης που εξετάζεται στην εργασία αυτή.

Χωρίς τη φιλοδοξία εξαντλητικής διαπραγμάτευσης του θέματος οι μεν πρώτοι διαπραγματεύονται σε αντιστοιχία με τον τρόπο πρόσληψης του αντικειμένου τους τις σχετικές θεωρίες που αναπτύσσονται παράλληλα με την ανάπτυξη της εμπορευματικής παραγωγής⁴¹⁾, ενώ οι μη μαρξιστές ακολουθούν μια χρονολογική προσέγγιση που ακολουθεί τα παραδεδομένα σχήματα⁴²⁾.

3. Κείμενα που συνδέονται με την πρόσληψη των κειμένων των κλασικών, συγκριτικές προσεγγίσεις, αντιπαραθέσεις και πολεμικές, που έχουν την γαιοπρόσοδο στο επίκεντρό τους.

Στην κατηγορία αυτή μπορούν να καταταγούν και μονογραφίες που έχουν αντικείμενο τη διαδρομή στη θεωρία της γαιοπρόσοδου και μπορούν να θεωρηθούν πλήρεις η κάθε μια από τη σκοπιά της⁴⁴⁾. Στην ίδια κατηγορία μπορούν να καταταγούν και οι συνοπτικές πανεπιστημιακές παραδόσεις του Α. Σίδηρη.

Στην τρίτη αυτή κατηγορία κατατάσσονται και παλαιότερα κείμενα που συνδέονται με την πρόσληψη των περί γαιοπροσόδου απόψεων των βασικών θεωρητικών που εξετάζουμε⁴⁵⁾. Πρόκειται κυρίως για διδακτορικές διατριβές, για συγκριτικές προσεγγίσεις και για θεωρητικές πολεμικές και ανασκευές. Αυτές επικεντρώνονται στις θεωρίες περί γαιοπροσόδου του Ρικάρντο και στην κριτική που τους ασκήθηκε από τον Carey, στη σχέση Ρικάρντο και Μαρξ, στην πρόσληψη των ιδεών του Μαρξ για τη γαιοπρόσοδο και στη συζήτηση των ιδεών του Rodbertus σχετικά με τη γαιοπρόσοδο⁴⁶⁾.

4. Κείμενα που συνδέονται με την γαιοπρόσοδο η οποία, όμως δεν αποτελεί το επίκεντρο της θεώρησης, αλλά απλώς χρησιμεύει είτε στην σφαιρική προσέγγιση του αντικειμένου τους είτε στην άντληση σχετικών με τον κυρίαρχο προβληματισμό επιχειρημάτων.

Στην τέταρτη αυτή κατηγορία μπορούν να καταταγούν δύο βασικά παραδείγματα. Η συζήτηση σταδιακής απεμπόλησης της ιδιαιτερότητας του εδάφους και της γαιοκτησίας στην καπιταλιστική παραγωγή και στην εξομοίωση του εδάφους με τους άλλους δύο συντελεστές παραγωγής που πραγματοποιείται στη Μαρσαλιανή προσέγγιση, όπου η έγγειος πρόσοδος μετασχηματίζεται σε «οιωνεί πρόσοδο». Η γαιοπρόσοδος γίνεται οιωνεί πρόσοδος και αποδεδεσμεύεται από τον συγκεκριμένο συντελεστή καθώς επεκτείνεται και τους άλλους δύο συντελεστές το κεφάλαιο και την εργασία. Η πρόσοδος πάντως εξακολουθεί να συνδέεται άμεσα με τον συντελεστή γη και σε μια προσέγγιση στα πλαίσια του οριακού νεοκλασικού σχήματος προσδιορίζει τη συμμετοχή του συντελεστή στην αμοιβή του πόρου αυτού σε αναλογία με τον τόκο και το ωρομίσθιο που αποτελούν τις αμοιβές του κεφαλαίου και της εργασίας. Στη βάση αυτή αναπτύσσονται θεωρίες της διανομής, αλλά και φορολογίας της απόδοσης (εισοδήματος) που προκύπτει από τον συντελεστή γη⁴⁷⁾.

Στην ίδια κατηγορία μπορούν να ενταχθούν και ορισμένες συζητήσεις που πραγματοποιήθηκαν μεταξύ Μαρξιστών θεωρητικών στις οποίες η γαιοπρόσοδος αποτελεί στοιχείο προσέγγισης συγκεκριμένων κλασικών ζητημάτων, όπως το περίφημο «πρόβλημα του μετασχηματισμού», χωρίς όμως, η ίδια η κατηγορία να αποτελεί το κύριο αντικείμενο των προσεγγίσεων. Παρά το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν οι συζητήσεις αυτές, κυρίως ως ενδεικτικά στοιχεία πρόσληψης των ιδεών του Μαρξ στις διάφορες περιόδους εξέλιξης της επιστημονικής σκέψης δεν συνδέονται άμεσα με τον προβληματισμό της εργασίας αυτής⁴⁸⁾.

5. Ιστορίες του οικονομικού βίου και έργα από τον ευρύτερο χώρο των κοινωνικών και ιστορικών επιστημών (ιστορία, κοινωνιολογία, κοινωνική ανθρωπολογία κλπ).

Οι ιστορίες του οικονομικού βίου και οι προσεγγίσεις της λεγόμενης «νέας ιστορίας» η οποία επεκτείνει τον προβληματισμό της σε όψεις του καθημερινού, του κοινωνικού και του οικονομικού βίου χωρίς να περιορίζεται στην πολιτική, τους πολέμους και την δραστηριότητα επιφανών ανδρών, αντανακλούν περισσότερο ρητά από τις λοιπές βιβλιογραφικές κατηγορίες της εργασίας αυτής την ιδεολογική τοποθέτηση ή τη «σχολή» του συγγραφέα. Παρέχουν, όμως ταυτόχρονα, πλούσιες πληροφορίες άμεσα ή έμμεσα στον προβληματισμό της εργασίας αυτής μια και τελικά περιγράφουν τις εξελίξεις ιδιαίτερα σε ότι αφορά τις έγγειες σχέσεις, την αγροτική παραγωγή και την αστική ανάπτυξη.

Σκεπτικισμός επιβάλλεται στην χρήση των οικονομικών κυρίως όρων που πολλές φορές εισάγονται στη συζήτηση από τους ιστορικούς με συγγενές αλλά όχι ταυτόσημο περιεχόμενο από αυτό που τους χαρακτηρίζει στην οικονομική επιστήμη στα πλαίσια της μιας ή της; άλλης σχολής.

Τυπικό παράδειγμα αποτελεί ο όρος καπιταλισμός στον Braudel όπου η έννοια ταυτίζεται με εκχρηματισμό με αποτέλεσμα να επεκτείνεται σε κάθε σχεδόν οικονομία όπου διαπιστώνονται συναλλαγές με ανταλλακτικό μέσο ⁴⁹⁾ ανεξάρτητα από την κυρίαρχη σχέση εκμετάλλευσης στις διάφορες ιστορικές περιόδους.

Η εικόνα της ανάπτυξης της γεωργίας στην Ευρώπη κατά την περίοδο που προσεγγίζει την περίοδο που διερευνάται σε γενικές γραμμές από τον Braudel εκτίθεται κατά κλασικό τρόπο στο γνωστό έργο του W. Abel (1978) για τις αγροτικές κρίσεις και συγκυρίες. Διαμορφώνεται με τον τρόπο αυτό μια πρόσθετη προσέγγιση των σχετικών με την πριν την βιομηχανική ανάπτυξη εξελίξεων στην οικονομία παρά το γεγονός ότι και οι δύο συγγραφείς αποφεύγουν θεωρητικούς προβληματισμούς με την έννοια του όρου στην Πολιτική Οικονομία.

Στην δεύτερη ομάδα βιβλιογραφικών κατηγοριών τα πράγματα είναι πιο απλά, διέπονται, όμως, από τους ίδιους προβληματισμούς ως προς τη θεωρητική δέσμευση και την ιδεολογική τοποθέτηση των συγγραφέων.

6. Ευρύτερες ιστορικές, κοινωνιολογικές και οικονομικές προσεγγίσεις της Ελλάδας κατά την υπό θεώρηση χρονική περίοδο.

Στην πρώτη κατηγορία αυτής της ομάδας κατατάσσονται έργα που συνδέονται ευρύτερα με την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της χώρας από της συγκροτήσεως του νεοελληνικού κράτους, ίσως και προηγούμενα⁵⁰⁾.

7. Συναφείς με το πρώτο ή δεύτερο ζήτημα εργασίες, δηλ. με την παραγωγή στέγης και την οικονομία του ορεινού χώρου.

Στην κατηγορία αυτή κατατάσσονται έργα που συνδέονται με την αστική ανάπτυξη σε γενικό επίπεδο⁵¹⁾ και στην παραλλαγή της ανάπτυξης αυτής στη χώρα μας⁵²⁾ και στην οικονομική λειτουργία του ορεινού χώρου στη χώρα μας⁵³⁾.

8. Ειδικά πολιτικά κείμενα σε ύφος πολεμικής, άλλα από τα οποία κινούνται σε ένα γενικά αποδεκτό επιστημονικό επίπεδο κι άλλα τα οποία διαφεύγουν στο χώρο της πολιτικής πολεμικής

8. Σε μια τελευταία κατηγορία τέλος κατατάσσονται κείμενα που συνδέονται με το αντικείμενο στην ισορροπία όμως μεταξύ τεκμηριωμένης τοποθέτησης και πολιτικής πολεμικής κυριαρχούν τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη δεύτερη προσέγγιση⁵⁴⁾.

Από την εξέταση της βιβλιογραφίας, τουλάχιστον ως προς το πρώτο μέρος της εργασίας, προκύπτει το συμπέρασμα ότι με το έργο του Μαρξ το ζήτημα της τοποθέτησης ή θέσης της γαιοπροσόδου στην Πολιτική Οικονομία μπορεί να θεωρηθεί πεπερασμένο. Αυτό ισχύει τόσο στο επίπεδο της περιγραφής των θεωριών της γαιοπροσόδου, όσο και στο επίπεδο της διερεύνησης της λογικής συνοχής της γαιοπροσόδου σε κάθε συγκεκριμένο θεωρητικό οικοδόμημα. Βέβαια η θέση αυτή μένει να τεκμηριωθεί και με την παρουσίαση των θεωριών που ακολουθεί στο επόμενο κεφάλαιο.

1.7. Μέθοδος Προσέγγισης

Από όσα ήδη αναφέρονται προηγούμενα είναι προφανές ότι η συγκεκριμένη εργασία προσπαθεί να ακολουθήσει τη μέθοδο του Μαρξ. Η τοποθέτηση αυτή καθιστά αναγκαία την παροχή ορισμένων επεξηγήσεων καθώς η μέθοδος του Μαρξ τις ημέρες μας, εκτός από μια γενική αμφισβήτηση που συνδέεται είτε με την παραδοσιακή πολεμική εναντίον της είτε με τη σύνδεση του Μαρξ με τα καταρεύσαντα καθεστώτα του υπαρκτού σοσιαλισμού, επιδέχεται περισσότερες ερμηνείες οι οποίες αποκλίνουν μεταξύ τους και κάποτε συγκρούονται⁵⁵⁾.

Οι επεξηγήσεις αυτές δεν μπορεί να είναι παρά σύντομες και ελλειπτικές στα πλαίσια της προσέγγισης αυτής και συνδέονται:

- (1) Με τη σχέση που διέπει την ανάλυση και την παρουσίαση του προβληματισμού,
- (2) Την αντίληψη για τη δυνατότητα προσέγγισης του αντικειμένου όχι μόνο με καθαρούς ιδεατούς τύπους, αλλά και με τύπους που αντιστοιχούν σε ενδιάμεσες υβριδικές ή ασταθείς μορφές κοινωνικών σχέσεων,
- (3) Με την επιλογή μιας τυποποιημένης ή όχι προσέγγισης και στα πλαίσια της προσέγγισης αυτής μιας θεώρησης της μεταβολής των βασικών κατηγοριών που χρησιμοποιούνται
- (4) Με την αποδοχή μιας θεωρίας σταδίων ή όχι καθώς η γαιοπρόσδοος ως έννοια, όπως έχει αναφερθεί χρησιμοποιείται τόσο στη φεουδαρχία όσο και στον καπιταλισμό,
- (5) Με την τοποθέτηση στο ζήτημα της σχέσης ιδεολογίας και θεωρίας στον τρόπο που γίνεται κατανοητή η Πολιτική Οικονομία ως επιστήμη.

(1) Η σχέση ανάλυσης και παρουσίασης του προβληματισμού παρουσιάζεται από τον ίδιο τον Μαρξ στον «Επίλογο της δεύτερης έκδοσης του Κεφαλαίου»⁵⁶⁾.

Με την έννοια αυτή επιχειρείται η παρουσίαση των σχέσεων ουσίας και όχι η κάθε λεπτομέρεια της ανάλυσης. Όλα τα στοιχεία ανάγνωσης και αξιολόγησης της βιβλιογραφίας περιορίζονται σημαντικά στην εργασία αυτή στην συνοπτική

προηγούμενη παράγραφο, ενώ στο δεύτερο μέρος της εργασίας τα υπό διερεύνηση ζητήματα περιορίζονται στην εξέταση των βασικών σχέσεων που τα χαρακτηρίζουν και όχι στην παράθεση όλων των πραγματολογικών στοιχείων που συνδέονται μ' αυτά.

(2) Το ζήτημα των ιδεατών τύπων βεμπεριανής προσέγγισης ή συνθηματικού τύπου ιδεολογικής αποκρυστάλλωσης, ανάλογα από τα αν κυριαρχεί η επιστημονική πρόθεση ή η πολιτική πίστη, μπορεί να θεωρηθεί ότι ισχύει μόνο στις περιπτώσεις που επιτρέπουν την συναγωγή ενός πλήρους αφαιρετικού σχήματος αναγκαίου για την κατανόηση του πυρήνα των σχέσεων που εξετάζονται. Η ιστορική πραγματική μορφή των φαινομένων οδηγεί στον σχηματισμό μιας ποικιλίας ειδικών μορφών και παραλλαγών των σχέσεων αυτών που συνδέονται στο γενικό επίπεδο με την ίδια τη διαδικασία της καπιταλιστικής ανάπτυξης ή της κίνησης των κεφαλαίων και στο ειδικό επίπεδο με τους χαρακτηριστικούς για τη διαδικασία αυτή συγκεκριμένους όρους στην υπό θεώρηση περιοχή⁵⁷⁾.

Οι ειδικοί αυτοί όροι καθίστανται ιδιαίτερα ενδιαφέροντες στις περιπτώσεις εκείνες όπου η όλη διαδικασία πραγματοποιείται σε συνθήκες μη πλήρους αντιστοιχίας παραγωγικών σχέσεων και παραγωγικών δυνάμεων οπότε η όλη κατάσταση τείνει είτε προς κρίση είτε προς μετάβαση⁵⁸⁾.

Όπως και στη σχετική παράγραφο για τη θεωρία του Μαρξ περί γαιοπροσόδου που ακολουθεί αναπτύσσεται το έδαφος εμπλεκόμενο στην παραγωγή έχει την τάση να επιβραδύνει εξ αιτίας της αναγκαιότητας υπερνίκησης της ιδιοκτησίας το ποσοστό κέρδους των συγκεκριμένων παραγωγικών διαδικασιών που αναπτύσσονται επ' αυτής με αποτέλεσμα αυτές να μειονεκτούν σε σχέση με τις αντίστοιχες διαδικασίες στη σφαίρα της βιομηχανικής παραγωγής, που είναι και η καθοριστική σφαίρα παραγωγής για το σύστημα.

Αυτό έχει ως συνέπεια τη διαμόρφωση ιδιότυπων καταστάσεων που καθίστανται ακόμα πιο περίπλοκες όταν συγκεκριμένοι ιστορικοί λόγοι διαμορφώνουν γύρω από τη γη σχέσεις που δεν αντιστοιχούν προς την πρότυπη αγγλική τριχοτομία (γαιοκτήμονας-επιχειρηματίας αγρότης-εργάτης γης). Για παράδειγμα στην περίπτωση της μικρής ιδιοκτησίας γης οι τρεις αυτοί συντελεστές ταυτίζονται⁵⁹⁾ και τα πράγματα περιπλέκονται.

Με δεδομένη τη διαπίστωση κολλητικών συστημάτων στο παρελθόν (19^{ος} αιώνας) στη χώρα μας και την κυριαρχία της μικρής ιδιοκτησίας στο σύνολο των εγγείων ιδιοκτησιών, αστικών και αγροτικών, πράγμα άλλωστε, που δεν θα μπορούσε να είναι και διαφορετικό, μια και οι σχέσεις ιδιοκτησίας αυτές διαμορφώνονται από τους ίδιους κοινωνικούς και οικονομικούς μηχανισμούς, η προσφυγή στις υβριδικές αυτές σχέσεις κρίνεται πλέον πρόσφορη για την προσέγγιση που επιχειρείται σ' αυτή την εργασία.

(3) Το ζήτημα της επιλογής ή όχι κατά την παρουσίαση τυποποιημένων μαθηματικών μορφών αποτελεί κεντρικό σημείο της μεθόδου.

Η τυποποιημένη (φορμαλιστική) παρουσίαση προϋποθέτει αυστηρότητα ορισμών, οδηγεί στην συναγωγή λογικών συμπερασμάτων σχετικά εύκολα και στη συνέχεια επιτρέπει ποσοτικοποιήσεις καθώς οι κατηγορίες κινούνται στα πλαίσια δεδομένων ορισμών.

Προτάσεις παρουσίασης ακόμα και των κλασικών με τον τυποποιημένο τρόπο χαρακτηρίζονται από επιστημονική σαφήνεια, ιδιαίτερα σύμφωνα με τα κυρίαρχα πρότυπα της επιστήμης, και ασκούν σημαντική έλξη. Η χρήση της συγκεκριμένης μεθόδου τείνει μάλιστα να ξεπερνά τα όρια που συγκεκριμένες σχολές προσδιορίζουν⁶⁰.

Αντίθετα, μη τυποποιημένες προσεγγίσεις τείνουν, εκτός από τη μεγάλη τους έκταση στην οποία τελικά καταλήγουν, να είναι περιγραφικές, κινδυνεύουν να απολέσουν τα στοιχεία συνοχής και συνέπειάς τους και ακόμα εκτίθενται στην κριτική του ιστορισμού, στο βαθμό που δεν προσδιορίζουν τις βασικές «αναλυτικές» τους κατηγορίες. Επιπλέον, στο βαθμό που οι κατηγορίες δεν προσδιορίζονται με σαφήνεια οι ποσοτικοποιήσεις κινδυνεύουν να καταλήξουν στην παρακολούθηση ποσοτικών μεγεθών που δεν αντιστοιχούν επακριβώς στις κατηγορίες που διατείνονται ότι προσεγγίζουν καθώς με την πάροδο του χρόνου η αλλαγή, κατά κύριο λόγο, συνίσταται στην αλλαγή των κατηγοριών.

Όμως, η δεύτερη αυτή μέθοδος της μη τυποποίησης είναι ακριβώς αναγκαία και χρήσιμη στις περιπτώσεις όπου η προσέγγιση κινείται σε χρονικά διαστήματα τέτοια κατά τα οποία ο τρόπος παραγωγής και οι κοινωνικές συνθήκες αλλάζουν, έστω και μερικά, με συνέπεια να μετασχηματίζονται οι αναγκαίες για την πρόσληψη των φαινομένων που διερευνώνται κατηγορίες διατηρώντας στις περισσότερες περιπτώσεις το όνομά τους.

Η περίπτωση της γαιοπροσόδου αποτελεί τυπικό παράδειγμα αυτής της διαδικασίας. Αυστηροί ορισμοί είναι για το σύνολο της περιόδου εντός της οποίας το ζήτημα τίθεται αδύνατοι καθώς ο χρόνος θεώρησης εκτείνεται σε επίπεδο έννοιας από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό, ενώ σε επίπεδο συγκρότησης της Πολιτικής Οικονομίας η διαδικασία καταλαμβάνει 100 περίπου χρόνια από τους Φυσιοκράτες και τον Α. Σμιθ ως τον Κ. Μαρξ.

Παράλληλα, ο προβληματισμός σε επίπεδο κατανόησης πραγματικών ζητημάτων που συνδέονται με τη γη στη χώρα μας κινείται σε ένα χρονικό βάθος από σήμερα που κυμαίνεται από 50 περίπου χρόνια στην περίπτωση της αντιπαροχής στα 70-80 χρόνια στην περίπτωση της οικονομίας του ορεινού χώρου.

Η δυναμική στο σύστημα δεν περιγράφεται με την εξωγενή ως προς τα διάφορα υποδείγματα μεταβλητή του χρόνου (t), αλλά εστιάζεται μέσα από την αλλαγή των σχέσεων που προσδιορίζουν τη βασική κατηγορία.

Πέρα απ' αυτά ποσοτικοποιήσεις που στηρίζονται στα δεδομένα συστήματα αναφοράς (ΕΣΥΕ και Εθνικοί Λογαριασμοί) κινούνται στο σύστημα της νεοκλασικής πρόσληψης του οικονομικού γίνεσθαι και όχι στο σύστημα της αξιακής θεωρίας της εργασίας του Μαρξ με αποτέλεσμα κατά κανόνα τα ποσοτικά μεγέθη που προκύπτουν από το πρώτο σύστημα να μην είναι δυνατόν να αντιστοιχηθούν με τις κατηγορίες του δεύτερου συστήματος. Στην περίπτωση αυτή οι μετρήσεις δεν αποτελούν παρά στρεβλές ενδείξεις προβληματισμών που προκύπτουν από τον μαρξιστικό τρόπο προσέγγισης⁶¹⁾.

(4) Το ζήτημα της αποδοχής μιας θεωρίας των σταδίων και συγκεκριμένα αυτής που προτείνει ο Μαρξ στον «Πρόλογο» της «Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας» σύμφωνα με την οποία τα στάδια αποτελούνται από την αρχαία κοινωνία, τον ασιατικό τρόπο παραγωγής, τη φεουδαρχία τον καπιταλισμό και τον κομμουνισμό ως μελλοντικό στάδιο απολήξεις της ιστορικής αυτής διαδικασίας συνεπάγεται περισσότερα πράγματα⁶²⁾.

Ένα πρώτο ζήτημα στο οποίο θα επεκταθούμε εδώ συνίσταται στις ιδεολογικές και πολιτικές χρήσεις και καταχρήσεις της θεωρίας αυτής των σταδίων στο ίδιο το μαρξιστικό χώρο⁶³⁾.

Ένα δεύτερο θέμα συνδέεται με τους αντίστοιχους προβληματισμούς πριν από τον Μαρξ και την αναζήτηση μιας γενικής θεωρίας της ιστορίας κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα⁶⁴⁾, για

να περιοριστεί σ' αυτό το χρονικό πλαίσιο αυτό το μείζων και πάλι επίκαιρο ζήτημα που κινείται μεταξύ φιλοσοφίας, επιστήμης και πολιτικής ιδεολογίας.

Ένα τρίτο ζήτημα σχετίζεται με το περιεχόμενο των θεωριών που επιχειρούν την περιοδολόγηση της ιστορίας κατά περιγραφικό τρόπο και συνδέοντας τις διάφορες «εποχές» ή «αιώνες» με τα κύρια υλικά που χρησιμοποιούν οι κοινωνίες ή οι κοινωνικές ομάδες για να κατασκευάσουν τα βασικά μέσα με τα οποία δρουν επί της φύσης (εργαλεία, σκεύη, όπλα)⁶⁵⁾, αλλά και με τις θεωρίες των σταδίων που φιλοδοξούν να αντιμετωπίζουν τις αντίστοιχες θεωρίες του Μαρξ σε επιστημονικό και σε πολιτικό επίπεδο. Η πρόταση του Ρόστοου αποτελεί τυπικό παράδειγμα θεωριών αυτού του τύπου⁶⁶⁾.

Το ζήτημα, όμως, καθίσταται επίκαιρο εξ αιτίας των γεγονότων μετά το 1989, δηλ. μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού και της σχετικής με το τέλος της ιστορίας συζήτησης που αποτελεί την άλλη όψη των θεωριών της ιστορίας. Ο P. Anderson στο σχετικό βιβλίο του⁶⁷⁾ δίνει μια εικόνα των θεωριών αυτών υπογραμμίζοντας ότι διατρέχουν τόσο τη λεγόμενη συντηρητική σκέψη η οποία βλέπει το «τέλος» να διαμεσολαβείται μέσα από τον οικονομικό φιλελευθερισμό και την αντιπροσωπευτική δημοκρατία, όσο και από ορισμένους διανοητές του προοδευτικού στρατοπέδου⁶⁸⁾.

Ας σημειωθεί ότι στην προσέγγιση του ο P. Anderson δεν κινείται στην οικονομική διάσταση που προτείνει ο Μαρξ και έτσι δεν υπεισέρχεται σε ζητήματα εκμετάλλευσης και των μορφών της με αποτέλεσμα η θεώρησή του να είναι πληροφοριακή, αλλά να μην ανταποκρίνεται στην μαρξιστική πρόταση, τουλάχιστο, ολοκληρωμένα.

Για τις ανάγκες της θεώρησης αυτή είναι αναγκαία η αποδοχή της θεωρίας των σταδίων του Μαρξ ακριβώς γιατί μέσα απ' αυτή μπορεί να παρακολουθηθεί η κίνηση της γαιοπροσόδου από μια κοινωνική σχέση που προσδιορίζει ένα ολόκληρο σύστημα, την φεουδαρχία και κινείται στον ευρύτερο κοινωνικό, άρα και εξωοικονομικό χώρο, προς μια κατηγορία της Πολιτικής Οικονομίας που επιτρέπει την ανάδειξη της ιδιαιτερότητας της γης στο καπιταλιστικό σύστημα. Μέσα από την ίδια κίνηση γίνονται και κατανοητές οι μορφές γαιοπροσόδου –σε εργασία, είδος και χρήμα- κατά την διαδικασία μετάβασης από τον ένα τρόπο παραγωγής, τη φεουδαρχία, στον άλλο, τον καπιταλισμό⁶⁹⁾.

(5) Το ζήτημα της σχέσης της ιδεολογίας με την οικονομία τόσο στην νεοκλασική της εκδοχή ως "οικονομικής" όσο και στην κλασική Πολιτική Οικονομία αποτελεί κύριο σημείο κατά την ανάπτυξη της μεθόδου που ακολουθείται σε μια εργασία του συγκεκριμένου επιστημονικού πεδίου, μια και αυτή η επιλογή συνεπάγεται την τοποθέτηση του συγγραφέα στη μια ή στην άλλη επιστημονική σχολή.

(6) Το ζήτημα αποτέλεσε σημαντικό θέμα επιστημονικής συζήτησης σε ακαδημαϊκό επίπεδο κατά την περίοδο των '50 και των '60 με κύριους φορείς της συζήτησης αυτής των Joan Robinson (1962), του J. Schumpeter 1994), του Oskar Lange (1968 a, b) και του R. Meek (1967)⁷⁰.

Χωρίς να υπάρχει πρόθεση αναπαραγωγής της συζήτησης αυτής στην συγκεκριμένη εργασία μπορεί να αναφερθεί το συμπέρασμα που συνίσταται στη διαπίστωση ότι και στα δύο πολιτικά στρατόπεδα που βρίσκονται στην γραμμή της ιδεολογικής (και τότε ψυχροπολεμικής) αντιπαράθεσης η οικονομία, είτε με τη μορφή της νεοκλασικής οικονομικής είτε με τη μορφή της Πολιτικής Οικονομίας στη Σοβιετική της εκδοχή, υπέστη χρήσεις και καταχρήσεις που καθορίζουν τον ιδεολογικό της χαρακτήρα. Τα φαινόμενα είναι τόσο πιο έντονα όσο πιο στενή είναι η σχέση των φυσικών φορέων διατύπωσης θεωριών με τις δομές εξουσίας είτε συγκαλύπτοντας είτε δικαιολογώντας συγκεκριμένους χειρισμούς της και μη επιθυμητές (κοινωνικά και πολιτικά) καταστάσεις.

Αντίθετα η ανάδειξη των κριτικών στοιχείων της μαρξιστικής θεώρησης ή και ακόμα της κλασικής προσέγγισης με την έννοια της καθοριστικής σημασίας της παραγωγής και όχι της ζήτησης οδήγησε στη Δύση (με την έννοια του τότε συγκεκριμένου στρατοπέδου) στην αναγέννηση του μαρξισμού που έτεινε να κινείται μακριά από τις πολιτικές και κομματικές σκοπιμότητες, χωρίς προφανώς να το καταφέρνει πάντα, ανοίγοντας νέους δρόμους και προοπτικές με κύριο πεδίο δράσης τον ακαδημαϊκό χώρο.

Η κριτική και η αντιπαράθεση είναι πιο εύκολο να γίνει τόσο στην μια όσο και στην άλλη προσέγγιση αν στηριχθεί στα διάφορα σημαντικά ζητήματα της πειθαρχίας, δηλαδή στο κατά πόσο πώς τα ζητήματα αυτά προσδιορίζονται και στον τρόπο που αυτά στη συνέχεια προσεγγίζονται.

Ενδεικτικό στοιχείο αυτού του προβληματισμού αποτελεί ο προσδιορισμός του αντικειμένου της επιστήμης στην μια και στην άλλη προσέγγιση. Στην νεοκλασική προσέγγιση ως αντικείμενο ορίζεται κατά τον L. Robbins η μελέτη των δράσεων που στηρίζονται στην οικονομική αρχή⁷¹.

Αντίθετα η μαρξιστική προσέγγιση, και ευρύτερα η προσέγγιση της Πολιτικής Οικονομίας, διερευνά τη μελέτη των κοινωνικών νόμων που διέπουν την παραγωγή και διανομή των υλικών αγαθών και την ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών ⁷²⁾ προσδιορίζοντας ταυτόχρονα και την αναπαραγωγή του συστήματος⁷³⁾.

Η πρώτη τοποθέτηση οδηγεί άμεσα σε τυποποιήσεις και σχηματικές προσεγγίσεις ανάγοντας το πρόβλημα ως σχέση μεταξύ μεγεθών συντελεστών και αγαθών, ενώ στην δεύτερη περίπτωση το αντικείμενο καθίσταται εξαιρετικά πολύπλοκο και συνδέεται με μη οικονομικά στοιχεία, που καθώς προέρχονται από τις ευρύτερες κοινωνικές σχέσεις διαφοροποιούν ή καθιστούν ανεπαρκή μια και μόνο έννοια οικονομικού ορθολογισμού⁷⁴⁾.

Με δεδομένα τα προηγούμενα απομένει η αιτιολόγηση της επιλογής «σχολής» και η ρητή διατύπωση του γεγονότος αυτού ώστε ο αναγνώστης να γνωρίζει άμεσα την αφετηρία ορισμένων σκέψεων.

Η επιλογή «σχολής» στην προκειμένη περίπτωση συνδέεται άμεσα με την υπέρβαση των κλασικών από τον Μαρξ στο ζήτημα ερμηνείας της φτώχειας ως αποτελέσματος συστηματικής και ιστορικά προσδιορισμένης εκμετάλλευσης⁷⁵⁾ καθώς και των προοπτικών που προσφέρουν οι ιδέες και η μέθοδος του Μαρξ όταν το έργο του δεν αντιμετωπίζεται ως κλειστό σύστημα αποκαλυπτικού χαρακτήρα, αλλά ως αφετηρία επιδεχόμενη βελτιώσεων και προσαρμογών σε μια μεταβαλλόμενη κοινωνία.

Αυτό, άλλωστε, αποτελεί και το στοιχείο επικαιρότητας του Μαρξ και οδηγεί στην δυνατότητα επιλογής των θεωριών του ως αφετηρίας κάθε σύγχρονου προβληματισμού στην οικονομία και στις κοινωνικές επιστήμες.

1.8. Επανατοποθέτηση του αντικειμένου

Με δεδομένα όσα προηγούμενα αναφέρονται ως προς τον αρχικό προσδιορισμό του αντικειμένου, ως προς τις διαθέσιμες πληροφορίες από τη βιβλιογραφία και από τις ειδικές έρευνες και μελέτες και ως προς τη χρησιμότητα της γαιοπροσόδου για την κατανόηση συγκεκριμένων ζητημάτων που συνδέονται με τη γη στη χώρα τα πράγματα διαφοροποιούνται τα πράγματα διαφοροποιούνται εν μέρει και οδηγούν στην επανατοποθέτηση του αντικειμένου.

Συγκεκριμένα η αντιπαράθεση και η κριτική των θεωριών αυτών καθ' εαυτών κρίνεται ότι δεν παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον μια και ο προβληματισμός ολοκληρώνεται με τους συγγραφείς οι οποίοι αναφέρονται προηγούμενα (Φυσιοκράτες, Σμιθ, Ρικάρντο, Μαρξ).

Φαίνεται, επομένως, περισσότερο πρόσφορο να αναδειχθεί η πορεία συγκρότησης της γαιοπροσόδου σε σύγχρονη οικονομική κατηγορία μέσα από το έργο των συγγραφέων αυτών και στη συνέχεια να τεκμηριωθεί η χρησιμότητά της για την κατανόηση του ζητήματος της αντιπαροχής και της οικονομικής συγκρότησης του ορεινού χώρου. Οι συνέπειες ή τα πορίσματα των θεωριών αποκτούν ιδιαίτερη χρησιμότητα κάτω από την οπτική αυτή.

1.9. Περιορισμοί

Η εργασία αυτή βρίσκεται εκτεθειμένη σε περισσότερους περιορισμούς που μπορούν να ομαδοποιηθούν σε δύο κατηγορίες.

Η πρώτη κατηγορία των περιορισμών συνδέεται με την διαδικασία στα πλαίσια της οποίας εκπονείται η εργασία αυτή καθώς πρόκειται για εναίσιμο διαδικασία και ουσιαστικά αποτελεί και μέρος διαδικασιών μετάβασης ή μύησης αντίστοιχη μ' αυτές που πραγματοποιούνταν στις προκαπιταλιστικές⁷⁶⁾ κοινωνίες. Η εργασία σ' αυτό το διαδικαστικό πλαίσιο πρέπει να αναπτυχθεί κατά τέτοιο τρόπο ώστε να τεκμηριωθεί η ικανότητα του υποψηφίου αφ' ενός να εργάζεται αυτοτελώς και αφ' ετέρου να κινείται με άνεση στο σύνολό της συγκεκριμένης επιστημονικής πειθαρχίας προσφέροντας νέα στοιχεία. Ο περιορισμός αυτός συνεπάγεται, εκτός από τα κύρια ζητήματα του συνδέονται άμεσα με το θέμα και αναπτύσσονται, όπως είναι επόμενο διεξοδικά, πολλά σημαντικά ζητήματα να θίγονται και να εξετάζονται ως ένα βαθμό που θεωρείται ικανοποιητικός, χωρίς όμως να εξαντλείται ο σχετικός μ' αυτά προβληματισμός στο σύνολό του.

Η τάση αυτή ενδυναμώνεται από το γεγονός ότι όπως προσδιορίζεται το αντικείμενο δεν υπάρχει ανάλογη βιβλιογραφία η οποία θα μπορούσε να; συμβάλλει στην θεωρητική τεκμηρίωση των ζητημάτων που συνδέονται με τη χώρα μας. Η βιβλιογραφία που υπάρχει είτε κινείται στο χώρο της θεωρίας είτε στο πλαίσιο εντός του οποίου τα ζητήματα που διερευνώνται τοποθετούνται γενικά είτε, τέλος, ανφέρεται στα ίδια τα ζητήματα χωρίς, όμως, να προσφέρει αντίστοιχες συνθέσεις ως προϊόντα μιας

ευρύτερης επιστημονικής συζήτησης που θα μπορούσαν θετικά ή κριτικά να αποτελέσουν αφετηρία και σταθμούς προσέγγισης ενός προβληματισμού που ανφέρεται σε συγγενές θεωρητικό επίπεδο και σε συγγενή πρακτικά ζητήματα.

Θίγονται, έτσι, πολλά ζητήματα καθένα από τα οποία θα μπορούσε να αναπτυχθεί μεμονωμένα (π.χ. η ζήτηση για τη μετάβαση από τον ένα τρόπο παραγωγής στον άλλο, το ζήτημα του ασιατικού τρόπου παραγωγής, ο ρόλος της εγγείου ιδιοκτησίας, η δημιουργία φτώχειας κατά την αναπτυξιακή διαδικασία, η παραγωγή ιδιωτικού χώρου (κατοικιών) και δημοσίου (κοινόχρηστοι) χώρου κ.λ.π.) . το καθένα θα μπορούσε να αποτελέσει αφετηρία ιδιαίτερου προβληματισμού.

Στην εργασία αυτή επιλέγεται η συγκεκριμένη σύνθεσή τους στο πλαίσιο του θεωρητικού πεδίου που προσδιορίζεται προηγούμενα με στόχο την σε βάθος κατανόηση των δύο συγκεκριμένων ζητημάτων που προσδιορίστηκαν ως «πρακτικά» της αστικής ανάπτυξης με την αντιπαροχή και της οικονομίας του ορεινού χώρου μέσα από «υβριδικές» σχέσεις.

Η δεύτερη ομάδα περιορισμών συνδέεται με το επίπεδο αφαίρεσης που προσδιορίζεται από την ενασχόληση με τις θεωρίες από τη μια και με την προσέγγιση των συγκεκριμένων ζητημάτων από την άλλη, τα οποία, όμως, προσεγγίζονται σε γενικό επίπεδο.

Η αφαίρεση αυτή και η προσέγγιση των συγκεκριμένων ζητημάτων σε γενικό επίπεδο εγείρουν ζητήματα εξειδίκευσής τους στο χώρο (π.χ. κατά περιοχές, όπως ο ηπειρωτικός ή ο νησιωτικός χώρος κ.λ.π.) και στο χρόνο (π.χ. μια περιοδολόγηση των υπό συζήτηση ζητημάτων θα είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον). Η ποσοτική περιγραφή συγκεκριμένων όψεών τους είτε γενικά είτε περιορισμένα θα είχε κι αυτή με τη σειρά της ενδιαφέρον ακόμα και με τη βοήθεια των στοιχείων τα οποία συγκεντρώνονται με τη βοήθεια των αρμοδίων φορέων, όπως π.χ. η ΕΣΥΕ ή οι Εθνικοί Λογαριασμοί, χωρίς η όλη διαδικασία συγκέντρωσης και επεξεργασίας να έχει αναγκαστικά σχεδιαστεί κατά τρόπο που να ανταποκρίνεται στον προβληματισμό της εργασίας αυτής κατά τον πιο πρόσφορο τρόπο.

Πρόσθεμα ζητήματα για διερεύνηση θα μπορούσαν να αποτελέσουν η ενσωμάτωση περιοχών που χαρακτηρίζονται από την αγροτική παραγωγή με περισσότερους τύπους εγγείων σχέσεων στον ισλαμικό κόσμο, στις Ινδίες⁷⁷⁾, στην Ανατολική Ευρώπη και στις λεγόμενες αποικίες, το ζήτημα των Εθνικών γαιών και της συγκρότησης μικρής

ιδιοκτησίας στη χώρα μας, οι συνέπειες της φορολογίας της γης ως στοιχείου πλούτου και ως πηγής εισοδήματος, αλλά και ακριβώς το αντίθετό τους σε μια κοινωνία και οικονομία όπως η Ελληνική κ.λ.π..

Τα θέματα αυτά αν και συνδέονται στενά με τους προβληματισμούς που αναπτύσσονται στην εργασία αυτή δεν μπορούν για όλους τους λόγους που αναφέρονται προηγούμενα να αναπτυχθούν εδώ, μπορούν όμως, να αποτελέσουν αντικείμενα μελλοντικού προβληματισμού για τον οποίο η εργασία αυτή προσφέρει την θεωρητική αφετηρία και ένα πλαίσιο αναφοράς σε πρακτικά ζητήματα.

1.10. ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1) Όπως όλοι οι όροι της Πολιτικής Οικονομίας ή της Οικονομικής έτσι και το ίδιο της το όνομα της πειθαρχίας αυτής συνδέεται στενά με την πορεία της ιδεολογικής σύγκρουσης ή των σχολών που χαρακτηρίζουν τις κοινωνικές επιστήμες και συνεπώς και με τον κλάδο αυτό.

Η θέση του συγγραφέα ως προς το ζήτημα αυτό παρουσιάζεται στο σημείο της εργασίας αυτής όπου αναπτύσσεται η μέθοδος προσέγγισης του αντικειμένου. Μέχρι το σημείο αυτό είναι αναπόφευκτο να δημιουργούνται πιθανές παρανοήσεις για τον τρόπο που γίνονται κατανοητοί διάφοροι επίμαχοι όροι και έννοιες.

Η αναφορά εδώ στην «Ιστορία Οικονομικών Θεωριών» ή στην «Ιστορία των Οικονομικών Δοξασιών ή Δογμάτων» γίνεται για να τονισθεί έμμεσα αυτό το ιδεολογικό στοιχείο.

Ο δεύτερος όρος η «Οικονομική» παραπέμπει στις φαινομενικά ουδέτερες θεωρίες που σήμερα συνεπάγονται και την αυστηρή λογικά συγκρότησή τους ακόμα ίσως και την σε τυπικό επίπεδο, με την έννοια των μαθηματικών συμβολισμών, διατύπωσή τους, ενώ ο πρώτος όρος παραπέμπει στο ιδεολογικό στοιχείο στην οικονομική σκέψη. Παραμένει, βέβαια, ανοικτό το ερώτημα αν το ιδεολογικό στοιχείο αυτό αποτελεί και «μέρος» απόκλισης από συγκεκριμένες κυρίαρχες απόψεις που χαρακτηρίζουν τη μία ή την άλλη «σχολή» ενώ δεν αποκλείεται και η περίπτωση η χρήση του ενός ή του άλλου όρου να μην είναι διατύπωση επιλογής σχολής, αλλά απλά και μόνο αδράνεια.

2) Η έννοια του τρόπου παραγωγής αποτελεί βασική έννοια της Μαρξικής σκέψης και του τρόπου που οι διάφοροι μαρξιστές κατανοούν τον Μαρξ. Καθώς, όπως και σε πολλές άλλες περιπτώσεις ο Μαρξ αποφεύγει τους αυστηρούς ορισμούς υπάρχει σημαντική συζήτηση του τρόπου με τον οποίο η έννοια αυτή γίνεται αποδεκτή.

3) Προφανώς οι Φυσιοκράτες αποτελούν διακριτή από τους Κλασικούς σχολή οικονομικής σκέψης. Περί αυτού δεν χωράει αμφιβολία. Όμως, ταυτόχρονα, αποτελούν και την πρώτη ολοκληρωμένη σχολή η οποία στήριξε την ερμηνεία του υλικού πλούτου στις παραγωγικές δυνατότητες της γης (βλ. δεύτερο μέρος της εργασίας). Με την έννοια αυτή προτείνουν έστω και έμμεσα μια πρώτη περί γαιοπροσόδου συνολική αντίληψη αν και η κατηγορία δεν αναφέρεται ρητά στην πρότασή τους. Για τον λόγο αυτό εντάσσονται ως πρωτοπόροι στον σχετικό με τη γαιοπρόσοδο προβληματισμό. Ο προβληματισμός αυτός συγκροτείται στη λογική -σχηματικά παρουσιασμένος- Φυσιοκράτες μονιστική κατανόηση του αποτελέσματος της παραγωγής μέσα από τη γη, Κλασικοί - προσδιορισμός της γαιοπροσόδου ως κοινωνικής σχέσης και ως διαφοροποιημένου αποτελέσματος της παραγωγής εξαιτίας γεωγραφικής θέσης του κτήματος, και ειδικών βελτιώσεων, και του Κ. Μαρξ ως σύνθεσης και υπέρβασης των δύο στοιχείων μέσα από την εργασιακή θεωρία της αξίας και την αξιακή θεώρηση της σχέσης του κεφαλαίου.

4) Ο προσδιορισμός τόσο των Φυσιοκρατών και των Κλασικών όσο και του Κ. Μαρξ ως «Θεωρητικών» αποτελεί τυπική προβολή του σημερινού προβληματισμού που συνδέεται με τη συγκρότηση της Πολιτικής Οικονομίας στο παρελθόν, δηλαδή στην περίοδο που η διαδικασία αυτή έλαβε χώρα. Με τα κριτήρια της εποχής οι συγκεκριμένοι φυσικοί φορείς της διαδικασίας θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν περισσότερο ως λόγιοι και ο Μαρξ ως επαναστάτης, παρά ως θεωρητικοί οικονομολόγοι. Πλην του Α. Σμιθ ο οποίος κατέλαβε πανεπιστημιακή θέση ως καθηγητής ηθικής φιλοσοφίας, μια και η οικονομία δεν είχε «εισαχθεί» στα πανεπιστήμια της εποχής, για την εγκαταλείψει σχετικά σύντομα αποδεχόμενος θέση οικοδιδασκάλου ή παιδαγωγού νεαρού αριστοκράτη πριν αποσυρθεί για να γράψει τον «Πλούτο», ουσιαστικά δεν είχαν επαγγελματική σχέση με τα Πανεπιστήμια τα οποία τη συγκεκριμένη περίοδο δεν είχαν προσλάβει το ρόλο του θεσμικού παραγωγού διευρυμένης γνώσης αλλά και επαγγελματικών επιστημόνων αποτελώντας περισσότερο φορείς μεταβίβασης παραδεδωμένων απόψεων υπό τον έλεγχο της εκκλησίας και της πολιτείας, δηλαδή του μονάρχη. Όλοι οι άνθρωποι αυτοί είχαν είτε άλλα επαγγέλματα είτε εισοδήματα είτε άλλους στόχους στη ζωή τους και διερευνούσαν αυτό που σήμερα προσδιορίζεται ως αντικείμενο της Πολιτικής Οικονομίας με σκοπό την καλύτερη κατανόησή του για πρακτικούς λόγους, που σκοπό είχαν τη βελτίωση της κοινωνίας, έστω και μέσω ανατροπών, ή αφηρημένα.

Στην εποχή του ύστερου διαφωτισμού η γνώση είχε χαρακτήρα νεωτεριστικό και το πρότυπο ένταξής της στις διαδικασίες κοινωνικών αλλαγών μέχρι τη Γαλλική Επανάσταση κινείτο στη σχέση του φωτισμένου μονάρχη εκτελεστή των μεταρρυθμίσεων και φιλόσοφου-εισηγητή των αναγκαίων θεωρουμένων κοινωνικών μεταρρυθμίσεων. Εξάιρεση αποτελεί, βέβαια, η Αγγλία όπου λειτουργούν θεσμοί μεταξύ των κρατούντων που οδηγούν στην συνταγματική διακυβέρνηση συγκροτώντας μια συνταγματική βασιλεία γαιοκτημόνων ευγενών και αστών εμπόρων στην οποία αργότερα θα ενταχθούν και οι βιομήχανοι ενώ παράλληλα θα υπάρξει και όσμωση μεταξύ των συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων. Η πολιτική αυτή ηρεμία ως προς τη σύνθεση των κυριάρχων είναι αποτέλεσμα και των δυναμικών συγκρούσεων μεταξύ τους κατά τον 17^ο αιώνα.

Μετά τη Γαλλική Επανάσταση σε ότι αφορά τον νεωτεριστικό και ανατρεπτικό χαρακτήρα της η γνώση από τη μια έθεσε ως στόχο την κοινωνική αλλαγή μέσα από την επανάσταση και τέθηκε στην υπηρεσία της όπως η πρακτική των Κ. Μαρξ και άλλων υπογραμμίζει και από την άλλη συνέβαλε μέσω των φυσικών επιστημών και της τεχνικής στην βελτίωση των όρων αξιοποίησης του κεφαλαίου. Με την έννοια αυτή ο χαρακτηρισμός των συγκεκριμένων ατόμων της πρώτης κατηγορίας ως «θεωρητικών» είναι χρήσιμος για τις ανάγκες διάρθρωσης της συγκεκριμένης εργασίας αλλά άδικος καθώς η διχοτομία αυτή αν και άρχισε να συγκροτείται προς το τέλος της περιόδου που εξετάζεται (περίοδος Κ. Μαρξ) δεν είχε ακόμα προσλάβει τις μετέπειτα γνωστές διαστάσεις της.

5) Για τον προσδιορισμό του καπιταλισμού είναι αρκετή η αναφορά στη σχέση μισθωτής εργασίας και κεφαλαίου η οποία οδηγεί στη δημιουργία υπεραξίας που πραγματοποιείται μέσα από την αγορά τη στιγμή που διατίθεται το παραχθέν εμπόρευμα. Την υπεραξία παράγει ο εργάτης και ιδιοποιείται ο καπιταλιστής κάτοχος των μέσων παραγωγής.

Χωρίς να είναι ιδιαίτερα αναγκαίο, ας σημειωθεί στο σημείο αυτό, ότι η καπιταλιστική σχέση ή η σχέση κεφαλαίου μπορεί να προσδιορισθεί μόνο με τα στοιχεία της διευρυμένης εμπορευματικής παραγωγής τους κατόχους των μέσων παραγωγής και τους κατόχους της εργατικής δύναμης. Η ένταξη της ζήτησης στο σύστημα δεν είναι αναγκαία για να αναδειχθεί η σχέση του κεφαλαίου και η συγκεκριμένη κυρίαρχη μορφή εκμετάλλευσης που αυτή συνεπάγεται. Η γη μέσω των διαφόρων μορφών ιδιοκτησίας της δεν παύει όμως να αποτελεί πραγματικό στοιχείο του συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής.

6) Δεν χρειάζεται στη σημείο αυτό να αναπτυχθούν ζητήματα που συνδέονται με την ιδεολογική χρήση και κατάχρηση των θεωριών του Κ. Μαρξ, αλλά και με την πολεμική προς αυτές. Το ζήτημα είναι γνωστό. Σε άλλο σημείο της εργασίας γίνονται σχετικές αναφορές, όσες θεωρούνται αναγκαίες για την υπόμνηση του ζητήματος, για την αποφυγή παρανοήσεων, αλλά και για την ανάδειξη της δυσκολίας προβολής και ανάπτυξης προτάσεων πέραν του προβληματισμού και των φορτίσεων που συνεπάγεται η πολιτική αντιπαράθεση σε ιδεολογικό επίπεδο. Ανεξάρτητα από την ένταξή της η ιδεολογική αυτή αντιπαράθεση είτε σε επίπεδο θεωριών είτε πολιτικής είναι πάντα δεδομένη.

7) Ιστορικά με την έννοια της γέννησης της έννοιας σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων και της μεταβολής της με την αλλαγή των σχέσεων αυτών.

8) Η πληθυσμιακή εξέλιξη του Πολεοδομικού Συγκροτήματος της Πρωτεύουσας και των λοιπών αστικών κέντρων αποτελεί έναν δείκτη έκτασης της αντιπαροχής, ελλείπει άλλων αυστηρότερων πηγών, με την παραδοχή ότι όσο πιο κεντρικές είναι οι περιοχές των αστικών κέντρων τόσο μεγαλύτερη είναι και η ένταση του φαινομένου τουλάχιστο κατά την πρώτη μετά το 1951 περίοδο.

9) Πρβλ. Δεμαθά, Ζ. - Κούρτη, Χ. (1997), Δεμαθάς, Ζ. (1986), Δεμαθάς, Ζ - Καλαφάτης, Αθ. (1992), Δεμαθάς, Ζ. (1993 β).

10) Το ζήτημα αυτό, όπως είναι γνωστό, αποτελεί το κύριο αντικείμενο του «Κεφαλαίου» του Κ. Μαρξ και των σχετικών με αυτό εργασιών του ίδιου συγγραφέα δηλαδή, τα «Grundrisse». το «VI Κεφάλαιο» και την «Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας» κ.αλ.. Στη βιβλιογραφία ο προβληματισμός αυτός εισέρχεται με τρεις τρόπους:

Ο πρώτος συνίσταται στην ανασυγκρότηση και κατανόηση των απόψεων του Μαρξ σε επίπεδο Πολιτικής Οικονομίας και Ιστορίας δηλαδή ιστορικών γνώσεων της περιόδου του Μαρξ,

ο δεύτερος συνίσταται στην επέκταση και στον εμπλουτισμό του προβληματισμού με τις μετά του Μαρξ γνώσης στο χώρο της Πολιτικής Οικονομίας και της Οικονομικής Επιστήμης αλλά και στο χώρο των ιστορικών γνώσεων, και

ο τρίτος, τέλος, συντίθεται από τα κατά κύριο λόγο φορτισμένα ιδεολογικά και πολιτικά κείμενα και πραγματείες που γράφτηκαν και εν μέρει ακόμα γράφονται σε επίπεδο ιδεολογικής και πολιτικής αντιπαράθεσης και πολεμικής.

Δεν είναι εδώ δυνατόν να αναφερθούν όλα τα κείμενα που χαρακτηρίζουν το σχετικό ζήτημα. Σε επόμενη παράγραφο, όπου σχολιάζεται η βιβλιογραφία, θα γίνουν ορισμένες αναφορές σχετικά με το ζήτημα αυτό.

11) Το συγκεκριμένο ζήτημα έχει αποτελέσει βασικό θέμα επιστημονικής και πολιτικής παραγωγής από την μετά το 1967 περίοδο. Δεν είναι εδώ το σημείο να αναφερθούν και να σχολιασθούν οι εργασίες όλων όσων έχουν συμβάλει με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στη συζήτηση αυτή. Σε ορισμένους θα γίνουν συγκεκριμένες αναφορές στο τρίτο μέρος της εργασίας αυτής.

Όμως, στο σημείο αυτό θα ήταν παράληψη να μην αναφερθούν οι Γ. Κορδάτος (1930), Π. Πουλιόπουλος (1972-1934), Σ. Μάξιμος (1973), Ν. Σβορώνος (1969, 1976-1972, 1976 β) και Ν. Ψυρούκης (1973) που ο συγγραφέας θεωρεί ότι αποτελούν τον κορμό των θεωρητικών της μαρξιστικής σκέψης σε επίπεδο θεωρίας και πολιτικής στην Ελλάδα.

Αν και είναι βέβαιο ότι σε πολλά ζητήματα τοποθετήθηκαν σε διαφορετικές θέσεις στην θεωρητική πολιτική συζήτηση της Ελληνικής Αριστεράς το έργο τους, και όχι μόνο όσο περιλαμβάνεται στις αναφορές που γίνονται προηγούμενα, παρά τις διαφορές που παρουσιάζει προσδιορίζει τον προβληματισμό της ανάπτυξης του κεφαλαίου στην Ελλάδα με όλες τις επιπτώσεις που η διαδικασία αυτή συνεπάγεται.

Σχηματικά μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο Γ. Κορδάτος εισάγει την αντίληψη των τάξεων και της ταξικής πάλης στον προβληματισμό. Ο Π. Πουλιόπουλος τεκμηριώνει τη δυνατότητα της επαναστατικής αλλαγής με μεθόδους και επιχειρήματα στο μεσοπόλεμο που παραπέμπουν σε εντελώς πρόσφατες επιστημονικές προσεγγίσεις. Οι Σ. Μάξιμος και Ν. Σβορώνος εξετάζουν την ανάπτυξη των εμπορευματικών σχέσεων ενώ, επιπρόσθετα ο Ν. Σβορώνος σημειώνει εκτός των άλλων και την «απουσία καθαρών γραμμών στη διάρθρωση των κοινωνικών και πολιτικών δομών» (Σβορώνος 1976 α, Προλεγόμενα, εκδ. 13). Ο Ν. Ψυρούκης, τέλος, εισάγει την διαφοροποίηση των τμημάτων του Ελληνικού κεφαλαίου και τη σύνδεσή τους μέσα από το πιο προωθημένο από αυτά το εφοπλιστικό με την κίνηση των κεφαλαίων της μητρόπολης.

Παράλληλα με το έργο των συγκεκριμένων ανθρώπων σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των απόψεων του συγγραφέα έπαιξε και ένα καθαρό πολιτικό κείμενο η περίφημη «Απόφαση της 6ης Ολομέλειας του 1934 του ΚΚΕ» (ΚΚΕ 1934). Το κείμενο αυτό είναι διπλά σημαντικό. Από τη μια καθόρισε, και μάλλον καθορίζει την πολιτική, αλλά και τον τρόπο ανάλυσης του ΚΚΕ και τμημάτων της αριστεράς μέχρι τις ημέρες μας, και από την άλλη αποτελεί τυπικό δείγμα, σε πλήρη αντιστοιχία με το πνεύμα της εποχής του, των προβλημάτων που αντιμετωπίζει η πραγματικότητα όταν οι κατηγορίες πρόσληψής της είναι προδιαμορφωμένες και δεν ανταποκρίνονται παρά μόνο μερικά στα φαινόμενα τα οποία πρόκειται με τη βοήθειά τους να αναλυθούν.

Πρόκειται για την ιστορική απόφαση που προσδιορίζει την Ελλάδα ως χώρα «..... με μέσο επίπεδο ανάπτυξης του καπιταλισμού με υπάρχοντα σημαντικά υπολείμματα μισοφεουδαρχικών σχέσεων στην αγροτική οικονομία,» σύμφωνα με την ανάλυση της Κομμουνιστικής Διεθνούς του 1932.

Η τοποθέτηση του συγγραφέα απέναντι στο κείμενο αυτό που κινήθηκε από την αποδοχή ως την απόρριψή του ως κειμένου με μερική μόνο αξία το οποίο στο βαθμό που αποτέλεσε και οδηγό δράσης θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι με αφετηρία σοβαρές παρανοήσεις και σχηματισμοί συνέβαλε σε τραγικά αποτελέσματα στο πολιτικό πεδίο αποτελεί και δείγμα διαμόρφωσης της σκέψης του.

Σε αντίστοιχο προβληματισμό με τον προβληματισμό των «πέντε» συγκεκριμένων συγγραφέων, όπως αυτός προσλαμβάνεται από τον γράφοντα κινείται και η προσπάθεια κατανόησης της οικονομικής εξέλιξης στη χώρα μας που δημοσιεύτηκε σε ένα συλλογικό άρθρο το 1981 (Serafetinidis, M., Serafetinidis J., Lambrinidis, M. and Demathas, Z. (1981).

Το ζήτημα της γης σε όλα τα προηγούμενα κείμενα τίθεται στο προσκήνιο μόνο μέσα από το σχετικό προβληματισμό του πολιτικού ρόλου των αγροτών, των κτηματιών και των ακτημόνων και συνοψίζεται στην ελληνική εκδοχή του Αγροτικού Ζητήματος. Σύμφωνα με την «παράδοση» της προσέγγισης των μαρξιστών στο προσκήνιο τίθεται η αναζήτηση του ιστορικού υποκειμένου της εργατικής δηλαδή τάξης και του πρώτου σχηματισμού της μέσα από τη σχέση του κεφαλαίου ή την καπιταλιστική ανάπτυξη και της αναζήτησης σε πολιτικό επίπεδο συμμάχων και φίλων της (πρβλ. Fetscher (εκδ.) (1976) σελ. 252 κ.ακ.).

12) Το ζήτημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης αποτελεί αντικείμενο περισσότερων εργασιών από την εποχή του ίδιου του Κ. Μαρξ. Το «Κεφάλαιο» και στους τρεις τόμους, αλλά και οι προεργασίες για τη συγγραφή του δηλαδή η «Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας» και τα "Grundrisse" περιλαμβάνουν περισσότερα τμήματα όπου εξετάζεται η ιστορική καπιταλιστική ανάπτυξη.

Το ζήτημα διατρέχει μια πληθώρα επιστημονικών έργων τα οποία δεν μπορούν να αναφερθούν όλα εδώ. Η καπιταλιστική ανάπτυξη στην ιστορική της μορφή τεκμηριώνεται είτε από επιστήμονες με μαρξιστική αυτοσυνείδηση είτε από επιστήμονες που δεν τοποθετούνται στο ζήτημα της ιδεολογικής ένταξης ρητά είτε τοποθετούνται αντίθετα προς τους πρώτους. Κλειδί για την τοποθέτηση πέρα από τις «δηλώσεις» και τις βιβλιογραφικές αναφορές και τα σχόλια μπορεί να θεωρηθεί η πρόσληψη του κεφαλαίου ως σχέσης (εργοδότη - εργαζόμενου μέσω της μισθωτής εργασίας κατά τη βιομηχανική παραγωγή) και στην αντίθετη περίπτωση ως κεφαλαίου = χρήματος και ως στοιχείο εκχρηματισμού της οικονομίας.

Η πρώτη προσέγγιση οδηγεί σε μια ανάλυση και πρόσληψη της ουσίας του προβλήματος η δεύτερη σε μια περιγραφική προσέγγιση.

Στην πρώτη ομάδα τοποθετείται το έργο των P. Anderson (1979) και E.J. Hobsbawm (1969, 1977a, 1977b, 1989, 1995).

Στη δεύτερη ομάδα τοποθετείται ο F. Braudel (1979, 1985α, 1985β, 1985γ, 1995α).

Ο I. Wallerstein προσπαθεί να συμβιβάσει τις ιδέες του Κ. Μαρξ με την προσέγγιση του F. Braudel. Δεν είναι εδώ ο τόπος να αναπτυχθεί η σχετική συζήτηση αν κάτι τέτοιο είναι δυνατό ή ως πιο βαθμό το επιτυγχάνει ο συγγραφέας (πρβλ. και Brenner 1977), πάντως το έργο του προσφέρει πολλές και πλούσιες πληροφορίες σχετικά με το αντικείμενο (Wallerstein 1974, 1979, 1980).

Ιδιαίτερη θέση στην κατάταξη αυτή, που δεν εκφράζει παρά τον τρόπο που ο συγγραφέας προσλαμβάνει το συγκεκριμένο έργο, καταλαμβάνει ο A. Gerschenkron (1962) ο οποίος θα πρέπει να θεωρηθεί ότι κλείνει προς την μαρξιστική προσέγγιση, τουλάχιστο στο συγκεκριμένο ιστορικό άρθρο, αν και την περίοδο που πρωτοδημοσιεύτηκε το άρθρο εξαιτίας του κρατικού τρόπου προσέγγισης των διαδικασιών οικονομικής ανάπτυξης στη Ρωσία και αργότερα στη Σοβιετική Ένωση θεωρήθηκε ανήκει στο αντίπαλο στρατόπεδο. Και ο ίδιος μάλλον δεν θα υιοθετούσε την άποψη αυτή όπως νομίζω ότι προκύπτει από τα γραφόμενά του.

13) Πρβλ. σχετικά το κλασικό άρθρο του A. Gerschenkron (1962), που αναφέρεται αμέσως προηγούμενα, στο οποίο συνδέεται η διερεύνηση της διαδικασίας καπιταλιστικής ανάπτυξης σε συγκεκριμένες Ευρωπαϊκές χώρες (Αγγλία, Γαλλία, Γερμανία, Ρωσία) με την κατάσταση των χωρών αυτών κατά την αρχή της αναπτυξιακής διαδικασίας, τη θέση τους στην υπό διαμόρφωση παγκόσμια οικονομία, τους θεσμούς που διαμορφώθηκαν για να υποβοηθήσουν την ανάπτυξη, ιδιαίτερα του χρηματοπιστωτικού τομέα, και την ιδεολογία που αναπτύχθηκε για να στηριχθεί η όλη διαδικασία.

14) Μια σύγκριση Αγγλία και Γαλλία προκύπτει στο E.J. Hobsbawm (1977 α, Κεφ Β', Γ' και Η') και στο P. Anderson (1979, σελ. 82-141 στην ελληνική έκδοση του 1986).

15) Το ζήτημα αυτό γνωστό και ως το ζήτημα της «δεύτερης δουλοπαροικίας» σύμφωνα με μια ρήση του Engels. Η εμφάνιση του καθεστώτος αυτού παρατηρείται προοδευτικά σε όλη την Ανατολική Ευρώπη από τον 16ο αιώνα και με παραλλαγές στις διάφορες χώρες που απαρτίζουν το συγκεκριμένο γεωγραφικό σύνολο μέχρι την κατάργηση της πάλι προοδευτικά περί τις αρχές του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα (πρβλ. P. Anderson 1979 (1986) σελ. 195 κ. ακ.).

Παρατηρείται επομένως η άνοδος του καπιταλισμού σε ότι αφορά την παραγωγή επί της γης να συνδέεται στην μεν κοιτίδα του με την συγκρότηση των σχέσεων κεφαλαίου (μισθωτή εργασία και κεφάλαιο), ενώ στις με αυτόν όλο και περισσότερο συνδεόμενες περιοχές της Αμερικής, της Αν. Ευρώπης και της Ασίας εγκαθίστανται, μάλλον, ανασυγκροτούμενες ως παραλλαγές της βασικής αυτής σχέσης, σχέσεις προσαρμοσμένες στο νέο οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον, που παραπέμπουν σε άλλους τρόπους παραγωγής, όπως η «δουλεία» στις αποικίες, η «δουλοπαροικία στην Αν. Ευρώπη, και η εκμετάλλευση του συνόλου της αγροτικής κοινότητας στις Ινδίες από την «κοινότητα» που αποτελούσαν οι υπάλληλοι της Εταιρίας Ανατολικών Ινδιών στην αρχή και οι εκπρόσωποι των αποικιοκρατών Βρεταννοί διοικητικοί υπάλληλοι, στρατιωτικοί και πολίτες.

Έτσι, μέσα από την αγορά τυπικές σχέσεις που χαρακτηρίζουν άλλους τρόπους παραγωγής, διατηρώντας τη μορφή τους, κι ότι αυτό συνεπάγεται για τις ευρύτερες πολιτικές και κοινωνικές σχέσεις στις συγκεκριμένες περιοχές, ουσιαστικά συμβάλλουν άμεσα στην ανάπτυξη του καπιταλισμού καθιστώντας τους φυσικούς φορείς των σχέσεων αυτών ιδιότυπα προσαρτήματα της καπιταλιστικής ανάπτυξης (πρβλ. και σχετικά Y. Garlan (1988) και Mintz (1981)).

16) Πρβλ. και σχετικά με το ζήτημα αυτό, αλλά και με τον τρόπο πρόσδεσης των οικονομιών της Ανατολικής και Β. Ευρώπης στις Δυτικοευρωπαϊκές αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές οικονομίες και J. Ranki (1986).

17) Η διαδικασία κατάργησης της δουλοπαροικίας στη Ρωσία το 1861 είναι γνωστή καθώς συνδέεται άμεσα με την προοκτωβριανή περίοδο. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξέλιξη στην Πρωσία όπου η δουλοπαροικία καταργήθηκε το 1763 με υποχρέωση αποζημίωσης των παλαιών γαιοκτημόνων από τους νεο-απελευθερωθέντες αγρότες. Για τη διαδικασία αυτή δημιουργήθηκαν κοινά πιστωτικά ιδρύματα τα Landchaften τα οποία αποτέλεσαν προδρόμους των υποθηκικών τραπεζών καθώς εξέδιδαν μακροπρόθεσμα αξιόγραφα. Το σύστημα αυτό στη συνέχεια επεκτάθηκε και σε άλλα Γερμανικά κράτη της εποχής και χρησίμευσε στην χρηματοδότηση της εξαγοράς των κτημάτων των αγροτών από τους γαιοκτήμονες αριστοκράτες και στην ενδυνάμωση των αγροτικών παραγωγικών μονάδων που είναι γνωστή και ως Güter (πρβλ. Treue W, 1973 σελ 159 κ. ακόλ. και. 545 κ. ακ.). Η Πρωσία και αργότερα, μετά το 1870, η Γερμανική Αυτοκρατορία, αποτελούν ένα καλό παράδειγμα καπιταλιστικής ανάπτυξης όχι μόνο γιατί ασκήθηκε πολιτική, όπως την εμπνεύστηκε ο Fr. List (πρβλ. List F."Das nationale System der politischen Oekonomie", Jena 1910), αλλά και γιατί μετά τους Ναπολεόντειους πολέμους επελέγη ένα διπλό θεσμικό καθεστώς. Δυτικά του Έλβα ίσχυε ο αστικός κώδικας του Ναπολέοντος, ανατολικά το Πρωσικό Δίκαιο των κοινωνικών σειρών (.Ständerecht). Με τον τρόπο αυτό διασφαλιζόνταν ταυτόχρονα οι προϋποθέσεις καπιταλιστικής ανάπτυξης και ρητού πολιτικού ελέγχου της χώρας από τους κτηματίες της Ανατολής (Junkers) (πρβλ. P. Anderson 1979 (1986) σελ. 236 κ. ακ.).

18) Η τοποθέτηση του θέματος με τον τρόπο αυτό ικανοποιεί τις ανάγκες της συγκεκριμένης εργασίας (Πρβλ. Κάουτσκι 1899, ιδιαίτερα κεφ. II σελ. 92-117) όπου επισημαίνονται τα τεχνικά πλεονεκτήματα της μεγάλης εκμετάλλευσης και η υπερεργασία που καταβάλλεται σε συνδυασμό με την υποκατανάλωση στην μικρή εκμετάλλευση, η οποία, πάντως, χαρακτηρίζεται από την συμμετοχή στην όλη διαδικασία σε μεγαλύτερη κλίμακα του αγρότη που είναι ιδιοκτήτης και παραγωγός ταυτόχρονα από τον μισθωτό εργάτη γης που χαρακτηρίζει την μεγάλη εκμετάλλευση.

Το ζήτημα δεν εξαντλείται εδώ και παραπέμπει άμεσα στον προβληματισμό ένταξης των διαφόρων τύπων εκμεταλλεύσεων τόσο στον καπιταλισμό, αλλά και σ' αυτό το σύστημα που χαρακτηρίστηκε ως υπαρκτός σοσιαλισμός. Η περιπλοκότητα του προβληματισμού αναδεικνύεται αν ληφθούν υπ' όψη και οι διαφορές στην καπιταλιστική ανάπτυξη από τη μια και η παραγωγικότητά του συλλογικού αγροτικού τομέα σε σχέση με τον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας στην παλαιά Σοβιετική Ένωση από την άλλη.

Χωρίς να προχωρήσουμε περισσότερο στον προβληματισμό αυτό είναι προφανές ότι το ζήτημα του μεγέθους της αγροτικής εκμετάλλευσης δεν θα πρέπει να εξετάζεται μόνο από οικονομική του πλευρά, με την έννοια της παραγωγικότητας και των τεχνικών πλεονεκτημάτων, όπως αυτά καταλήγουν να εκφράζονται μέσα από οικονομικούς δείκτες, αλλά και μέσα από μια ευρύτερη κοινωνική και πολιτική οπτική που έχει να κάνει με το ρόλο της ιδιοκτησίας γης, μεγάλης ή μικρής, στην συγκρότηση μιας συγκεκριμένης κοινωνίας και στην δυναμική που αναπτύσσεται στη βάση της μιας ή της άλλης μορφής ιδιοκτησίας.

Όπως παρατηρεί και ο G. Procacci στον πρόλογο της Ιταλικής έκδοσης του «Αγροτικού Ζητήματος» (G. Procacci (1959) σελ. XIV) ζητήματα οικονομικού ορθολογισμού που οδηγούσαν στην επιβεβαίωση των πλεονεκτημάτων της μεγάλης ιδιοκτησίας συγκρούονταν με την πολιτική γοητεία της μικρής ιδιοκτησίας ιδιαίτερα προς την πλευρά των αγροτών καλλιεργητών.

19) Η θέση αυτή τεκμηριώνεται από την κατανομή των αγροτικών εκμεταλλεύσεων κατά το μέγεθός τους, όπως αυτή εμφανίζεται στις απογραφές από το 1928 μέχρι το 1991. Ελλείπει κτηματολογίου δεν μπορεί να υποστηριχθεί αυστηρά το ίδιο στοιχείο για τις αστικές ιδιοκτησίες. Μπορεί, όμως, να υποστηριχθεί το μικρό κατά κανόνα μέγεθος των αστικών οικοπέδων, ανεξάρτητα από τον αριθμό των ιδιοκτητών και τη συγκέντρωση της ιδιοκτησίας, με την βοήθεια των απογραφικών χαρτών της Ε.Σ.Υ.Ε..

20) Υπονοούνται συγκεκριμένα όσα αναφέρονται στην υποσημείωση (10). Ακόμα και όταν ασχολούνται ρητά με το λεγόμενο «Αγροτικό Ζήτημα» δεν ολοκληρώνουν τη θεώρηση κινούμενοι και προς την πλευρά συγκρότησης ιδιοκτησίας, της μορφής της και του ρόλου της ιδιοκτησίας αυτής για την ανάπτυξη και τη φτώχεια.

21) «Συζήτηση», όχι με την έννοια της αντιπαράθεσης των συγγραφέων μεταξύ τους ,αν και οι χρονικά επόμενοι έκαναν χρήση του πλεονεκτήματος που τους δίνει η θέση τους αυτή και πολλές φορές σχολίασαν τις απόψεις των προγενέστερών τους (Πρβλ. Κ. Μαρξ «Θεωρίες για την Υπεραξία»), αλλά της επιλεκτικής από τη μεριά του συγγραφέα παρουσίασης της διαδικασίας αυτής.

22) Πρόκειται για περισσότερες μελέτες στις οποίες ο συγγραφέας συμμετείχε κατά κανόνα ως υπεύθυνος του οικονομικού τμήματος. Η αναφορά των μελετών πλην ορισμένων που παρατίθενται στο τέλος της βιβλιογραφίας που αποτελούν χαρακτηριστικό δείγμα των διαφόρων κλιμάκων του χώρου (αστικός χώρος, περιφέρεια, χώρα) και του αντικειμένου δεν κρίνεται αναγκαία.

23 Παρά την διαφορετική κατά περίπτωση τοποθέτηση του αντικειμένου της μελέτης για την καλύτερη κατανόηση του προβληματισμού, αλλά και για τον προσδιορισμό των ορίων της μέσα από τη διερεύνηση της επιδιωκόμενης παρέμβασης, έστω και σε επίπεδο προθέσεων, το ζήτημα της ένταξης στη χώρα μας του εδάφους στην αναπτυξιακή διαδικασία είναι πάντα επίκαιρο.

24 Πρόκειται για τυπική περίπτωση κατά την οποία οι προτεινόμενοι όροι δεν έχουν ακόμα αποκρυσταλλωθεί, ώστε να εγκατασταθούν κατά δόκιμο τρόπο στην επιστημονική συζήτηση η οποία, επιπλέον, διαπλέκεται στενά και με πολιτικές θέσεις.

Από πλευράς οικονομικής προσέγγισης το ζήτημα συνδέεται με την εσωτερικευση εξωτερικών οικονομικών και με τις τριβές που δημιουργούνται κατά την μετακύκλιση του κόστους μεταξύ ιδιωτών και δημοσίου. Στις περιπτώσεις μη αγοραία αποτιμημένων στοιχείων του φυσικού και του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος τη θέση του δημοσίου καταλαμβάνει η κοινωνία αφηρημένα, ενώ το δημόσιο καλείται στις περισσότερες των περιπτώσεων να αναλάβει το κόστος που συνεπάγεται ο περιορισμός της φθοράς ή η αποκατάσταση των συγκεκριμένων πόρων.

Σε περίπτωση θετικής προσέγγισης του ζητήματος αυτό τότε οδηγείται στον προσδιορισμό «ανωφλίων». Στην περίπτωση αυτή, όμως ποιός και με ποιά κριτήρια προσδιορίζει τα συγκεκριμένα όρια και πως τα επιβάλλει, μια και δεν μπορεί πειστικά να υποστηριχθεί ότι αυτά σε όλες τις περιπτώσεις μπορούν να προσδιοριστούν με ακρίβεια επιστημονικά.

Η σημείωση αυτή γίνεται μόνο και μόνο για να παραπέμψει στους γνωστούς προβληματισμούς των ιδιωτικών και δημοσίων αγαθών και των καμπυλών κοινωνικής ευημερίας, ώστε να σημειωθεί η σχέση του παλιού προβληματισμού της οικονομίας με τα θέματα αυτά σε γενικό επίπεδο , αλλά

και υπενθυμίσει την αμηχανία που παρατηρείται μόλις εγκαταλειφθεί το αμιγές θεωρητικό επίπεδο προσέγγισης των ζητημάτων αυτών.

25) Όπως αυτό προκύπτει από την προβληματική των Ρικάρντο και του Μάλθους μέσα από την λογική κατάληψης των εδαφών από τα περισσότερο προς τα λιγότερο αποδοτικά και μέσα από τη δυναμική της αύξησης παραγωγής και πληθυσμού με διαφορετικούς ρυθμούς (αριθμητικά και γεωμετρικά).

26) Μόλις ο προβληματισμός υπερβεί τα εμπορεύσιμα αυτά στοιχεία της γης και επεκταθεί στο σύνολο των ανθρωπογενών και φυσικών πόρων συνδέεται, άμεσα, με την σημερινή περιβαλλοντική σκέψη.

27) Περισσότερα περί «εποχής» ως ιστορικής περιόδου ή τρόπου παραγωγής αναφέρονται στην περί μεθόδου παράγραφο του κεφαλαίου αυτού.

28) Πρβλ. Μαρξ (1978, α) κεφάλαιο εικοστό τέταρτο «Η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση» σελ. 738 κ.ακ., ιδιαίτερα σελ. 767 κ.ακ. και στο ίδιο, κεφάλαιο εικοστό τρίτο σελ. 634 κ. ακ. ιδιαίτερα σελ. 671 (Παραστατική περιγραφή του γενικού νόμου της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης σελ. 671 κ. ακ.), επίσης στο ίδιο κεφάλαιο δέκατο τρίτο σελ. 386 κ. ακ. ιδιαίτερα σελ. 521 κ. ακ. (Μεγάλη βιομηχανία και γεωργία σελ. 521 κ. ακ.).

29) Πρβλ. επιλεκτικά P. Anderson (1979, Ελλην. έκδοση) σελ. 123, όπου με αφορμή την πώληση των γαιών της εκκλησίας που πέρασαν στο στέμμα του Ερρίκου του Η' στους ευγενείς της υπαίθρου επισημαίνεται η ενδυνάμωση της κατώτερης αριστοκρατίας. Η διαδικασία αυτή παραπέμπει άμεσα στον προβληματισμό τον σχετικό με την ιδιοκτησία γης, και στο ίδιο σελ. 137 όπου αναφέρεται «Το τριαδικό σύστημα του λόρδου γαιοκτήμονα, του αγρότη - ιδιοκτήτη και του εργάτη γης - μελλοντικό αρχέτυπο της αγροτικής Αγγλίας», ως ήδη αναπτυσσόμενο από το 1530.

Πρβλ. επίσης και E. J. Hobsbawm (1977 α) σελ. 213 - 239 όπου αναπτύσσονται οι αλλαγές στη γεωργία και η δυναμική τους την περίοδο 1789 - 1848. Οι αλλαγές αυτές μπορούν να συνοψισθούν ως δυναμική κυριαρχία του καπιταλισμού στη γεωργία στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και των ΗΠΑ και η προσαρμογή των λοιπών αγροτικών οικονομιών άλλων περιοχών της Ευρώπης στην καπιταλιστική ανάπτυξη Η παράλληλη διατήρηση συγκεκριμένων κατά περίπτωση ιστορικών μορφών συνολικά ή στοιχείων τους στις χώρες αυτές (Πρωσία, Αλγερία, ακόμα και Ινδίες κλπ.), καθώς και Hobsbawm (1969) όπου στο κεφ. 5 σελ. 97 - 109 περιγράφεται η γεωργία στην Βρετανία την περίοδο 1750 - 1850.

30) Πρβλ. K. Μαρξ (Κεφάλαιο) Τόμος Τρίτος (1978 γ) σελ. 765, όπου σημειώνεται: «Υποθέτουμε λοιπόν, ότι η γεωργία, ακριβώς όπως και η βιομηχανία, κυριαρχείται από τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, πράγμα που σημαίνει ότι η αγροτική οικονομία ασκείται από κεφαλαιοκράτες, που διακρίνονται από τους άλλους κεφαλαιοκράτες, πριν απ' όλα μόνο από το στοιχείο, στο οποίο είναι επενδεδυμένο το κεφάλαιό τους και από τη μισθωτή εργασία που μπαίνει σε κίνηση από το κεφάλαιο αυτό».

31) Πρβλ. Cannan (1910 - 1917), όπου καθώς ο προβληματισμός περιορίζεται χρονολογικά την περίοδο 1776 - 1848 και γεωγραφικά στην Αγγλία εξετάζονται μόνο οι Άγγλοι θεωρητικοί που σήμερα είναι γνωστοί με τον όρο «κλασικοί». Στην προσέγγιση του Cannan οι σχετικές με τη γη θεωρίες της αξίας και της διανομής αναπτύσσονται στο Κεφάλαιο V. Ο Dobb (1973) ουσιαστικά επικαιροποιεί τον προβληματισμό στο βιβλίο του με σχεδόν τον ίδιο τίτλο από σκοπιά μαρξιστική. Στην προσέγγισή του ο Ντόμπ δεν αντιμετωπίζει τη γη ιδιαίτερα αλλά εξετάζει τη γαιοπρόσοδο στα πλαίσια προσέγγισης κάθε θεωρητικού σχήματος χωρίς, όμως, να ασχολείται με τον μαρξικό προβληματισμό για τη γαιοπρόσοδο παρά μόνο περιθωριακά και έμμεσα.

32) Σχετικά με τον προβληματισμό για το αν η φεουδαρχία μπορεί να αποδωθεί με μια και μόνη συγκεκριμένη έννοια βλέπε και M. Bloch (1987), *Kuchehbuch* (1977) στο πρώτο μέρος, Le Goff (1993), ιδιαίτερα σελ. 131 κ.ακ., Bois (1976). Για την ανάλυση της φεουδαρχίας βλέπε και Bois (1976) ιδιαίτερα το κεφάλαιο 7 σελ. 160 κ. ακ., όπου περιγράφονται οι μορφές εκμετάλλευσης των δουλοπαροίκων κατοίκων της υπαίθρου, και Guerreau (1980) όπου γίνεται διεξοδική παρουσίαση της πρόσφατης συζήτησης και των θέσεων που αναπτύσσουν σχετικά διάφοροι θεωρητικοί.

33) Πρβλ. Μαρξ (1978γ) Κεφάλαιο Τρίτος τόμος σελ 961 «Γένεση της κεφαλαιοκρατικής γαιοπροσόδου».

34) Οι Β. Fine και R. Harris θεωρούν ότι οι μορφές γένεσης της καπιταλιστικής γαιοπροσόδου κατά τον Μαρξ που συνδυάζουν την άνοδο της εμπορευματοποίησης με την αλλαγή της μορφής της γαιοπροσόδου μπορούν να αποτελέσουν και κριτήριο περιοδολόγησης της φεουδαρχίας. Πρβλ. Fine (1986) κεφ. 7.2 σελ. 141. Αν και η περιοδολόγηση αυτή είναι σωστή, η χρήση ως κριτηρίου, όπως κάνουν οι συγγραφείς, της υπεραξίας είναι μάλλον ατυχής. Υπεραξία προϋποθέτει κυριαρχία του καπιταλισμού ενώ στην περιγραφόμενη διαδικασία ο καπιταλισμός αναπτύσσεται και τείνει να επικρατήσει σταδιακά πράγμα που ισχύει εν μέρει στην τρίτη φάση της περιόδου, αλλά όχι και όχι στις άλλες δύο. Η κυρίαρχη μορφή σχέσεων δουλοπαροίκων και φεουδάρχη διαμεσολαβείται με τη σύνδεση του δουλοπαροίκου με τη γη και μέσω αυτής με τον φεουδάρχη στον οποίο αποδίδει πάντα τη γαιοπρόσοδο. Η απόδοση αυτή γίνεται συγκροτημένη σε εξωοικονομικούς θεσμούς. Αντίθετα στην καπιταλιστική γεωργία η γαιοπρόσοδος αποδίδεται από τον αγρότη-επιχειρηματία στον γαιοκτήμονα και έχει παραχθεί από όλους τους εργάτες.

Καπιταλιστική και προκαπιταλιστική γαιοπρόσοδος αν και είναι τελείως διαφορετικές ως προς την οικονομική τους σημασία έχουν ως κοινό σημείο ότι αποτελούν μορφές εκμετάλλευσης. Μ' αυτή και μόνο μ' αυτή την έννοια θα πρέπει να γίνεται αποδεκτή η πρόταση περιοδολόγησης του Μαρξ. Η περιοδολόγηση αυτή φαίνεται περισσότερο χρήσιμη για την Πολιτική Οικονομία απ' ότι για την Ιστορία της Φεουδαρχίας εξ αιτίας, ίσως, του υψηλού βαθμού αφαίρεσης στον οποίο αυτή στηρίζεται.

35) Οι ιδανικοί ή ιδεατοί τύποι γίνονται εδώ κατανοητοί με την έννοια που τους αποδίδεται στην επιστήμη και έχει τις απαρχές της στον Μ. Weber (Πρβλ. Weber (1956) σε περισσότερα σημεία) όπου οι «ιδεατοί» ή «καθαροί» τύποι αποκρυσταλλώνουν την τυπική για την εκάστοτε περιγραφή ή πρόσληψη του αντικειμένου μορφή ή σχέση στην μεγαλύτερη δυνατή αλλά χρήσιμη αφαίρεση.

Στην πράξη εμφανίζονται μορφές τύπων που αποκλίνουν εξαιτίας ιστορικών λόγων από τους σχηματισμένους αυτούς τύπους. Στον προβληματισμό αυτό θα επανέλθουμε στα επόμενα.

36) Ως προς τη μορφή και προς τεκμηρίωση της μικρής μορφής στην ελληνική γεωργία μπορούν να αναφερθούν όσα παραθέτει ο Α.Δεδουσόπουλος (1986) σελ. 277 κ. ακ. (Προσάρτημα) για την περίοδο του 1840-1850 χωρίς να σημαίνει αυτό ότι ο περί απλής εμπορευματικής προβληματισμός γίνεται και αποδεκτός στο σύνολό του από τον γράφοντα.

Για τον 20ο αιώνα μπορούν να παρουσιαστούν στοιχεία από απογραφές της Ε.Σ.Υ.Ε. το 1939 και από δειγματοληπτικές έρευνες της ίδιας υπηρεσίας το 1977-1978.

Συνολική Έκταση Εκμεταλλεύσεων	1939		Συνολική Έκταση Εκμεταλλεύσεων	1977-78	
Σύνολο	953367	100%	Σύνολο	957040	100%
XXXXXXXXXXXXX	XXXXXX	XXXX	Άνευ γης	0,45%	0,45%
1-10 στρ.	37,63%	37,63%	1-9 στρ.	22,92%	23,37%
11-20 στρ.	21,72%	59,35%	10-19 στρ.	20,29%	43,66%
21-30 στρ.	13,38%	72,73%	20-29 στρ.	15,08%	58,74%
31-50 στρ.	14,37%	87,10%	30-49 στρ.	18,99%	77,83%
51-100 στρ.	8,90%	96,00%	50-99 στρ.	15,76%	91,49%
101-200 στρ.	2,83%	98,83%	100-199 στρ.	5,02%	98,31%
201-300 στρ.	0,57%	99,40%	200-299 στρ.	0,94%	99,45%
301-500 στρ.	0,30%	99,79%	300-499 στρ.	0,39%	99,84%
501-1000 στρ.	0,15%	99,85%	500-999 στρ.	0,14%	99,98%
1000 στρ. και άνω	0,15%	100%	1000 στρ. και άνω	0,00%	100%

Αν και η σύγκριση αυστηρά μεταξύ των δύο διαφορετικής προέλευσης στοιχείων δεν είναι δυνατόν να γίνει, εξαιρετική εντύπωση προκαλεί η συγγένεια της μορφής των κατανομών στις δυο χρονικές στιγμές θεώρησης και η ταύτιση των σωρευτικών κατανομών μετά τα τις ιδιοκτησίες άνω των 100 στρ..

Η μικρή ιδιοκτησία παραμένει παρουσιάζοντας μικρή τάση αύξησης, ο αριθμός των αγροτικών εκμεταλλεύσεων εμφανίζει αξιοσημείωτη σταθερότητα, ενώ, όπως είναι αναμενόμενο ο αγροτικός πληθυσμός περιορίζεται σημαντικά.

37) Στην ίδια Στατιστική Επετηρίδα του έτους 1939 (ΕΣΥΕ 1939) αναφέρονται οι εξής κατηγορίες καλλιεργητών: Ιδιοκτήται, Εμφυτευταί, Μισθωταί, Κολλήγοι, Κατά παράκλιση λαβόντες, Ανταλλάξιμοι, Νομείς, Επικαρπωταί, Λοιποί ιδιοκτήτες. Χωρίς άλλη μεγαλύτερη διερεύνηση των όρων αυτών μπορεί να επισημανθεί ότι προσδιορίζουν περισσότερους τύπους σχέσεων σε άλλες από τις οποίες επικρατούν αμιγή αγοραία στοιχεία (Ιδιοκτήται, μισθωταί, εμφυτευταί, νομείς, επικαρπωταί)] και σε άλλες συμβιώνουν αγοραία με εθιμικά στοιχεία (κολλήγοι).

38) Πρβλ. Quesnay (1991, 1940, 1969), Turgot (1997, 1973, 1970), Smith (1977), Ricardo (1991), Marx (1890, 1894, 1965, 1967, 1968, 1978 a, 1978γ, 1984, 1982, 1985).

39) Σύμφωνα με το κριτήριο αυτό μπορούν να καταταγούν οι προσεγγίσεις αυτές σε δύο μεγάλες κατηγορίες στις διαφόρων ειδών μαρξιστικές προσεγγίσεις και στις μη μαρξιστικές προσεγγίσεις. Καθώς σε κάθε ενότητα οι προβληματισμοί των συγγραφέων, εκτός από την τοποθέτησή τους, εκφράζουν και ρεύματα και ιδεολογίες της εποχής τους η κατάταξη που αναφέρεται προηγούμενα τείνει να πάρει σχηματικό χαρακτήρα. Τελικά, σημασία έχει το περιεχόμενο και όχι τόσο η διακήρυξη του συγγραφέα για τον τρόπο που προσλαμβάνεται η ιστορία της οικονομικής σκέψης.

Με κριτήριο τη διχογνωμία που αναφέρεται προηγούμενα στις μαρξιστικές προσεγγίσεις και με τους περιορισμούς που αναφέρονται στα περί ιδεολογίας στο κεφαλαίο που ακολουθεί στην περί μεθόδου παράγραφο και χωρίς άλλες διαφοροποιήσεις (π.χ. σε κριτική μαρξιστική προσέγγιση ή σε προσέγγιση που αναπτύχθηκε σε χώρο όπου ο «μαρξισμός» αποτελούσε από την ηγεμονεύουσα μέχρι και την κυρίαρχη κρατική ιδεολογία με ότι συνεπάγεται αυτό για τις συγκεκριμένες προσεγγίσεις) μπορούν να καταταγούν οι Rubin (1929-1994), Behrens (1962-1976, 1979, 1981), Αφανάσιεφ (1990), Internat. Autorenkollektiv (1965), Stollberg (1960), Meissner (1978).

Η κατηγορία των μη μαρξιστών θα πρέπει να διαφοροποιηθεί σε δύο ομάδες. Στην αμιγώς νεοκλασική προσέγγιση του αντικειμένου και στην προσέγγιση της ιστορικής σχολής όπως αυτή παρουσιάζεται στις διάφορες παραλλαγές της. Η δεύτερη αυτή υποομάδα είναι ιδιαίτερα σημαντική μέχρι το μεσοπόλεμο και στη χώρα μας ως και την δεκαετία του 1940. Η άνοδος των αμιγώς νεοκλασικών θεωρήσεων και ο περιορισμός των ιστορικών αντίστοιχα μπορεί να χρησιμεύσει ως δείγμα ιδεολογικής ακτινοβολίας της σχολής αυτής.

Στην πρώτη κατηγορίας κατατάσσονται οι Blaug (1968), Schumpeter (1912 - χ.χ., 1994-1954), Rima (1983, 1987), Θεοχάρης (1979,1980), ενώ στη δεύτερη κατηγορία με περισσότερο συγκεκριμένα κριτήρια σε αντιστοιχία με την περιγραφική αντίληψη της ιστορικής σχολής κατατάσσονται οι Oncken (1902), Mombert (1927), Diehl und Mombert (1919), Stavenhagen (1951), Salin (1923), Roll (χ.χ.-1954), Gide und Rist (1923), Σίδερης (Χ.Χ.), Καλτσουνάκης (1929) και Στεφανίδης (1949 α, 1949 β, 1949 γ), Denis (1980-1966).

Η προσέγγιση του Καλτσουνάκι πρέπει να αναφερθεί ιδιαίτερα ως μια προσπάθεια σύζευξης της ιστορίας οικονομικής σκέψης και της ιστορίας του οικονομικού βίου.

40) Τυπικό παράδειγμα αυτής της προσέγγισης αποτελεί από την σκοπιά της νεοκλασικής προσέγγισης η «οπισθοοπτική» θεώρηση του Blaug (1968) ο οποίος εξετάζει τις ιστορικές συμβολές με κριτήριο τη σχέση τους ως προς την νεοκλασική «αλήθεια» ή την απόκλιση απ' αυτή.

Ανάλογα μπορεί να υποστηριχθεί ότι ισχύουν και για τους Behrens (1962, 1976, 1979, 1981) και τα διάφορα συλλογικά έργα που ολοκληρώθηκαν στη Σοβιετική Ένωση και την Ανατολική Γερμανία (τότε DDR).

41 Πρβλ. Αφανάσιεφ (1990) που αρχίζει την θεώρησή του τον 17ο αιώνα και χαρακτηρίζει τις πρόσφατες (τέλος 19ου αρχή 2ου αιώνα) εξελίξεις στην κυρίαρχη οικονομική σκέψη ως εκχυδαϊσμό του αντικειμένου. Ο Behrens στο τετράτομο έργο του που αναφέρεται προηγουμένα ξεκινά ορίζοντας το αντικείμενό του ιστορικά και αναζητά τις πηγές της Πολιτικής Οικονομίας στην ανάπτυξη των εμπορευματικών σχέσεων στον Μεσαίωνα και περιοδολογεί την προσέγγισή του σε τέσσερις φάσεις «μέχρι την περίοδο των αστών Κλασικών», «την περίοδο του Μαρξ», «μέχρι τη γενική» και «κατά τη γενική κρίση του Καπιταλισμού», ενώ ο Rubin (1929-1994) αναφέρεται στο τέλος του βιβλίου του στην αποσύνθεση της κλασικής σχολής.

42 Εδώ η αφετηρία της προσέγγισης βρίσκεται στην κλασική Ελλάδα όπως στον Denis (1980-1966) και στον Schumpeter (1994-1954), ακόμα πιο παλιά στην Παλαιά Διαθήκη στον Roll (x.x.), όχι, όμως, τόσο παλιά στους Gide και Rist (1923) οι οποίοι αρχίζουν τη θεώρησή τους από τους Φυσιοκράτες.

43) Χωρίς να μπορούν να αναφερθούν πλήρως πλήρως οι τίτλοι της κατηγορίας αυτής εδώ μπορεί να καταταγεί εκτός από το έργο του Σίδερη (x.x.) και το έργο των Diehl και Mombert (1919) που εκτός από τα συγκεκριμένα κείμενα των κλασικών περιλαμβάνει και μια χρήσιμη εισαγωγή για τη γαιοπρόσοδο και δύο βασικές πρόσφατες μονογραφίες για το αντικείμενο. Πρόκειται για τις προσεγγίσεις των Guigou (1982) και Σταυρόπουλου (1991). Παρά το γεγονός ότι συμπεριλαμβάνουν το σύνολο των περί γαιοπρόσοδο θεωριών από το 1650 μέχρι σήμερα ο πρώτος και από το 1923 μέχρι σήμερα ο δεύτερος έχοντας έτσι κοινές αφετηρίες διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους καθώς ο πρώτος στοχεύει στο να αναδείξει τις σχετικές ιδέες του αγροτιστή Γάλλου πολιτικού E. Pisani και να παρουσιάσει τους σχετικούς προβληματισμούς κατά το δυνατόν τυποποιημένα, ενώ ο δεύτερος εντάσσει τους προβληματισμούς του σε μια παράθεση των γνωστών θεωριών σε ένα μαρξιστικό πλαίσιο κριτικής και πολεμικής χωρίς να συνδέει στο έργο αυτό με άμεσα προβλήματα. Ο Σταυρόπουλος παραμένει έτσι σε μια γενική σφαίρα αφαίρεσης με στόχο να τεκμηριώσει και από την σκοπιά των εγγείων σχέσεων την ανάγκη προς χειραφέτηση της εργασίας. Σε άλλο έργο του ο συγγραφέας ασχολείται με το Αγροτικό Ζήτημα στη γενική του προβληματική.

44) Αν και χρήσιμα ως πηγή ιδεών και προβληματισμού τα δύο αυτά έργα που προσεγγίζουν εξαντλητικά και περιγραφικά το αντικείμενο καθώς δεν παραπέμπουν σε χρήσιμα για την κατανόηση των λεγόμενων πρακτικών ζητημάτων του δεύτερου μέρους της εργασίας αυτής, χρησιμεύουν μόνο ως πηγή εντοπισμού σχετικών με τη γαιοπρόσοδο κλασικών κειμένων και ως γενική αφετηρία προβληματισμού για την εργασία αυτή.

45) Πρόκειται για περισσότερες συνήθως διδακτορικές εργασίες ή άρθρα η σημερινή αξία των οποίων συνίσταται στο ότι απεικονίζουν τον προβληματισμό της εποχής που γράφτηκαν. Ενδεικτικά αναφέρονται οι συμβολές των Adler (1873), Albrecht (1913), Berens (1868), Brinkmann (1931), Candella (1978), Conrad (1987), Diehl (1889), Diehl (1911), Diehl (1921), Flatow (1895), Hobson (1891), Klafkowski (1963), Lehman (1917), Bortkiewicz (1911α, β), Miller (1977), Mulhaupt (1928), Navratil (1934), Ogilvie, Oppenheimer (1927, 1911, 1917/18, 1937), Plachetka (1927), Schullern - Schrattenhofen (1889), Schulte (1931), Spitz (1916), Sultan (1927), Trautmaun (1968), Trunk (1868), Turner (1912), Wagner (1899), Zwidineck-Südenhous (1911, 1932), Daniel (1908), Schulte (1921).

46) Στην πρώτη παράγραφο του δεύτερου κεφαλαίου θα επανέλθουμε για λίγο στο ζήτημα γαιοπρόσοδος και οι απόψεις των Bastiat και Carey, H. George και Rodbertus σχετικά.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθούν τρεις ακόμα τίτλοι της οικονομικής σκέψης. Η απογραφική επισκόπηση των Ιστοριών της Οικονομικής Σκέψης από τον Popescu (1964), η Ιστορία των Οικονομικών Θεωριών του Χώρου από τον Ponsard (1958-1983) η οποία αναπτύσσει τις θεωρίες κυρίως των v. Thünen, A. Weber, Predöhl, Palander, Lösch οδηγώντας άμεσα στην περιφερειακή επιστήμη, και η επισκόπηση των σχετικών με το χώρο θεωριών στην κοινωνιολογία, πολιτική επιστήμη και την οικονομία της B. Χαστάογλου (1982).

47) Πρβλ. Anderson (1937-38), Beckmann (1972), Böbel (1979), Brockie (1954), Buchanan et al. (1980), Buchanan D (1921), Carlton (1912), Clark (1891), Fetter (1901), Fetter (1904), Fetter (1977), Hollander (1895), Hollond (1930), Formby (1972α,β), Gaffney (1947, 1972), Gray (1967), Hobson (1891), Inamma-Sternegg (1908), Ischboldin (1952, 1957), Ise (1940), Johnson (1902),

Kittrell (1966), Kleinwächter (1896), Kurz (1979), Lackman (1976, 1977), Levin (1936), Macfarlane (1903), Merian (1936), Mishan (1959, 1969), Mithoff (1885), Moreaux (1951), Naumaun (1911), Navratil (1934), Nowshirvani (1961), Ogilvie (1930), Ophek (1973), Oswald (1912), Prasad (1972-73), Pribram (1940), Sause (1962), Sau (1971), Schumpeter (1907, 1916-17), Schuster (1972), Shepherd (1973), Sieber (1967), Taussig (1917), Turney (1957), Vidonne (1977a, b, 1978), Weintraub (1958), Wessel (1969, 1977, 1979), Wolfe (1929), Worcester (1946), Ziercke (1980).

48) Πρβλ. κατά κύριο λόγο τη συζήτηση μεταξύ Fine από τη μια και Κατηφόρη και Morishima από την άλλη, E. Catephores-Morishima (1975a, b), Cetaphores (1980), Fine (1979), (1980 a. b), Ball (1980).

Στην κατηγορία αυτή μπορούν να προστεθούν και μια σειρά σχετικών με τη γαιοπρόσοδο δημοσιεύσεων από την πρώην Σοβιετική Ένωση. Κατά κανόνα έχουν διπλή μορφή. Στο προσκήνιο τίθεται η διαφορική γαιοπρόσοδος ενώ η προβληματική που συνδέεται με την απόλυτη γαιοπρόσοδο υποκαθίσταται από τις επιπτώσεις στο ζήτημα που προέρχονται από τη σοσιαλιστική διάσταση και τον σχεδιασμό της οικονομίας. Τα άρθρα αυτά είναι περισσότερο χρήσιμα για την μελέτη της σύζευξης ενός «λανθάνοντος» νεοκλασικισμού με την κυρίαρχη ιδεολογία του συστήματος στη σκέψη των συγγραφέων τους και προσφέρονται για τη μελέτη της υπαγωγής θεωρητικών αναζητήσεων στα κυρίαρχα ιδεολογήματα της εποχής μας. Πρβλ. Baskin (1961), Boer (1961), Bolgov (1960), Bronstein (1960), Il' demenov (1960), Karpov (1967), Khudokormov (1960), Malyshev (1959), Petrakov-Khrbov (1970), Smirnov (1959, Strumilin (1960).

49) Πρβλ. Ashton (1968), Braudel (1979, 1985 α, β, γ, αα), Cipolla (1988), Darby-Fulland (1978), dtv-Atlas zur Weltgeschichte (1969 a,b), Gerschenkron (1962), Mantoux (1959), Pirenne (1934), Tuma (1978a,b), Wallestein (1979, 1979, 1980), Weber (1923, 1956, 1988).

50) Στην κατηγορία αυτή εκτός από τα έργα των μαρξιστών ιστορικών που αναφέρονται προηγούμενα (Κορδάτος, Μάξιμος, Πουλιόπουλος, Σβορώνος, Ψυρούκης) κατατάσσονται και οι εργασίες των Τσουκαλά (1977) και (1981), Βεργόπουλου (1975), (1978 α), (1978 β) και (1985), Μοσκόφ (1972), αλλά και των Σακελλαρόπουλου (1991) και Ψυχογιού (1994).

51) Πρόκειται για έργα στα οποία είτε περιγράφεται η αστική ανάπτυξη είτε διερευνάται το ζήτημα της κατοικίας και η συμμετοχή της κατοικίας στη διαμόρφωση της τιμής της εργατικής δύναμης, είτε εξετάζονται οι συνέπειες και ο ρόλος της ιδιοκτησίας γης στην όλη παραγωγική διαδικασία, είτε τέλος για εργασίες που σε επίπεδο αγοραίων εξελίξεων αναλύουν την διαμόρφωση κατά κύριο λόγο των τιμών της γης. Σε διεθνές επίπεδο μπορούν να αναφερθούν ενδεικτικά για την πρώτη και δεύτερη κατηγορία οι εργασίες των Ball et al. (1980), (1985), Bentivegna (1983), Broadbent (1975), CERM (1971), Clarke - Ginsburg et al. (1975), (1976), Edel (1977), Harvey (1984), (1989), Lipietz (1974), (1977), Massey-Catalano (1978), Murray (1977), (1978), Tribe (1977), (1978), Topalov (1973), (1978) και αντίστοιχα οι εργασίες των Chisholm (1971), Gasser (1962), Lechner (1972), Leimbrock (1980) στην τελευταία κατηγορία.

52) Στην κατηγορία αυτή μπορούν να καταταγούν οι εργασίες των Αγγελίδη κ.αλ. (1986), όπου και συμβολή του συγγραφέα (Ζ. Δεμαθάς 1986), της Σ. Αντωνοπούλου (1991), (1988α, β), και των D. Emmanuel (1981), Καφαντάρη (1981), Σοφούλη (1980). Στην ίδια ενότητα θα πρέπει να καταταγεί και η εργασία του Λιοδάκη (XX) που αναφέρεται στον αγροτικό χώρο.

53) Πρβλ. Μοσκόφ (1972), Παπαγεωργίου (1995), Δεμαθάς (1993 δ).

54) Ως τυπικό παράδειγμα πολεμικής και περιορισμένης τεκμηρίωσης αναφέρεται το έργο του Rinkleff (1974).

55) Πρβλ. τον προβληματισμό μεταξύ της αλτουσεριανής ανάγνωσης του Μαρξ και του τρόπου που κατανοούν το ίδιο έργο οι E.J. Hobsbawm, P. Anderson και M. Godelier. Στην πρώτη περίπτωση είναι δύσκολο να μην αναγνωρισθούν τα θετικιστικά στοιχεία της προσέγγισης, ενώ στο έργο των τριών επιστημόνων που αναφέρονται στη συνέχεια κυριαρχεί η ιστορική κατανόηση του Μαρξ.

56) Πρβλ. Μαρξ (1978 α) σελ. 23 κ.ακ. όπου τονίζεται η φαινομενική (εκ των προτέρων) αυτοτέλεια του οικοδομήματος που παρουσιάζεται με τον τρόπο αυτό αλλά και η διαφορά της

διαλεκτικής του Μαρξ από τη διαλεκτική του Hegel. Κατά τον Μαρξ το «ιδεατό δεν είναι παρά το υλικό μεταφερόμενο και μετασχηματισμένο στο ανθρώπινο κεφάλι».

57) Πρβλ. το σκεπτικό του A. Gerschenkron (1962).

58) Πρβλ. Godelier (1972), (1988), (1987) και (1991).

59) Πρβλ. Μαρξ (1978 γ) σελ. 986 όπου ο Μαρξ αναφέρει ότι στο μεσακάρικο σύστημα «... το μέρος του προϊόντος που παίρνει εδώ ο γαιοκτήμονας δεν έχει την καθαρή μορφή της προσόδου». Το ίδιο και στην αγροτική μικροϊδιοκτησία όπου [... εμφανίζεται ως πρόσθετο κέρδος.....]. Στην ίδια παράγραφο ο Μαρξ εξετάζει και τους όρους ύπαρξης της αγροτικής μικροϊδιοκτησίας τονίζοντας ότι είναι δυνατή μόνο στις περιπτώσεις όπου η αστική (κυριολεκτικά) ανάπτυξη είναι περιορισμένη.

60) Πρβλ. Blaug (1968), Eagly (1974), Negishi (1989), αλλά και Schumpeter (XX, 1994), Napoleoni (1968, 1974, 1975) και Meek (1962, 1967, 1976a,b, 1980) που επιλέγουν τη μη τυποποιημένη παρουσίαση.

61) Για μια μαθηματικούς τύπους παρουσίαση ζητημάτων σχετικά με τη γαιοπρόσοδο στον Μαρξ πρβλ. Κωτσάκης (XX, 1987), ενώ για μια απόπειρα ποσοτικοποίησης τυπικό δείγμα αποτελεί η προσέγγιση του Λιοδάκη (XX) αντίστοιχα.

62) Πρβλ. Κ. Μαρξ (1956) σελ.6 όπου ρητά αναφέρονται ως στάδια ή τρόποι παραγωγής «... ο ασιατικός, ο αρχαίος, ο φεουδαρχικός και ο νεώτερος τρόπος παραγωγής» που «... είναι οι προοδευτικές εποχές της οικονομικής διαμόρφωσης της κοινωνίας.....» «Οι αστικές παραγωγικές σχέσεις είναι η τελευταία ανταγωνιστική μορφή της κοινωνικής παραγωγής» ... «Μ' αυτή, λοιπόν, την κοινωνική διαμόρφωση κλείνει και η προϊστορία της ανθρώπινης κοινωνίας».

63) Πρβλ. Fetscher (1976) σελ. 49.

64) Πρβλ. και τα έργα των Turgot (1973), A. Smith (1981) ιδιαίτερα στο Τρίτο Βιβλίο, Condorcet (1976) αλλά και της λεγόμενης Σκωτικής Σχολής (A. Ferguson, J. Millar) στο σχετικό έργο του Meek (1976 α).

65) Πρβλ. Gordon Childe (1991) όπου και αναλυτική τοποθέτηση των εξελικτικών θεωριών και διαφόρων πολιτισμικών ακολουθιών.

66) Πρβλ. το γνωστό βιβλίο του Ρόστοου (1960) το οποίο συνοψίζει τις θεωρίες οικονομικής ανάπτυξης της εποχής σε ένα κείμενο πολεμικής που δηλώνεται από τον υπότιτλο «ένα μη κομμουνιστικό μανιφέστο».

67) Πρβλ. P. Anderson (1994), όπου με αφορμή τη γνωστή πρόταση του Φουκουγιάμα εξετάζεται ο προβληματισμός που συνδέεται με το τέλος της ιστορίας στην ιστορία των κοινωνικών επιστημών.

68) Σύμφωνα με τον Π. Άντερσον (1994) σελ. 66 εννοείται εδώ ο Γ. Χάμπερμας, και συγκεκριμένα το έργο του «Φιλοσοφικός λόγος της Μοντερνικότητας».

69) Πρβλ. Godelier (1987) όπου δίδεται και μια θεωρητική τεκμηρίωση της διαδικασίας της μετάβασης σύμφωνα με τον Μαρξ παράλληλα με την ιστορική τεκμηρίωση της διαδικασίας αυτής.

70) Στους παραπάνω θα πρέπει να προστεθεί και το έργο του Fine (1985) για την Οικονομική Θεωρία και την Ιδεολογία, καθώς και το συλλογικό έργο των Lange et al. (1986) για τις κύριες τάσεις της Οικονομικής Επιστήμης που γράφτηκε και κυκλοφόρησε υπό την αιγίδα της UNESCO.

71) Ο ορισμός αναφέρεται από τον Napoleoni (1968) όπου και άμεση αναφορά στον L. Robbins.

72) Η τοποθέτηση αυτή του αντικείμενου της Πολιτικής Οικονομίας (ή Κοινωνικής Οικονομικής -πρβλ. και αντίστοιχους τίτλους θεωρητικών εγχειριδίων στην Ελλάδα κατά το μεσοπόλεμο) με αυτό τον τρόπο βρίσκεται στον Lange (1968 α).

73) Το τελευταίο τμήμα της πρότασης συμπληρώθηκε από τον συγγραφέα.

74) Πρβλ. Godelier (1972) και (1988).

- 75) Για μια καλή παρουσίαση του προβληματισμού αυτού πρβλ. Ε. Μαντέλ (1975), Κεφ. 4-6.
- 76) Πρβλ. Amann & Sachs (1973).
- 77) Marx (1980), Mill J. (1958a,b,c), Barrington Moore (1969), Anderson (1979).

2. Θεωρίες της Γαιοπροσόδου

2.1 Εισαγωγή

Το κεφάλαιο αυτό αποτελείται από επτά παραγράφους εκτός από την σύντομη αυτή εισαγωγή.

Στις πρώτες δυο παραγράφους παρουσιάζεται συνοπτικά μία γενεαλογία της γαιοπροσόδου και οι θεωρίες, οι οποίες έχουν αναφερθεί και προηγούμενα, σύμφωνα τις σκιαγραφείται ικανοποιητικά η σταδιακή διαδικασία μετασχηματισμού της γαιοπροσόδου σε κατηγορία της Πολιτικής Οικονομίας.

Στις επόμενες τρεις παραγράφους παρουσιάζονται οι περί της γαιοπροσόδου απόψεις των Φυσιοκρατών, του Α. Σμιθ και του Ντ. Ρικάρντο με άμεση αναφορά στα κλασικά έργα, τον «Οικονομικό Πίνακα», τον «Πλούτο των Εθνών» και τις «Αρχές της Πολιτικής Οικονομίας και της Φορολογίας» αντίστοιχα¹⁾.

Στην πέμπτη παράγραφο παρουσιάζονται οι απόψεις του Μαρξ²⁾ σχετικά με την γαιοπρόσοδο.

Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με μία παράγραφο όπου παρουσιάζεται συνοπτικά η αναπτυξιακή διαδικασία καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Αγγλία και στη Γαλλία και επισημαίνονται οι βασικές διαφορές των διαδικασιών αυτών.

Στα συμπεράσματα υπογραμμίζεται η σημασία της γαιοπροσόδου σύμφωνα με τον Κ. Μαρξ ως κατηγορίας της Πολιτικής Οικονομίας και σημειώνεται η σπανιότητα της εμφάνισης καθαρών τύπων στις παραγωγικές διαδικασίες που συνδέονται με το έδαφος, γεγονός που οδηγεί στην αναγκαιότητα, κατά την προσέγγιση σχετικών με τη γη παραγωγικών διαδικασιών, αναζήτησης υβριδικών τύπων που εκφράζουν αντίστοιχες σχέσεις. Οι τύποι αυτοί, όμως, είναι περιορισμένα γενικεύσιμοι, αν και παρουσιάζουν τάση ανασυγκρότησης τους σε ιστορικές περιόδους που πολλές φορές απέχουν μεγάλα χρονικά διαστήματα η μία από την άλλη με αποτέλεσμα να εμφανίζονται με συγγενείς μεταξύ τους μορφές, αλλά με διαφορετικό περιεχόμενο κατά ιστορική περίοδο.

2.2 Η επιλογή των θεωριών

Το ζήτημα της ως κατηγορία που εισάγει στο οικονομικό γίνεσθαι τη γη, σε μια οικονομική θεώρηση που γίνεται όλο και περισσότερο σφαιρική, αναπτύσσεται στο χώρο των σχετικών με την Πολιτική Οικονομία ιδεών και δογμάτων σταδιακά, στο

βαθμό που διατυπώνονται θεωρίες για τον πλούτο και τα εισοδήματα για το σύνολο μίας οικονομίας, συνδυαζόμενες με την αμοιβή των πόρων και, άρα με την διανομή. Όπως και στο προηγούμενο κεφάλαιο έχει ήδη αναφερθεί η διαδικασία αυτή ακολουθεί ως προς την ανάπτυξή της την εμπορευματική παραγωγή προς την κυριαρχία της.

Βρίσκεται έτσι σε αντιστοιχία με τις πραγματικές συνθήκες σε συγκεκριμένες χώρες όπου πραγματοποιούνται χαρακτηριστικές εξελίξεις, στην Αγγλία, ή καλύτερα σ' ολόκληρη τη Μεγάλη Βρετανία και την Γαλλία στη συνέχεια, κατά τη δεδομένη ιστορική περίοδο μέχρι την ολοκλήρωση του λεγόμενου «κλασικού παραδείγματος»³⁾ με το έργο του Μαρξ.

Το παράδειγμα αυτό χαρακτηρίζεται από τη διατύπωση, σε γενικούς όρους, του συνόλου των προβλημάτων που αποτελούν έκτοτε το αντικείμενο της Πολιτικής Οικονομίας ή της Οικονομικής Επιστήμης, μία και στην τοποθέτηση του προβλήματος σ' αυτό το επίπεδο η ιδεολογική διαφορά των όρων δεν παίζει ρόλο.

Επιπρόσθετα το παράδειγμα αυτό χαρακτηρίζεται από την διερεύνηση σε συνολικό (εθνικής οικονομίας) και σε μεμονωμένο (της οικονομούσας μονάδας) επίπεδο του ζητήματος της παραγωγής, της διανομής, της κατανάλωσης αναπαραγωγής δηλ. στη διατύπωση θεωριών της αξίας και της διανομής, στη σύνδεση της ιδιωτικής πλευράς της οικονομίας με τη συλλογική - δημόσια και στην διερεύνηση των οικονομικών σχέσεων μεταξύ διαφόρων οικονομιών μέσα από πρόσφορα αφαιρετικά σχήματα κυκλοφορίας.

Σταδιακά διερευνώνται οι σε σχέση με τη διαδικασία αυτή αναπτυσσόμενοι οικονομικοί, πολιτικοί και νομικοί θεσμοί, ορισμένες φορές η προϊστορία τους, ενώ η διερεύνηση κινείται στο πραγματικό, αλλά και στο χρηματοοικονομικό επίπεδο όλο και περισσότερο, καθώς το ίδιο το χρήμα και οι θεσμοί διαχείρισής του (τράπεζες και κράτος) αυξάνουν την συμμετοχής τους στην οικονομική διαδικασία σε μια θεώρηση του τείνει να επεκτείνεται στο σύνολο της οικουμένης. Μέσα από τη διαδικασία αυτή συγκροτούνται οι σύγχρονες σχέσεις και οι θεσμοί που της οικονομίας και διαμορφώνεται συνολικά το αντικείμενο της επιστήμης ως κοινωνικής επιστήμης.

Στην συνέχεια του κεφαλαίου αυτού παρουσιάζονται, όπως έχει ήδη αναφερθεί οι σχετικές με την γαιοπρόσοδο θεωρίες των Φυσιοκρατών, του Α. Σμιθ, του Ν. Ρικάρντο και του Κ. Μαρξ.

Η επιλογή των θεωριών αυτών γίνεται για τους ακόλουθους συγκεκριμένους λόγους.

Έτσι, οι ιδέες των Φυσιοκρατών, οι οποίοι ουσιαστικά δεν διατυπώνουν μία ρητή θεωρία της γαιοπρόσοδου, αλλά ένα γενικό σχήμα, το πρώτο ολοκληρωμένο, σε αφαιρετικό επίπεδο πρόσληψης μίας καπιταλιστικής οικονομίας με (εν δυνάμει) σημαντική αγροτική παραγωγή, παρουσιάζονται επειδή αποτελούν μία πρώτη γενική προσέγγιση η οποία αν και ατελής, μία και ουσιαστικά λείπει μία θεωρία της αξίας που αντικαθίσταται από τις ιδιότητες της φύσης, και επειδή το σύστημά τους αποτελεί το πρώτο ολοκληρωμένο και συνολικό ως προς την τοποθέτηση του προβλήματος θεωρητικό σχήμα της Πολιτικής Οικονομίας.

Ο προβληματισμός του Α. Σμιθ αναφέρεται επειδή ασχολείται ότι όχι μόνο με τον πλούτο και τη δημιουργία του σε μία χώρα, όπου η καπιταλιστική παραγωγή έχει επικρατήσει στην οικονομία και ο καταμερισμός της εργασίας και η εργώδης⁴⁾ διαδικασία της παραγωγής, την περίοδο που γράφει, αποτελούν τα βασικά χαρακτηριστικά μιας η εν τη γενέσει της βιομηχανίας, που μέσω της βιομηχανικής επανάστασης στην οποία αυτή θα οδηγήσει να υπερβεί την μανουφακτούρα και την εργαστηριακή παραγωγή αυξάνοντας επιπρόσθετα τον καταμερισμό της εργασίας, αλλά επειδή το έργο του σωστά θεωρείται το αφητηριακό συνολικό κείμενο της Πολιτικής Οικονομίας.

Στο έργο του βρίσκουμε μία εργασιακή θεωρία της αξίας, μία συνολική θεώρηση, μία ιστορική διερεύνηση και εκτός των άλλων στοιχεία μίας θεωρίας της γαιοπρόσοδου που συνδυάζει, είναι η αλήθεια σε ατελή μορφή, στοιχεία της απόλυτης και της διαφορικής γαιοπρόσοδου.

Η επιλογή των σχετικών με την γαιοπρόσοδο θεωριών του Ντ. Ρικάρντο δεν χρειάζεται να αιτιολογηθεί. Για πρώτη φορά διατυπώνεται ολοκληρωμένα και σε αυστηρό, με την σύγχρονη έννοια, επιστημονικό ύφος η θεωρία της διαφορικής γαιοπρόσοδου στηριζόμενη στην προφανή παραδοχή ότι οι αποδοτικότεροι, είτε εξ αιτίας των συνθηκών του εδάφους, είτε εξ αιτίας βελτιώσεων μέσω επενδύσεων και

εργασίας, αγροί καταλαμβάνονται πρώτοι και διατίθενται για παραγωγικές διαδικασίες κ.ο.κ..

Ο Μαρξ, τέλος, εισάγεται γιατί αποτελεί την κορύφωση του προβληματισμού καθώς ολοκληρώνει το αντικείμενο συνδυάζοντας απόλυτη με διαφορεική γαιοπρόσοδο δηλ. κοινωνικά με λειτουργικά και θεσμικά οικονομικά στοιχεία με την αξιακή θεώρηση. Η προσέγγιση αυτή του επιτρέπει να ερμηνεύσει τον πλούτο ως προερχόμενο από την υπεραξία των αμέσων παραγωγών, η οποία προσδιορίζεται ιστορικά και κοινωνικά ερμηνεύοντας, ταυτόχρονα, και την φτώχεια και την ανισότητα, ενώ παράλληλα, μέσω του περίφημου τριαδικού τύπου εξάγει και την αμοιβή των πόρων (γη, εργασία, κεφάλαιο).

Πριν προχωρήσουμε στην παρουσίαση των συγκεκριμένων θεωριών κρίνεται σκόπιμο να αναφερθούν, έστω και συνοπτικά, οι ιδέες ορισμένων άλλων θεωρητικών που την ίδια περίπου περίοδο αναπτύσσουν ως προς την γαιοπρόσοδο απόψεις άλλοτε συγγενείς και άλλοτε διαμετρικά αντίθετες από τις ιδέες των συγκεκριμένων θεωρητικών που αναφέρονται προηγούμενα.

Στενά συνδεδεμένες με τις απόψεις του Ρικάρντο βρίσκονται οι απόψεις των προδρόμων του κατά κάποιο τρόπο James Anderson, Robert Torrens, Edward West και Robert Malthus.

Ήδη, πριν από τον Ricardo, ο James Anderson πραγματεύεται τη γαιοπρόσοδο ως διαφορεικό εισόδημα, όμως συμπεραίνει, ότι ως συνέπεια της ανόδου της τιμής των σιτηρών θα χρησιμοποιούνται για καλλιέργεια όλο και πιο άγονα εδάφη που θα μεταβάλλονται σε αγρούς για παραγωγή. Η πρόσοδος αποτελεί αμοιβή για την αύξηση της ευφορίας των εδαφών της χώρας. Η άνοδος των τιμών επιτρέπει βελτίωση των εδαφών χαμηλής ποιότητας και συνεπώς αύξηση της παραγωγής σ' αυτά που πλησιάζει εκείνη των εδαφών υψηλής ποιότητας. Οι πακτωτές, στη γλώσσα του Π. Άντερσον, ή οι καπιταλιστές αγρότες ή φάρμερς στη γλώσσα του Μαρξ, μπορούν ταυτόχρονα, λόγω της αυξημένης παραγωγής, να αποδίδουν μεγαλύτερη γαιοπρόσοδο και να πουλούν τα προϊόντα τους σε χαμηλότερες τιμές.

Ο Edward West⁽⁶⁾ καταλήγει στα ίδια συμπεράσματα, με το D. Ricardo, θεωρώντας, ότι η γαιοπρόσοδος προκύπτει ως συνέπεια του νόμου των φθινουσών αποδόσεων και της επέκτασης της καλλιέργειας σε εδάφη χαμηλότερης ποιότητας (άγονα).

Ο Robert Malthus⁷⁾ αναπτύσσει μια θεωρία της γαιοπροσόδου σύμφωνα με την οποία η γαιοπρόσοδος, εκτός από διαφορικό, θεωρείται και μονοπωλιακό εισόδημα που προέρχεται από την ιδιότητα του εδάφους να παράγει περισσότερα μέσα διατροφής απ' όσα δαπανώνται για την καλλιέργεια του δημιουργώντας έτσι ένα πλεόνασμα. Η ιδέες αυτές τον φέρνουν πολύ κοντά στη σκέψη των Φυσιοκρατών στο ζήτημα αυτό. Εξ άλλου τα μέσα διατροφής έχουν, αντίθετα με τα προϊόντα των άλλων επαγγελματιών, την ιδιότητα μέσω της πληθυσμιακής αύξησης να δημιουργούν τα ίδια και τη ζήτησή τους.

Σε αντίθεση με όλους του προηγούμενους ο Ρικάρντο δεν αποδίδει την γαιοπρόσοδο σε ιδιαίτερες φυσικές ικανότητες του εδάφους, ή στην ιδιαιτερότητα της γεωργίας, ή στην ιδιαίτερη θέση που καταλαμβάνουν τα προϊόντα της διατροφής. Αρνείται ακόμα την μονοπωλιακή τιμή των προϊόντων του εδάφους ως ιδιαίτερη πηγή της γαιοπροσόδου. Η τιμή διαμορφώνεται από την διαδικασία παραγωγής λαμβάνοντας υπ' όψη της το διατεθέν κεφάλαιο και την εργασία. Η πρόσοδος διαμορφώνεται ως διαφορά της αποδόσεως η οποία προκύπτει καθώς όλο και λιγότερο γόνιμο ή απομακρυσμένα από τις αγορές χωράφια ή εδάφη εντάσσονται στην παραγωγική διαδικασία. Η σπάνις του εδάφους οδηγεί στην γαιοπρόσοδο που είναι συνάρτηση του διαθέσιμου εδάφους που καλλιεργείται και των αναγκών της κοινωνίας (αριθμού των μελών της). Πρόσοδος προκύπτει μόλις το έδαφος πάψει να αποτελεί ελεύθερο αγαθό.

Παράλληλα με τον Ρικάρντο τις ίδιες περί γαιοπροσόδου απόψεις ανέπτυξε και ο v. Thünen στο γνωστό έργο του "Der isolierte Staat in Beziehung zur Landwirtschaft und Nationalökonomie". Εδώ, καθοριστικός είναι ο τύπος εγκατάστασης των παραγωγικών μονάδων του πρωτογενή τομέα και η απόστασή του από την αγορά.

Επιπρόσθετα σύμφωνα με μια διατύπωση του v. Thünen⁸⁾ αποτελεί εκείνη την πρόσοδο που προκύπτει με την παραδοχή της ισότητας κάθε πηγής διαφορών (ποιότητα εδάφους, ίδια αγαθά, θέση εδάφους ως προς τον τόπο διάθεσης των προϊόντων, κλπ.) όταν δεν μπορεί να αποκτηθεί δωρεάν προς χρήση κανένα ακαλλιέργητο πλέον έδαφος. Όπως θα φανεί στη συνέχεια κινούμεθα εδώ προς την απόλυτη γαιοπρόσοδο αν και ο συγγραφέας δεν αναφέρεται ρητά σ' αυτή.

Αντίστοιχα και ο v. Mangoldt ισχυρίζεται ότι πρόκειται για εισόδημα που ρέει στα υποκείμενα που συμμετέχουν στην παραγωγή καθώς τα προϊόντα που παράγουν

πραγματοποιούν μια τιμή που είναι μεγαλύτερη απ' αυτή που απαιτείται για την κάλυψη του κόστους παραγωγής⁹⁾. Έτσι η πρόσοδος, απόλυτη αυτή τη φορά, αποδεδεσμεύεται από το έδαφος και μπορεί να αποτελέσει στοιχείο κάθε συντελεστή της παραγωγής όπως πρόσοδος μισθού, πρόσοδος τόκου, πρόσοδος επιχειρηματικότητας. Βρισκόμαστε σε προ-νεοκλασικές θέσεις.

Σύμφωνα με την αυστριακή οριακή σχολή και συγκεκριμένα με τον C. Menger¹⁰⁾ το έδαφος υπάγεται ως μη ελεύθερο αγαθό στους ίδιους νόμους που καθορίζουν και τα υπόλοιπα οικονομικά αγαθά. Η τιμή του εδάφους που αποτελεί την αποτίμηση της συμβολής του εδάφους στην παραγωγική διαδικασία βρίσκεται, έτσι, σε αλληλεξάρτηση με τις τιμές των λοιπών συντελεστών παραγωγής. Σύμφωνα με τη διατύπωση αυτή η τιμή αυτή του εδάφους είναι η απόλυτη γαιοπρόσοδος. Πρόσοδος, τόκος και μισθός καθορίζονται από τη γενική ισορροπία του συστήματος και προσδιορίζονται με τη βοήθεια της οριακής ανάλυσης¹¹⁾.

Ο Μάρσαλ, στο ένατο κεφάλαιο του κλασικού εγχειριδίου του, διατυπώνει γενικεύοντας την έννοια της γαιοπρόσοδου, την «οιωνεί πρόσοδο» ως απόδοση ενός μέσου παραγωγής το οποίο έχει κατασκευασθεί από τον άνθρωπο σε προηγούμενη φάση της παραγωγικής διαδικασίας, καθώς στη γλώσσα δεν παρατηρείται διαφορά μεταξύ των ελεύθερων αγαθών και των επενδύσεων κεφαλαίου για έγγειες βελτιώσεις και για κτίρια.

Το καθαρό εισόδημα από τα στοιχεία αυτά το ονομάζει οιωνεί πρόσοδο (quasi rent) και το αποδίδει σε όλα τα μέσα παραγωγής που δεν αναπαράγονται συχνά¹²⁾.

Η θεωρία της γαιοπρόσοδου με τον τρόπο αυτό δεν αποτελεί ιδιαίτερη μεμονωμένη άποψη της θεωρίας αλλά προκύπτει ως συνέπεια από το νόμο προσφοράς και ζήτησης.

Η πραγματική πρόσοδος από τα φυσικά αγαθά του προηγούμενου τύπου κινείται συνεχώς προς αυτού του τύπου την πρόσοδο¹³⁾.

Από την οιωνεί πρόσοδο μέχρι τη πρόσοδο του καταναλωτή η απόσταση τώρα είναι ελάχιστη, ενώ η έννοια της γαιοπρόσοδου έχει διευρυνθεί όσο περισσότερο γίνεται, παράλληλα όμως, με τη γενίκευση αυτή χάνεται κάθε ιδιαιτερότητα του εδάφους.

Με τον Μάρσαλ και την Νεοκλασική Σχολή η γαιοπρόσοδος χάνει, με τη σταδιακή μετακίνηση του κέντρου βάρους του προβληματισμού από την παραγωγή στην ισορροπία της αγοράς και τη ζήτηση και τα πιθανά αντλούμενα προσωπικά οφέλη σε μια ευνοϊκότερη κατάσταση ισορροπίας της αγοράς από εκείνη που θα ήταν

διατεθειμένος να αποδεχθεί ο καταναλωτής, την θεωρητική της υπόσταση, πράγμα που σημαίνει ότι οι πόροι εργασία, γη και κεφάλαιο μετασχηματίζονται σε ταυτόσημους συντελεστές παραγωγής. Οι τρεις αυτοί συντελεστές μια και είναι ταυτόσημοι εύκολα μπορούν να γενικευτούν σε περισσότερους $x_1, x_2, \dots, x_{n-1}, x_n$. Οι σχέσεις μεταξύ τους είναι τεχνικές και αγοραίες δηλ. διαμεσολαβούνται από την ισορροπία της αγοράς, και όχι, όπως στην περίπτωση των πόρων, μέσω των σχέσεων που συγκροτούνται από τις διάφορες κοινωνικές ομάδες ως προς την κατοχή των πόρων αυτών¹⁴⁾.

Το λογικό πεδίο που χαρακτηρίζει τη σχέση της έννοιας της γαιοπροσόδου των κλασσικών, με την ευρεία έννοια του όρου, με τις περί γαιοπροσόδου απόψεις των άλλων οικονομολόγων που εξετάζονται στην παράγραφο αυτή, μέχρι στιγμής χαρακτηρίζεται από την σύγκλιση ή ταυτότητα (v. Thünen) από τη μια, μέχρι και την αναίρεση (Μάρσαλ). Η σχέσης αυτή δεν μένει να συμπληρωθεί και με την άρνηση.

Σύμφωνα με τους οπαδούς της άποψης αυτής, η πρόσοδος ως χωριστή πηγή εισοδήματος δεν υπάρχει καν. Ότι υποτίθεται ότι εξηγεί η γαιοπρόσοδος μπορεί να αναχθεί στο κεφάλαιο και την εργασία. Άρα οι αμοιβές των συντελεστών αποτελούνται από τον μισθό, τον τόκο και το επιχειρηματικό κέρδος.

Κύριος εκπρόσωπος της άποψης αυτής είναι ο Carey με το έργο του "Principles of political Economy" που δημοσιεύθηκε το 1837¹⁵⁾.

Ο H. Ch. Carey ισχυρίζεται ότι δεν πρόκειται περί διαφορικής γαιοπροσόδου, αλλά περί προσόδου κεφαλαίου που πληρώνεται για τη χρήση των βελτιώσεων που επέφερε η εργασία κατά την καλλιέργεια των εδαφών. Η απόδοση του εδάφους οφείλεται στην εργασία και το κεφάλαιο μόνο. Επίσης υποστηρίζει ότι, σύμφωνα με την ιστορία της επέκτασης της ανθρώπινης κατοίκησης και της καλλιέργειας, πρώτα καλλιεργήθηκαν αμμώδη εύκολα να αρωθούν εδάφη και προοδευτικά άρχισε η καλλιέργεια των ευφόρων βαρέων εδαφών. Η αύξηση του πληθυσμού δεν οδηγεί αναγκαστικά στην καλλιέργεια εδαφών όλο και χαμηλότερης ποιότητας. Σε σχέση με τις ιδέες του Ρικάρντο μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο σχετικός προβληματισμός βρίσκεται εκτός των ορίων της ανάλυσης του καθώς στόχος της αποτελούσε η εξήγηση της γένεσης της διαφορικής προσόδου και όχι η ιστορική διερεύνηση της επέκτασης των καλλιεργειών στο πλαίσιο της διατύπωσης των συνολικών αρχών της πολιτικής οικονομίας και της σύνδεσης της παραγωγικής διαδικασίας με τη φορολογία.

Οι απόψεις του Carey υιοθετήθηκαν το 1848 από τον Bastiat στο έργο του "Harmonies économiques") και γίνονται εύκολα κατανοητές; αν ληφθεί υπ' όψη ότι ο Carey ήταν Αμερικάνος. Πράγματι εκεί κατάληψη της γης ακολούθησε τον 19ο αιώνα διαφορετικούς δρόμους απ' ότι στα Βρετανικά Νησιά (μερικούς αιώνες πριν) και αντιστοιχεί στη διαδικασίες μετακίνησης και εγκατάστασης των αποίκων, αλλά και στην σταδιακή συγκρότηση του παραγωγικού προτύπου και των οικονομικών και πολιτικών θεσμών ιδιαίτερα του βορείου τμήματος της ηπείρου¹⁶⁾.

Ο σχετικός με τη γαιοπρόσοδο προβληματισμό δεν εμπλουτίζεται και απ τη θεωρία του Richard Jones περί του τόκου πάκτωσης¹⁷⁾. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή ο τόκος πάκτωσης αποτελείται από δύο στοιχεία. Από τον τόκο του αγρότη (peasant's rent) και τον τόκο του καπιταλιστή αγρότη (farmer's rent). Η πρόσοδος δεν προκύπτει από την ποιοτική διαφορά των εδαφών, αλλά από το γεγονός ότι το δικαίωμα χρήσης (ιδιοκτησία) των εδαφών προϋποθέτει μια συμβατικά καθορισμένη αποζημίωση. Κι εδώ είναι εμφανή ορισμένα στοιχεία της απόλυτου γαιοπροσόδου. Αυτό είναι αναμενόμενο μια και δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι μια κοινωνική παραγωγική σχέση δεν υπάρχει επειδή οι διάφοροι θεωρητικοί δεν μπορούν αν αναπτύξουν θεωρητικά σχήματα τα οποία επιτρέπουν την κατανόηση της. Μέχρι να αναδειχθεί η σχέση αυτή στην σωστή της μορφή δηλ. στην μορφή που επιτρέπει την ένταξη της σε ένα ευρύτερο και γενικά ευσταθές θεωρητικό σχήμα θα εμφανίζεται με διάφορες ατελείς μορφές στη βιβλιογραφία.

Το επόμενο βήμα στην ανάπτυξη της θεωρίας της γαιοπροσόδου που φαίνεται χρήσιμο να αναφερθεί στα πλαίσια αυτής της προσέγγισης είναι η γενίκευση της κατηγορίας, που συνίσταται στην επέκταση της αρχής της προσόδου και στην παραγωγή που στηρίζεται στους λοιπούς συντελεστές (βιομηχανική παραγωγή) και η αποδέσμευση με τον τρόπο αυτό της κατηγορίας δηλ. από τη γη. Δείγματα αυτής της διαδικασίας έχουν δώσει, όπως είδαμε και προηγούμενα, ο Μάρσαλ και στη συνέχεια οι οριακοί. Έτσι, η παραγωγή ίδιων προϊόντων με διαφορετικό κόστος καθώς η τιμή που καθορίζεται από το ψηλότερο κόστος και είναι μια δημιουργεί έκτακτα κέρδη για ορισμένους που μπορούν να είναι και το αποτέλεσμα διαφορετικών παραγωγικότητων σε διαφορετικούς βιομηχανικούς κλάδους ή σε ορυχεία, αλυκές ιχθυοτροφεία που ως φυσικές πηγές πλούτου παρουσιάζουν διαφορετική απόδοση. Ο J.S. Mill συμπληρώνει το συλλογισμό του και με το πρόσθετο κέρδος που μπορεί

να επιτύχουν οι βιομήχανοι και οι έμποροι λόγω αυξημένης επιχειρηματικής ικανότητας. Κι αυτή η ικανότητα ή δυνατότητα αποτελεί πηγή προσόδου¹⁸⁾.

Η παρουσίαση αυτών των θεωριών θα πρέπει να ολοκληρωθεί και με την παρουσίαση των θέσεων του Rodbertus. Όπως και ο Μαρξ προτείνει κι αυτός διαφορική γαιοπρόσοδο και απόλυτη (μονοπωλιακή). Σύμφωνα με τον Rodbertus η διαφορά της ευφορίας των εδαφών εξηγεί τη διαφορά των εγγείων προσόδων αλλά όχι και την ίδια την γαιοπρόσοδο. Η γενικά ισχύουσα γαιοπρόσοδος προκύπτει από την ιδιοκτησία του εδάφους εξ αιτίας, πρώτον του γεγονότος ότι λόγω του καταμερισμού της εργασίας η εργασία αποδίδει περισσότερο απ' ότι χρειάζεται για την αναπαραγωγή της, και δεύτερον επειδή συγκεκριμένα θεσμικά στοιχεία διαμορφώνουν γαιοπρόσοδο. Η γαιοπρόσοδος συνδέεται, έτσι, άμεσα με τις σχέσεις ιδιοκτησίας εδάφους που επιτρέπει την απόσταση μέρους της παραγωγής από τους εργάτες και την απόδοση του σε άλλα πρόσωπα που είναι οι ιδιοκτήτες της γης επί της οποίας οργανώνεται η παραγωγική διαδικασία.

Με δεδομένη την παραγωγικότητα της εργασίας και το απόθεμα ιδιοκτησίας εδάφους και κεφαλαίου προκύπτει πρόσοδος, έγγειος πρόσοδος και πρόσοδος κεφαλαίου ως αφαίρεση από το προϊόν των εργατών. Ο ιδιοκτήτης γης πλεονεκτεί απέναντι του καπιταλιστή στο ότι δεν υποχρεούται να αντιμετωπίσει το κόστος των πρώτων υλών¹⁹⁾.

Κι εδώ η καταγωγή του συγγραφέα από τις Βόρειο-ανατολικές περιοχές της Γερμανίας όπου κυριαρχούσε η οικονομία των μεγάλων καθετοποιημένων αγροκτημάτων που είναι και γνωστά ως Güter (Güterwirtschaft) που παρήγαγαν για την αγορά μπορεί να χρησιμεύσει ως ερμηνευτική αφετηρία των θέσεων αυτών. Οι απόψεις του συγγραφέα θα πρέπει να γίνουν κατανοητές στο πλαίσιο των ιδιότυπων σχέσεων παραγωγής στην Πρωσία της συγκεκριμένης περιόδου (19ος αιώνας). Οι σχέσεις αυτές μπορούν να χαρακτηριστούν ως ιδιότυπες επειδή η στηριζόμενη στον αστικό κώδικα βιομηχανική παραγωγή συνδυάζονταν με τις κυρίαρχες ανατολικά του Έλβα σχέσεις στο πρωτογενή τομέα που στηρίζονταν στο παραδοσιακό δίκαιο των Πρωσικών κοινωνικών συσσωματώσεων (Stände) που αποτελούσαν και την πολιτική βάση του συγκεκριμένου απολυταρχικού κράτους και επειδή η παραγωγή των μεγάλων αγροκτημάτων- Güter, αν και κατευθύνονταν στην αγορά, στηρίζονταν σε παραδοσιακές αυταρχικές και πατερναλιστικές σχέσεις μεταξύ αριστοκρατών ιδιοκτητών και παραγωγών. Εκτός από το συγκεκριμένο και πραγματικό αυτό υπόβαθρο οι ίδιες απόψεις θα πρέπει για να γίνουν πλήρως κατανοητές να

συνδυαστούν και με τις περισσότερο κρατιστικές παρά «σοσιαλιστικές» απόψεις πολλών πανεπιστημιακών της εποχής οι οποίοι πέρασαν στην ιστορία της οικονομικής σκέψης ως οι «από καθέδρας σοσιαλιστές».

Η θεώρηση των ιδιαίτερων αυτών θεωριών που προτάσσεται των απόψεων της ομάδας των «τεσσάρων» ολοκληρώνεται με μία σύντομη αναφορά στις απόψεις του Henry George, Αμερικάνου δημοσιογράφου και κοινωνικού μεταρρυθμιστή ο οποίος επέκτεινε τις απόψεις του Ρικάρντο στο έργο του «Πρόοδος και φτώχεια»²⁰⁾. Ο Henry George με αφετηρία την αντίληψη ότι η έγγειος πρόσοδος αποτελεί εισόδημα που δεν αντιστοιχεί σε εργασία προτείνει ως στοιχείο κοινωνικής μεταρρύθμισης την ολοκληρωτική φορολόγηση της εγγείου προσόδου μια και τη θεωρεί κοινωνικά αδικαιολόγητο εισόδημα²¹⁾.

2.3 Οι Φυσιοκράτες

Πρόκειται για την πρώτη σφαιρική πρόταση στην Πολιτική Οικονομία, όπου τοποθετείται συνολικά ο περί παραγωγής και διανομής προβληματισμός της επιστήμης. Με την έννοια αυτή, παρά τις ατέλειες της η προσέγγιση των Φυσιοκρατών, γίνεται αποδεκτή ως η πρώτη «σχολή» της Πολιτικής Οικονομίας, η οποία αποτελεί και υπέρβαση της μέχρι τότε κυριάρχου Εμποροκρατίας²²⁾, αν και οι ιδέες στις οποίες παραπέμπει ο όρος δύσκολα μπορεί να υποστηριχθεί ότι αποτελούν ολοκληρωμένη σχολή της επιστήμης.

Οι προτάσεις των Φυσιοκρατών δεν περιορίζονται μόνο στον τομέα της Οικονομίας αλλά περιλαμβάνουν ένα πλήρες πρόγραμμα κοινωνικής μεταρρύθμισης για το “Βασίλειο της Γαλλίας” το οποίο εκτείνεται σε περισσότερους τομείς²³⁾. Ίσως κάτω από την οπτική αυτή να πρέπει να θεωρηθούν «κοινωνικό κίνημα» κι όχι μόνο οικονομική σχολή το οποίο στο πρότυπο των μεταρρυθμιστικών κινήματων της απολύτου, αλλά φωτισμένης μοναρχίας, προσπάθησε να οδηγήσει τα πράγματα προς μία επιθυμητή, σύμφωνα με τις ιδέες του, αναπτυξιακή κατεύθυνση²⁴⁾ προκαλώντας μεταρρυθμίσεις «από τα πάνω».

Το πρόγραμμα αυτό αποτελούσε ουσιαστικά τοποθέτηση κατά της πολιτικής της εμποροκρατίας και του κυρίου εκπροσώπου της στην Γαλλία, του υπουργού Κολμπέρ, ο οποίος στήριζε τις βιοτεχνίες (τους τεχνίτες και τις ιδιωτικές ή κρατικές

μανουφακτούρες) των πόλεων που παρήγαγαν πολυτελή προϊόντα για τη κοινωνία της αυλής²⁵⁾. Οι αριστοκράτες αυτού του τύπου αν και πολιτικά αποδυναμωμένοι εξακολουθούσαν να διατηρούν ως προς τους καλλιεργητές τα φεουδαρχικά προνόμιά τους που, όμως λειτουργούσαν όλο και ατελέστερα εκφράζοντας την κρίση του συστήματος.

Για την ανάπτυξη της Γαλλίας ή του «αγροτικού βασιλείου»²⁶⁾, όπως τους άρεσε να την αποκαλούν, η πρόταση των Φυσιοκρατών απέβλεπε στην δημιουργία μίας καπιταλιστικής αγροτικής παραγωγής η οποία θα αποτελούσε ουσιαστικά επανάληψη του τριαδικού σχήματος που ήδη κυριαρχούσε στην Αγγλική γεωργία (γαιοκτήμονας - καλλιεργητής -εργάτης γης) .

Η άνοδος της βασικής τιμής των σιτηρών του κύριου αγροτικού προϊόντος και οι επενδύσεις στην ύπαιθρο που θα βελτίωναν την παραγωγικότητα της γεωργίας θα οδηγούσαν στο επιθυμητό αποτέλεσμα πράγμα που προφανώς έρχονταν σε σύγκρουση με τα συμφέροντα των παραγωγών εμπορευμάτων στα διάφορων τύπων εργαστήρια.

Φιλοσοφική, αλλά και ταυτόχρονα μεταφυσική τάση του συστήματος αποτελούν το «φυσικό δίκαιο» και η «θεία τάξη»²⁷⁾ που προσδιορίζει τις κοινωνικές τάξεις και τη θέση των μελών τους σ' αυτές. Αυτά τα δύο στοιχεία προδιαγράφουν και την επιθυμητή διάρθρωση της κοινωνίας.

Η διάρθρωση της παραγωγής και της κυκλοφορίας και οι σχέσεις μεταξύ των τελεστών που λαμβάνουν μέρος στις διαδικασίες αυτές σε μία παραγωγική περίοδο, ένα έτος, αποτελεί και το γνωστό ως «Οικονομικό Πίνακα» του F. Quesnay, αρχηγέτη των Φυσιοκρατών, στον οποίο απεικονίζονται οι παραγωγικές ροές σε ένα σχήμα κυκλοφορίας. Στον «Οικονομικό Πίνακα» του Quesnay περιγράφεται η παραγωγή, κυκλοφορία και διανομή των αγαθών. Κατά τον Δημ. Καλιτσουνάκι «Το σύστημα του Quesnay στηρίζεται επί δύο θεμελιωδών ιδεών, οι οποίες εν τη μετά ταύτα σταδιοδρομία της οικονομικής επιστήμης προς στιγμήν ημαυρώθηκαν ουδέποτε όμως τελείως εξηλείφθησαν. Η πρώτη είναι η *ordre naturel*. Η όλη οικονομική λειτουργία κυριαρχείται από σταθερούς, αμετάβλητους κανόνες των οποίων τα αποτελέσματα δεν είναι δυνατόν να παρεμποδισθούν υπό της ανθρώπινης θελήσεως, ή ορθότερον αυθαιρεσίας επί ποινή ζημίας του καθ' εκάστου ανθρώπου και της κοινωνίας. Οι νόμοι ούτοι καθορίζονται αντικειμενικώς υπό της φύσεως (της αποδοτικότητας της γής) υποκειμενικώς υπό ορισμένης εμφύτου ανθρώπινης τάσεως»²⁸⁾.

Η δεύτερη θεμελιώδης ιδέα του φυσιοκρατικού συστήματος είναι ο σύμφωνα με τον Orrenheimer «θεμελιώδης γεωκεντρικός νόμος». Σύμφωνα μ' αυτόν μόνο η γεωργία παρέχει πρωτογενώς τα προϊόντα για την ικανοποίηση των βασικών αναγκών του ανθρώπου, της διατροφής του καθώς και ένα μεγάλο μέρος των πρώτων υλών που τροφοδοτούν τη βιομηχανία. Όλα τα λοιπά επαγγέλματα στηρίζονται στη γεωργία και συγκεκριμένα στο πλεόνασμα που προκύπτει από τη γεωργική παραγωγή μετά την κάλυψη των αναγκών της. Επομένως συμπεραίνουν οι Φυσιοκράτες μόνο η γεωργία είναι σε θέση να παράγει καθαρό πλεόνασμα «produit net» πέρα από τα αναγκαία για την παραγωγή έξοδα (εισροές). Τα πλεονάσματα που παράγουν τα υπόλοιπα επαγγέλματα μόνο μέσα από την ανταλλαγή με προϊόντα της γεωργίας ικανοποιούν τις ανάγκες των εργαζομένων σ' αυτά και τροφοδοτούν τους κλάδους με τις απαραίτητες για τη λειτουργία τους πρώτες ύλες. Η εργασία επομένως παράγει για τόσες αξίες όσες χρειάζεται για να αναπαραχθεί η ίδια (και να λειτουργήσει ο κλάδος).

Οι Φυσιοκράτες δεν αναπτύσσουν μία θεωρία για την παραγωγή του πλεονάσματος ως κάποιου είδους σε οικονομική βάση θεμελιωμένης θεωρίας της αξίας, ούτε εισάγουν την έννοια της γαιοπροσόδου.

Γι' αυτούς το πλεόνασμα ή, σύμφωνα με τη δική τους ορολογία, το «produit net» της γεωργίας προέρχεται από την ευφορία της γης. Εδώ παράγεται κάτι νέο ενώ στους υπόλοιπους κλάδους (επαγγέλματα, οικοτεχνίες, μανουφακτούρες) διατηρείται μόνο το παλιό άσχετα από το αν υφίσταται μεταποίηση. Το πλεόνασμα αυτό είναι αποτέλεσμα της φυσικής τάξης κι όχι της εργασίας των γεωργών και, επομένως, είναι φυσικό να το ιδιοποιείται ως πρόσοδο μιας τάξη ή κοινωνική ομάδα μολονότι δεν εργάζεται στην παραγωγή άμεσα εφ' όσον οι κοινωνικές σχέσεις που συγκροτούνται εξ αιτίας άλλων ευρύτερων λόγων το επιτρέπουν, όπως στην συγκεκριμένη περίπτωση εξ' αιτίας της θείας βουλήσεως.

Σύμφωνα με τους Φυσιοκράτες η κοινωνία απαρτίζεται από την πρώτη τάξη την παραγωγική, τη δεύτερη τάξη τη στείρα και την τάξη των ιδιοκτητών που με επικεφαλής τον κύριο του κράτους (souverain) αποτελεί και τον αποδέκτη του «produit net»²⁹⁾.

Σ' αυτόν τον πυρήνα της φυσιοκρατικής σκέψης δύο στοιχεία είναι προφανή. Καθώς δεν αναπτύσσουν, όπως και προηγούμενα αναφέραμε, μία θεωρία της αξίας και μη θέλοντας να αιτιολογήσουν τον πλούτο από τις σχέσεις στην σφαίρα της ανταλλαγής, όπως οι Μερκαντιλιστές (Εμποροκράτες) οι Φυσιοκράτες είναι υποχρεωμένοι να αποδώσουν την εμφάνιση πλεονάσματα σε ιδιότητες της φύσης. Εισάγεται, έτσι, στην θεωρία τους ένα μεταφυσικό ή έστω, εξωγενές στοιχείο ως προς την οικονομική θεώρηση.

Παράλληλα υπεραπλουστεύουν την έννοια των τάξεων της εποχής τους ή την χρησιμοποιούν κατά τρόπο που προκαλεί συγχύσεις³⁰⁾.

Οι Φυσιοκράτες και συγκεκριμένα ο Quesnay στον "«Πίνακα» προτείνουν τρεις τάξεις, ίσως για λόγους απλουστεύσεως του προβληματισμού και των δυνατοτήτων σχηματικής απεικόνισής του συγχέουν, όμως με τον τρόπο αυτό, στην παραγωγική τάξη τους καπιταλιστές παραγωγούς (farmers την Αγγλία) με τους εργάτες γης και στην στείρα τάξη συγχέουν αντίστοιχα τους επιχειρηματίες με τους εκτελεστές της παραγωγής εργάτες³¹⁾ και δημιουργούν με τον τρόπο αυτό προϋποθέσεις για συγχύσεις.

Στους Φυσιοκράτες μπορεί επίσης να καταταγεί ο Turgot³²⁾ αλλά που συνήθως εξετάζεται ιδιαίτερα, λόγω της σημασίας των απόψεών του. Ο Turgot διακρίνει στο ίδιο σύστημα πέντε τάξεις διαχωρίζοντας όσες δεν διαχώρισε ο Quesnay³³⁾. Οι τάξεις τώρα είναι οι εξής : ιδιοκτήτες (γης), καπιταλιστές αγρότες, εργάτες υπαίθρου, βιομηχανικοί καπιταλιστές και βιομηχανικοί εργάτες.

Η αντανάκλαση στο παραπάνω κυκλοφοριακό σχήμα των κοινωνικών συνθηκών της Γαλλίας, περισσότερο των ιδεατών παρά των πραγματικών, την παραμονή της Γαλλικής Επανάστασης είναι προφανής. Οι γεωργοί αγρότες παράγουν λόγω της ευφορίας της γης πλεόνασμα μέρος του οποίου καλύπτει τις ανάγκες των λοιπών, στο βαθμό που δεν μπορούν να αυτοσυντηρηθούν, στείρων επαγγελματιών και το υπόλοιπο, ουσιαστικά το κύριο μέρος του, απορροφάται από την τάξη των ιδιοκτητών που δεν αποτελεί άλλους από τους κοσμικούς και πνευματικούς αριστοκράτες. Το σύστημα περιορισμένο από τους δεσμούς της φεουδαρχίας βρίσκεται σε κρίση. Η οίωσιν καπιταλιστική ανασυγκρότηση του αγροτικού τομέα, χωρίς ουσιαστική αλλαγή των κοινωνικών θεσμών, του συστήματος της απολύτου μοναρχίας, αποτελεί την αναπτυξιακή προοπτική του. Κύριο στοιχείο του πλούτου και της δυναμικής είναι η ευφορία της γης που καθορίζει την ποσότητα του

πλεονάσματος και η σχέση ιδιοκτησία της γης που δίνει στους «ιδιοκτήτες» την δυνατότητα να το αποσπούν.

2.4 Α. Σμιθ

Ο Άνταμ Σμιθ χωρίς να διατυπώνει μια ρητή συνοπτική θεωρία για τη γαιοπρόσοδο πραγματεύεται το ζήτημα στο έργο του «Ο πλούτος των Εθνών»³⁴⁾.

Σύμφωνα με τις απόψεις του, που βρίσκονται σε άμεση συγγένεια με τις απόψεις των Φυσιοκρατών³⁵⁾ όλο το έργο του μπορεί να θεωρηθεί, από μια σκοπιά, ως προσπάθεια περιορισμού του μονοσήμαντου υπερτονισμού του καθαρού προϊόντος της γεωργίας. Βασική σκέψη του Α. Σμιθ αποτελεί ότι τα μέσα διατροφής, που αποτελούν προϊόντα της γεωργίας, έχουν, λόγω της οικονομικής ιδιομορφίας τους που προκύπτει από το γεγονός ότι είναι απαραίτητα, την ικανότητα να επιτυγχάνουν μονοπωλιακή τιμή. Έτσι προκαλείται μια πρόσοδος για την ιδιοκτησία στους κλάδους που χρησιμεύουν για την παραγωγή των ειδών διατροφής. Η πρόσοδος αυτή μπορεί να γενικευθεί ως πρόσοδος που αποτελεί μονοπωλιακό εισόδημα κάθε εγγείου ιδιοκτησίας. Πηγή της προσόδου αυτής είναι η ιδιότητα του εδάφους να παράγει περισσότερα απ' ότι απαιτούνται για τη συντήρηση των εργαζομένων σ' αυτό. Το πλεόνασμα αυτό φθάνει να καλύψει και το κεφάλαιο που συμβάλει σ' αυτή την παραγωγική διαδικασία. Άρα, σε άριστη σύμπνοια με τις φυσιοκρατικές απόψεις, η ευφορία του εδάφους, που θεωρείται φυσικό δεδομένο, χωρίς εδώ να αναφέρεται ρητά, αποτελεί την πηγή της προσόδου μέσου της μονοπωλιακής τιμής των γεωργικών προϊόντων και άρα πηγή του μονοπωλιακού κέρδους. Στην αγορά των αγροτικών προϊόντων πλεονεκτεί η ζήτηση είναι δηλ. καθοριστικό το γεγονός ότι η αγορά αυτή είναι ιδιαίτερα μεγάλη για τα προϊόντα αυτά καθώς μάλιστα η εξέλιξη του αριθμού των ανθρώπων βρίσκεται σε σχέση με τα προϊόντα αυτά. Το περιεχόμενο αυτό της προσόδου οδηγεί τον Α. Σμιθ στο να την συμπεριλάβει στη θεωρία της αξίας που διατυπώνει (πρβλ. 6 κεφάλαιο του προαναφερθέντος έργου του) στα τμήματα που απαρτίζουν την τιμή των εμπορευμάτων. Και αυτά είναι ο μισθός, το κέρδος και η γαιοπρόσοδος.

Το ζήτημα παραμένει αντιφατικό, από την μία διατυπώνεται μια εργασιακή θεωρία της αξίας και από την άλλη η ευφορία του εδάφους και η μονοπωλιακή τιμή που δημιουργείται στα προϊόντα της γης αποτελούν φυσικές μη οικονομικές ιδιότητες.

Σ' αυτό το αντιφατικό πλαίσιο είναι δύσκολο να ερμηνευτεί η πρόσδοδος που πληρώνουν σε ορισμένες ακραίες περιπτώσεις ορισμένοι παραγωγοί όπως αλγοσυλλέκτες της Σκωτίας στους φεουδάρχες κυρίου τους τους οποίους και αναφέρει ο Άνταμ Σμιθ. Σε πρώτη θεώρηση η σχέση αυτή θα μπορούσε να θεωρηθεί ως απόλυτη γαιοπρόσοδος αν και αυτή δεν επισημαίνεται ως τέτοια απο το συγγραφέα. Όμως είναι μάλλον προφανές, ότι πρόκειται για την σε χρήμα απόδοση φεουδαλικού δικαιώματος³⁶⁾.

Ακόμα μπορεί να βρει κανείς στο έργο του Α. Σμιθ και την ιδέα ότι η γαιοπρόσοδος αποτελεί στοιχείο που αποσπάται από την αμοιβή της εργασίας του εργάτη (κεφ. 8 του προαναφερθέντος έργου) ως συνέπεια του αυξανόμενου καταμερισμού εργασίας σε μια διαδικασία όπου τη θέση της πρωταρχικής κοινωνικής κατάστασης, όπου ο μισθός της εργασίας αποτελείτο από το φυσικό προϊόν της εργασίας, πήρε μια κοινωνία διαμορφωμένη σε τάξεις καπιταλιστών, γαιοκτημόνων και εργατών. Στην κατάσταση που διαμορφώνεται στα πλαίσια της κοινωνίας αυτής οι εργάτες υποχρεώνονται να ανέχονται την απόσπαση ορισμένων τμημάτων του αποτελέσματος της εργασίας τους. Από τη στιγμή που εγκαθιδρύεται η ιδιωτική ιδιοκτησία στο έδαφος ο γαιοκτήμονας απαιτεί βάσει αυτής της ιδιοκτησίας ένα μέρος του προϊόντος που παράγουν οι εργαζόμενοι στο έδαφος αυτό ανεξάρτητα από το αν συμμετέχει καθ οιονδήποτε τρόπο και ο ίδιος στην παραγωγή.

Τέλος, ο Α. Σμιθ διαφοροποιεί την έννοια της προσόδου ως γενικό εισόδημα, που προέρχεται από την ευφορία της γης από το εισόδημα που πηγάζει από το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, ανάλογα με τις διαφορές που παρουσιάζει η ευφορία σε διάφορες κατηγορίες εδαφών. Φθάνει μάλιστα να περιορίσει αυτή την πρόσοδο που έχει αποκτήσει διαφορικό χαρακτήρα σε ορισμένες κατηγορίες εδαφών αναιρώντας τον γενικό της χαρακτήρα.

Έτσι, μόνο εκείνο το έδαφος που διατίθεται για την παραγωγή των ειδών διατροφής που, όπως αναπτύχθηκε προηγουμένα επιτυγχάνουν μονοπωλιακές τιμές, αποδίδει βέβαια πρόσοδο, ενώ οι «περιστάσεις» καθορίζουν αν το υπόλοιπο έδαφος αποδίδει γαιοπρόσοδο. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τα τμήματα εκείνα του εδάφους που διατίθεται για την παραγωγή ρουχισμού και στέγης, (για υλικά απαραίτητα για την κατασκευή οικημάτων, κλπ.).

Τέτοιες συνθήκες - περιστάσεις είναι η ζήτηση ξύλου π.χ. σε Ευρωπαϊκές περιοχές δηλ. σε «πολιτισμένες» και πυκνοκατοικημένες για τα μέτρα της εποχής περιοχές και

στις αποικίες της Β. Αμερικής όπου τα δάση αποτελούν φραγμό για τη γεωργική ανάπτυξη. Το ζήτημα της προσόδου τίθεται διαφορετικά, αντίθετα σε κάθε μια από τις περιοχές αυτές³⁷⁾.

2.5 Η θεωρία της γαιοπροσόδου του Ντ. Ρικάρντο

Κατά τον D. Ricardo³⁸⁾ ο οποίος διατυπώνει μια συστηματική περί γαιοπροσόδου θεωρία, η γαιοπρόσοδος αποτελεί διαφορετικό εισόδημα (διαφορική γαιοπρόσοδος) που οφείλεται στα διαφορετικά στοιχεία ποιότητας και έντασης εργασίας που περιλαμβάνονται στα διάφορα εδάφη. Η θεωρία του περιλαμβάνει κι ενδείξεις καθαρισμού της διαφορικής γαιοπροσόδου από τη θέση των εδαφών ως προς τις αγορές των προϊόντων που παράγονται στα εδάφη αυτά³⁹⁾. Η διαφορική γαιοπρόσοδος ποιότητας έχει τη ρίζα της στο γεγονός ότι καθώς αυξάνεται ο πληθυσμός καλλιεργούνται όλο και περισσότερα εδάφη. Καθώς τα εδάφη καλλιεργούνται κατά σειρά ποιότητας τα εδάφη που εντάσσονται στην παραγωγική διαδικασία τελευταία αποδίδουν (ανά καλλιεργούμενη μονάδα), με την διάθεση σ' αυτά ίσων ποσοτήτων εργασίας και κεφαλαίου, λιγότερο. Μια και η τιμή του προϊόντος καθορίζεται από το κόστος παραγωγής του στα χειρότερα εδάφη οι ιδιοκτήτες των εδαφών καλλίτερης ποιότητας αντλούν τη διαφορική γαιοπρόσοδο ως διαφορά της τιμής και του πιο μικρού κόστους παραγωγής που είναι υποχρεωμένοι να αντιμετωπίσουν. Η πρόσοδος έντασης οφείλεται στο νόμο της φθίνουσας απόδοσης καθώς ίσες ποσότητες κεφαλαίου και εργασίας διατιθέμενες κατ' εξακολούθηση στην αγροτική παραγωγή παράγουν φθίνον οριακό προϊόν. Η γαιοπρόσοδος αυτή προκύπτει ως διαφορά αποδόσεως μεταξύ των πρώτων και των τελευταίων μονάδων εργασίας και κεφαλαίου που έχουν διατεθεί στην παραγωγή επί του εδάφους.

Η περί γαιοπροσόδου θέση του ν. Thünen, που βρίσκεται πολύ κοντά στις αντίστοιχες απόψεις του Ρικάρντο, προκύπτει από το διαφορικό μεταφορικό κόστος των προϊόντων που πηγάζει από τη θέση του τόπου παραγωγής τους ως προς την αγορά. Εδώ το πιο απόμακρο κήμα προσδιορίζει την τιμή και η διαφορά εξαρτάται από τη θέση των πιο κοντινών προς την αγορά αγρών.

Με τη διατύπωση της θεωρίας του ο Ντ. Ρικάρντο προσπαθεί να αποκλείσει από τη διαμόρφωση της τιμής του προϊόντος τα στοιχεία της γαιοπροσόδου που ισχύουν μόνο κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις, όπως όταν κυριαρχεί μία και ενιαία τιμή για

κάθε προϊόν, όταν υπάρχει στενότητα εδαφών καλής ποιότητας, άρα όταν υπάρχουν εδάφη διαφορετικής ποιότητας, όταν ισχύει ο νόμος των φθινουσών αποδόσεων και όταν υπάρχει σχετικό πλεόνασμα εδαφών χαμηλής ποιότητας. Η πρώτη προϋπόθεση είναι αυτονόητη για τον D. Ricardo καθώς η πρόσσοδος δεν αποτελεί τμήμα, αλλά συνέπεια της τιμής.

Η ισχύς των υπολοίπων υποθέσεων, όμως, εξαρτάται από τις συγκεκριμένες συνθήκες και είναι προφανώς διαφορετική αν εξετασθεί π.χ. η Μ. Βρετανία ή οι αποικίες της εποχής. Η προϋπόθεση του σχετικού πλεονάσματος εδαφών χαμηλής ποιότητας αποκλείει τη γένεση απόλυτου γαιοπρόσοδου⁴⁰.

2.6 Οι απόψεις του Κ. Μαρξ⁴¹

2.6.1. Γενικά - διαφορική και απόλυτος γαιοπρόσοδος

Στα πλαίσια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, η ιδιαίτερη μορφή με την οποία η ιδιοκτήτες του εδάφους αποκλείουν τις υπόλοιπες τάξεις της κοινωνίας από τη χρήση του εδάφους είναι το μονοπώλιο του εδάφους. Το ίδιο ακριβώς μονοπώλιο φέρνει και τους ιδιοκτήτες γης σε σύγκρουση με το κεφάλαιο.

Το μονοπώλιο του εδάφους επιτρέπει ν' αποδοθεί χαρακτήρας εμπορεύματος στο έδαφος και να πραγματωθεί κάτω απ' αυτό αξία που δεν είναι προσκολλημένη στο ίδιο το έδαφος. Το έδαφος σαν μέσο παραγωγής που δεν έχει παραχθεί από την ανθρώπινη εργατική δύναμη δεν έχει αξία. Το μονοπώλιο του εδάφους αποτελεί έτσι πηγή άντλησης ενός υπερκέρδους που είτε έχει δημιουργηθεί σ' άλλες σφαίρες παραγωγής είτε προέρχεται από τα προϊόντα που έχουν παραχθεί με τη βοήθεια του εδάφους. Η ιδιοκτησία του εδάφους επιδρά έτσι ώστε το υπερκέρδος αυτό να μεταβάλλεται σε γαιοπρόσοδο. Η γαιοπρόσοδος διαφέρει επομένως και δεν πρέπει να την μπερδεύουμε με εκείνο το τμήμα της ανταλλακτικής αξίας του εδάφους που προέρχεται από το κεφάλαιο που έχει επενδυθεί σ' αυτό και που αποτελεί τον τοκισμό αυτού του κεφαλαίου. Αυτό αποτελεί αξία επειδή το κεφάλαιο είναι «συμπυκνωμένη» ανθρώπινη εργατική δύναμη.

Η αξία του προϊόντος του εδάφους αποτελείται από τρία μέρη (όπως άλλωστε και η αξία κάθε προϊόντος στην καπιταλιστική παραγωγή): από το σταθερό κεφάλαιο, από

το μεταβλητό κεφάλαιο και από την υπεραξία. Η υπεραξία αυτή χωρίζεται σε περισσότερα τμήματα. «Απ' αυτή τη συναλλαγή» (τη πούληση της εργατικής δύναμης από τον εργάτη στον κεφαλαιοκράτη σε αξία μικρότερη απ' αυτή που παράγει) «ανάμεσα στον κεφαλαιοκράτη και τον εργάτη βγαίνει όλη η υπεραξία, που μοιράζεται κατόπι με τη μορφή της γαιοπροσόδου, του εμπορικού κέρδους, του τόκου, των φόρων, κλπ ανάμεσα στις διάφορες κατηγορίες των κεφαλαιοκρατών και στους υπηρέτες τους»⁴²⁾.

Ο ιδιοκτήτης του εδάφους επιτρέπει τη χρήση του εδάφους στον κεφαλαιοκράτη και εισπράττει είτε μια διαφορική είτε μια απόλυτη γαιοπρόσοδο. «Αυτές οι δύο μορφές της προσόδου είναι οι μόνες φυσιολογικές. Πέρα απ' αυτές η πρόοδος μπορεί να στηρίζεται μόνο σε μια καθαρά μονοπωλιακή τιμή που δεν καθορίζεται ούτε από την τιμή παραγωγής ούτε από την αξία των εμπορευμάτων, αλλά από την ανάγκη και τη δυνατότητα των αγοραστών να πληρώσουν (τα εμπορεύματα). Η ανάλυση της μονοπωλιακής αυτής τιμής ανήκει στη θεωρία του ανταγωνισμού, όπου αναλύεται η πραγματική κίνηση των τιμών»⁴³⁾.

Το ιδιαίτερο στοιχείο όλων των προϊόντων του εδάφους είναι η πληρωμή του μονοπωλίου της γης με τη μορφή της γαιοπροσόδου.

Η γαιοπρόσοδος που προέρχεται από την εργασία καταλήγει μέσα από το κεφάλαιο στους ιδιοκτήτες του εδάφους. «Τόσο από τη φύση του, όσο και ιστορικά το κεφάλαιο είναι ο δημιουργός της μοντέρνας ιδιοκτησίας του εδάφους, της γαιοπροσόδου, όσο κι αν η δράση του εμφανίζεται γι' αυτό σαν η αποδιάθρωση της παλιάς μορφής της ιδιοκτησίας του εδάφους. Η νέα (μορφή) δημιουργείται από τη δράση του κεφαλαίου πάνω στην παλιά (μορφή). Το κεφάλαιο αυτό καθαυτό - κοιταγμένο προς τη μία πλευρά - είναι ο δημιουργός της μοντέρνας γεωργίας. Στις οικονομικές επομένως σχέσεις της μοντέρνας ιδιοκτησίας γης, που εμφανίζεται σαν διαδικασία: γαιοπρόσοδος - κεφάλαιο - μισθωτή εργασία (η μορφή του συλλογισμού θα μπορούσε να διατυπωθεί και διαφορετικά: σαν μισθωτή εργασία - κεφάλαιο - γαιοπρόσοδος όμως το κεφάλαιο πρέπει να εμφανίζεται σαν τη μέση του δρα) βρίσκεται επομένως η εσωτερική κατασκευή της μοντέρνας κοινωνίας ή το κεφάλαιο (βρίσκεται) τοποθετημένο στην ολότητα των σχέσεών του»⁴⁴⁾.

Πηγή της γαιοπροσόδου είναι η εργατική δύναμη. Στην όλη διαδικασία τα μόνα εμπορεύματα εκτός από την εργατική δύναμη είναι τα προϊόντα του εδάφους. Το έδαφος δεν παύει να μην είναι προϊόν έτσι ισχύει: «Τέλος κατά τη θεώρηση των

μορφών που εμφανίζεται η γαιοπρόσοδος, δηλ. των χρημάτων που πληρώνονται για τη χρήση εδάφους είτε για παραγωγικούς είτε για καταναλωτικούς σκοπούς στον ιδιοκτήτη γης κάτω από τον τίτλο γαιοπρόσοδος, πρέπει να σημειώσουμε ότι η τιμή αντικειμένων που έχουν καθαυτά καμία αξία, που δεν είναι δηλαδή προϊόντα εργασίας, όπως το έδαφος ή τουλάχιστον δεν μπορούν να αναπαραχθούν από την εργασία, όπως αρχαιολογικά ευρήματα, καλλιτεχνικά έργα μεγάλων δασκάλων κλπ., μπορεί να προσδιορισθεί από πολύ τυχαίους συνδυασμούς. Για να πουληθεί ένα αντικείμενο δεν χρειάζεται τίποτα άλλα παρά να μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο ιδιοποίησης και να εξωτερικεύεται»⁴⁵⁾.

Το ύψος της γαιοπροσόδου είναι η διαφορά του «φυσιολογικού» κόστους παραγωγής του προϊόντος εδάφους και της ανταλλακτικής αξίας που αυτό πραγματοποιεί στην αγορά. Φυσιολογικό κόστος στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής είναι εκείνο το κόστος που επιτρέπει να πραγματοποιηθούν ακριβώς το μέσο κέρδος, ο τόκος, το διατεθειμένο κεφάλαιο και οι φόροι. Δεν παίζει κανένα ρόλο αν ο καπιταλιστής εμφανίζεται σαν αγοραστής ή πακτωτής. Η γαιοπρόσοδος εμφανίζεται πάντα στην αξία του προϊόντος του εδάφους είτε αυτό δίνει πρόσοδο (για ένα παρατεταμένο χρονικό διάστημα) είτε αυτό πουλιέται. Η τιμή του εδάφους στην περίπτωση αυτή είναι η «κεφαλαιοποιημένη γαιοπρόσοδο». Ακριβέστερα πρόκειται για τη τιμή της γαιοπροσόδου και όχι του εδάφους.

«Στην πραγματικότητα είναι η τιμή πούλησης όχι του εδάφους αλλά της γαιοπροσόδου που αυτό αποφέρει, υπολογισμένη με το συνηθισμένο επιτόκιο. Η κεφαλαιοποίηση αυτή της προσόδου προϋποθέτει την πρόσοδο, ενώ αντίθετα η πρόσοδος δεν μπορεί να αναπτυχθεί και να ερμηνευτεί από την ίδια της την κεφαλαιοποίηση»⁴⁶⁾.

Η διαφορική γαιοπρόσοδος είναι εκείνη η αξία που πραγματώνει ο ιδιοκτήτης του εδάφους και που έχει προηγούμενα πετύχει σαν υπερκέρδος ο κεφαλαιοκράτης/πακτωτής. Πηγές τέτοιου υπερκέρδους είναι, η ποιότητα του εδάφους, η θέση του οικοπέδου, ο τρόπος πρόσβασής του, οι κανονισμοί για τη χρήση του, το ύψος του έγγειου φόρου, η διαφορετική δυνατότητα διάθεσης κεφαλαίου από κάθε διαφορετικό καπιταλιστή. Ο καπιταλιστής ιδιοποιείται το υπερκέρδος σαν αποτέλεσμα της εκμετάλλευσης των εργατών που δουλεύουν σ' αυτόν για να το παραχωρήσει με τη σειρά του στον ιδιοκτήτη του εδάφους. Τη στιγμή, όμως, που ο μηχανισμός της αγοράς εξισώνει το υπερκέρδος με το μέσο

κέρδος, χάνεται για τον ιδιοκτήτη του εδάφους και η διαφορική γαιοπρόσοδος. Τότε πια μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο η απόλυτη γαιοπρόσοδος.

Η γαιοπρόσοδος εκείνη που πρέπει να καταβάλει ο καπιταλιστής στον ιδιοκτήτη του χειρότερου κομματιού εδάφους, που ακριβώς για το λόγο αυτό δεν αποδίδει παρά το μέσο κέρδος, είναι η απόλυτη γαιοπρόσοδος. Σαν διαφορική γαιοπρόσοδο είχαμε ορίσει κάθε άλλη πρόσοδο που προερχόταν από κάποιο κομμάτι εδάφους, διαφορετικό από το χειρότερο, σε καλύτερη θέση ή καλύτερης ποιότητας κλπ. σε σχέση με τη πρόσοδο του χειρότερου κομματιού εδάφους. Η απόλυτη γαιοπρόσοδος είναι μονοπωλιακή πρόσοδος και προέρχεται από τη δυνατότητα που έχει ο ιδιοκτήτης του χειρότερου κομματιού εδάφους να το διαθέτει μόνον τότε, όταν ο κεφαλαιοκράτης εγγυάται την απόδοση αυτής της γαιοπρόσοδος. Το φράγμα της ιδιοκτησίας του εδάφους προκαλεί τη γαιοπρόσοδο αυτή. «Σαν αποτέλεσμα του φραγμού που βάζει όμως η ιδιοκτησία του εδάφους πρέπει η τιμή της αγοράς να ανέβει μέχρι ένα σημείο, όπου το έδαφος να αποφέρει ένα πλεόνασμα δηλ. να είναι σε θέση να πληρώνει την πρόσοδο»⁴⁷).

Τι σημαίνει όμως αυτό; Όταν παράγεται κάποιο προϊόν, που δεν αποτελεί τυχαία ένα μονοπώλιο, για να πληρωθεί η παραπάνω συνθήκη, δηλ. για να είναι η αξία του προϊόντος του εδάφους μεγαλύτερη από την τιμή της παραγωγής του, πρέπει η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου σ' όλες τις σφαίρες της παραγωγής που έχουν σχέση με το έδαφος (γεωργία, κατασκευές - κατοικία, κλπ) να είναι χαμηλή. Σ' αυτές τις σφαίρες της παραγωγής πρέπει να χρησιμοποιείται περισσότερη ανθρώπινη εργατική δύναμη από τη μέση που χρησιμοποιείται στις άλλες σφαίρες της παραγωγής. Το μονοπώλιο της ιδιοκτησίας εμποδίζει την κίνηση των κεφαλαίων προς τις σφαίρες αυτές και επιδρά ανασταλτικά στη συμμετοχή των σφαιρών αυτών στη διαδικασία της διαμόρφωσης του μέσου ποσοστού κέρδους.

Απ' εδώ πηγάζει η αντίθεση ανάμεσα στην ιδιοκτησία του εδάφους και το κεφάλαιο. Η ιδιοκτησία του εδάφους επιδρά άμεσα στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους συγκρατώντας τη σχετικά στις σφαίρες παραγωγής που σχετίζονται με το έδαφος για να την επιταχύνει, ακριβώς για τον ίδιο λόγο, στο σύνολο των σφαιρών της παραγωγής. Ακόμα καθώς εμποδίζει την εξίσωση των ποσοστών κέρδους ανάμεσα στις σφαίρες της παραγωγής που σχετίζονται με το έδαφος και στις υπόλοιπες επιβάλλει στις πρώτες μια τεχνολογική καθυστέρηση. Η τεχνολογική εξέλιξη δέχεται με τον τρόπο αυτό ανασταλτικές επιδράσεις, όχι μόνο στη γεωργία και στην

κατασκευαστική βιομηχανία, αλλά και στο σύνολο της καπιταλιστικής βιομηχανίας. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής δικαιολογεί μόνο τις διαφορικές γαιοπροσόδους σαν τον «δίκαιο μισθό» του κεφαλαίου που έχει επενδυθεί στο έδαφος κι αυτές τότε όταν δεν πρέπει ν' αποδοθούν στον ιδιοκτήτη του εδάφους.

«Ο ιδιοκτήτης του εδάφους, ένα τόσο σημαντικό στέλεχος της παραγωγής στον κόσμο της αρχαιότητας και του μεσαίωνα είναι στο βιομηχανικό (κόσμο), ένας άχρηστος πλεονασμός. Ο ριζοσπάστης αστός (που εκτός απ' αυτό με το ένα μάτι αλληθωρίζει προς την άρση όλων των άλλων φόρων) προχωρεί γι' αυτό στη θεωρητική άρνηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας του εδάφους που θα θελε να κάνει κοινή ιδιοκτησία της αστικής τάξης, του κεφαλαίου, με τη μορφή της κρατικής ιδιοκτησίας. Στην πράξη όμως του λείπει το κουράγιο γιατί η επίθεση σε μια μορφή ιδιοκτησίας - μια μορφή ιδιωτικής ιδιοκτησίας στις συνθήκες εργασίας - θα ήταν πολύ επισφαλής και για την άλλη μορφή (ιδιοκτησίας)»⁴⁸⁾.

Και ο Λένιν γράφει σχετικά «έχουμε να κάνουμε πραγματικά με διπλό μονοπώλιο, έχουν μονοπώλιο της (κεφαλαιοκρατικής) επιχείρησης πάνω στη γη. Το μονοπώλιο αυτό πηγάζει από το γεγονός ότι η γη είναι περιορισμένη, πράγμα που αποτελεί αναγκαιότητα σε κάθε κεφαλαιοκρατική κοινωνία. Αυτό το μονοπώλιο έχει σαν συνέπεια ότι η τιμή των σιτηρών καθορίζεται από τους όρους παραγωγής στη χειρότερη γη, ενώ το επιπλέον κέρδος, το υπερκέρδος, που προέρχεται από την τοποθέτηση κεφαλαίων στην καλύτερη γη ή από την πιο αποδοτική τοποθέτηση κεφαλαίων, αποτελεί τη διαφορική γαιοπρόσοδο. Αυτή η γαιοπρόσοδος δημιουργείται εντελώς ανεξάρτητα από την ατομική ιδιοκτησία στη γη που απλώς και μόνο δίνει τη δυνατότητα στο γαιοκτήμονα ν' αποσπά τη γαιοπρόσοδο από τον φάρμερ. Δεύτερο, έχουμε το μονοπώλιο της ατομικής ιδιοκτησίας γης. Αυτό το μονοπώλιο δεν είναι αδιάσπαστα συνδεδεμένο ούτε λογικά ούτε ιστορικά με το προηγούμενο. Αυτό το μονοπώλιο δεν είναι καθόλου αναγκαίο στη κεφαλαιοκρατική κοινωνία και στην κεφαλαιοκρατική οργάνωση της γεωργίας. Από το ένα μέρος μπορούμε πολύ θαυμάσια να φαντασθούμε μια κεφαλαιοκρατική γεωργία χωρίς ατομική ιδιοκτησία γης, και πολλοί συνεπώς αστοί οικονομολόγοι ζήτησαν την εθνικοποίηση της γης. Από το άλλο μέρος, και στην πραγματικότητα επίσης συναντούμε κεφαλαιοκρατική οργάνωση της γεωργίας, χωρίς να υπάρχει ατομική ιδιοκτησία γης όπως λ.χ. στην κρατική κοινωνική γη»⁴⁹⁾.

Δύο στοιχεία πρέπει να αναφέρουμε ακόμα για να κλείσουμε το τμήμα της μελέτης αυτής που αναφέρεται στη γαιοπρόσοδο: α) Τη σχέση της γαιοπρόσοδου που στα προηγούμενα διερευνήθηκε γενικά και αφηρημένα με το αγροτικό και το αστικό εδάφους που αποτελούν δύο περισσότερο συγκεκριμένα χωρικά σύνολα, και β) τη σχετικά πρόσφατη κριτική στην αντίληψη του Μαρξ για την γαιοπρόσοδο.

Το πρώτο θέμα δεν αποτελεί κατ' αρχήν πρόβλημα. Ο ίδιος ο Μαρξ αναφέρει και δείχνει πως οι νόμοι του κεφαλαίου επιβάλλονται τόσο στην αγροτική, όσο και στην αστική γη και τα προϊόντα τους. Τα προϊόντα του εδάφους είναι πάντα προϊόντα του εδάφους και από τη σκοπιά αυτή δεν έχει σημασία αν πρόκειται για έδαφος μέσα ή έξω από τις πόλεις. Ο Μαρξ παραπέμπει για τη μελέτη της διαδικασίας αυτής, του τρόπου δηλ. που η αγροτική γαιοπρόσοδος καθορίζει την αστική, στον Adam Smith⁵⁰⁾. Όμως στο ζήτημα αυτό θα επανέλθουμε.

Το δεύτερο πρόβλημα εμφανίζεται ως πιο σημαντικό. Πρόκειται για τη συζήτηση σχετικά με τη γαιοπρόσοδο που τείνει ν' αμφισβητήσει την αντίληψη του Μαρξ για την κατηγορία αυτή⁵¹⁾. Η αντίληψη αυτή δεν αντιμετωπίζει τη γαιοπρόσοδο ως καπιταλιστική σχέση παραγωγής, αλλά την αντιλαμβάνεται είτε ως φεουδαρχική σχέση παραγωγής, όπου συνδέονται ερχόμενοι ταυτόχρονα σε σύγκρουση εργάτες γης και ιδιοκτήτες γης, είτε ως μια σχέση καπιταλιστικής διανομής που αποτελεί αποτέλεσμα μιας φεουδαρχικής σχέσης παραγωγής που εξακολουθεί να υπάρχει μέσα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Η παρακολούθηση της συζήτησης αυτής και η διατύπωση των διαφόρων επιχειρημάτων θα ήταν ενδιαφέρουσα και τελικά θα βοηθούσε στην κατανόηση της ίδιας της θεωρίας του Μαρξ για τη γαιοπρόσοδο χωρίς προφανώς να αποτελεί και την πιο σύντομη προσέγγιση του σχετικού προβληματισμού, οπότε και θα βρισκόνταν εκτεθειμένη σε κριτική σύμφωνα με τους κανόνες που περιλαμβάνονται στο «ξυράφι του Ockham». Αυτό όμως είναι κάτι που δεν μπορεί να γίνει στα πλαίσια της μελέτης αυτής. Σαν επιχείρημα κατά της αντίληψης αυτής του P.Ph. Rey θα αναφέρουμε ότι, κατά την γνώμη μας, τελικά τείνει να αμφισβητήσει την καθολικότητα του κεφαλαίου ως κατηγορίας και έτσι να αναιρέσει από το αντικείμενο του Μαρξ το ίδιο του το περιεχόμενο, καθώς αυτό δεν είναι παρά η ανάλυση του τρόπου που ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής διαπερνά τους προϋπάρχοντες σε παγκόσμια κλίμακα για να επιβάλλει την καθολική κυριαρχία των δικών του νόμων.

2.6.2. Διαφορική γαιοπρόσοδος I και II, αστική γαιοπρόσοδος

Σύμφωνα με τον Κ. Μαρξ διαφορική γαιοπρόσοδος I πηγάζει από τη διαφορετική γονιμότητα και τη διαφορετική τοποθεσία των κομματιών της γης. Η τοποθεσία ως στοιχείο πρόκλησης διαφοράς δεν χρειάζεται να ερμηνευθεί ιδιαίτερα. Ως γονιμότητα μπορεί να θεωρηθεί η ποιότητα των αγρών και οι μεγαλύτερες ή μικρότερες προσπάθειες που πρέπει να καταβληθούν για να επιτευχθεί το αναμενόμενο αποτέλεσμα σε αστικά εδάφη (οικόπεδα) όπως μελέτες θεμελίωσης, θεμελιώσεις, μονώσεις, αντισεισμική προστασία, κλπ⁵²). Οι διαφορές στη ποιότητα του εδάφους μπορεί να θεωρηθεί, ότι τελικά αντιμετωπίζονται με τη διάθεση κεφαλαίου, που παρά το ύψος του, δεν προκαλεί τέτοιες διαφορές που να καθίστανται συγκρίσιμες μ' εκείνες που προκαλεί στα κέρδη η διαφορετική θέση των οικοπέδων.

Η διαφορική γαιοπρόσοδος II προέρχεται από την επένδυση στο ίδιο τμήμα εδάφους όλο και μεγαλύτερου τμήματος κεφαλαίου. Αυτό αντανακλάται στη συγκέντρωση π.χ. υψηλών κτιρίων σε ορισμένες περιοχές των πόλεων, συνήθως στα παραδοσιακά τους κέντρα ή σε αντίστοιχες έγγειες βελτιώσεις στους αγρούς. Η άμεση σύνδεση της διαφορικής αυτής γαιοπρόσοδου με τις νομικές ρυθμίσεις που καθορίζουν τις δυνατότητες χρήσεως του εδάφους είναι προφανής⁵³).

Η γαιοπρόσοδος διαφορική και απόλυτος προκύπτει στον αστικό χώρο με περισσότερη ή λιγότερη ένταση ανεξάρτητα απ' τη μορφή των κεφαλαίων που δρουν στα συγκεκριμένα κάθε φορά τμήματα γης (οικόπεδα). Ανεξάρτητα δηλ. απ' το αν στα οικόπεδα αυτά βρίσκονται εγκατεστημένες βιομηχανικές μονάδες, εμπορικά καταστήματα, τράπεζες ή άλλες επιχειρήσεις του λεγομένου τριτογενή τομέα. Στο βαθμό, που η θέση των οικοπέδων και η ένταση κεφαλαίου που έχει επενδυθεί σ' αυτό αντανακλάται στα κέρδη που πραγματοποιούν οι επιχειρήσεις, επηρεάζεται αντίστοιχα και το ύψος της γαιοπρόσοδου.

Στο σημείο αυτό όμως πρέπει να τονισθεί ότι τα ίδια ισχύουν και για την κατοικία. Κι αυτό, αν και αυτονόητο κρίνεται απαραίτητο γιατί στη βιβλιογραφία επικρατεί σύγχυση κατά πόσον η κατοικία και κατά συνέπεια τα οικόπεδα που βρίσκεται αυτή αποτελούν εδάφη στα οποία συντελείται παραγωγή εμπορευμάτων, ώστε εκτός από την μονοπωλιακή πρόσοδο να μην εμφανίζεται και η διαφορική. Έτσι π.χ. οι Brede Dietrich & Kohaupt θεωρούν ότι διαφορική γαιοπρόσοδος εμφανίζεται μόνο στα αστικά οικόπεδα εκείνα επί των οποίων είναι εγκαταστημένες μονάδες που δρουν

στην παραγωγή και κυκλοφορία των εμπορευμάτων, ενώ εκεί που βρίσκονται κατοικίες η γαιοπρόσοδος παίρνει τη μορφή της μονοπωλιακής προσόδου⁵⁴⁾.

Πρόκειται σαφώς για διάκριση που στηρίζεται στην αντίληψη ότι η εργασιακή δύναμη που «παράγεται κι αναπαράγεται» και στην κατοικία δεν αποτελεί εμπόρευμα. Η αντίληψη αυτή σε συνδυασμό με την πρόθεση μαρξιστικής επιχειρηματολογίας των παραπάνω συγγραφέων κλονίζει σημαντικά τη μέθοδο που αυτοί επέλεξαν αποδυναμώνοντας τα επιχειρήματά τους.

Στα αμέσως προηγούμενα δίνεται μία συνοπτική απάντηση στο ερώτημα κατά πόσο η αστική γαιοπρόσοδος αποτελεί στοιχείο της γαιοπροσόδου, που στα πλαίσια της προσέγγισης αυτής μπορεί να αντιμετωπισθεί στην θεωρητική βάση που παραπάνω αναπτύχθηκε, ή χαρακτηρίζεται από ιδιομορφίες που επιβάλλουν την ανάπτυξη ιδιαίτερου θεωρητικού σχήματος.

Η συνοπτική απάντηση που δόθηκε στα προηγούμενα κατ' αναλογία με τα όσα ισχύουν για τα εδάφη που διατίθενται στη γεωργική παραγωγή πρέπει να τεκμηριωθεί περισσότερο.

Είναι προφανές ότι τα εδάφη που βρίσκονται σε αστικές περιοχές δηλ. εκείνα που δεν παραμένουν αδρανή, αλλά διατίθενται για κατοικία και για την παραγωγή και την κυκλοφορία των εμπορευμάτων, διαθέτουν κι αυτά όλα εκείνα τα στοιχεία που συμβάλουν στην γένεση της γαιοπροσόδου. Η τελευταία αποτελείται από το στοιχείο της διαφορικής και από το στοιχείο της απόλυτης γαιοπροσόδου. Καθώς η δεύτερη προκύπτει από την κοινωνική σχέση της ιδιοκτησίας αποτελεί το τίμημα που πρέπει να καταβάλει ο χρήστης στον ιδιοκτήτη της γης για να μπορέσει να τη χρησιμοποιήσει. Και η σχέση αυτή είναι ανεξάρτητη από το είδος της παραγωγής που συντελείται επί του εδάφους αυτού. Η διαφορική γαιοπρόσοδος εξακολουθεί να αποτελείται από τα στοιχεία I και II.

2.6.3 Η παραγωγή κατοικιών

Η κατοικία αποτελεί προϊόν της ανθρώπινης εργασίας που ως αξία χρήσης ικανοποιεί την ανάγκη της στέγασης. Ανάλογα με τη διαδικασία παραγωγής της στα

πλαίσια του συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής η κατοικία γίνεται και εμπόρευμα που πραγματοποιεί στην αγορά την ανταλλακτική του αξία.

Στην διαδικασία εμπορευματικής παραγωγής κατοικιών ισχύουν όσα γενικά ισχύουν σε κάθε εμπορευματική παραγωγή για τις σχέσεις κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας. Η σχέση μάλιστα μπορεί να γενικευθεί για κάθε παραγωγή κτισμάτων είτε αυτά προορίζονται για κατοικίες είτε για την παραγωγή και κυκλοφορία των εμπορευμάτων. Στην μια περίπτωση το κτίσμα μετά την εμπορευματοποίησή του περνάει στη σφαίρα της ατομικής, στη δεύτερη περνάει στη σφαίρα της παραγωγικής κατανάλωσης.

Ο τρόπος πληρωμής δεν αλλάζει σε τίποτα τη φύση του εμπορεύματος κατοικίας. Έτσι για τα εμπορεύματα, που ώσπου να φθαρούν χρειάζεται μεγάλο χρονικό διάστημα, υπάρχει η δυνατότητα να πουλιέται τμηματικά η αξία τους χρήσης, κάθε φορά για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα, δηλαδή να νοικιάζονται. Η τμηματική λοιπόν πώληση πραγματοποιεί μόνο σιγά-σιγά την ανταλλακτική αξία⁵⁵⁾.

Η ιδιαιτερότητα της κατοικίας ως προϊόντος του εδάφους εμφανίζεται στη γαιοπρόσοδο που αυτή αποφέρει. Όμως, αυτή δεν εμφανίζεται παρά μόνο μέσα στο νοίκι. Το νοίκι αποτελείται συνολικά «η τιμή της ενοικίασης . . . το νοίκι, αποτελείται: 1) από ένα μέρος γαιοπρόσόδου, 2) από ένα μέρος τόκου του κεφαλαίου που χρησιμοποιήθηκε για την οικοδομή μαζί με το κέρδος του εργολάβου, 3) από ένα μέρος έξοδα επιδιορθώσεων και ασφάλιστρα και 4) από ένα μέρος που αποσβένει με χρονιάτικες δόσεις το κεφάλαιο που χρησιμοποιήθηκε για την οικοδομή μαζί με το κέρδος του, στην αναλογία που φθείρεται βαθμιαία το σπίτι»⁵⁶⁾. «Όταν περάσει η διάρκεια “ζωής” του σπιτιού και το ίδιο το σπίτι (κατοικία) έχει φθαρεί τι συμβαίνει . . . είναι αλήθεια ότι ο ενοικιαστής δεν έχει πια σπίτι, μα ούτε και ο ιδιοκτήτης. Αυτός έχει μονάχα το οικόπεδο (αν βέβαια του ανήκει) και τα οικοδομικά υλικά που έμειναν πάνω στο οικόπεδο, που όμως δεν αποτελούν πια σπίτι»⁵⁷⁾. Αν στη διαδικασία αυτή το σπίτι έχει καλύψει αρκετές φορές την αρχική τιμή παραγωγής του «αυτό χρωσιέται απλώς στην αύξηση της γαιοπρόσόδου» και είναι γνωστό ότι «τέτοιες τεράστιες αυξήσεις στα νοίκια γίνονται σε πόλεις που μεγαλώνουν γρήγορα, όχι όμως σε ένα χωριό όπου η γαιοπρόσοδος των οικοπέδων μένει σχεδόν πάντα η ίδια. Και είναι γνωστό γεγονός, ότι εκτός από τις αυξήσεις της γαιοπρόσόδου, το νοίκι δεν φέρνει κατά μέσο όρο περισσότερο ετήσιο εισόδημα από 7 στα εκατό του κεφαλαίου

που διατέθηκε μαζί με το κέρδος, και απ' το ποσό αυτό πρέπει να βγουν τα έξοδα επισκευών κλπ.»⁵⁸⁾.

Έχοντας τονίσει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του εμπορεύματος κατοικία που δεν είναι άλλο από τη γαιοπρόσοδο βλέπουμε ότι η εμπορική συναλλαγή αυτή δεν διαφέρει σε τίποτα από κάθε άλλη αντίστοιχη συναλλαγή.

Ενδιαφέρον τώρα παρουσιάζει να δούμε τι συμβαίνει στις περιπτώσεις όπου ο ιδιοκτήτης του εδάφους και ο κεφαλαιοκράτης ταυτίζονται και αντίστοιχα εκεί όπου ο εργάτης ταυτίζεται με την ιδιωτική ιδιοκτησία. Η περίπτωση του ανεξάρτητου (από κεφάλαιο και εργασία) ιδιοκτήτη γης είναι αυτή που μέχρι τώρα περιγράψαμε⁵⁹⁾.

Η περίπτωση κεφαλαιοκράτη και ο ιδιοκτήτης γης ταυτίζονται δεν προσφέρει κανένα νέο στοιχείο εκτός από το γεγονός ότι το ίδιο πρόσωπο πραγματοποιεί τόσο το κέρδος από την αξιοποίηση του κεφαλαίου όσο και τη γαιοπρόσοδο στο σύνολό της (διαφορική και απόλυτο).

Ο εργάτης πάλι που έχει ιδιωτική ιδιοκτησία πάνω στη γη και κατοικεί ο ίδιος στο σπίτι του πραγματοποιεί ο ίδιος τη γαιοπρόσοδο. Το πρόβλημα τώρα είναι αν ο κεφαλαιοκράτης που, όπως μπορεί να θεωρηθεί δεδομένο, κυριαρχεί επί της εργασίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, δεν βρίσκει τρόπους να ιδιοποιηθεί είτε τμήματα είτε στο σύνολο της τη γαιοπρόσοδο αυτή. Τι σημαίνει, όμως, αυτό για τον κεφαλαιοκράτη πέρα από το γεγονός ότι ο εργάτης δένεται έτσι με την κατοικία του, που του παραχωρείται πρακτικά για όσο διάστημα αυτός εργάζεται, και έτσι χάνει αυτόματα, καθώς περιορίζεται η κινητικότητά του σε επιχειρήματα στη διαδικασία παζαρέματος του μισθού του με τον εργοδότη του; Σημαίνει ακόμα ότι ο εργάτης κατοικεί δωρεάν κι ότι επομένως για το σύνολο της καπιταλιστικής τάξης μειώνεται η αξία αναπαραγωγής του. Η εργατική δύναμη γίνεται, άρα, πιο φθηνή. Με τη κερδοσκοπία που μπορεί να κρύβει η διαδικασία παροχής εργατικής στέγης (συνήθως γίνεται με προγράμματα που είναι έτσι διαμορφωμένα ώστε οι εργάτες να πληρώνουν στο τέλος τα σπίτια τους πιο ακριβά απ' ότι θα τα πλήρωναν στην «αγορά» κατοικιών)⁶⁰⁾, παράλληλα με τον περιορισμό της κινητικότητας της εργασίας και τη μείωση έτσι της διαπραγματευτικής ικανότητας των εργατών κερδίζει τώρα το κεφάλαιο και από μια τρίτη πηγή. Κερδίζει εκείνο το μέρος που τώρα δεν είναι υποχρεωμένο να πληρώνει στους εργάτες μια και οι ίδιοι οι εργάτες σαν ιδιοκτήτες αναλαμβάνουν να καλύψουν μόνοι τους. Κερδίζει το νοίκι των εργατών. «Έτσι οι οικονομίες που θα τοποθετούσε ο εργάτης στο σπιτάκι θα γίνονται βέβαια κατά

κάποιο τρόπο κεφάλαιο, αλλά κεφάλαιο όχι γι' αυτόν, μα για το κεφαλαιοκράτη που τον απασχολεί»^{61),62)}.

2.7 Η κατάσταση στην Γαλλία και την Αγγλία την εποχή της διατύπωσης των συγκεκριμένων θεωριών

Χωρίς να υπάρχει πρόθεση άμεσης και μονοσήμαντης σύνδεσης των θεωριών με την συγκεκριμένη ιστορική πραγματικότητα των 100 - 150 περίπου ετών, από τα μέσα του 1800 μέχρι το τέλος της περιόδου, εντός της οποίας αναπτύσσονται οι θεωρίες που εξετάζονται προηγούμενα, είναι δυνατόν να αναφερθούν ορισμένες παρατηρήσεις που σχετίζονται άμεσα με την πραγματική ιστορική κατάσταση και τη διαδικασία συγκρότησης δηλ. την καπιταλιστική ανάπτυξη στην Αγγλία και την Γαλλία.

Όταν ο Μαρξ αναπτύσσει τις ιδέες του η βιομηχανική επανάσταση έχει κυριαρχήσει στην Αγγλία. Η Αγγλία νικήτρια των Ναπολεόντειων πολέμων αποτελεί το «εργαστήριο του κόσμου» και την πρώτη παγκόσμια αποικιοκρατική - ιμπεριαλιστική δύναμη. Μόλις έχει αρχίσει να δέχεται τον ανταγωνισμό του Βορρά των ΗΠΑ ο οποίος με ένα εμφύλιο πόλεμο προσπάθησε να αναπροσανατολίσει την οικονομία του Νότου της χώρας του και από πηγή πρώτων υλών για την βιομηχανία της Μ. Βρετανίας να την καταστήσει αποκλειστικά δικό του τροφοδότη σε πρώτες ύλες

Στη διαδικασία αυτή η μορφή της ελάχιστα αμειβόμενης εργασίας με την μορφή της δουλείας που αναβίωσε ως υβριδικός τόπος κοινωνικών σχέσεων παραχώρησε τη θέση της στην μισθωτή εργασία και στον σύγχρονο ρατσισμό.

Την εποχή που γράφει ο Ρικάρντο τα πράγματα είναι σαφή στην Αγγλία. Ο βιομηχανικός καπιταλισμός έχει κυριαρχήσει, όμως, ο Ρικάρντο αν και διατυπώνει μία εργασιακή θεωρία της αξίας δεν μπορεί να κατανοήσει τη σχέση εκμετάλλευσης του κεφαλαίου, καθώς το κεφάλαιο γι' αυτόν, όπως και για τον Σμιθ, δεν είναι παρά απόθεμα χρημάτων που χωρίζεται σε πάγιο και κυκλοφορούν.

Ο Ρικάρντο, παρ' όλα αυτά, με δεδομένο το σχήμα καπιταλιστικής ανάπτυξης της Αγγλικής γεωργίας, αναγνωρίζει τη σημασία φθηνών σιτηρών για την διατροφή με χαμηλές δαπάνες των εργαζομένων και κατά συνέπεια τη δυνατότητα χαμηλότερης αμοιβής της εργατικής δύναμης και άρα την τόνωση της ανταγωνιστικότητας των

Βρετανικών βιομηχανικών προϊόντων. Τα σιτηρά πρέπει να εισάγονται από περιοχές που μπορούν να παράγονται με χαμηλό κόστος, ώστε οι τιμές να είναι φθηνές και ταυτόχρονα οι εκτάσεις στη χώρα που διατίθεντο προηγούμενα για την παραγωγή τους να διατίθενται τώρα για βοσκές, ώστε να υπάρχει αφθονία μαλλιού που αποτελεί την πρώτη ύλη της εριουργίας.

Στο πολιτικό επίπεδο ας μειωθεί ο ρόλος των αριστοκρατών γαιοκτημόνων όσων δεν έχουν συνδεθεί με τους βιομηχάνους.

Η άποψη αυτή ουσιαστικά αποτυπώνεται στη θέση του Ρικάρντο στην σχετική με τα σιτηρά συζήτηση⁶³⁾.

Η ποικιλία των τύπων ανάπτυξης των εργασιακών σχέσεων στα εργαστήρια, την οικοτεχνία, το σύστημα ανάθεσης και τις μανουφακτούρες είναι χαρακτηριστικό στοιχείο της περιόδου που γράφει, αλλά και της περιοχής που ζει ο Αν. Σμίθ. Τα φαινόμενα αυτά και η δυναμική τους περιορίζουν την σημασία της γης στο θεωρητικό του σχήμα το οποίο εκφράζει τις αμέσως πριν την βιομηχανική επανάσταση αντιφατικότητες.

Οι Φυσιοκράτες, τέλος, εκτός από μία πρώτη εκλεπτυσμένη θεωρητική κατασκευή, έστω και σε ατελείς όρους ως προς την θεωρία της αξίας, η οποία ουσιαστικά προσδιορίζεται εξωγενώς στο σύστημά τους, και ως προς το σχήμα αναπαραγωγής της όλης παραγωγικής διαδικασίας η οποία είναι στατική, προτείνουν ένα πρόγραμμα με στόχο την καπιταλιστική συγκρότηση της γεωργίας στην Γαλλία σε αντίθεση με την εμποροκρατικής έμπνευσης στήριξη των βιοτεχνιών στα πλαίσια της απολύτου μοναρχίας και των φεουδαρχικών θεσμών της.

Στην περίπτωση αυτή πρέπει να περιοριστούν οι έλεγχοι τιμών (διοικητικοί) στα σιτηρά, ώστε μέσα από την αγορά οι τιμές να ανέβουν και να ευημερήσει ο αγροτικός τομέας και η χώρα.

Το πρόγραμμα προφανώς δεν απεδείχθη επαρκές ώστε να υπερνικήσει τις φεουδαρχικές αδράνειες και σε επίπεδο αποδοχής από τη μοναρχία και σε επίπεδο εφαρμογής (θεωρητικής). Ως προς αυτό το πρακτικό ζήτημα που αποτελεί ταυτόχρονα και πολιτικό ζήτημα, αλλά και ζήτημα πολιτικής τη «λύση» την έδωσε η επανάσταση και η επανάσταση οδήγησε στην μικρή ιδιοκτησία⁶⁴⁾ της γης.

Η ιστορική αυτή σημείωση είναι χρήσιμο να ολοκληρωθεί με δύο παρατηρήσεις.

Η πρώτη συνδέεται με την έννοια του μονοπωλίου στη γη στον Μαρξ και κατ' επέκταση στην απόλυτη γαιοπρόσοδο. Πρόκειται για κοινωνική σχέση που διαμεσολαβείται θεσμικά παρά τους περιορισμούς των ενδεχομένως να υφίσταται από τις αγοραίες σχέσεις.

Όσο και αν αστοί αγοράζουν αγροκτήματα η μεγάλη ιδιοκτησία της γης παραμένει στα χέρια της αριστοκρατίας. Το μονοπώλιο, λοιπόν, δεν είναι αποτέλεσμα της αγοράς άρα στοιχείο συγκρότησης της κοινωνίας.

Η δεύτερη παρατήρηση έχει να κάνει με την σχέση του κεφαλαίου αυτή καθ' αυτή. Για να συγκροτηθεί το κεφάλαιο χρειάζονται κατ' αρχή μόνο και μόνο οι δύο φορείς που προσδιορίζουν τη συγκεκριμένη σχέση, ο καπιταλιστής (οργανωτής της παραγωγής) κάτοχος των μέσων παραγωγής και ο εργάτης (συντελεστής που δρα κατά την παραγωγή κάτοχος του εμπορεύματος εργασιακή δύναμη). Δεν χρειάζεται σύμφωνα με την θεωρία κανένας άλλος συντελεστής στην συγκεκριμένη διαδικασία.

Οι γαιοκτήμονες και το κράτος εισάγονται ιστορικά στο παιχνίδι. Κι ενώ το κράτος ως διαμεσολαβητής μιας σειράς σχέσεων που συνδέονται με την παραγωγή, την ανταλλαγή, την επικύρωση των μέσων ανταλλαγής, αλλά και την κοινωνική συνοχή μπορεί να συναχθεί, παράλληλα με την ιστορική του μορφή, και θεωρητικά δεν υπάρχει κανένα ιδιαίτερο επιχείρημα που να οδηγεί στο ίδιο συμπέρασμα για την γαιοκτησία. Αυτή αποτελεί καθαρά ιστορική μορφή.

Έτσι ο Walras έφθασε να διατυπώσει :

«Από τα δύο φυσικά είδη των κεφαλαίων και των εισοδημάτων των παραγωγών, οι προσωπικές δεξιότητες και η εργασία οφείλουν να αποτελούν αντικείμενο ατομικής ιδιοκτησίας. Οι μισθοί οφείλουν να αποτελούν το εισόδημα των ατόμων, η γη και η πρόσοδος οφείλουν να αποτελούν αντικείμενα συλλογικής ιδιοκτησίας, ενώ τα ενοίκια της γης πρέπει να αποτελούν το έσοδο του κράτους»⁶⁵⁾.

Η θέση προφανώς είναι σωστή, κι όχι μόνο από ιδεολογικής σκοπιάς, στο βαθμό δηλ. που η συλλογική οικονομία και το κράτος προτάσσεται της ιδιωτικής, αλλά επειδή έτσι καθίσταται εύκολο να υπερνικηθεί η ιδιοκτησία του εδάφους. Το ύψος της επένδυσης και αμοιβή της εργασίας μπορούν και περιορίζονται με τον τρόπο αυτό. Και τα χρήματα που εξοικονομούνται μπορούν να διατεθούν σε άλλες πιο παραγωγικές δράσεις.

Όμως, το ίδιο προφανές είναι το αδύνατο αυτής της κατάστασης σε ένα καπιταλιστικό σύστημα πράγμα που καθιστά εμφανή τη σημασία της ιδιοκτησίας για την σταθερότητα όλου του καπιταλιστικού συστήματος και της δυσκολίες που συνεπάγεται η μερική απεμπόλησή της ακόμα κι όταν αυτή επιβάλλεται από τον οικονομικό ορθολογισμό.

2.8. Σημειώσεις

- 1) Πρβλ. Quesnay (1940) και (1969), A.Smith (1976), (1977), (1981) και D. Ricardo (1991).
- 2) Πρβλ. Μαρξ (1978 γ) και Μαρξ (1984), (1982).
- 3) Η λέξη «παράδειγμα» χρησιμοποιείται με συμβατικό περιεχόμενο όπως αυτή έχει επικρατήσει να χρησιμοποιείται γενικά στην επιστήμη χωρίς ρητές προθέσεις επιστημονικής συζήτησης. Το ζήτημα της αυθεντικής χρήσης του «παραδείγματος» στην Πολιτική Οικονομία σε σχέση με την σχέση της ως προς την ιδεολογία είναι κάτι που θα πρέπει να συζητηθεί, όχι πάντως, στα πλαίσια της εργασίας αυτής. Άλλωστε εδώ στους κλασσικούς προστίθενται οι Φυσιοκράτες και ο Μαρξ προσδίδοντας στην έννοια ένα ευρύτερο περιεχόμενο απ' ότι συνήθως αυτή έχει στην ιστορία της οικονομικής σκέψης.
- 4) Για την απόδοση του industries στα ελληνικά βλέπε και Καλιτσουνάκι (1929).
- 5) Πρβλ. Anderson (1777).
- 6) Πρβλ. Ed. West (1815).
- 7) Πρβλ. R. Malthus (1875).
- 8) Πρβλ. v. Thünen (1826).
- 9) Πρβλ. v. Mangoldt (1855).
- 10) Πρβλ. C. Menger (1871).
- 11) Ορισμένα από τα κείμενα που αναφέρονται στα προηγούμενα, εκτός από τα έργα που έχουν εκδοθεί στα ελληνικά βρίσκονται στο P. Θεοχάρη (1985), όπως κείμενα των Φυσιοκρατών, του A. Smith, D. Ricardo, T.R. Malthus.
- 12) Diehl & Mombert (1919) στην εισαγωγή.
- 13) Όπ παραπάνω.
- 14) Όπ. παραπάνω.
- 15) Carey (1866).
- 16) Diehl & Mombert (1919).
- 17) Jones (1821).
- 18) J.S. Mill (1848).
- 19) Diehl & Mombert (1914).
- 20) Όπ. παραπάνω
- 21) Κλείνει έτσι ο κύκλος που αρχίζει με τις περί φορολογίας προτάσεις του στρατάρχη Vauban στο έργο του Dime Royale (1707) και των Φυσιοκρατών.
- 22) Για την Εμποροκρατία πρβλ. το κλασσικό έργο του E. Heckscher (1935).
- 23) Rubin (1994)
- 24) Weulersse (1910).
- 25) Elias (1975)
- 26) Πρβλ. και την Ελληνική έκδοση των έργων του Quesnay
- 27) Fox - Genovese (1976)
- 28) Καλιτσουνάκις 1929, σελ.162 κ. ακ.
- 29) Oppenheimer (1927)
- 30) Στις κοινωνικές επιστήμες ουσιαστικά έχουμε περισσότερους τρόπους κατά τους οποίους χρησιμοποιείται η έννοια της τάξεως. Στον καπιταλισμό η τάξη ορίζεται, για τους μαρξιστές ως η σχέση με τα μέσα παραγωγής (καπιταλιστής κάτοχος κεφαλαίου, εργάτης κάτοχος εργασιακής δύναμης, γαιοκτήμονας κάτοχος της γης), είτε ως εισοδηματική κατηγορία και επαγγελματική θέση (ανώτερη, μεσαία, κατώτερη και μπλε ή άσπρο κολάρο) στην μη μαρξιστικές προσεγγίσεις.
Πριν τον καπιταλισμό η τάξη έχει το νόημα της συμμετοχής σε μία ομάδα στην οποία κανείς εισέρχεται είτε με την γέννησή του (θρησκεία, φυλή, ειδικότητα, επάγγελμα) είτε με τελετές μνήσεως είτε και με τους δυο τρόπους. Η Ελληνική γλώσσα στην τρέχουσα χρήση της δεν διαφοροποιεί τις τάξεις κατά την μία, την προκαπιταλιστική, ή την άλλη έννοια, ίσως γιατί στις προκαπιταλιστικές περιόδους πχ. στην αρχαία Ελλάδα, το πράγμα δηλ. η ταξική ένταξη ελέγγο με το όνομά του. Για τις καπιταλιστικές τάξεις, σε μαρξιστικό ή σε μη μαρξιστικό πλαίσιο, χρησιμοποιείται σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες η λέξη Klasse π.χ. Γερμανικά που προέρχεται από την ονομασία του στόλου στα Λατινικά , ενώ για τις προκαπιταλιστικές τάξεις, που ο Δ. Τσαούσης τις λέει «νομοκατεστημένες τάξεις» χρησιμοποιούνται στις διάφορες Ευρωπαϊκές γλώσσες οι όροι estate, ordre, Stand. Πρβλ. και Godelier (1984).
- 31) Rubin (1994).

- 32) Turgot (1977) και (1970) και στο σχετικό έργο του Meek (1962) και στην έκδοση έργων του Turgot αγγλικά που επιμελήθηκε ο ίδιος (1973) 'οπώς και την έκδοση και άλλων κειμένων των Φυσιοκρατών.
- 33) Rubin (1994) σελ.151
- 34) Σμιθ (1981) και (1977). Η Ελληνική μετάφραση του έργου, αν και κατά τα τελευταία χρόνια έχει ανακοινωθεί από δύο τουλάχιστον εκδοτικούς οίκους δεν έχει ακόμα εκδοθεί.
- 35) Πρβλ. Καλιτσουνάκι (1929). Καθώς ο Α. Σμιθ μετά την θητεία του ως καθηγητής της «Ηθικής Φιλοσοφίας» στο Πανεπιστήμιο της Γλασκώβης, ταξίδευσε στην Γαλλία ως οικοδιδάσκαλος νεαρού αριστοκράτη πριν εγκατασταθεί στην γενέτειρά του Kirckaldy όπου και έγραψε τον «Πλούτο» υπάρχουν πολλές συζητήσεις για τις σχέσεις του με τους Φυσιοκράτες που είναι δεδομένες μια και επισκέφτηκε το Παρίσι, έστω και για περιορισμένο χρονικό διάστημα και συναντήθηκε με ορισμένους απ' αυτούς (Smith 1977 σελ. XXV):
- 36) Smith (1981) σελ.161
- 37) Diehl & Mombert (1919)
- 38) Ricardo (1938)
- 39) Πρβλ. Ricardo αλλά και v.Thünen
- 40) Δεν μπορεί να μην αναφερθεί η σαφήνεια και η ακρίβεια με την οποία ο Ρικάρντο εκθέτει τις απόψεις του πράγμα που του επιτρέπει και την σε περιορισμένο χώρο αναπαραγωγή τους.
- 41) Το τμήμα αυτό της εργασίας με περιορισμένες αλλαγές προέρχεται από μία εισήγηση των Ζ. Δεμαθά - Χρ. Κούρτη στο Σεμινάριο για την Κατοικία που έγινε το 1976 στην Θεσσαλονίκη , και αντιστοιχεί στο τμήμα που ο συγγραφέας παρουσίασε στο συγκεκριμένο σεμινάριο (Πρβλ. Ζ. Δεμαθά - Χρ. Κούρτη, 1976).
- 42) Ένγκελς (1887), σελ. 29
- 43) Μαρξ (1966), σελ. 772
- 44) Μαρξ (1953), σελ. 187
- 45) Μαρξ (1966), σελ. 646
- 46) Όπ. παραπάνω, σελ. 636
- 47) Όπ. παραπάνω, σελ. 770
- 48) Μαρξ (1967) σελ. 38 κ.ακ.
- 49) Λένιν (1975), σελ. 35-36
- 50) Marx, K., "Das Kapital" Bd 3, MEW 25, σελ. 781, όπου και γίνεται παραπομπή στο Ad. Smith "An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations" κεφ. XI 2, 3 London 1776, Pelican reprinted 1976. Όμως, όσο και αυτό ισχύει γενικά, πρέπει να τονισθεί, ότι την εποχή που έγραψε ο Adam Smith ο καπιταλισμός δεν είχε επιβληθεί καθολικά και η γεωργία - ύπαιθρος κυριαρχούσε επί της βιοτεχνίας - πόλη. Σήμερα τα πράγματα είναι ακριβώς αντίστροφα. Ο καπιταλισμός έχει από καιρό επιβληθεί ολοκληρωτικά και οι πόλεις κυριαρχούν πάνω στην ύπαιθρο. Βλ. σχετικά και Ανρί Λεφέβρ «Μαρξισμός και Πόλη», κεφ. 5 : Το κεφάλαιο και η ιδιοκτησία του εδάφους, σελ. 113 κ.α., Αθήνα 1976.
- 51) Βλ. Pierre Philippe Rey "Sur l' articulation des modes de production" cahier 1, 2, E.P.H.E. Problemes de planification 13-14.
- 52) Μαρξ (1978),σελ. 808 κ.ακ..
- 53) Όπ. παραπάνω, σελ. 836 κ.ακ..
- 54) Brede κ.α. (1976) σελ. 48.
- 55) Ένγκελς (1887), σελ. 91
- 56) Όπ. παραπάνω σελ. 38
- 57) Όπ παραπάνω,σελ. 91
- 58) Όπ παραπάνω, σελ. 91
- 59) Δεν θα αναφερθούμε στο πρόβλημα της ιδιοκτησίας της γης και των τάξεων που βρίσκονται ανάμεσα στις δύο παραπάνω βασικές τάξεις (εργάτες και καπιταλιστές). Παρ' όλο ότι «η μάζα του έθνους βρίσκεται ανάμεσα στο προλεταριάτο και στην αστική τάξη» στον καπιταλισμό. Όσο και αν ποσοτικά, η πλειυρά αυτή του προβλήματος παρουσιάζει ενδιαφέρον, οι τάξεις αυτές προέρχονται από τους δευτερεύοντες τρόπους ταξικής καταπίεσης και εκμετάλλευσης και έτσι δεν αλλάζει τίποτε στα συντακτικά στοιχεία του προβλήματός μας. Βλ. Σχετικά και Ν. Ψυρούκη «Η Κουμμούνα του Παρισιού - Η εργατική τάξη - Η δικτατορία του προλεταριάτου» στο Κ. Μαρξ, Β. Ι. Λένιν κ.α. «Σχετικά με την Κουμμούνα του Παρισιού», Αθήνα 1975, σελ. 177.
- 60) Βλέπε το παράδειγμα της εργατικής κατοικίας στις βιομηχανικές πόλεις της Αγγλίας και αλλού.
- 61) Ένγκελς, όπ. παραπάνω σελ. 52
- 62) Δεμαθάς - Κούρτης (1977), σελ. 99-102

- 63) Ricardo (1815).
- 64) Rubin (1994), Hobsbauwm (1977b).
- 65) Guigou (1982), σελ. 780

Μέρος Δεύτερο: Πορίσματα

3. Σχήματα παραγωγής κατοικίας

3.1. Εισαγωγή - Αντικείμενο - Προϊστορία

Στο τρίτο αυτό κεφάλαιο της εργασίας διερευνάται η διαδικασία παραγωγής κατοικιών και ιδιαίτερα η παραγωγή κατοικιών με την συγκεκριμένη μέθοδο της αντιπαροχής.

Μια πρώτη παρουσίαση του αντικειμένου σε συνοπτική μορφή και με τον ίδιο τίτλο βρίσκεται στην έκδοση του ΕΚΚΕ «Η Κοινωνική Έρευνα στην Ελλάδα σήμερα»¹⁾. Πρόκειται για ανακοίνωση σε συνέδριο του Συλλόγου Εργαζομένων στο ΕΚΚΕ που πραγματοποιήθηκε στις 11, 12 και 13 Ιανουαρίου 1989 και δημοσιεύτηκε το 1993.

Ο συγγραφέας παρουσίασε την εισήγηση αυτή ως προϊόν της συμμετοχής του από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 στην ερευνητική ομάδα του ΕΚΚΕ με αντικείμενο «Την Κατοικία, τις Στεγαστικές Συνθήκες, τις Οικοδομικές Επιχειρήσεις και την Κρατική Στεγαστική Πολιτική».

Για ιστορικούς λόγους διατηρείται ο ίδιος τίτλος, αν και εδώ, σε αντίθεση με το αρχικό κείμενο, ο προβληματισμός περιλαμβάνει την παρουσίαση των «σχημάτων» αυτά καθ' αυτά, και τη σύνδεση του όλου προβλήματος με τη γαιοπρόσοδο και τις συνέπειες που συνεπάγεται η μικρή ιδιοκτησία γης και η διασπορά της στην παραγωγή κατοικίας. Ο προβληματισμός εμπλουτίστηκε με τον σχολιασμό δύο δημοσιεύσεων που κυκλοφόρησαν στο διάστημα από το 1989 μέχρι το 1998²⁾, ενώ εξακολουθούν να μην περιλαμβάνονται στη διερεύνηση όλες οι σχετικές με το αντικείμενο δημοσιεύσεις του ΕΚΚΕ για λόγους που συνδέονται με τη συμμετοχή του συγγραφέα την περίοδο 1984-1989 στην ερευνητική ομάδα³⁾.

Το συνθετικό στοιχείο στη συγκεκριμένη παρουσίαση συνίσταται στην άμεση σύνδεση του προβληματισμού για τα δρώμενα στην παραγωγή στέγης με τη θεωρητική συζήτηση περί γαιοπροσόδου και στην συναγωγή του σχήματος παραγωγής κατοικιών από ένα, προς διατύπωση, ευρύτερο σχήμα παραγωγής κατοικιών και στέγης.

Η αναγωγή των διαδικασιών αντιπαροχής σε ενδιάμεσους ή υβριδικούς τύπους κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων και η ερμηνεία της αντιπαροχής τεκμηριώνεται θεωρητικά από όσα έχουν αναπτυχθεί στο προηγούμενο κεφάλαιο.

3.2. Το πρόβλημα και η σχετική βιβλιογραφία

Ο ρόλος της οικοδομικής δραστηριότητας στην οικονομία, αλλά και στην ευρύτερη κοινωνική ζωή, έχει αποτελέσει και εξακολουθεί να αποτελεί, αντικείμενο συζητήσεων που διεξάγονται, ανάλογα με τη μορφή που το πρόβλημα κυρίαρχα εμφανίζεται, σε περισσότερα επίπεδα.

Για παράδειγμα, αν το κέντρο βάρους είναι η πολιτική ενοικίων, η συζήτηση κατευθύνεται στην αγορά ενοικιαζομένων διαμερισμάτων και κατοικιών και στις ομάδες που δρουν σ' αυτήν, περισσότερο προς τη μεριά της ζήτησεως και λιγότερο προς τη μεριά της προσφοράς, μια και η έλλειψη κτηματολογίου και τα μέχρι πρόσφατα διαθέσιμα στοιχεία του Υπουργείου Οικονομικών δεν επιτρέπουν την συναγωγή ακριβών συμπερασμάτων για το ρόλο των κατοικιών στη διαμόρφωση των διαθέσιμων προσωπικών εισοδημάτων πέραν των όσων οι Εθνικοί Λογαριασμοί αναφέρουν ως «κατοικία». Οι τεχνικοί αναφέρονται, συνήθως, στη σημασία της οικοδομικής δραστηριότητας στην ελληνική οικονομία και στο ρόλο που αυτοί, ως επιστήμονες και ως επαγγελματική ομάδα, παίζουν στη διαδικασία αυτή, οι πολεοδόμοι αρχιτέκτονες επιχειρούν να εξηγήσουν και στη συνέχεια να ρυθμίσουν την παραγωγή του ιδιωτικού και δημόσιου χώρου, ξεπερνώντας τις προφανείς αντινομίες που οι χώροι αυτοί παρουσιάζουν, ενώ οι οικονομολόγοι τέλος, αναζητούν το ρόλο της οικοδομής στην αναπτυξιακή πορεία της χώρας. Η κυρίαρχη μορφή εκτέλεσης της παραγωγικής διαδικασίας η «εργολαβία» συνδέεται με μια τάση προς την κερδοσκοπία, την προχειρότητα και την κακοτεχνία και όχι λίγες φορές καθίσταται υπεύθυνη για τα προβλήματα των πόλεων της Ελλάδας, τις μεγάλες πυκνότητες και την δυσλειτουργικότητα που απορρέει από το συνδυασμό των ρυθμών που οδηγούν στις πυκνότητες αυτές με τους ρυθμούς ανάπτυξης των αναγκαίων κάθε είδους υποδομών. Στην όλη συζήτηση φαίνεται πάντως να χάνονται οι οικοδομικές επιχειρήσεις μια και κάθε κατασκευαστικό εγχείρημα πέρα από τις διαδικασίες αυτοστέγασης που χαρακτηρίζουν τα δύο άκρα του κλάδου ή της αγοράς αποτελεί ίδιο οικονομικό εγχείρημα με κριτήριο την νομική του υπόσταση και η συνέχεια των θεωρουμένων «επιχειρήσεων» διασφαλίζεται μέσα από τους φυσικούς φορείς που τις οργανώνουν.

Ο προβληματισμός αυτός αναπτύσσεται έντονα σε περισσότερα συνέδρια και ημερίδες που οι επιστημονικοί φορείς και επαγγελματικοί σύλλογοι των ειδικοτήτων, που αναφέρονται προηγουμένα, έχουν πραγματοποιήσει. (πρβλ. σχετικά Συνέδρια και

ημερίδες Συλλόγου Αρχιτεκτόνων, Συλλόγου Πολιτικών Μηχανικών, ΤΕΕ, ΚΜΕ, Πολυτεχνικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, κ.ά.).

Κοινό στοιχείο στις παραπάνω προσεγγίσεις, παρουσιάζεται μία συμφωνία στην περιγραφή του φαινομένου και ιδιαίτερα σε ότι αφορά την κλίμακα της διαδικασίας, όπου κυριαρχεί η μικρή μορφή, τον κυρίαρχο τρόπο που διαπλέκονται η ιδιοκτησία γης και το κεφάλαιο που δρα στον κλάδο, δηλαδή, την αντιπαροχή, όταν πρόκειται για την παραγωγή σχετικά ψηλών κτιρίων, και για τον κυρίαρχο τρόπο που οργανώνεται η εκτέλεση της παραγωγικής διαδικασίας, την εργολαβία που συνδυάζεται κατά κανόνα με σειρά υπεργολαβιών. Η ποικιλία όμως, των μορφών παραγωγικών σχέσεων, που στο σύνολό τους συγκροτούν τη διαδικασία παραγωγής στέγης, με δυσκολία επιτρέπει αφαιρέσεις που να περιλαμβάνουν κατά επιχειρησιακά χρήσιμο τρόπο, όλο το φάσμα του φαινομένου, χωρίς να περιορίζεται στην περιγραφή του. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι αυτή η ποικιλομορφία επιτρέπει την αμφισβήτηση των καπιταλιστικών σχέσεων στη συγκεκριμένη παραγωγική διαδικασία και την ένταξη των κεφαλαίων που δρουν στη συγκεκριμένη σφαίρα παραγωγής, μόνιμα ή ευκαιριακά, στην συνολική ιεραρχία των κεφαλαίων.

Λόγω της σημασίας της ιδιοκτησίας γης και κατοικίας για τη μέση ελληνική οικογένεια, αλλά και των ατελειών που παρουσιάζουν μια σειρά θεσμοί όπως η συγκρότηση των κεφαλαίων που δρουν στη συγκεκριμένη σφαίρα, η διαχείριση της δημόσιας γης και των δασών, η αδυναμία επιβολής σχεδιαστικά εγκεκριμένων προτάσεων, η σχεδόν πλήρης απουσία χρηματοδοτήσεων του κλάδου από τον τραπεζικό τομέα χωρίς υπερβολικές διασφαλίσεις, η κερδοσκοπία κ.αλ. παρατηρείται η τάση μεγάλο μέρος της οικοδομικής δραστηριότητας να κινείται στα όρια ή εκτός των ορίων των κειμένων διατάξεων. Έτσι, η συνολική θέση της παραγωγής στέγης στο πεδίο δράσης των κεφαλαίων προσδιορίζεται χαρακτηριστικά από τη διάρθρωση της ελληνικής οικονομίας. Οι ατελείς μορφές που χαρακτηρίζουν τη διάρθρωση αυτή ως προς τις διαδικασίες συγκρότησης των κεφαλαίων δημιουργούν ευκαιρίες ή ανάγκες εμπλοκής στη διαδικασία αυτή κατά ιδιότυπο τρόπο του κράτους, θεσμικά και λειτουργικά στο οικονομικό επίπεδο, και επιτρέπουν την εξέλιξη της διαδικασίας αυτής και μέσα από τη συγκρότηση ατύπων ή υβριδικών μορφών οργάνωσης της όλης παραγωγικής διαδικασίας.

Έτσι η, στις νόμιμες διαδικασίες παραγωγής στέγης, στηριζόμενη προσέγγιση, αποκλείει από τη θεώρησή του κάθε είδους αυθαίρετη δόμηση, ενώ η προσέγγιση με αφετηρία την παραγωγική μονάδα, αντιμετωπίζει προβλήματα συνέχειας, καθώς κάθε κατασκευαστικό

εγχείρημα αποτελεί και μια επιχειρηματική δραστηριότητα, ενώ η συνέχεια στο χρόνο εξασφαλίζεται μέσα από τους φυσικούς φορείς που οργανώνουν και πραγματοποιούν την συγκεκριμένη παραγωγική διαδικασία. Σπάνια συγκροτούνται νομικά κι όχι ονομαστικά επιχειρηματικά σχήματα των οποίων η ζωή δεν συνδέεται με ένα μόνο κατασκευαστικό εγχείρημα πράγμα που με κριτήριο την νομική μορφή των επιχειρήσεων που δρουν στο κλάδο αποτελεί ένα πρόσθετο τεκμήριο της καθυστέρησης που τον χαρακτηρίζει η οποία σύμφωνα με όσα αναπτύσσονται στο προηγούμενο κεφάλαιο απορρέει άμεσα από τη σχέση γαιοπροσόδου και υπεραξίας. Όπως και προηγούμενα ανφέρεται ο λόγος αυτός αποτελεί ένα πρόσθετο στοιχείο δυσκολίας στην προσέγγιση του αντικειμένου από την πλευρά των επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται στον κλάδο.

Σύμφωνα με τα προηγούμενα και εξ αιτίας του σημαντικού ρόλου που παίζει η διαδικασία παραγωγής κατοικιών στην ελληνική οικονομία και της σημασίας της γης στις επιλογές του συνόλου σχεδόν των οικογενειών της χώρας, αλλά και επειδή ο τρόπος με τον οποίο λύθηκε το στεγαστικό πρόβλημα στη χώρα μας μεταπολεμικά παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον καθώς η όλη διαδικασία πραγματοποιήθηκε και πραγματοποιείται ακόμα σε ένα οικονομικό περιβάλλον που παρά την όποια δυναμική που παρουσιάζει δεν παύει να χαρακτηρίζεται και από σημαντικά διαρθρωτικά προβλήματα, κρίνεται σκόπιμο να διερευνηθεί το θέμα ως συνέπεια του προβληματισμού που αναπτύσσεται προηγούμενα.

Η ανάγκη αυτή καθίσταται περισσότερο επιτακτική καθώς οι σχετικές με το ζήτημα μέχρι τώρα προσεγγίσεις δεν φαίνεται να προσφέρουν ικανοποιητικές απαντήσεις στο πρόβλημα του χαρακτήρα της αντιπαροχής.

Οι προσεγγίσεις αυτές δεν επαρκούν για την κατανόηση της αντιπαροχής και δεν επιτρέπουν τον προσδιορισμό της δυναμικής της. Καθώς οι προσεγγίσεις αυτές είναι κυρίαρχα περιγραφικές, δεν επιτυγχάνουν να αναπτύξουν σχήματα τα οποία να περιλαμβάνουν στο σύνολό τους την παραγωγική διαδικασία της κατοικίας. Μια διαδικασία που χαρακτηρίζεται από ένα δυναμισμό, ο οποίος εκφράζεται στην αλλαγή των ρόλων των διάφορων τελεστών της κατά περίπτωση.

Για τους ίδιους λόγους, αλλά και για άλλους ειδικότερους που κατά περίπτωση αναφέρονται στη συνέχεια, κρίθηκε ότι δεν ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις ενός

ερμηνευτικού σχήματος οι συγκεκριμένες προτάσεις ερμηνείας του φαινομένου της αντιπαροχής, που έγιναν σχετικά πρόσφατα από τους Σοφούλη, Στ. Καφαντάρη, Δ. Εμμανουήλ και Σ. Αντωνοπούλου.

Η πρόταση του Κ. Σοφούλη για τη φύση της αντιπαροχής κυριαρχείται από δημοσιονομικές σκέψεις στην κατεύθυνση της αύξησης της φορολογητέας ύλης, ερμηνεύει την αντιπαροχή ουσιαστικά σαν αποτέλεσμα της ιδιοφυΐας ή του δαιμόνιου των τελεστών της, ως τέχνασμα και δεν προσφέρεται, έτσι, για ενσωμάτωση σε σχήματα που φιλοδοξούν να ερμηνεύσουν την αντιπαροχή ως στοιχείο της παραγωγικής διαδικασίας. Άλλωστε, ξεσήκωσε, ακριβώς για το λόγο αυτό στον καιρό της, μεγάλη συζήτηση στον Οικονομικό Ταχυδρόμο⁴⁾.

Οι σκέψεις του Στ. Καφαντάρη αποτελούν, όπως και ο ίδιος αναφέρει, υποθέσεις εργασίας. Σ' αυτές το κέντρο βάρους της ανάλυσης, βρίσκεται στις ιστορικές-θεσμικές προϋποθέσεις της αντιπαροχής, που σωστά τοποθετούνται την περίοδο του μεσοπολέμου. Όμως, το φαινόμενο γενικεύθηκε μετά τον πόλεμο κι αυτό είναι το ενδιαφέρον στοιχείο που χρειάζεται ερμηνεία⁵⁾.

Η προσέγγιση του Δ. Εμμανουήλ παρουσιάζει τη διαδικασία παραγωγής στέγης, ως συνδυασμό (συνάρθρωση) μιας κερδοσκοπικής και μιας προκαπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής. Ανεξάρτητα από το περιεχόμενο με το οποίο οι όροι φορτίζονται στη συγκεκριμένη προσέγγιση, πράγμα που ίσως μπορεί να αποτελέσει αφετηρία παρανοήσεων, καθώς οι ίδιοι όροι χρησιμοποιούνται σε άλλα μεθοδολογικά σχήματα προσέγγισης με άλλο περιεχόμενο, το κατ' αρχήν μαρξιστικό αναμενόμενο ερμηνευτικό σχήμα γρήγορα να αποδεικνύεται νεοκλασικό. Το νεοκλασικό, όμως, αυτό σχήμα ακολουθείται με συνέπεια⁶⁾.

Η νεοκλασική επιχειρηματολογία, στηρίζεται σε οικονομικές κατηγορίες και σε συλλογισμούς που εκθέτουν την προσέγγιση, σε συνέπεια με τη μεθοδολογική της βάση, σε έναν εκ προοιμίου αποδεκτό οικονομικό ορθολογισμό, τα όρια του οποίου βρίσκονται, κατά τη γνώμη μας ακριβώς στο γεγονός ότι, το ζήτημα της στέγης και ιδιαίτερα η απόκτηση κατοικίας αποτελεί μεταβίβαση, κατά κανόνα, μεταξύ των γενεών, ανεξάρτητα από τη μορφή της. Αυτή η σχέση μεταξύ των γενεών των οικονομούντων

μονάδων, όπως κι αν ορίζονται αυτές, δύσκολα μπορεί να προσαρμοσθεί στις προϋποθέσεις μιας νεοκλασικής προσέγγισης για τη συμπεριφορά των οικονομούντων ως προς το ζήτημα της απόκτησης στέγης.

Η μικρή κλίμακα των σχετικών με της αυθαίρετες οικοδομές παραγωγικών διαδικασιών, που καθώς η προσέγγιση εκτείνεται τη χρονική περίοδο 1950-1974, θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη και εύκολα τεκμηριώνεται έστω και έμμεσα από τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία, θέτει άμεσα το δίλημμα ενός οικονομικού ορθολογισμού ή μιας στρατηγικής εξασφάλισης στα πλαίσια των δυνατοτήτων και των προτύπων της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας μεταθέτοντας τον ορθολογισμό από το οικονομικό σε ένα ευρύτερο κοινωνικό πεδίο που θα μπορούσε να ονομαστεί στρατηγική επιβίωσης.

Από την άλλη μεριά η σταθερή ανάδειξη της δομημένης ιδιωτικής γης ως σταθερού και διαρκούς στοιχείου πλούτου έστω και σε επίπεδο «εισοδημάτων ευκαιρίας» σε συνδυασμό με τους μέχρι σήμερα ισχύοντες κανόνες φορολόγησης (προ ΦΜΑΠ) της περιουσίας αυτής επαναφέρουν τον προβληματισμό στην επικαιρότητα με δεδομένα δύο στοιχεία:

(α) την επέκταση της αυθαιρέτου δόμησης, από ομάδες που προσπαθούσαν να καλύψουν τις στεγαστικές τους ανάγκες και προχωρούσαν στην οικοδόμηση μικρών κατοικιών σε κατά κανόνα υποβαθμισμένες περιοχές των πόλεων όπου μπορούσαν να αγοράσουν ή έστω να καταπατήσουν ένα οικόπεδο, σε ομάδες που είτε κερδοσκοπούν επί του εδάφους καταπατώντας και κτίζοντας σε προνομιούχα με κριτήριο τη θέση (παραθαλάσσια ή δασικά) οικόπεδα είτε προσβάλλουν τον Οικοδομικό Κανονισμό κτίζοντας πολυτελείς κατοικίες για παραθερισμό και εκμετάλλευση.

(β) την βεβαιωμένη τάση του Κράτους να νομιμοποιεί κατά περιόδους τις κάθε είδους αυθαιρεσίες σχετικά με τις καταπατήσεις και την οικοδομή⁷. Το νέο στοιχείο στην υπόθεση αυτή είναι η διάγνωση από πλευράς Δημοσίου των ευκαιριών που προσφέρει η διαδικασία αυτή της εκ των υστέρων νομιμοποίησης για το Δημόσιο Ταμείο.

Η αυθαιρεσία και η νομιμοποίηση με εκ των υστέρων τίμημα επιτρέπει να αναπτυχθούν απόψεις περί ενός «ιδιότυπου εμπορίου» του χώρου και ως προς την διαδικασία και ως προς τον καθορισμό της τιμής που εκφράζει από τη μια οικονομικές ανάγκες και από την άλλη διοικητικές και λειτουργικές αδυναμίες της διοίκησης.

Αν η στρεβλή αυτή πρακτική ενσωματωθεί στον περί ορθολογισμό προβληματισμό που προτείνει ο Δ. Εμμανουήλ, τότε το σύστημα φαίνεται ως πραγματικά ορθολογικό μόνο

που στην περίπτωση αυτή το οικονομικό επίπεδο θεώρησης διαπλέκεται με το κοινωνικό και το πολιτικό στοιχείο.

Η προσέγγιση της Σ. Αντωνοπούλου, αν και περιγράφει το πρόβλημα με όλα του τα στοιχεία, δεν προχωράει σε χρήσιμες για τον προβληματισμό μας αφαιρέσεις που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε μια εξήγηση του φαινομένου σε θεωρητικό επίπεδο. Τα πράγματα είναι προφανή όπως περιγράφονται. Όμως γιατί γίνονται έτσι; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό δεν έρχεται ρητά ίσως γιατί όλο το ερμηνευτικό σχήμα στηρίζεται σε δύο ουσιαστικά θέσεις, η κάθε μία από τις οποίες ανοίγει ολόκληρο πεδίο προβληματισμού χωρίς την εξειδίκευση του οποίου δεν μπορούν να αντληθούν συγκεκριμένα και χρήσιμα συμπεράσματα.

Οι θέσεις αυτές είναι ότι, η Ελλάδα αποτελεί χώρα της περιφέρειας και δεύτερο ότι, η όλη παραγωγική διαδικασία εκπληρώνει τους όρους μιας μικρής εμπορευματικής παραγωγής.

Από τις δύο αυτές θέσεις εμφανίζονται, η μεν πρώτη, ως πολύ γενική καθώς, δεν τεκμηριώνονται η θέση της χώρας στον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας και η διάρθρωση της σ' αυτόν μέσα από την ιεραρχία των ελληνικών κεφαλαίων κι ούτε δικαιολογούνται, σε άμεση σχέση με το θέμα του κεφαλαίου αυτού, οι μορφολογικά, τουλάχιστον, διαπιστωμένες διαφορές των ελληνικών πόλεων, με τις πόλεις του τρίτου κόσμου κι αντίστοιχα των κατοικιών στα δύο αυτά χωρικά σύνολα. Η δεύτερη θέση με τη σειρά της εισάγει, ως αναλυτικό στοιχείο, την μικρή εμπορευματική παραγωγή ως ιστορική μορφή με την οποία εμφανίζεται η παραγωγική διαδικασία στο συγκεκριμένο τομέα ανακινώντας το θεωρητικό ζήτημα αν μια τέτοια μορφή παραγωγής έχει υπάρξει ιστορικά κι αν είναι κατ' αρχή θεωρητικά δυνατή ως αυθυπόστατη μορφή της καπιταλιστικής παραγωγής ή αν η παρουσίαση της παραπέμπει σε εμπορευματικές σχέσεις στα πλαίσια άλλων τρόπων παραγωγής πράγμα. Με τον τρόπο αυτό τα πράγματα αντί να απλοποιούνται περιπλέκονται.

Ανεξάρτητα, λοιπόν, από τη θεωρητική τους αντοχή οι δύο αυτές θέσεις οδηγούν στην πρόσληψη του προβλήματος, ως ιδιαιτερότητας με αποτέλεσμα, και αυτές με τη σειρά τους, να μην επιτρέπουν τη συστηματική κατανόησή του⁸⁾.

Το 1991 η Σ. Αντωνοπούλου παρουσίασε μια ολοκληρωμένη τοποθέτηση του «οικιστικού φαινομένου», όπως το αποκαλεί στα ευρύτερα πλαίσια του μετασχηματισμού

της ελληνικής οικονομίας την περίοδο 1950-1980. Οι θέσεις που σχολιάζονται προηγούμενα παρουσιάζονται με σαφήνεια και πληρότητα.

Παρ' όλα αυτά η εργασία παρουσιάζει από τη σκοπιά της οικονομικής θεωρίας ελλείψεις καθώς οι σχετικοί με τη γη και την ένταξή της στην παραγωγική διαδικασία μηχανισμοί δεν συνδέονται με καμία πρόσφορη για το θέμα αυτό οικονομική κατηγορία (όπως π.χ. η γαιοπρόσοδος είτε με τη ρικαρντιανή είτε με την μαρξική της έννοια).

Η εργασία έτσι δεν μπορεί παρά να κινηθεί σε επίπεδο περιγραφής η οποία δεν επιτρέπει την πρόσληψη της σημασίας της μικρής και διάσπαρτης ιδιοκτησίας γης ως διπλού στοιχείου που περιορίζει την φτώχεια και επιβραδύνει την συγκρότηση (συσσώρευση) κεφαλαίων μέσα από την οικονομική διαδικασία οδηγώντας το όλο σύστημα καπιταλιστικής ανάπτυξης σε μια ατελή μορφή η οποία οδηγεί στην ανάληψη σημαντικού μέρους της οικοδομικής δραστηριότητας από τις διαδικασίες αντιπαροχής.

Καθώς η εργασία κινείται μεταξύ της πρότασης του Μαρξ σε επίπεδο κεφαλαίου ως κοινωνικής σχέσης που χαρακτηρίζει τη δημιουργία αξιών και υπεραξίας και Α. Smith σύμφωνα με τον οποίο χωρίζεται σε πάγιο και κυκλοφορούν δημιουργούνται, τουλάχιστο, συγχύσεις ως προς το περιεχόμενο συγκεκριμένων εννοιών μαρξικής προέλευσης.

Το αποτέλεσμα είναι μια καλή και ολοκληρωμένη περιγραφή των διαδικασιών παραγωγής στέγης, μια χρήσιμη τεκμηρίωση του ρόλου της οικοδομής στην ελληνική οικονομία είτε με φυσικά μεγέθη είτε με τη βοήθεια του νεοκλασικής προέλευσης συστήματος εθνικών λογαριασμών, αλλά η αδυναμία διατύπωσης προτάσεων ερμηνείας και κατανόησης των εξελίξεων στη βάση μιας θεωρίας ή κατηγοριών που έλκουν την καταγωγή από μια συγκεκριμένη κατηγορία⁹⁾.

Αντίστοιχα ζητήματα των σχέσεων παραγωγής κατοικίας στην Ελλάδα διαπραγματεύεται και η Ερευνητική Εργασία των Βελέντζα κ.ά. που εκδόθηκε από το Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών το 1993.

Κι εδώ απαντάται μια σφαιρική τοποθέτηση του ζητήματος, όμως, κι εδώ οι συγγραφείς φαίνεται να κινούνται σε ένα θεωρητικό διϊδίσιμό μεταξύ ιδεών του Μαρξ και του νεοκλασικού «παραδείγματος».

Τυπική για την νεοκλασική επίδραση στην μελέτη είναι η τοποθέτηση στην αρχή του προβληματισμού ζητημάτων αγοράς, προσφοράς και ζήτησης, ενώ η διάσταση της παραγωγής εισάγεται με την αντιπαροχή.

Η αντιπαροχή περιγράφεται για μια ακόμα φορά διεξοδικά χωρίς, όμως, να ερμηνεύεται αν και κατά περίεργο τρόπο ασκείται στην ίδια εργασία κριτική, χωρίς να αναφέρεται στη σχετική βιβλιογραφία η περί ιδιότυπης κολληγιάς (ως μέρους της αντιπαροχής) θέση που παρουσιάζεται στην σχετική εισήγηση του συγγραφέα της ανά χείρας εργασίας, που όπως αναφέρεται προηγούμενα, έχει παρουσιαστή σε πρώτη συνοπτική και ατελή μορφή από το 1989 στο συνέδριο του ΕΚΚΕ και σε διάλεξη του συγγραφέας στην Αρχιτεκτονική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου στη Θεσσαλονίκη εκτενέστερα, αλλά όχι ολοκληρωμένα, το 1990¹⁰). Κι' ούτε ακόμα αναπτύσσονται στο συγκεκριμένο ερευνητικό πρόγραμμα πρωτογενώς συγγενείς με την αντίληψη της «ιδιότυπης κολληγιάς» απόψεις.

Μετά το σχετικό με την αντιπαροχή κεφάλαιο εισάγεται η γαιοπρόσδοος ως στοιχείο τιμής της κατοικίας και όχι ως εν γένει κατηγορία η οποία εισάγει τη γη στη διαδικασία παραγωγής κι άρα διαμερισμού της υπεραξίας και επιδρά προφανώς και επί της τιμής. Η ανάλυση χρησιμοποιεί μαρξιστική ορολογία χωρίς να προσφέρει λύση στο ζήτημα της αντιπαροχής που θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι στηρίζεται στο συγκεκριμένο θεωρητικό οικοδόμημα.

Από τα παραπάνω βιβλιογραφικά στοιχεία συνάγεται το συμπέρασμα ότι εξακολουθεί να παραμένει σε ισχύ η διαπίστωση πως είναι αναγκαία η πρόσληψη της διαδικασίας παραγωγής κατοικίας μέσα από αναλυτικά σχήματα τα οποία να επιτρέπουν την ερμηνεία της αντιπαροχής και, όπως έχει αναφερθεί προηγούμενα, αυτό επιχειρείται στην πρόσληψη της αντιπαροχής ως υβριδικού τύπου παραγωγής κατοικίας ο οποίος συγκροτείται και αναπαράγεται κάτω από συγκεκριμένους όρους, όπως θα φανεί στη συνέχεια. Κι αυτό λόγω της διπλής αδυναμίας να συγκροτήσουν τυπικές καπιταλιστικές διαδικασίες παραγωγής κατοικίας στη χώρα μας. Το διπλό στοιχείο αυτής της αδυναμίας, ως προς το γενικό του σκέλος, συνίσταται στην σχέση γαιοπροσόδου και υπεραξίας που υποστασιοποιείται στις σχέση ιδιοκτήτη γης και επιχειρηματία σε βάρος του δεύτερου και, ως προς το ειδικό σκέλος της, υποστασιοποιείται από την εν γένει αδυναμία των κεφαλαίων που δρουν εντός των ορίων της χώρας αλλά και με τις συνέπειες και επιπτώσεις της μικρής ιδιοκτησίας της γης που παραπέμπει άμεσα στην

αναζήτηση ενός τρόπου ο οποίος να διασφαλίζει τη συμμετοχή όλων των ιδιοκτητών γης στο νέο προϊόν.

3.3. Τα σχήματα

3.3.1. Γενικά

Από τα προηγούμενα, έχει προδιαγραφεί το καθοριστικό πλαίσιο των σχημάτων, με τη βοήθεια των οποίων περιγράφεται και ερμηνεύεται η διαδικασία παραγωγής στέγης ως κοινωνική διαδικασία παραγωγής.

Τα σχήματα παραγωγής κατοικίας ή στέγης, θα πρέπει να στηρίζονται στις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, που οι τελεστές της συγκεκριμένης παραγωγικής διαδικασίας συντάσσουν και παράλληλα, θα πρέπει να συμπεριλαμβάνουν τους τελεστές της διαδικασίας αυτής, ενταγμένους κατά τέτοιο τρόπο σ' αυτά, ώστε να επιτρέπεται η εναλλαγή λειτουργιών και ρόλων. Με τον τρόπο αυτό η προσέγγιση αποκτά τον απαιτούμενο δυναμικό χαρακτήρα και επιτρέπει την κατανόηση και ερμηνεία των σχέσεων που μεταξύ τους συντάσσουν οι συγκεκριμένοι τελεστές.

Πριν προχωρήσω στην ανάπτυξη του βασικού σχήματος που λειτουργεί, ως κύριος γενετικός μηχανισμός των άλλων, τα οποία προκύπτουν από την ταύτιση ή το διαχωρισμό των τελεστών και το μετασχηματισμό των μεταξύ τους σχέσεων, θα ήθελα να προτάξω την παρατήρηση ότι, οι πηγές του προβληματισμού που οδηγεί στην προσέγγιση του ζητήματος της παραγωγής κατοικίας, μέσα από τα συγκεκριμένα σχήματα, στηρίζονται στην ακόλουθη διαπίστωση. Σύμφωνα με την διαπίστωση αυτή, σε περιπτώσεις κατά τις οποίες η παραγωγική διαδικασία, είτε στο σύνολό της, είτε σε τμήματά της, δεν μπορεί να συνεχίσει την απρόσκοπτη αναπαραγωγή της, τότε οι συγκεκριμένες παραγωγικές σχέσεις συγκροτούνται με άλλη μορφή. Οι νέες αυτές μορφές σχέσεων, είτε ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις της παραγωγικής διαδικασίας, οπότε και παγιώνονται, είτε δεν ανταποκρίνονται, οπότε και εξαφανίζονται. Οι νέες αυτές σχέσεις δεν είναι απαραίτητα καινούργιες. Μπορεί να είναι καινούργιες, οπότε αλλάζει ο τρόπος παραγωγής, μπορεί να αποτελούν, όμως, και αναβίωση ή επιβίωση περαιτέρω γνωστών ιστορικά μορφών, στα πλαίσια του δεδομένου κυρίαρχου τρόπου παραγωγής, οπότε και βρίσκονται κατά διάφορους τρόπους υποταγμένες σ' αυτόν¹¹⁾, δηλαδή, εξυπηρετούν τις ανάγκες αναπαραγωγής του.

σχήματος στην κατεύθυνση αυτή, αν και αναγκαία, δε φαίνεται επιτακτική αν και πρέπει να τονιστεί ότι το όλο χρηματοδοτικό ζήτημα της στέγης είναι ταυτόχρονα συνάρτηση θεσμών που περιορίζουν το χρηματοδοτικό κόστος για συγκεκριμένες ομάδες του πληθυσμού και των επιτοκίων της αγοράς τα οποία με δεδομένους τους μέσους μισθούς από ένα ύψος και πάνω καθιστούν αδύνατη την αποκλειστική χρηματοδότηση της στέγης με δάνεια.

Σημαντικός είναι ο ρόλος του κράτους στην όλη διαδικασία, το οποίο παρεμβαίνει είτε ενεργητικά, είτε παθητικά, ανεχόμενο συγκεκριμένες εξελίξεις. Ο κύριος άξονας της κρατικής παρέμβασης, συνίσταται στη διαμόρφωση των όρων δόμησης, στην οικιστική ανάπτυξη με την έννοια της κατασκευής, υποδομής, έστω και εκ των υστέρων ή με καθυστέρηση, σε δομημένα σύνολα και στη φορολογική ανοχή που το δημόσιο επιδεικνύει στον κλάδο με την έννοια ότι, τα κατασκευαστικά εγχειρήματα που πραγματοποιούνται στη βάση της αντιπαροχής ουσιαστικά, φορολογούνται τη στιγμή της τυπικής συγκρότησης των νέων σχέσεων ιδιοκτησίας, δηλαδή, κατά την τελική μεταβίβαση.

Η πρακτική αυτή έχει δύο συνέπειες. Συμβάλλει στον περιορισμό του κόστους της στέγης και αποτελεί, έτσι, οιωনী πολιτική κατοικίας και βρίσκεται παράλληλα σε αντιστοιχία με την ανοχή που η κοινωνία στο σύνολό της παρουσιάζει στην κατασκευή και στις υπερβάσεις της ανεχόμενα τα ιστορικά φαινόμενα των καταπατήσεων και της αυθαίρετης δόμησης, που μέχρι σήμερα και τα δύο διατηρούν την επικαιρότητά τους.

Η συμπίεση του κόστους οδηγεί με τη σειρά της, στην υπερεκμετάλλευση του ιδιωτικού χώρου και δημιουργεί, σε συνδυασμό με την αδυναμία που παρουσιάζει το δημόσιο στην άντληση αναγκαίων πόρων, δυσκολίες στη διαμόρφωση-παραγωγή του δημόσιου χώρου. Ενός χώρου δηλαδή, που κατά τη δεδομένη περίοδο, «παράγεται» είτε από το κεντρικό κράτος, είτε από άλλους συλλογικούς φορείς που βρίσκονται υπό κρατικό έλεγχο.

Το αποτέλεσμα είναι ότι αυτή η οιωনী πολιτική στέγης, δρα προς την κατεύθυνση της παραγωγής του ιδιωτικού χώρου, των κατοικιών, και αδρανεύει προς την κατεύθυνση της παραγωγής του δημόσιου χώρου δηλαδή, των στοιχείων συλλογικής κατανάλωσης και υποδομής. Έτσι, διαμορφώνεται το νεοελληνικό παράδοξο το οποίο συνίσταται στην παράλληλη ανακατασκευή κατά μεγάλο ποσοστό, του οικιστικού πλούτου της χώρας

Ας δούμε τώρα τους συντελεστές της παραγωγής και τις μεταξύ τους σχέσεις στο βασικό σχήμα.

Πρόκειται για: τον ιδιοκτήτη της γης (I),
τον οργανωτή της παραγωγής και διαχειριστή του κεφαλαίου που κινείται σ' αυτή, επιχειρηματία (E),
τους εκτελεστές της παραγωγής εργολάβους (Eρ), υπεργολάβους (Eρ_χ) ή εργάτες (A).

Σε μια τυπική καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής στέγης, ο (E) διαθέτοντας κεφάλαιο, αγοράζει τη γη από τον (I) και εξασφαλίζοντας τα αναγκαία υλικά (Υ) και τις προϋποθέσεις (μελέτες, άδειες, κλπ.) μισθώνει την εργασία των εργατών (A) για να προχωρήσει στην εκτέλεση της παραγωγής. Για την προετοιμασία, τον σχεδιασμό και την πραγματοποίηση του επιθυμητού αποτελέσματος είναι δυνατόν και μερικές φορές νομικά επιβεβλημένο ο επιχειρηματίας να χρησιμοποιεί γνώσεις που του παρέχουν αρχιτέκτονες και μηχανικοί σύμφωνα με τις ανάγκες του έργου. Η παραγωγική διαδικασία ολοκληρώνει το προϊόν (κατοικίες ή διαμερίσματα) που διατίθεται στην αγορά ολόκληρο, στους χρήστες (ΧΡ) ή ιδιοκτήτες και ο κύκλος ξαναρχίζει. Η διαδικασία είναι ίδια με κάθε παραγωγική διαδικασία με βασική ιδιαιτερότητα ότι, καθώς παράγονται ακίνητα και η διαδικασία παραγωγής τους αναπαράγεται η διαδικασία, μετατίθεται στο χώρο.

Αντί της σχέσης αγοράς μεταξύ των (E) και (I) μπορεί να παρατηρηθούν σχέσεις ενοικίου ή μακροχρόνιας χρήσης. Οι σχέσεις αυτές δεν αποτελούν παρά υποπεριπτώσεις της εφάπαξ αγοράς.

Ανάλογες σχέσεις ισχύουν στους καταμερισμούς της εργασίας που μπορεί να συνίστανται σε συνεχή μίσθωση εργασίας ή χρονικά περιορισμένες σχέσεις μεταξύ (E) και (A), στην ανάθεση ή εργολαβία και την υπεργολαβία και σε ειδικούς τρόπους αμοιβής συνήθως σε χρήμα αλλά και καμία φορά με μέρος του προϊόντος. Αντίστοιχα ισχύουν και για την διάθεση των μηχανημάτων στη συγκεκριμένη παραγωγική διαδικασία. Ανάλογα με τη σχέση εργασία αυτά άλλοτε ανήκουν ή είναι ευθύνη του επιχειρηματία και άλλοτε ανήκουν ή είναι ευθύνη των εργολάβων και υπεργολάβων.

Εξ αιτίας της εγγείου ιδιοκτησίας και για να συγκρατηθεί η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους η εκμηχάνιση προχωράει με ρυθμούς αργότερους απ' ότι στους τομείς εκείνους όπου τα δρώντα κεφάλαια δεν αντιμετωπίζουν σε εξ' ίσου σημαντικό βαθμό, όπως στην περίπτωση παραγωγής στέγης, την ιδιοκτησία της γης.

Αυτά όλα μπορούν να ερμηνευθούν από την ιστορική διαδικασία συγκρότησης του κλάδου παραγωγής και από τους ειδικούς όρους που προσδιορίζουν την κίνηση του κεφαλαίου στον κλάδο αυτό.

Το **Σχήμα 1**, το βασικό σχήμα στη γενική μορφή αποδίδει αυτή τη διαδικασία σε αδρές γραμμές.

Τα οφέλη της ιδιοκατοίκησης και η απόδοση των ενοικίων σε σχέση με τις εναλλακτικές αποδόσεις του χρήματος θα μπορούσαν να τροφοδοτήσουν μια συζήτηση περί ορθολογικής ή όχι οικονομικής συμπεριφοράς των αγοραστών. Η συζήτηση αυτή στην περίπτωσή μας παρακάμπτεται με το επιχείρημα της σημασίας της στέγης στην ελληνική οικογένεια που αποτελεί στοιχείο διασφαλίζεται κατά κανόνα από τη συγκεκριμένη γενεάς για τους κατιόντες και από το επιχείρημα ότι στην αξιολόγηση της στέγης διαπλέκονται κοινωνικές αξίες. Η ίδια λογική τροφοδοτείται και από την εμπειρικά αποδεκτή παρατήρηση πως στην Ελλάδα η γη δεν χάνει σε αξία, όπως άλλωστε και οι λεγόμενες « αντικειμενικές τιμές» του Υπουργείου Οικονομικών δείχνουν. Το ζήτημα αυτό συνδέεται με τον ρόλο και τη σημασία των κεφαλαίων που δρουν στη γη στη χώρα μας σε σχέση με τα κεφάλαια που δρουν αντίστοιχα σε άλλες σφαίρες και την απόδοσή τους και δεν μπορεί να διερευνηθεί εδώ.

Τα πράγματα είναι σαφή. Εφ' όσον υπάρχει συσσωρευμένο το απαραίτητο κεφάλαιο, σταθερό και μεταβλητό, ο (Ε) μπορεί να αγοράσει τη γη και να προχωρήσει στην οργάνωση και εκτέλεση της παραγωγικής διαδικασίας.

Το κεφάλαιο που δρα στη σφαίρα αυτή απόκειται στους περιορισμούς που ισχύουν για κάθε κεφάλαιο που δρα σε παραγωγικές διαδικασίες που στηρίζονται στη γη, αστική και αγροτική, με αποτέλεσμα να πρέπει μέρος της πραγματοποιηθείσας υπεραξίας να διατεθεί για την αντιμετώπιση της ιδιοκτησίας της γης.

Η συνέπεια είναι επίσης γνωστή. Καθώς το ποσοστό κέρδους τείνει να περιορίζεται η παραγωγή τείνει να μειώνει τη διάθεση σταθερού κεφαλαίου προς όφελος του μεταβλητού πράγμα που, με δεδομένη την ποιότητα και το κόστος των υλικών που με τη

σειρά τους συνδέονται με την ποιότητα του τελικού προϊόντος συνεπάγεται περιορισμό της εκμηχάνισης. Με δεδομένη την επαρκή προσφορά εργασίας δημιουργείται η τάση περιορισμού της επιτάχυνσης της εκμηχάνισης του κλάδου κατασκευών. Μάλιστα, η τάση αυτή λειτουργεί συμπληρωματικά ανάμεσα στην περιορισμένη εκμηχάνιση και στην ανειδίκευτη απαιτούμενη εργασία η οποία ολοκληρώνεται στην παραγωγική διαδικασία μέσα από απλά εργαλεία¹²⁾. Αυτή η σχέση όταν η προσφορά εργασίας τείνει να παρουσιάζει στενότητα οδηγεί από τη μια σε αύξηση της εκμηχάνισης όσο περιορίζεται η προσφορά εργασίας, ενώ από την πρώτη της φάση, την περίοδο δηλ. κατά την οποία η αντιπαροχή εγκαθίσταται δυναμικά τείνει να «καταστρέψει» τις δεξιότητες όσων ασχολούνται με τέχνες και επαγγέλματα που συνδέονται με την οικοδομική δραστηριότητα με αποτέλεσμα την ποιοτική και σε δεξιότητες αποπτώχευση ενός κατ'εξοχήν ιστορικού επαγγέλματος του «οικοδόμου μάστορα».

Ανάλογα με τα διαθέσιμα κεφάλαια, τις εναλλακτικές χρήσεις τους και η δυνατότητα άντλησης δανείων και την συχνότητα αναπαραγωγής συγκεκριμένων παραγωγικών διαδικασιών στο χώρο και σε στενή σύνδεση με την ανάγκη κινητικότητας των ίδιων των μηχανημάτων και της περιορισμένης τεχνολογικά και χρονικά χρήσης τους κατά την παραγωγική διαδικασία, καθώς με εξαίρεση τους γερανούς που είναι γενικών σχεδόν καθηκόντων και έχουν αντικαταστήσει τους αυτοσχέδιους ανυψωτήρες, που κι αυτοί στο παρελθόν αντικατέστησαν ανθρώπους μεταφορείς, η συγκεκριμενοποίηση του σταθερού κεφαλαίου σε μηχανήματα τείνει να αποτελέσει μέσα από έναν καταμερισμό των κεφαλαίων ειδική σφαίρα δράσης.

Τα μηχανήματα δεν μπορούν λόγω της τεχνικής ιδιομορφίας του κλάδου, δηλ. της εξειδίκευσης τους, της περιορισμένης κατά περίπτωση χρονικά χρήσης τους, της κινητικότητας της όλης διαδικασίας στο χώρο και των φάσεων αδρανείας που μπορεί να παρεμβάλλονται μεταξύ δύο παραγωγικών κύκλων, αλλά και των καθυστερήσεων που επιβάλλουν οι κοινωνικές σχέσεις στη συγκεκριμένη διαδικασία παραγωγής να αποτελέσουν μορφές της διαδικασίας συσσώρευσης. Η αναγκαιότητά τους και οι περιορισμοί οδηγούν στη διάθεσή τους από συγκεκριμένους και ανεξάρτητους επιχειρηματίες (πρβλ. και μεγάλες γεωργικές μηχανές στην ύπαιθρο).

Έτσι, τα μηχανήματα κατά κανόνα ενοικιάζονται στους επιχειρηματίες ή στους εργολάβους από εταιρίες εξειδικευμένες στην υπηρεσία αυτή και με τον τρόπο αυτό τα

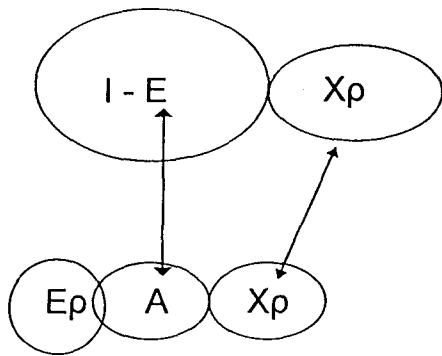
μηχανήματα, όπου εντάσσονται στην παραγωγή, τείνουν να χρησιμοποιούνται συνέχεια στο χρόνο, αλλά σε διαφορετικό χώρο (από οικοδομή σε οικοδομή).

Το βασικό αυτό σχήμα προσεγγίζει την πραγματικότητα η οποία, όμως, αποδίδεται πιο ρεαλιστικά στο **Σχήμα 2**. «Το εμπλουτισμένο βασικό σχήμα».

Η διαφορά των δύο σχημάτων συνίσταται σε τρία σημεία:

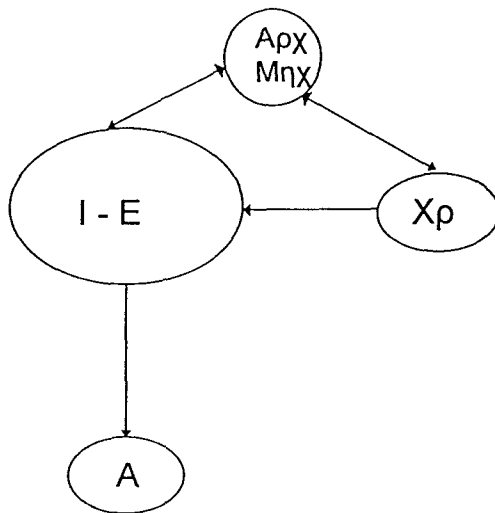
- στην δυνατότητα συνενώσεων ιδιοκτητών γης, δηλαδή, στην αγορά γειτονικών οικοπέδων που οδηγούν την όλη παραγωγική διαδικασία σε μεγαλύτερη κλίμακα.
- στην δυνατότητα εκτέλεσης του έργου όχι με μισθωτούς εργάτες (Α) αλλά με το σύστημα των εργολαβιών (Ερ) και υπεργολαβιών (Ερ_χ) που συνδέεται άμεσα με τις σε δεξιότητα ανάγκες της παραγωγικής διαδικασίας και την σειρά των συγκεκριμένων κύκλων της.
- στην διάκριση της επιχειρηματικής διεύθυνσης (Ε) από την τεχνική και επιστημονική μελέτη και επίβλεψη της παραγωγικής διαδικασίας από αρχιτέκτονες (Αρχ), πολιτικούς μηχανικούς και ηλεκτρολόγους μηχανολόγους και άλλους (Μηχ) ανάλογα με τη συνθετότητα του εκάστοτε κατασκευαστικού εγχειρήματος.

Τα βέλη στα **Σχήματα 1 και 2** υποδηλώνουν την δυναμική των σχέσεων που κατά περίπτωση συγκροτούνται ενώ η διακεκομμένη γραμμή υποδηλώνει τη διαδικασία διάθεσης του προϊόντος μετά την ολοκλήρωση της παραγωγής του.

Αρχ. Μηχ.: Συμμετέχουν
 οριακά στην διαδικασία
 I:Ιδιοκτήτης E: Επιχειρηματίες
 και Χρ: Χρήστες ταυτίζονται
 Ερ: Εργολάβοι, Α: Εργάτες
 και Χρ: Χρήστες είναι πιθανό να
 ταυτίζονται

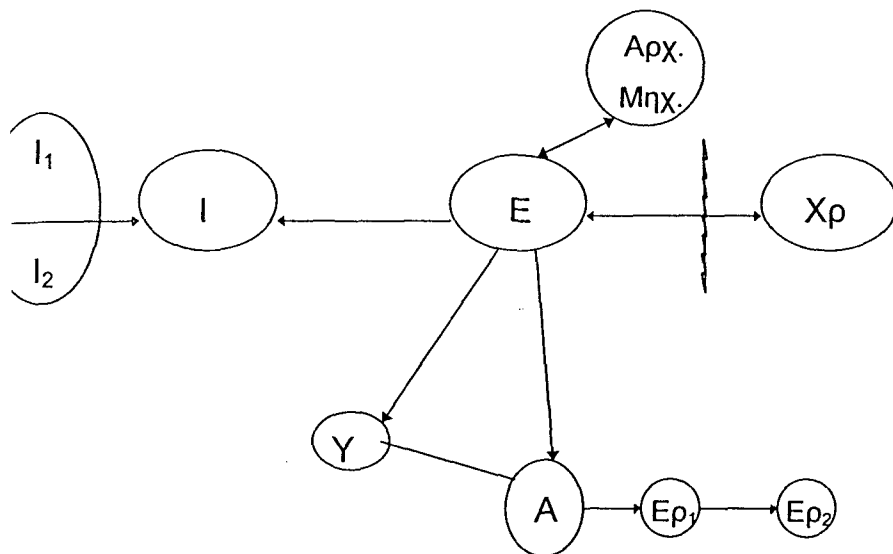
Σχήμα 3. Αυτοστέγηση (χαμηλά εισοδήματα)

Αρχ. Μηχ. συμμετέχουν
 στη διαδικασία

Σχήμα 4. Αυτοστέγηση (υψηλά εισοδήματα)

Το Σχήμα 5 αποδίδει την παραγωγή στέγης με τη διαδικασία της αντιπαροχής.

I: Ιδιοκτήτης μπορεί να προκύπτει από τη συνένωση δύο και περισσότερων ιδιοκτησιών I_x , καταλείγουν και αποδέκτες του προϊόντος X_p

E: Οργανωτής παραγωγής και διαχειριστής κεφαλαίου

Αρχ. Μηχ.: Αρχιτέκτονες και Μηχανικοί που εμπλέκονται στην παραγωγή είτε θεσμικά είτε λειτουργικά

X_p : Χρήστες είτε αγοραστές είτε πρώην ιδιοκτήτες

Y: Υλικά μηχανήματα

A: Εργάτες

E_r : Εργολάβοι

E_{r_x} : Υπεργολάβοι

Με βάση αυτά τα δύο βασικά σχήματα τη γενική μορφή και το εμπλουτισμένο σχήμα παραγωγής εμπορευματικής κατοικίας μπορούμε να προσλάβουμε ως απλοποιημένες μορφές της όλης διαδικασίας την παραγωγή στέγης για αυτοστέγαση.

Το στοιχείο εμπορευματοποίησης του προϊόντος χάνεται στην περίπτωση αυτή η οποία μπορεί να διαφοροποιηθεί σε δύο υποπεριπτώσεις που παρουσιάζονται στα **Σχήματα 3 και 4** και αποδίδουν την αυτοστέγαση χαμηλών και την αυτοστέγαση υψηλών εισοδημάτων αντίστοιχα.

Στην πρώτη περίπτωση, ιδιοκτήτης γης, επιχειρηματίας και χρήστης ταυτίζονται, όπως τείνουν να συγχέονται και οι εκτελεστές της παραγωγής με τον χρήστη ο οποίος συμμετέχει στην παραγωγική διαδικασία (**Σχήμα 3** Αυτοστέγαση χαμηλά εισοδήματα) με τάση περιορισμού των καθαρών εργολαβιών.

Στην δεύτερη (**Σχήμα 4** υψηλά εισοδήματα) περίπτωση στην διαδικασία συμμετέχουν ρητά μηχανικοί και η εκτέλεση πραγματοποιείται από εργαζόμενους (Α) συνήθως με τη μορφή των εργολαβιών.

Μπορεί να σημειωθεί ότι τα **Σχήματα 3 και 4** αντιστοιχούν κατά κανόνα σε διαδικασίες παραγωγής οικιών είτε για κύρια είτε για παραθεριστική κατοικία, ενώ τα **Σχήματα 1 και 2** επιτρέπουν την περιγραφή με αυτά διαδικασίες παραγωγής και οικιών και διαμερισμάτων σε συνάρτηση πάντα με το επιτρεπτό ύψος των οικοδομών βάση του Γ.Ο.Κ.

Ως προς τα βασικά **Σχήματα** εμπορευματικής παραγωγής κατοικίας **1 και 2** μπορεί να λεχθεί ότι μια ποικιλία σχέσεων συγγενών με αυτές που αναπτύσσονται στα προηγούμενα, έχει παρατηρηθεί, περιγραφεί και εξηγηθεί, κατά την ανάπτυξη της καπιταλιστικής γεωργίας στην Αγγλία και την Ολλανδία. Πολλές από τις μορφές αυτές, που αντιστοιχούν στα σχήματα που αναλύονται εδώ, αλλά με τελεστές προσαρμοσμένους στις ιστορικές συνθήκες της γεωργίας, διατηρήθηκαν στη συνέχεια παράλληλα με τη τυπική καπιταλιστική οργάνωση του κλάδου στη γνωστή τριαδική σχέση γαιοκτήμονα - επιχειρηματία (φάρμερ) - εργάτη γης. Ως εδώ δεν υπάρχει τίποτα το ιδιαίτερο και τίποτα το παράδοξο. Η ιδιομορφία συνίσταται ακριβώς, στη

διαφοροποίηση του βασικού αυτού σχήματος, κατά τη διαδικασία της μαζικής παραγωγής στέγης στην Ελλάδα με τη διαδικασία της αντιπαρόχης, και μάλιστα, στις πόλεις με το Πολεοδομικό Συγκρότημα της Πρωτεύουσας επικεφαλής, για να επεκταθεί σταδιακά σε όλες τις πόλεις της χώρας, κατά την περίοδο που η αρχή της προσδιορίζεται στις αρχές της δεκαετίας του 1950 και το τέλος της φθάνει στα μέσα της δεκαετίας του 1980 με κριτήριο την ένταση του φαινομένου στο ΠΣΠ. Σε μια περίοδο δηλ. που οι νέες ανάγκες στέγασης πληθυσμού που εισέρεε στις πόλεις συνδυάζονταν με σημαντικές φθορές του οικιστικού πλούτου εξ αιτίας του πολέμου.

3.3.2. Η αντιπαροχή

Αυτή η διαδικασία εμπορευματικής παραγωγής κατοικίας δεν ακολούθησε το θεωρητικό σχήμα που αναπτύχθηκε προηγουμένα.

Η διαδικασία κατασκευής κατοικιών με την αντιπαροχή παρουσίασε τα εξής στοιχεία:

Η αφετηρία της βρίσκεται στις μεγάλες ανάγκες για κατοικία που οι καταστροφές του πολέμου και η αγροτική έξοδος προκαλούσαν σε συνδυασμό με την αδυναμία των πιθανών επιχειρηματικών φορέων να συγκεντρώσουν, κι ακόμα πιο δύσκολα να συσσωρεύσουν, τα αναγκαία για τη συγκρότηση μιας τυπικά καπιταλιστικής παραγωγικής διαδικασίας στέγης κεφάλαια, στην αδυναμία δανειοδοτικής στήριξης της συγκεκριμένης αγοράς και στην αδυναμία του κράτους να εντάξει την στεγαστική σε κάποια άλλη πολιτική εκτός από το γνωστό ενοικιοστάσιο. Η συγκρότηση παραγωγικών διαδικασιών μεγάλης κλίμακας που θα μπορούσε να αποτελέσει πηγή φθηνής κατοικίας και οργάνωσης των αστικών κέντρων στις συνθήκες οικονομίας της χώρας και με δεδομένη τη διασπορά και το μέγεθος της ιδιοκτησίας γης ήταν αδύνατη. Ούτε η συσσώρευση που ήταν αναγκαία για την πραγματοποίηση των επενδύσεων μπορούσε να πραγματοποιηθεί, ενώ και οι αντίστοιχες αποταμιεύσεις από την πλευρά των νοικοκυριών ήταν δυνατές σε περιορισμένη κλίμακα.

Η μικρή ιδιοκτησία γης που αποτελεί δεδομένο στοιχείο και δεν εξετάζεται στην προσέγγιση αυτή, σε συνδυασμό με τη περιορισμένη δυνατότητα συσσώρευσης και τα μεγαλύτερα κέρδη σε άλλες σφαίρες της παραγωγής οδηγεί στη μικρή και ασταθή οικοδομική επιχείρηση, που συνεπάγεται ακόμα μεγαλύτερους περιορισμούς στη συσσώρευση του κεφαλαίου που δρα στον κλάδο, την υπεραξιοποίηση του χώρου και

επομένως, τη σχετικά χαμηλή τιμή του αποτελέσματος της παραγωγής, πράγμα που ευνοήθηκε από τη δημοσιονομική ανοχή του κράτους κατά τη μεταβίβαση του αποτελέσματος της παραγωγής.

Αυτό που χρειάζεται τώρα για την κατανόηση των στοιχείων της αντιπαροχής, είναι η συστηματοποίησή τους στο ευρύτερο πλαίσιο που τα προσδιορίζει, το οποίο συντάσσεται από την κίνηση πληθυσμού, από τη λοιπή χώρα προς τα μητροπολιτικά κέντρα (Αθήνα και Θεσσαλονίκη) στην αρχή και σε όλες τις πόλεις της χώρας, σε δεύτερη φάση. Πρέπει, όμως, να τονισθεί ότι η κίνηση αυτή του πληθυσμού αποτελεί, ως προς το ζήτημα που διερευνάται εδώ, εξωγενή παράγοντα¹³⁾. Παράλληλα η κίνηση αυτή της αντιπαροχής που διαμορφώνεται από τη συγκρότηση και κίνηση (συσσώρευση) κεφαλαίου που δρα στον τομέα αυτό της παραγωγής, αλλά και στην παραγωγή εν γένει, συνδέεται και με τους πολιτικούς και βίαιους μηχανισμούς αποδιάρθρωσης της υπαίθρου, της συγκέντρωσης πληθυσμού στην πόλη και της σταδιακής ένταξης στην αγορά εργασία είτε άμεσα είτε έμμεσα μέσω μετανάστευσης στις χώρες της Ευρώπης που σήμερα αποτελούν και τους εταίρους μας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Η διαδικασία αυτή από τη μια δημιουργούσε προϋποθέσεις ζήτησης στέγης και από την άλλη τροφοδοτούσε την αγορά εργασίας του κλάδου με ανειδίκευτους εργάτες που όμως, καθώς στην πλειοψηφία τους ήταν πρώην αγρότες, μπορούσαν με σχετική άνεση να χειρίζονται τα βασικά εργαλεία των κατασκευών της εποχής.

Μικρή ιδιοκτησία γης και μικρή κατασκευαστική επιχείρηση, σε αντιστοιχία, αποτελούν τους δυο όρους του ζητήματος

Ενώ, ο πρώτος όρος θεωρείται δεδομένος, ο δεύτερος δεν μπορεί να αποτελέσει παράγοντα δράσης στην παραγωγική διαδικασία κατοικίας, για λόγους που ανάγονται τόσο στη συγκρότησή του, όσο και στη δυνατότητα υπέρβασης της ιδιοκτησίας γης με κλασικούς τρόπους. Εδώ καθοριστική είναι η σταθερή μικρή ιδιοκτησία της γης, όπως αυτή διαμορφώνεται ιστορικά, ως συντακτικό στοιχείο συγκρότησης της νεοελληνικής κοινωνίας και όπως αυτή αναπαράγεται συνεχώς, παρουσιάζοντας μια αξιοπρόσεκτη σταθερότητα για λόγους οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς. Η σταθερότητα αυτή, μάλιστα, οδηγεί συνήθως σε καταστάσεις, κατά τις οποίες οι εξωτερικεύσεις της ιδιοκτησίας της γης, κατά κανόνα, γίνονται έτσι ώστε στη συγκεκριμένη γη να αποδίδεται τιμή που αντιστοιχεί στη μελλοντική (νέα) χρήση με αποτέλεσμα, την πραγματοποίηση

σημαντικού κέρδους από τους ιδιοκτήτες γης. Επίσης, καθοριστική είναι η πολλαπλά διαπιστωμένη αδυναμία συγκρότησης τυπικών καπιταλιστικών παραγωγικών διαδικασιών και κατά συνέπεια συσσώρευσης, εντός των ορίων του ελληνικού κράτους, στα πλαίσια μιας ιστορικά και συστηματικά διαμορφωμένης ιεραρχίας των τμημάτων του ελληνικού κεφαλαίου. Στην ιεραρχία αυτή το κεφάλαιο που δρα στη γη βρίσκεται στη πιο χαμηλή βαθμίδα της κλίμακας¹⁴⁾.

Στη συγκεκριμένη κατάσταση που διαμορφώνουν η προσφυγική κρίση του 1922, την οποία ακολουθεί η θεσμική ρύθμιση των προϋποθέσεων της αντιπαροχής¹⁵⁾, ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος και οι μετακινήσεις πληθυσμού που προκάλεσε ο εμφύλιος πόλεμος¹⁶⁾, και της ταυτόχρονα παρατηρούμενης αναπτυξιακής εκκίνησης της ελληνικής οικονομίας αλλά με συστηματικά αδύνατα κεφάλαια να προχωρήσουν σε διαδικασίες συσσώρευσης και στη διαμόρφωση των αναγκαίων για την αναπαραγωγή τους όρους, αλλά και κάτω από την πίεση που δημιουργεί η όλο και αυξανόμενη ζήτηση στέγης κυρίως στην Αθήνα συγκροτείται η παραγωγή στέγης με τη διαδικασία της αντιπαροχής ως γενικευμένο φαινόμενο.

Οι σχέσεις μεταξύ των τελεστών της διαδικασίας παραγωγής στέγης παίρνουν την εξής μορφή:

- α. Μεταξύ ιδιοκτήτη γης (I) και οργανωτή της παραγωγής (E), γίνεται μια ιδιωτική συμφωνία η οποία και περιγράφεται αναλυτικά στο λεγόμενο ιδιωτικό ή τη συγγραφή υποχρεώσεων. Σύμφωνα με αυτή, ο πρώτος (I) παραχωρεί άτυπα το οικόπεδό του στον δεύτερο (E) για να οργανώσει αυτός επί του οικοπέδου μια παραγωγική διαδικασία, αποτέλεσμα της οποίας είναι μονάδες κατοικίας (διαμερίσματα π.χ.). Το αποτέλεσμα της παραγωγής διανέμεται κατά τέτοιο τρόπο, ώστε ο (I) να πάρει ένα προσυμφωνημένο ποσοστό του αποτελέσματος της παραγωγής (κτιρίου), ενώ το υπόλοιπο διατίθεται στην αγορά. Στη σχέση αυτή οι ιδιοκτήτες γης μπορεί να είναι και περισσότεροι οπότε, πρακτικά συνενώνονται τα οικόπεδα του καθένα ή τα αντίστοιχα ποσοστά ιδιοκτησίας, παράλληλα και με τον τρόπο αυτό η δυνατότητα να διευθετηθούν οι εθιμικά «εξ' αδιαιρέτου» σχέσεις μεταβίβασης της περιουσίας που έχει κληρονομηθεί από ανιόντες υπό την προϋπόθεση σχετικές συμφωνίες. Με τον τρόπο αυτό, ο (E) δεν αντιμετωπίζει το

ζήτημα της αγοράς γης, παρά έμμεσα, δηλαδή, βρίσκει τρόπο να αρχίσει την παραγωγική διαδικασία υπερνικώντας και παρακάμπτοντας, την ιδιοκτησία της γης. Η σχέση αυτή παρά τη νέα μορφή με την οποία εμφανίζεται, στην ουσία παραπέμπει σε γνωστές σχέσεις των αρχών της καπιταλιστικής ανάπτυξης της γεωργίας. Πρόκειται για μια εφάπαξ κολληγία, για μια κολληγική σχέση, στην οποία, η γαιοπρόσοδος κεφαλοποιείται και καταβάλλεται εφάπαξ. Ο χαρακτηρισμός της σχέσης αυτής ως εφάπαξ κολληγίας επιλέγεται λόγω, των εθιμικών στοιχείων (διαπραγματεύσεις, άτυπες συμφωνίες, συγγραφή υποχρεώσεων, κλπ.), που την χαρακτηρίζουν, αντί του όρου της «διανομής της σοδειάς», ο οποίος αναπτύχθηκε, σε διαφορετικό θεωρητικό πλαίσιο, για να ερμηνεύσει εκσυγχρονιστικές διαδικασίες στην καπιταλιστική γεωργία και στηρίζεται στην παραδοχή αυστηρά εξορθολογισμένων συμπεριφορών όλων όσων συμμετέχουν στις συγκεκριμένες διαδικασίες.

- β. Μεταξύ οργανωτή (E) και εκτελεστών (A) οι σχέσεις μπορούν να πάρουν περισσότερες μορφές, που χαρακτηρίζονται από την κλασική αμοιβή με ωρομίσθιο ή ημερομίσθιο ως την αμοιβή κατ' ανάθεση. Εδώ μπορεί να αποτελέσουν αντικείμενο διαπραγμάτευσης, το κόστος υλικών και του αναγκαίου εξοπλισμού που μπορεί να τον φέρει ή η μία ή η άλλη πλευρά. Στη δεύτερη περίπτωση οι εκτελεστές (A) μπορεί να συγκροτήσουν αλυσίδες τέτοιων σχέσεων, αναθέτοντας με τη σειρά τους, μέρος του έργου που έχουν αναλάβει. Αυτή η δεύτερη μορφή, το σύστημα ανάθεσης δηλαδή, ή η εργολαβία και οι υπεργολαβίες, είναι η κυρίαρχη μορφή εκτέλεσης και αμοιβής στο σύστημα της αντιπαροχής. Κι αυτή, με τη σειρά της, περιορίζει το αναγκαίο για την συγκρότηση της παραγωγικής διαδικασίας κεφάλαιο, καθώς η εργασία ουσιαστικά αμειβεται με μέρος του κέρδους το οποίο απλώς προκαταβάλλεται.

Έτσι η αντιπαροχή, ως νέα μορφή παραγωγής στέγης, εμφανίζεται ως αναγκαιότητα η οποία επιβάλλεται από την αδυναμία του κεφαλαίου να προχωρήσει με κλασικό τρόπο στην οργάνωση της παραγωγής και από τις πιέσεις (ανάγκες) για στέγη, στηρίζεται στην οργάνωση της παραγωγής πάνω σε δύο γνωστές ιστορικά σχέσεις από την εποχή του πρώιμου καπιταλισμού. Η μεν πρώτη, η εφάπαξ κολληγία ή το σύστημα διανομής της σοδειάς αποτελεί τροποποιημένη αναβίωση σχέσεων που προηγούμενα κυριαρχούσαν στη γεωργία, η δε δεύτερη, το σύστημα ανάθεσης ή εργολαβίας και υπεργολαβίας, αποτελεί επιβίωση πάλι γνωστων σχέσεων από περισσότερες σφαίρες

παραγωγής. Οι ίδιες σχέσεις είναι ακόμα γνωστές και από την ιστορία και είναι χαρακτηριστικοί ενδιάμεσοι ή υβριδικοί τύποι που αναδύονται σε περιόδους που το κεφάλαιο για συγκεκριμένους και κατά κανόνα διαφορετικούς λόγους δεν μπορεί να επιβάλει τις ουσιαστικές και χαρακτηριστικές γι' αυτό κοινωνικές σχέσεις παραγωγής.

Έτσι, η αντιπαροχή μπορεί να ερμηνευθεί, με τη βοήθεια γνωστών από προηγούμενες περιόδους και από άλλες σφαίρες της παραγωγής σχέσεων, και να χάσει κάθε μυθικό στοιχείο που την περιβάλλει.

Το **Σχήμα 5** αποδίδει την παραγωγή στέγης με τη διαδικασία της αντιπαροχής.

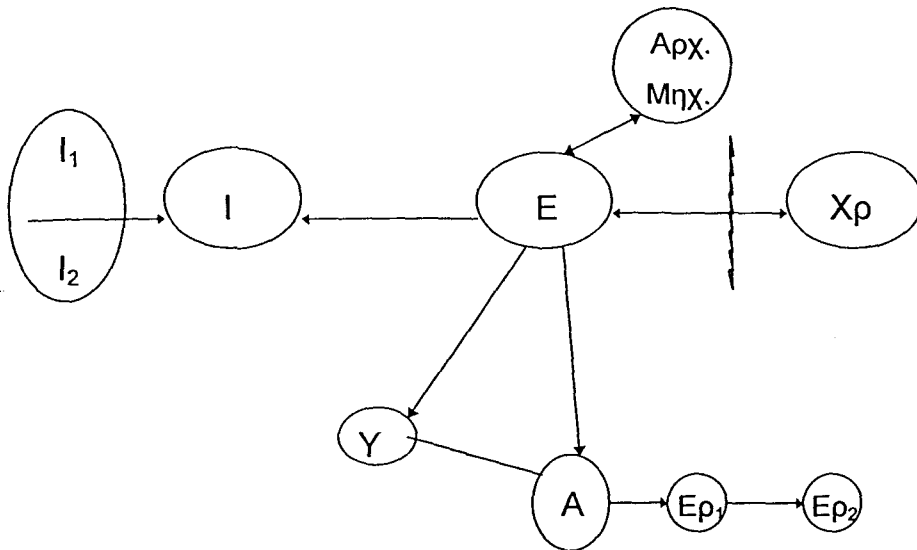
Το σχήμα αυτό, όπως και προηγούμενα τονίζεται διαφέρει από τα βασικά σχήματα καθώς η σχέση μεταξύ (I) ιδιοκτήτη (των) και επιχειρηματία (E) αποτελεί ένα διπλό σύμπλεγμα της παραχώρησης δικαιώματος οικοδόμησης (I→E) επί του οικοπέδου στην αρχή της διαδικασίας (χρόνος t_0) και την αντιπαραχώρηση μέρους του έτοιμου προϊόντος (I→E) στο τέλος της διαδικασίας (t_1). Τη θέση των οικονομικών ροών στις οποίες αντιστοιχούν πραγματικές ροές την καταλαμβάνει στην αρχή της διαδικασίας ένα δικαίωμα το οποίο παραχωρείται με ιδιωτικό συμφωνητικό και η «θεσμική» κατοχύρωση με το ίδιο συμφωνητικό της παραχώρησης μέρους του προϊόντος που προκύπτει κατά την διαδικασία ως δομημένος χώρος (των διαμερισμάτων) και του ποσοστού του οικοπέδου που αντιστοιχεί στα διαμερίσματα αυτά (επί τοις χιλίοις) στους αρχικούς ιδιοκτήτες του οικοπέδου. Με συμβολαιογραφικές ρυθμίσεις συνήθως κατά το πέρας της διαδικασίας γίνονται και οι αναγκαίες μεταβιβάσεις και κατοχυρώνεται η ιδιοκτησία της κάθε πλευράς. Σε περιπτώσεις προσυμφώνων με τρίτους που αντιστοιχούν σε πωλήσεις κατά τη διάρκεια της ανέγερσης συμμετέχουν και τα δύο μέρη «οικοπεδούχοι» και «εργολάβος» στην διαδικασία πωλήσεως του προϊόντος στον «αγοραστή».

Η αναγκαία για την πραγματοποίηση της διαδικασίας ροή χρημάτων εξασφαλίζεται από τις πωλήσεις με ειδικές συμφωνίες που κατά κανόνα συναρτούν τις πληρωμές με συγκεκριμένες φάσεις της κατασκευαστικής διαδικασίας. Με το σύστημα αυτό οι αγοραστές χρηματοδοτούν σταδιακά την κατασκευή. Η όλη διαδικασία κινδυνεύει όταν το προϊόν δεν διατίθεται σε εύλογο χρονικό διάστημα καθώς οι καθυστερήσεις απωθούν πιθανούς αγοραστές και αυξάνουν το κόστος κατασκευής. Στον κίνδυνο αυτό βρίσκονται

εκτεθειμένοι όλοι όσοι μπήκαν στο παιχνίδι σε προηγούμενη φάση ο επιχειρηματίας, ο οικοπεδούχος και οι πρώτοι αγοραστές

Το δημόσιο κατά τη διαδικασία αυτή εκτός από τους διάφορους φόρους που εισπράττει κατά την αγορά των υλικών φορολογεί το προϊόν στην τελική μεταβίβαση, οπότε και δικαίως αγανακτεί ο κ. Σοφούλης, έστω και καθυστερημένα, αλλά το σύστημα δουλεύει παρέχοντας φθηνή στέγη.

Σχήμα 5. Η παραγωγή στέγης με τη διαδικασία της αντιπαροχής.

- I: Ιδιοκτήτης μπορεί να προκύπτει από τη συνένωση δύο και περισσότερων ιδιοκτησιών I_x , καταλείγουν και αποδέκτες του προϊόντος χ_p
- E: Οργανωτής παραγωγής και διαχειριστής κεφαλαίου
- Αρχ. Μηχ.: Αρχιτέκτονες και Μηχανικοί που εμπλέκονται στην παραγωγή είτε θεσμικά είτε λειτουργικά
- χ_p : Χρήστες είτε αγοραστές είτε πρώην ιδιοκτήτες
- Υ: Υλικά μηχανήματα
- A: Εργάτες
- Ερ: Εργολάβοι
- Ερ_χ: Υπεργολάβοι

3.4. Δυναμισμός, Προϋποθέσεις, Όρια

Το βασικό σχήμα που αναπτύχθηκε προηγουμένα, μπορεί τώρα να διερευνηθεί, ως προς τη δυναμική του, με την έννοια της ικανότητάς του να επιτρέπει την ερμηνεία περισσοτέρων, ίσως και όλων των τύπων παραγωγής στέγης, ως προς τις προϋποθέσεις που χαρακτηρίζουν τη λειτουργία του και προσδιορίζουν την ανάπτυξή του, και ως προς τα όρια τα οποία με τη σειρά τους περιορίζουν τη διαδικασία παραγωγής κατοικίας με το συγκεκριμένο τρόπο.

Στην πρώτη περίπτωση, οι συμπτώσεις ή οι διαχωρισμοί, συνολικά και μερικά, των τελεστών από τη μία και η ποικιλία των σχέσεων μεταξύ τους κατά περίπτωση, περιγράφουν κάθε δυνατό τύπο παραγωγής κατοικίας. Παράλληλα, η θεώρηση της σχέσης της παραγωγικής διαδικασίας με το ισχύον θεσμικό πλαίσιο (σχεδιασμός, κατασκευή), δηλαδή, η διεξαγωγή εντός ή εκτός των ορίων που αυτό προδιαγράφει και οι αποκλίσεις του προτεινόμενου έργου (σχέδιο) από τη μορφή που το έργο συγκεκριμένα προσλαμβάνει, επιτρέπει την ενσωμάτωση στα συγκεκριμένα σχήματα κάθε στοιχείου αυθαιρεσίας.

το σχήμα αυτό μπορεί, λοιπόν, να ερμηνεύσει την παραγωγή στέγης που πραγματοποιείται με το γενικό σύστημα της αντιπαροχής, με την αυτοστέγαση που γίνεται με αυτεπιστασία ή με το σύστημα ανάθεσης (η διαφορά βρίσκεται στην επίβλεψη και στον αριθμό των κρίκων της αλυσίδας υπεργολαβιών), καθώς και την οργανωμένη, συνήθως σε προάστια, δόμηση όπου, ο επιχειρηματίας έχει προαγοράσει τη γη και κτίζει περιορίζοντας κατά το δυνατό τις εργολαβίες - υπεργολαβίες ανάλογα με τα κεφάλαια που διαθέτει και ανάλογα με την κατασκευαστική φάση.

Η επιλογή του ενός τύπου κατασκευής ή του άλλου, εξαρτάται από τις κοινωνικές σχέσεις (ιδιοκτησία γης) και την αντοχή τους, από τις απαιτούμενες δεξιότητες για την εκτέλεση του έργου και την κατάσταση στη συγκεκριμένη αγορά εργασίας και τέλος, από τον οικονομικό δυναμισμό του κυρίου της οικοδομής, δηλαδή από τα κεφάλαια που διαθέτει ή διαχειρίζεται αλλά και από το κατά πόσο, στο δεδομένο οικονομικό περιβάλλον, αυτός προτίθεται να τα δεσμεύσει σ' ένα έργο για συγκεκριμένο χρόνο.

Η διαδικασία προφανώς ολοκληρώνεται διαφορετικά για κάθε έναν από τους τελεστές της. Ο ιδιοκτήτης γης εξασφαλίζει στέγη, συνήθως γι' αυτόν και για τους κατιόντες, μπορεί και για τους ανιόντες του, ανάλογα με το ποσοστό αντιπαροχής. Περιορίζει την κατ' έκταση ιδιοκτησία του, μετασχηματίζοντάς την καθ' ύψος και ταυτόχρονα

«εκσυγχρονίζει» το κτίριο. Ακόμα μπορεί ενοικιάζοντας μέρος του νέου κτιρίου, να αποκτήσει συνεχή εισοδήματα.

Ο οργανωτής της παραγωγής, πραγματοποιεί ένα κέρδος που περιορίζεται τελικά από τη γαιοπρόσοδο, που είναι αναγκαία για την υπερνίκηση της ιδιοκτησίας της γης - αυτό που αντλεί ο προηγούμενος τελεστής από τη στιγμή που ολοκληρώνεται η διαδικασία με τη διάθεση του προϊόντος. Το κέρδος περιορίζεται ακόμα από το χρόνο πραγματοποίησης του έργου και διάθεσης του αποτελέσματος, δηλαδή από το χρόνο ανακύκλωσης του κεφαλαίου, από τον τρόπο αμοιβής των συντελεστών του έργου και από τις μορφές χρηματοδότησης (ίδια κεφάλαια, οικονομικός δανεισμός δηλ, πιστώσεις από εμπόρους υλικών, αποθέματα υλικών σε περιόδους πληθωρισμού, σταδιακή χρηματοδότηση μέσω πωλήσεων κλπ.). Φαίνεται καθαρά η συνάρτηση του κέρδους από τον περιορισμό του διαστήματος του τεχνικά αναγκαίου χρόνου κατασκευής, από τον οικονομικό χρόνο του εγχειρήματος. Στη συνέχεια ο οργανωτής, επαναλαμβάνει την ίδια διαδικασία ή και περισσότερες παράλληλα σε άλλο σημείο.

Οι εκτελεστές, τέλος, της παραγωγής, τόσο του διοικητικού - θεσμικού τμήματός της (μηχανικοί κλπ.), όσο και του πρακτικού τεχνικού μέρους, αφού εισπράξουν την αμοιβή τους, επανεντάσσονται στην ίδια ή σε αντίστοιχη παραγωγική διαδικασία, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι κατά την επανένταξη αυτή η θέση τους και ο τρόπος αμοιβής τους, που εξαρτάται από τις σχέσεις που αυτοί συντάσσουν με τον οργανωτή της παραγωγής, διατηρεί την ίδια μορφή. Αυτά τα στοιχεία μπορούν να αλλάζουν προς κάθε κατεύθυνση. Μπορούν έτσι να γίνονται οι εργαζόμενοι οργανωτές (E) ή να παραμένουν μισθωτοί, εργολάβοι, ή υπεργολάβοι, να εξοπλίζονται με μηχανήματα τα οποία άλλοτε, ανάλογα με τις σχέσεις των εργαζόμενων εκτελεστών με τους (E) και (I), χρησιμοποιούνται στη συγκεκριμένη παραγωγική διαδικασία κι άλλοτε αργούν, και να περιορίζουν την πιθανή καθυστέρηση των πληρωμών προς αυτούς - δηλαδή, τη συμμετοχή τους αναγκαστικά στη χρηματοδότηση του έργου - αναλαμβάνοντας ταυτόχρονα περισσότερες κατασκευαστικές διαδικασίες με αποτέλεσμα, συνήθως, τη δημιουργία καθυστερήσεων σε όλες.

Όλα όσα προηγούμενα αναφέρονται, προσδιορίζουν, ως προϋποθέσεις της αντιπαροχής τη διαδικασία αυτή στις οποίες θα πρέπει να τονισθεί ο ιδιαίτερος, ίσως καθοριστικός, ρόλος που παίζει η διάθεση του αποτελέσματος της παραγωγής. Αυτή, όπως προηγούμενα αναφέρθηκε, εξασφαλίζεται από την κίνηση πληθυσμού προς τις πόλεις κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να εξασφαλίζεται η χρηματοδότηση της αγοράς (εύποροι

κάτοικοι της υπαίθρου, εύποροι από επαρχιακές πόλεις, μετανάστες που τοποθετούν τα χρήματά τους, κάτοικοι της υπαίθρου που εκποιοούν τμήματα της περιουσίας τους σε γη ή αγροτικά ακίνητα, κλπ.) και στη συνέχεια από μετακινήσεις κατοίκων μέσα στις πόλεις από παραδοσιακές περιοχές κατοικίας του κέντρου σε περιοχές κατοικίας στα προάστια σε κτήρια αντίστοιχης μορφής και ύψους.

Στις προϋποθέσεις αυτές, προστίθενται και τα όρια της διαδικασίας, οι φραγμοί της, άλλοι από τους οποίους είναι συστηματικοί και άλλοι συγκυριακοί.

Η γαιοπρόσδοος, η κατάσταση της αγοράς, η συνεχής μετακίνηση στο χώρο της οικοδομής, η θέση του συγκεκριμένου κεφαλαίου στην ιεραρχία των κεφαλαίων, η φορολογική (ταμειακή) ευαισθησία του, η αντικυκλική ευαισθησία στα πλαίσια της οικονομικής πολιτικής της οικοδομικής δραστηριότητας, περιορίζουν σημαντικά τις δυνατότητες ωρίμανσης του συγκεκριμένου κεφαλαίου, που θα σήμαινε συσσώρευση αφενός και αποπροσωποποίηση, μέσω συγκεκριμένων νομικών μορφών, αφετέρου.

Έτσι, συμβαίνουν περισσότερα πράγματα ταυτόχρονα. Η μορφή της επιχείρησης παραμένει προσωπική και αναφέρεται σε μια διαδικασία, η επέκτασή της γίνεται σε έκταση «μια, δυο, ..., πολλές οικοδομές» και ο εξοπλισμός, το σταθερό κεφάλαιο, αποτελεί αντικείμενο ενοικίασης από ειδικούς επιχειρηματίες, τους ενοικιαστές μηχανημάτων, οι οποίοι προκύπτουν από ένα νέο συγκεκριμένο καταμερισμό ανάμεσα στα κεφάλαια που δρουν στον κλάδο. Τέλος, η διαδικασία έχει την τάση να χρησιμοποιεί όσο περισσότερη εργατική δύναμη γίνεται (μεταβλητό κεφάλαιο), για να μειώσει τον περιορισμό κέρδους, που η απόλυση της γαιοπρόσδοου προκαλεί. Η τάση αυτή, συμπλέει με την προσφορά εργασίας, που με την ανειδίκευτη μορφή της καθ' όλη τη διάρκεια της έξαρσης της αντιπαροχής προσέφερε η μετακίνηση αγροτικών πληθυσμών στα αστικά κέντρα, με συνέπεια φυσικά την αποπτώχευση σε δεξιότητες, ενός από τα παραδοσιακά τεχνικά επαγγέλματα, του επαγγέλματος του κτίστη - μάστορα. Κι αυτό, όμως, παραπέμπει σε γνωστές διαδικασίες προλεταριοποίησης των τεχνητών στη βιομηχανία και δεν αποτελεί τίποτα το καινούργιο.

Όπως είναι προφανές, τόσο το αρχικό αυτό σχήμα, όσο και τα μερικά σχήματα που προκύπτουν απ' αυτό, μπορούν να συμπληρωθούν με παράλληλα σχήματα χρηματοδότησης. Στο βαθμό που ο τομέας αυτός λανθάνει, σήμερα η επέκταση του

κατά τη μεταπολεμική περίοδο, (ιδιωτικός χώρος) και στην προοδευτική εξαθλίωση, παρά τις σχετικά ψηλές τιμές των οικοπέδων, του δημόσιου αστικού περιβάλλοντος (δημόσιος χώρος)¹⁷).

Ως προς τα όρια της αντιπαροχής μπορεί, τέλος, να διαπιστωθεί ότι, σε ότι αφορά το Λεκανοπέδιο, ο κορεσμός του, με κριτήριο τις υψηλές πυκνότητες και την κυκλοφοριακή δυσλειτουργία που προκύπτει από τη σχέση κατοίκων μέσω μεταφοράς και αντιστοίχων υποδομών, περιορίζουν σημαντικά τη γενική ισχύ της διαδικασίας. Οι προοπτικές της εμφανίζονται όμως, δυναμικές σε ειδικές αγορές που διαμορφώνονται, ως συνέπεια ακριβώς του κορεσμού του Λεκανοπεδίου και της υποβάθμισης του περιβάλλοντος (προαστιακή κατοικία και ψηλά εισοδήματα, παραθεριστική κατοικία, πιθανές οργανωμένες αναπτύξεις μεγάλης κλίμακας).

Όμως η αντιπαροχή ανθεί στις λοιπές επαρχιακές πόλεις στις οποίες η οικιστική ανάπτυξη ακολουθεί τις εξελίξεις των μητροπολιτικών κέντρων, με μία φάση υστέρησης και επεκτείνεται στον αγροτικό χώρο, εκεί όπου η κατασκευαστική δραστηριότητα οδηγεί σε αλλαγή των χρήσεων γης (π.χ. οργανωμένη παραθεριστική κατοικία).

3.5. Συμπεράσματα

Μπορούν τώρα να επανατοποθετηθούν τα όρια και οι όροι της αντιπαροχής. Αυτά διαμορφώνονται από τη συνισταμένη της μικρής ιδιοκτησίας της γης, της μικρής επιχείρησης που προκύπτει ως συνέπεια της προηγούμενης σχέσης και της αδυναμίας συγκρότησης και συσσώρευσης του κεφαλαίου που δρα στη γη, του έγγειου κεφαλαίου, σε ώριμες και σταθερές μορφές καθώς και της δυνατότητας επέκτασης των πόλεων, πράγμα που ουσιαστικά σημαίνει νέο πληθυσμό και νέες εκτάσεις ή αλλαγή του οικιστικού προτύπου.

Με τη θεώρηση αυτή, επιτυγχάνεται αφενός η ερμηνεία του φαινομένου της αντιπαροχής, με τη βοήθεια συγκεκριμένων και γνωστών ιστορικών μορφών, κι έτσι η όλη διαδικασία αποκτά ιστορικό χαρακτήρα, αφετέρου, η επιχειρησιακή χρησιμότητα της προσέγγισης τεκμηριώνεται με τη δυνατότητα που παρέχει στο να συγκροτηθεί ένας προς διερεύνηση «πληθυσμός» που ανταποκρίνεται στους στόχους και τις ανάγκες μιας πιθανής, υπό την οπτική αυτή, εμπειρικής προσέγγισης της αντιπαροχής και ιδιαίτερα των επιχειρηματικών φορέων της και του τρόπου δράσης τους.

Παραμένει να τεθεί μόνο ένα ακόμα σημαντικό θέμα για να ολοκληρωθεί ο προβληματισμός της παραγωγής κατοικίας. Πρόκειται για τη διερεύνηση της υποταγής της συγκεκριμένης διαδικασίας παραγωγής στέγης (κατοικίας) στους εν γένει νόμους κίνησης του κεφαλαίου στη χώρα μας.

Είναι προφανές ότι οι κοινωνικές σχέσεις υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο στον τομέα της παραγωγής στέγης χαρακτηρίζονται από το τυπικό τους στοιχείο και ότι δεν κυριαρχεί σ' αυτές η πραγματική υπαγωγή¹⁸⁾.

Το γεγονός αυτό εξηγείται από τον σχετικό με τη γαιοπρόσοδο προβληματισμό αλλά και την αδυναμία του κεφαλαίου στο σύνολό του να συγκροτηθεί σε τέτοια μορφή ώστε να επιβάλλει στο σύνολο της οικονομίας πρόσφορες για την αξιοποίησή του σχέσεις. Αδυναμία του κεφαλαίου, ιδιοκτησία της γης και γαιοπρόσοδος και επικαιρότητα με την οποία τίθεται το στεγαστικό ζήτημα είτε ως ανάγκη στέγασης είτε ως διέξοδος τοποθέτησης χρωμάτων διαμορφώνουν το πλαίσιο στο οποίο ανασυγκροτούνται με τη δεδομένη μορφή οι συγκεκριμένες υβριδικές σχέσεις¹⁹⁾ που προσδίδουν στο ζήτημα της παραγωγής κατοικίας καθιστώντας το δύσκολο να προσληφθεί στο επίπεδο της προσέγγισής του με «καθαρούς τύπους», ενώ η ιστορική πρόσληψή του το καθιστά απόλυτα απλό και ευκρινές τόσο στη γενική του μορφή όσο και στη μορφή της αντιπαροχής.

Στην ίδια λογική θα μπορούσε να διερευνηθεί και η σύνδεση της διαδικασίας παραγωγής κατοικίας με τους κλάδους με τους οποίους αυτή διαπλέκεται. Το ερώτημα ξεπερνάει τη συγκεκριμένη εργασία, αλλά παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Μπορεί, πάντως, εδώ να τονισθεί η συγκέντρωση της στρατηγικής βιομηχανίας, οικοδομικών υλικών (τσιμέντο, σίδερα οικοδομών, κ.λ.π) και η τιμολογιακή πολιτική των κλάδων αυτών, η παραγωγή των σχετικών με την οικοδομή μηχανημάτων και εξοπλισμού και η σημασία της στέγης, ως στοιχείου αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης και, ως πηγής εισοδημάτων.

Η κατοικία ως πηγή φορολογικών εσόδων και ταμειακών εσόδων μέσα από τις μονιμοποιήσεις διαφόρων τύπων αυθαιρέτων αποτελεί μια πρόσθετη όψη του ζητήματος που αποκτά όλο και μεγαλύτερο ενδιαφέρον τόσο για το δημόσιο ταμείο όσο και για τους ιδιοκτήτες.

Πάντως, ο συνδυασμός των στοιχείων αυτών, καθώς και η ευκολία εισόδου και εξόδου στη συγκεκριμένη σφαίρα παραγωγής, λόγω της συγκρότησης, αλλά και του χρόνου

παραγωγής και ανακύκλωσης του κεφαλαίου, αποτελούν δείκτες της αδυναμίας και αστάθειας και εξάρτησης του έγγειου κεφαλαίου, ανεξάρτητα από το μέγεθός του.

3.6. Σημειώσεις

- 1) Πρβλ. Δεμαθάς (1993 β)
- 2) Πρόκειται για την εργασία της Σ. Αντωνοπούλου (1991) και των Βελέντζας κ.αλ.. (1993).
- 3) Η συνεργασία του συγγραφέα στα πλαίσια της συγκεκριμένης ερευνητικής ομάδας ενώ ήταν γι' αυτόν ιδιαίτερα καρποφόρα σε διμερές επίπεδο. Ίσως αποτελεί την μοναδική σημαντική ερευνητική προσπάθεια μέχρι σήμερα στην οποία ο συγγραφέας έλαβε μέρος και από την οποία ο συγγραφέας αποχώρησε χωρίς συναισθήματα ιδιαίτερης ικανοποίησης. Δεν είναι εδώ ο τόπος να αναζητηθούν οι λόγοι αυτής της αποτυχίας σε επίπεδο συνεργασίας και κοινής επιστημονικής παραγωγής, όμως, ο συγγραφέας αν και αναγνωρίζει το χρέος του στην ερευνητική ομάδα συνολικά, προτιμά να μην σχολιάσει τις σχετικές με το αντικείμενο της εργασίας αυτής δημοσιεύσεις είτε πρόκειται για συλλογικές δημοσιεύσεις είτε για δημοσιεύσεις μελών της ομάδας. Σε σχέση με την εργασία αυτή πάντως δεν δημιουργείται πρόβλημα μια και οι προσεγγίσεις της ομάδας αυτής κινούνται σε διαφορετικό μεθοδολογικό επίπεδο από την εργασία αυτή καθώς προσεγγίζουν το αντικείμενό τους εμπειρικά με τη βοήθεια ερωτηματολογίου τα οποία στη συνέχεια επεξεργάζονται.
- 4) Πρβλ. Σοφούλης (1980).
- 5) Πρβλ. Καφαντάρης (1981)
- 6) Πρβλ. Εμμανουήλ (1980).
- 7) Πρβλ. Δεμαθάς - Κούρτης (1977) όπου το δεύτερο μέρος του κειμένου παρουσιάζεται αναλυτικά η νομολογία των νομιμοποιήσεων αυθαιρέτων από τις αρχές του Νεοελληνικού Κράτους μέχρι την περίοδο που γράφτηκε το άρθρο.
- 8) Πρβλ. Αντωνοπούλου (1988 α, β).
- 9) Πρβλ. Αντωνοπούλου (1991).
- 10) Πρβλ. Βελέντζας κ.ά. (1993) σελ. 142.
- 11) Πρβλ. τον προβληματισμό περί τυπικής και πραγματικής υπαγωγής της Εργασίας στο Κεφάλαιο του Μαρξ (1974) και το αντίστοιχο σκεπτικό του Godelier (1987) όπου η υπαγωγή της Εργασίας πραγματοποιείται στις "κοινωνικές σχέσεις παραγωγής". Σ' αυτή την διαδικασία είτε μετάβασης είτε αντιμετώπισης ειδικών ιστορικών μορφών αναπτύσσονται και οι λεγόμενες υβριδικές ή ασταθείς μορφές κοινωνικών σχέσεων.
- 12) Σκεπάρνια, μυστριά, φτυάρια, πηλοφόρια, ντενεκέδες, μετασχηματισμένους σε ανυψωτικές μηχανές παλιούς κινητήρες φορτηγών αυτοκινήτων κ.λ.π.
- 13) Πρβλ. σχετικά με τις εξελίξεις στην δημογραφία Kontzamanis (1987)

- 14) Πρβλ. Σβορώνος (1978), Ψυρούκης (1973) και Serafetinidis κ.ά. (1981)
- 15) Πρβλ. Καφαντάρης (1981)
- 16) Kontzamanis οπ.παρ.
- 17) Δεμαθάς (1986)
- 18) Μαρξ (1983) σελ. 100-103 ή σελ. 469 κ.ακ. αρχικό κείμενο.
- 19) Godelier (1987) σελ. 34.

4. Η Οικονομική Λειτουργία του Ορεινού Χώρου

4.1. Εισαγωγή

4.1.1. Το αντικείμενο

Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρείται η διερεύνηση της οικονομικής λειτουργίας (των δεδομένων, της κατάστασης, και των σχέσεων) και της δυναμικής του ορεινού χώρου. Η προσέγγιση στηρίζεται σε λεπτομερή διερεύνηση της Β. Πίνδου και περιλαμβάνει το σύνολο της ανάλυσης των οικονομικών δεδομένων με στόχο την ενσωμάτωση της παραγωγικής διάστασης σε μια διεπιστημονική προσέγγιση στόχος της οποίας ήταν η οικολογική και χωροταξική αντιμετώπιση της Β. Πίνδου στο πλαίσιο μιας ευρύτερης αναπτυξιακής προοπτικής¹⁾. Η προσέγγιση αυτή, όπως είναι προφανές, μπορεί εύκολα να γενικευτεί στο το σύνολο του ορεινού χώρου της χώρας.

Η προσέγγιση των οικονομικών δεδομένων και σχέσεων εγείρει ορισμένα βασικά ζητήματα, τα οποία ουσιαστικά συνίστανται στο διεπιστημονικό χαρακτήρα της προσέγγισης, πράγμα που και το ίδιο το αντικείμενο προκαλεί. Ο διεπιστημονικός, όμως, αυτός χαρακτήρας προσέγγισης παραπέμπει άμεσα στο ζήτημα του τρόπου με τον οποίο κάθε επιμέρους επιστημονική πειθαρχία κατανοεί το αντικείμενό της, αλλά και των απαιτήσεων και των προσδοκιών που οι εκπρόσωποι των άλλων πειθαρχιών πλην των οικονομολόγων, που εκπροσωπούνται στην ομάδα διερεύνησης του αντικειμένου, εγείρουν και τρέφουν προς τον τρόπο με τον οποίο το ζήτημα αντιμετωπίζεται από την σκοπιά της Πολιτικής Οικονομίας.

Για τους λόγους αυτούς κρίνεται σκόπιμη μια σύντομη τοποθέτηση του στίγματος αυτής της προσέγγισης μέσω όσων ακολουθούν στην εισαγωγή αυτή και όσων θα ακολουθήσουν στη συνέχεια.

4.1.2. Οργάνωση της προσέγγισης

Η προσέγγιση αποτελείται ουσιαστικά από δύο τμήματα, ένα πρώτο γενικό και ένα δεύτερο ειδικό. Στο πρώτο μέρος δίνεται η εικόνα της οικονομίας της περιοχής και διατυπώνεται μια διάγνωση της κατάστασης που επικρατεί και των τάσεων που παρατηρούνται. Στο δεύτερο μέρος επιχειρείται με τη βοήθεια στοιχείων, η εξειδίκευση σε επίπεδο ΟΤΑ των χαρακτηριστικών που αναλύονται στο γενικό μέρος.

Για να ικανοποιηθεί το αίτημα διασαφήνισης του τρόπου που η προσέγγιση από τη σκοπιά της οικονομικής επιστήμης (πολιτικής οικονομίας) κατανοεί το αντικείμενό της, προτάσσονται δύο σημεία όπου αναπτύσσονται οι δυνατότητες και τα όρια της οικονομικής προσέγγισης και διατυπώνονται ορισμένες μεθοδολογικές παρατηρήσεις.

Με τον τρόπο αυτό περιορίζονται οι πιθανές πηγές παρανοήσεων που εκπορεύονται ουσιαστικά από τη διεπιστημονική προσέγγιση, δηλαδή, από το διαφορετικό βαθμό και τη συγκεκριμένη φάση ανάπτυξης των μεθοδολογικών ζητημάτων σε κάθε επιμέρους επιστημονική πειθαρχία και προσδίδεται σχετική αυτοτέλεια στη συγκεκριμένη προσέγγιση η οποία επιτρέπει και την ενσωμάτωσή της στο εγχείρημα που συνιστά μια ευρύτερη δηλ. διεπιστημονική προσέγγιση των διαδικασιών που προσδιορίζουν τον εποικισμό και την παραγωγή στον ορεινό χώρο.

Η προσέγγιση ολοκληρώνεται με ένα σχόλιο επί των πορισμάτων της που συνδέεται ιδιαίτερα με το γεγονός ότι τα οικονομικά στοιχεία οδήγησαν σε μια κατάταξη των ΟΤΑ της περιοχής η οποία ταυτίζεται με την κατάταξη του χώρου με κριτήρια δασικής βλάστησης και με μια σύνδεση του συγκεκριμένου προβληματισμού με τις θεωρίες της γαιοπροσόδου που έχουν παρουσιαστεί σε προηγούμενο κεφάλαιο. Ο προβληματισμός αυτός αποτελεί κατά την άποψη του συγγραφέα στοιχείο εφαρμογής της διερεύνησης που πραγματοποιείται στα προηγούμενα κεφάλαια και σ' αυτό το κεφάλαιο της εργασίας αυτής και αναπτύσσεται διεξοδικά στο επόμενο κεφάλαιο.

4.1.3. Στόχοι και ορισμοί

4.1.3.1. Στόχοι

Από τη σκοπιά της προσέγγισης των στοιχείων οικονομικής λειτουργίας του ορεινού χώρου τίθενται οι εξής στόχοι:

- Διαπίστωση της κατάστασης και της δυναμικής της οικονομικής λειτουργίας του ορεινού χώρου στη συγκεκριμένη περιοχή.
- Διατύπωση μιας μεθόδου προσέγγισης της οικονομικής αυτής λειτουργίας σε γενικό επίπεδο κατά τρόπο που να μπορεί να γενικευθεί σε κάθε ορεινή περιοχή της χώρας.
- Περιγραφή της κατάστασης και της δυναμικής της σε επίπεδο χωρικής και διοικητικής μονάδας (ΟΤΑ).
- Κατάταξη των ΟΤΑ σε ενότητες ή σύνολα με κριτήριο το σημερινό παραγωγικό τους πρότυπο και της αναπτυξιακής του δυνατότητας.
- Σύνδεση του προβληματισμού ανάπτυξης με τον προβληματισμό της προστασίας του περιβάλλοντος.
- Δυνατότητα σύνδεσης του οικονομικού και αναπτυξιακού προβληματισμού με μια ευρύτερη πολυ- και διεπιστημονική προσέγγιση στην οποία συνεκτιμώνται τα φυσικά (γεωλογία, βιολογία, δασολογία), τα κοινωνικά (κοινωνιολογία, λαογραφία), τα αρχιτεκτονικά και τα χωροταξικά δεδομένα της περιοχής.

Οι στόχοι αυτοί της προσέγγισης και ο τρόπος που αυτοί διατυπώνονται, παραπέμπουν συγκεκριμένα σε δύο ζητήματα: στο ζήτημα της πιθανής ιεραρχίας μεταξύ φύσης και κοινωνίας ή των δραστηριοτήτων που χαρακτηρίζουν κυρίως το φυσικό ή κυρίως το ανθρωπογενές περιβάλλον, δηλαδή σε έναν προβληματισμό «προβαδίσματος», και στο ευρύτερο ζήτημα της κατανόησης της σχέσης φύσης και κοινωνίας και συνεπώς του περιεχομένου που προσλαμβάνουν οι έννοιες αυτές.

Το πρώτο ζήτημα, που ακριβώς λόγω της συγκεκριμένης διατύπωσης μπορεί να τεθεί τυπικά εύκολα, αναδεικνύεται ως στοιχείο του δευτέρου.

Η αντιμετώπισή του μπορεί να περιοριστεί στη διατύπωση ότι φύση και κοινωνία αποτελούν δυναμική ενότητα, τα στοιχεία της οποίας αποτελούν αυτοτελή εντός συγκεκριμένων ορίων υποσύνολα²⁾.

Άλλοτε είναι ταυτόσημα, άλλοτε οι δραστηριότητες και οι διεργασίες στη μια πλευρά της ενότητας αυτής καθίστανται καθοριστικές για το σύνολό της. Καθώς πρόκειται για σχέση δυναμική, οι συσχετισμοί αυτού του τύπου μεταβάλλονται συνεχώς με ρυθμούς που καθορίζουν τα στοιχεία της ενότητας και οι οποίοι μπορούν να παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές και κυμάνσεις. Άλλωστε, η δυναμική στη συγκεκριμένη θεώρηση εισάγεται, ακριβώς, μέσω της αλλαγής των στοιχείων και των κατηγοριών που περιγράφουν κάθε υποσύνολο της ενότητας αυτής, ορίζοντας κατά περίπτωση και τη σχέση της και όχι μέσω χρονολογικών περιγραφικών παρατηρήσεων που, αν και προσφέρουν χρήσιμες πληροφορίες, τελικά δεν παύουν να είναι σε ό,τι αφορά την ικανότητα πρόσληψης που διαθέτουν, «στατικές» και συνεπώς, περιορισμένες προσεγγίσεις εντός αυστηρά προκαθορισμένων εννοιολογικών και χρονολογικών πλαισίων.

Με την έννοια αυτή δεν μπορεί να τεθεί ζήτημα «προβαδίσματος» της φύσης ή της κοινωνίας. Το ερώτημα μετατίθεται στη διερεύνηση της σχέσης, που στο συγκεκριμένο χώρο τη συγκεκριμένη περίοδο (χρονικό βάθος και χρονικός ορίζοντας προσέγγισης) χαρακτηρίζει τη σχέση αυτή, καθώς και στη δυναμική που διαφαίνεται ότι θα αναπτυχθεί μελλοντικά.

Το δεύτερο ζήτημα, το ζήτημα σχέσης φύσης και κοινωνίας, ουσιαστικά αποτελεί, έτσι, το μόνο προς διερεύνηση πρόβλημα. Η ενότητα των δύο αυτών στοιχείων όσο αυτονόητη κι αν είναι, τίθεται σε αμφιβολία μόνο στις περιπτώσεις εκείνες που τα νοητικά σχήματα πρόσληψης του δεύτερου στοιχείου της ενότητας αυτής, της κοινωνίας, φθάνουν σε τέτοιο σημείο αφαίρεσης και σχηματοποίησης, ώστε κατανοώντας την κοινωνία κανονιστικά αποβάλλουν κάθε σημείο επαφής με την πραγματικότητα. Στις περιπτώσεις αυτές η πραγματικότητα γίνεται κατανοητή στο πλαίσιο που προσδιορίζεται από το αξιωματικά προσδιορισμένο γνωστικό πεδίο των σχημάτων αυτών.

Σε πρακτικό επίπεδο, το ζήτημα των σχέσεων των όρων της ενότητας φύσης και κοινωνίας και η δυναμική τόσο μεταξύ τους όσο και κατά περίπτωση, αποτελεί επομένως και το υπό διερεύνηση ζήτημα, το οποίο ως υπόθεση εργασίας μπορεί να

εξειδικευθεί συγκεκριμένα ως σχέση φύσης και κοινωνίας στον ορεινό χώρο, γενικά, και στη συγκεκριμένη χωρική ενότητα ειδικά.

4.1.3.2. Ορισμοί

Στη λογική περί δυναμικού χαρακτήρα της συγκεκριμένης σχέσης, που αποτελεί και τον πυρήνα του υπό διερεύνηση αντικείμενου, δεν είναι δυνατόν να ενταχθούν αυστηροί ορισμοί θετικού χαρακτήρα, ακριβώς γιατί δεν αντέχουν σε μετασχηματισμούς που οι διεργασίες στην πλευρά της φύσης και στην πλευρά της κοινωνίας επιβάλλουν. Με την έννοια αυτή η παρουσίαση συγκεκριμένων ορισμών γίνεται στα πλαίσια των εισαγωγικών μεθοδολογικών παρατηρήσεων και στοχεύουν στο να περιορίσουν το πεδίο των πιθανών παρανοήσεων.

Στη θέση των θετικών ορισμών θα πρέπει να αναπτυχθούν τα πεδία εντός των οποίων οι συγκεκριμένες κατηγορίες γίνονται κατανοητές, λειτουργούν οι σχέσεις που εκφράζονται από τις κατηγορίες αυτές και ισχύουν οι περιορισμοί στους οποίους είναι εκτεθειμένες.

Τέσσερις κατηγορίες αποτελούν τα προς διερεύνηση αντικείμενα: το «περιβάλλον», η «οικολογία», η «κοινωνία» και η «οικονομία».

Π ε ρ ι β ά λ λ ο ν. Αποτελεί την πρόσληψη του χώρου σε κάθε νοητό επίπεδο αφαίρεσης (φυσικό, γεωγραφικό, διοικητικό, ανθρωπογενές, οικονομικό, φανταστικό, υπερβατικό). Η πρόσληψη αυτή μπορεί να προέρχεται από αμιγείς αφαιρέσεις ή να προκύπτει ως ρητός ή άρρητος συνδυασμός δύο ή περισσότερων αφαιρετικών στοιχείων ³⁾.

Ο ι κ ο λ ο γ ί α. Ο όρος χρησιμοποιείται κατά τρόπο ευρύτερο απ' εκείνον που παραπέμπει στην περιγραφή των συνολικών στοιχείων του φυσικού περιβάλλοντος και στη διερεύνηση των επιπτώσεων των κοινωνικών δραστηριοτήτων σ' αυτό.

Πρόκειται για το σύνολο των σχέσεων φυσικών και κοινωνικών στοιχείων ή για τις σχέσεις που υποσύνολα ή στοιχεία φύσης και κοινωνίας συγκροτούν. Επομένως, η

οικολογία με τον τρόπο που κατανοείται εδώ περιλαμβάνει, ταυτόχρονα, και τη διερεύνηση των καταστροφών στοιχείων της φύσης (ή διαδικασιών της που δεν μπορούν να αντιστραφούν) και τη διερεύνηση των καθοριστικών πολλές φορές υποσυστημάτων (αέρας, γη, θάλασσα, ποτάμια, πόλεις, αγροτικοί οικισμοί, κλπ.)⁴⁾ του περιβάλλοντος

Στο σημείο αυτό δεν είναι εύκολο να αποφευχθεί ένα σχόλιο που συνίσταται στον ατυχή τρόπο που με το συγκεκριμένο όρο, πολλές φορές, αποδίδονται σχέσεις ή προβλήματα. Καθώς η «οικολογία» ανήκει στους όρους, που αν και έχουν ελληνική ρίζα, διατυπώνονται σε μια άλλη εκτός της ελληνικής γλώσσας και επανεπεντάσσονται σ' αυτήν, υφίσταται τις συνέπειες της συγκεκριμένης διαδρομής. Έτσι, διατυπώνεται αρχικά στο γερμανόφωνο χώρο ως τμήμα της βιολογίας, ως η επιστήμη που διερευνά σχέσεις του οργανισμού με τον περιβάλλοντα εξωτερικό κόσμο και μπορεί να αποδοθεί ως η επιστήμη που διερευνά τις σχέσεις (τη διαχείριση) παραμέτρων που συνεχώς διευρύνονται μεταξύ φυτών, ζώων, ανθρώπων ατόμων ή συνόλων με το περιβάλλον⁵⁾.

Ο οίκος παραπέμπει, έτσι, στην ενότητα ενός συνόλου σχέσεων, αλλά ουσιαστικά σημαίνει και στοιχείο απομόνωσης μια και σ' αυτόν υπάρχει η τάση της αυτάρκειας που επεκτεινόμενη στη φύση τείνει να προσλάβει μια έννοια σταθερότητας ή ισορροπίας. Ο οίκος έρχεται έτσι σε άμεση σύγκρουση με την έννοια των ολοτήτων που συγκροτούν κάθε είδος κοινωνίες (φυτών, ζώων, ανθρώπων) και των σχέσεων των κοινωνιών αυτών με το περιβάλλον τους⁶⁾.

Επομένως, επανέρχεται εδώ ο προβληματισμός μέρους και όλου, όπως ακριβώς και στην περίπτωση της οικονομίας και της πολιτικής οικονομίας με το κυριολεκτικό νόημα των λέξεων.

Η οικολογία ως διερεύνηση του συνόλου των σχέσεων ανάμεσα στους όρους που στοιχειοθετούν σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση την ενότητα φύσης και κοινωνίας, παραπέμπει εκτός από την κατανόηση και στην παρέμβαση προς την πλευρά της αλλαγής των καθοριστικών, για τη συγκεκριμένη μορφή του προβλήματος, όρων.

Με την έννοια αυτή η οικολογία αποτελεί και πολιτική πρακτική η οποία περιορίζεται ακριβώς στο πεδίο που ορίζει η ενότητα ανάλυσης (γνώσης) και πρότασης (παρέμβασης). Χωρίς όμως, να στοχεύει να εξαρθεί στον εν γένει χώρο δράσης της συγκροτημένης πολιτικής παρέμβασης, ο οποίος με τη σειρά του συνεπάγεται εντελώς

συγκεκριμένα πράγματα για την πρακτική, αυτή καθ' αυτή, αλλά και για το λόγο που χρησιμοποιεί ως μέσο.

Κοινωνία. Η κατανόηση του όρου αυτού αποτελεί και το σημείο τομής ή συγκρότησης του επιστημονικού «μετώπου» των σχολών που διατρέχουν τις κοινωνικές επιστήμες στο σύνολό τους. Η κοινωνία μπορεί να νοηθεί σε άμεση συγγένεια με τις θετικές επιστήμες ως σύνολο ομοειδών. Ένα σύνολο που προκύπτει ως άθροισμα των μονάδων που το απαρτίζουν (άτομα).

Η κοινωνία μπορεί, όμως, να προσδιορισθεί και ως ο τρόπος οργάνωσης κατά τη διαδικασία επίλυσης του ζητήματος της ενσωμάτωσης των ανθρώπων στη φύση και προσπορισμού απ' αυτής των υλικών όρων ύπαρξης της συγκεκριμένης ομάδας ή ολότητας. Η διαδικασία αυτή καταλήγει να αποτελεί διαδικασία οργανωμένης μεταποίησης της φύσης, διαδικασία εργασίας (παραγωγής), οποία καθώς διευρύνεται και σχηματοποιείται, οδηγεί σε καταμερισμούς και δεξιότητες και σε σχήματα (κοινωνικά, πολιτικά, πρακτικά, φανταστικά, ιδεολογικά, κλπ.) ενσωμάτωσής τους στο με τον τρόπο αυτό σχηματιζόμενο κοινωνικό σύνολο. Έτσι, η κοινωνία που έχει τις απαρχές της στους όρους επιβίωσης μετασχηματίζεται καθώς αλλάζουν τα στοιχεία συγκρότησής της.

Στην πρώτη περίπτωση κατανόησης της κοινωνίας ως συνόλου ομοειδών, η σχέση μέρους και όλου διαμεσολαβεί με τη βοήθεια μιας απλής επαγωγής. Το όλο αποτελεί άθροισμα των μερών του, και ό,τι ισχύει για το μέρος ισχύει ολοκληρωτικά για το όλο και αντίστροφα⁷⁾.

Στη δεύτερη περίπτωση τα πράγματα περιπλέκονται. Καθώς η κοινωνία αποτελεί το σύνολο και όχι το άθροισμα των μερών της, δεν είναι απαραίτητο να ισχύει για το σύνολο αυτό που ισχύει για τα μέρη της και αντίστροφα. Η μετακίνηση από το όλο στα μέρη και από τα μέρη στο όλο εγείρει προβλήματα συστηματικά και γίνεται κατά περίπτωση με διαφορετικό τρόπο, μόνο αφού διαπιστωθεί η σχέση των στοιχείων αυτών μεταξύ τους και η δυναμική τους.

Στην κυρίαρχη επιστημονική πρακτική ο προβληματισμός αυτός αποτυπώνεται στη διπλή προσέγγιση «μίκρο» και «μάκρο» τύπου ως πρόταση λύσης του προβλήματος που προκύπτει από την κατανόηση της κοινωνίας στο πεδίο ορισμού της πρώτης περίπτωσης⁸⁾.

Οικονομία. Η διπλή προσέγγιση των κοινωνικών επιστημών αποτυπώνεται και στις περί οικονομίας αντιλήψεις (οικονομικής επιστήμης, οικονομικής, πολιτικής οικονομίας, κλπ.).

Στη λογική της πρώτης προσέγγισης η οικονομία αποτελεί την εφαρμογή της αρχής πραγματοποίησης ενός μέγιστου αποτελέσματος με δεδομένους περιορισμούς σε δεδομένο επίπεδο. Η αρχή αυτή, ανεξάρτητα από τον επαρκή τρόπο διατύπωσής της, παραπέμπει σε μια ορθολογική συμπεριφορά η οποία απορρέει ρητά από την αφαιρετική συγκρότηση του υποδείγματος που αναπτύσσεται, στηριζόμενο στη βάση συγκεκριμένων αξιωμάτων.

Πρόκειται για μια μερική προσέγγιση (μικροθεώρηση), η οποία συμπληρώνεται από την αναγκαιότητα παρέμβασης και άσκησης πολιτικής, που ορίζεται ως ο λόγος δράσης του συλλογικού φορέα, του κράτους ή της διοίκησης διαφόρων επιπέδων (μακροθεώρηση)⁹⁾.

Στην προσέγγιση αυτή ο ορθολογισμός παραμένει αυστηρά προσδιορισμένος, ιδιωτικός και μεμονωμένη ιδιότητα της οικονομούσας μονάδας, ενώ η οικονομική πολιτική έρχεται να λειτουργήσει ως ένα εκ των συνεκτικών στοιχείων του συνόλου, του οποίου ο ορθολογισμός, αν δεν είναι ζητούμενο, δεν μπορεί να προσδιορισθεί με την ίδια αυστηρότητα όπως στην προηγούμενη περίπτωση¹⁰⁾.

Στη λογική της δεύτερης περίπτωσης η οικονομία ή η πολιτική οικονομία διερευνά τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, διανομής και κοινωνικής αναπαραγωγής και τη δυναμική τους. Διερευνά, δηλαδή, τις μορφές κοινωνικής οργάνωσης μετασχηματισμού και αναπαραγωγής της κοινωνίας, τη συγκρότηση των σχετικών με τη διαδικασία θεσμών και ιδρυμάτων, και την αλλαγή τους. Στη διαδικασία αυτή εντάσσεται και η διερεύνηση των τεχνικών παραγωγής καθώς και των διαδικασιών και μέσων ανταλλαγής. Το ίδιο, η διερεύνηση αυτή στο σύνολό της και κατά περίπτωση, μπορεί να κινείται στο χώρο του εν γένει κοινωνικού γίνεσθαι ή να διαρθρώνεται σε επίπεδα που αποτελούν διακριτά κατά περιόδους στοιχεία του κοινωνικού γίνεσθαι π.χ. οικονομικό, πολιτικό, πολιτιστικό, ιδεολογικό, κλπ.¹¹⁾.

1.4. Η περιοχή

ως τέτοια ορίζεται κατ' αρχήν η Β. Πίνδος, η περιοχή που αντιστοιχεί στους ορεινούς γκους της Τύμφης, του Σμόλικα, του Λύγκα και του Όρλιακα.

Πιο συγκεκριμένα η περιοχή προσδιορίζεται προς Βορρά και Δύση από την εθνική οδό Κοζάνης-Πενταλόφου-Ιωαννίνων και από την κορυφογραμμή του Μπισικελίου. Προς νότο, από τα όρια των παροδίων κοινοτήτων πλην Μετσόβου, ενώ μέσω των κοινοτήτων Μηλιάς και Κρανιάς συνδέεται με το προς Ανατολάς όριό της, που προσδιορίζεται από το σύστημα του ποταμού Βενέτικου.

Τα όρια των ΟΤΑ που συμπεριλαμβάνονται στην περιοχή αυτή αποτελούν και τα τυπικά όρια της περιοχής έρευνας.

Η περιοχή έρευνας εξετάζεται κάτω από διαφορετικά κριτήρια, γεωλογικά, υδραυλικών απορροής, φυσικού περιβάλλοντος, πανίδας, ανθρωπολογικών στοιχείων, οικισμών, καλλιεργειών, άλλων παραγωγικών δραστηριοτήτων, οδικών δικτύων, δικτύων υποδομής, ιστορικών στοιχείων, εθνολογικών στοιχείων, διοικητικών στοιχείων, και χωρικών διαμερισμάτων.

Αποτελεί ένα από τα αντικείμενα της προσέγγισης στο ευρύτερο δυνατό πλαίσιο της ημετέρας έρευνας και η διάκριση της περιοχής σε δύο ή περισσότερα υποπεριφέρειες, με κριτήριο τους στόχους της προσέγγισης και την πρόταση υλοποίησης των στόχων αυτών. Η διαπίστωση της οικονομικής λειτουργίας της περιοχής εξαρτάται να παραμένει, πάντως, το κύριο αντικείμενο αυτού του κεφαλαίου.

1.5. Προηγούμενες προσεγγίσεις

Η περιοχή, ιδιαίτερα το δυτικό της τμήμα (νομός Ιωαννίνων), έχει αποτελέσει κατά το παρελθόν ερευνητικό πεδίο στο οποίο παρατηρείται σημαντική δραστηριότητα. Υπάρχει για την περιοχή μια σειρά μελετών και ερευνών των οποίων το κέντρο βάρους βρίσκεται σε περισσότερες επιστημονικές πειθαρχίες, διαφορετικές κάθε φορά, όπως ιστορία, γεωγραφία, λαογραφία, ανθρωπογεωγραφία, αρχαιολογία, περιφερειακή ανάπτυξη, αγροτική ανάπτυξη, τουριστική ανάπτυξη, γεωλογία, συγκοινωνιολογία, οδοποιία, αστρονομία, οικολογία, κλπ.

Σ' αυτές τις μελέτες και τις επιστημονικές προσεγγίσεις πρέπει να προστεθούν και οι αναπτυξιακές μελέτες καθώς και οι μελέτες διαχείρισης της διοίκησης (κεντρικής, περιφερειακής, τοπικής).

Στο σύνολό τους οι προσεγγίσεις αυτές είτε κυριαρχούνται από μια πειθαρχία και μέθοδο, είτε αποτελούν αποτελέσματα διεπιστημονικών προσεγγίσεων με κοινή ή διαφορετική μεθοδολογική βάση.

Το πλούσιο αυτό βιβλιογραφικό υλικό αν και παρέχει χρήσιμες πληροφορίες για το αντικείμενο, περιορισμένα μόνο μπορεί να χρησιμοποιηθεί στα πλαίσια της προσέγγισης αυτής. Κι αυτό για περισσότερους λόγους:

- α) Σε σχέση με το σύνολο της περιοχής οι προσεγγίσεις αυτές παραμένουν αποσπασματικές.
- β) Το ίδιο αποσπασματικές παραμένουν και σε σχέση με τους στόχους της προσέγγισης αυτής, η οποία καθώς στη χώρα μας παρουσιάζει εξαιρετικά περιορισμένο αριθμό «ανιόντων» θα πρέπει να συγκροτήσει η ίδια την παράδοσή της, δηλαδή τη μέθοδο προσέγγισης του αντικειμένου.
- γ) Αποτελούν αντανάκλαση των ιδεών και στόχων, μεθόδων και θεωριών της εποχής τους, όπως άλλωστε και κάθε προσέγγιση. Ιδιαίτερα οι κάθε είδους μελέτες ανάπτυξης των προηγούμενων περιόδων, χαρακτηρίζονται από συγκεκριμένες αντιλήψεις της αναπτυξιακής διαδικασίας, σύμφωνα με τις οποίες η ανάπτυξη κατανοείται τελικά ως μετασχηματισμός του παραδοσιακού παραγωγικού προτύπου (γεωργίας, κτηνοτροφίας, οικοτεχνίας, εργαστηριακής βιομηχανίας) σε σύγχρονες παραγωγικές διαδικασίες παραγωγής εμπορευμάτων με μηχανήματα. Η διαδικασία αυτή και ο προσανατολισμός των πάντων στην αγορά θεωρείται ως εκσυγχρονισμός και η παραγωγικότητα ανάγεται σε κριτήριο των πάντων.
- δ) Δεν προσφέρουν μια γενικεύσιμη μέθοδο προσέγγισης των παραγωγικών διαδικασιών στον ορεινό της χώρας.

Εκσυγχρονισμός, λοιπόν, και «παραγωγισμός» συγκροτούν μια ενότητα η οποία στοχεύει στη συγκρότηση δομών. Οι δομές αυτές στις υπό ανάπτυξη περιοχές παρουσιάζουν αντιστοιχία με τις δομές των χωρών και των οικονομιών που αποτελούν

τα ακολουθητέα πρότυπα, ανεξάρτητα από την ικανότητα ή δυνατότητα της συγκεκριμένης περιοχής (χωρικού συνόλου), που αποτελεί τον αποδέκτη της αναπτυξιακής πολιτικής, να ενσωματώσει τις δομές αυτές.

Μπορεί, επομένως, να θεωρηθεί ότι οι προσεγγίσεις αυτού του τύπου δεν ικανοποιούν το αίτημα μιας ολοκληρωμένης, ολιστικής, προσέγγισης καθώς σε συνέπεια με τα προηγούμενα, θεωρούν τη διαδικασία ανάπτυξης ως διαδικασία η οποία μπορεί να πραγματοποιηθεί εντός του πεδίου άσκησης οικονομικής πολιτικής, απομονώνοντάς την, έτσι, από το «περιβάλλον» διπλά.

Πρώτα απ' όλα την απομονώνουν από το συμπλήρωμά της, τη «μη ανάπτυξη» (υπανάπτυξη, καθυστέρηση, περιοχές υπό ανάπτυξη, προβληματικές περιοχές, περιοχές σε παρακμή) και κατά δεύτερο λόγο την απομονώνουν από το ευρύτερο κοινωνικό, πολιτιστικό, ιδεολογικό, νοητικό κλπ., περιβάλλον της καθώς οι τρόποι πρόσληψής της, τελικά, την περιορίζουν σε απλή οικονομική ανάπτυξη.

Οι μελέτες και έρευνες αυτές, υπό την προϋπόθεση, ότι γίνονται κατανοητές στο ιστορικό και επιστημονικό περιβάλλον διαμόρφωσής τους, αποτελούν ένα χρήσιμο απόθεμα πληροφοριών και προσδιορίζουν το πεδίο των προς αποφυγή σφαλμάτων.

4.2. Δυνατότητες και Όρια της Οικονομικής Προσέγγισης

4.2.1. Οικονομικές λειτουργίες - Οικονομικές σχέσεις - Οικονομικά μεγέθη

Προφανώς το αντικείμενο που καλείται να αντιμετωπίσει η οικονομική προσέγγιση, συνίσταται στη διερεύνηση της κατάστασης και του δυναμισμού των οικονομικών λειτουργιών, οικονομικών σχέσεων και οικονομικών μεγεθών.

Η προσέγγιση αυτή προσκρούει στους περιορισμούς που προηγούμενα αναφέρονται ως προς τον ορθολογισμό που χαρακτηρίζει τη δράση της οικονομούσας μονάδας, είτε αυτή αποτελεί οικογένεια (οικιακή ομάδα), είτε νοικοκυριό, είτε οικονομική συσσωμάτωση (και άλλα σχήματα), είτε δημόσιο σώμα (ΟΤΑ, Δημόσια Επιχείρηση, Συνεταιρισμός,

Αναπτυξιακός Σύνδεσμος, Αναπτυξιακή Εταιρεία, διάφορες βαθμίδες της διοίκησης) που δρα στην περιοχή, ανεξάρτητα από τον τρόπο όπου αυτή έχει την έδρα της.

Όπως αναφέρθηκε, ο ορθολογισμός που χαρακτηρίζει τους τυπικούς οικονομικούς συντελεστές κάθε κατηγορίας, δύσκολα γενικεύεται¹²⁾. Παρ' όλα αυτά, σε γενικές γραμμές οι τύποι δράσης μπορούν να ομαδοποιηθούν σε αυτούς που έχουν στόχο το ιδιωτικό συμφέρον και σε αυτούς που στοχεύουν στο δημόσιο συμφέρον, τελικός εκφραστής του οποίου είναι τα επάλληλα και ιεραρχημένα συλλογικά, οικονομικά και διοικητικά μορφώματα (συνεταιρισμοί, ΟΤΑ, αρχές νομαρχιακού-περιφερειακού και εθνικού επιπέδου, ίσως και υπερτοπικοί φορείς άσκησης οικονομικής πολιτικής, ΕΟΚ).

Οι οικονομικές λειτουργίες, παραγωγή, διανομή, κατανάλωση, αναπαραγωγή, επένδυση, κλπ., θα πρέπει να διερευνηθούν ως προς τα στοιχεία ενότητας και συνοχής τους από τη μια, αλλά και διαχωρισμού και αποδιάρθρωσής τους από την άλλη, παράλληλα με την τεχνική μορφή που τις χαρακτηρίζει κατά περίπτωση, και τις ικανότητες και δεξιότητες που συνδυάζονται κατά θετικό ή αρνητικό τρόπο με την κυριαρχούσα τεχνική.

Επιπροσθέτως οι οικονομικές αυτές λειτουργίες είτε πραγματοποιούνται αυτόνομα, οπότε συντάσσουν διακριτές και σαφείς οικονομικές σχέσεις, είτε ενσωματώνονται, στο βαθμό που δεν έχουν κατακτήσει ή έχουν χάσει την αυτονομία τους, σε άλλες ομάδες σχέσεων (πολιτιστικές, εθνολογικές, πολιτικές, ιδεολογικές, κλπ.).

Αποτελεί ενδιαφέρον ζήτημα ο προσδιορισμός του χαρακτήρα των συγκεκριμένων σχέσεων, όπως και των μηχανισμών με τους οποίους οι σχέσεις αυτές αναπαράγονται και μετασχηματίζονται στο χώρο, καθώς οι παραγωγικές διαδικασίες στην περιοχή συνδέονται άμεσα με μια συγκεκριμένη ομάδα που αποτελείται από τους κατοίκους της περιοχής και όσους αναπτύσσουν δραστηριότητες σ' αυτή, και με μια δεύτερη ομάδα από τους εκτός περιοχής ιδιοκτήτες πόρων των οποίων η χρήση ή εκμετάλλευση είναι αναγκαία για τη συγκρότηση και διατήρηση των παραγωγικών διαδικασιών ως έναν τουλάχιστο βαθμό¹³⁾.

Η σχέση αυτή, τελικά, είναι συνάρτηση της πραγματικής απόδοσης, της επίδρασης που ασκεί στη διατήρηση των ιδιοκτησιών των απόντων και του περιορισμού της (χρησικτησία, ενοικιάσεις, εμφυτεύσεις, κλπ.), των διαδικασιών διαδοχής των κυρίων των πόρων (αγορά, κληρονομιά, προίκα, γονική παροχή), και των προσδοκιών που η προβλεπόμενη εξέλιξη δημιουργεί.

Ο τύπος των λειτουργιών της οικονομίας και των οικονομικών σχέσεων και η διαδικασία συγκρότησής τους, αποτελούν χαρακτηριστικά στοιχεία περιγραφής και πρόσληψης της οικονομικής κατάστασης της περιοχής.

Ανάλογα με το κατά πόσο η κατάσταση αυτή ανταποκρίνεται στα θεωρητικά σχήματα πρόσληψης του οικονομικού γίνεσθαι και ανάλογα με το βαθμό διάκρισης του τελευταίου από τις εν γένει κοινωνικές σχέσεις, τα οικονομικά μεγέθη που αναπτύσσονται θεωρητικά μπορούν αν αποτελέσουν άλλοτε πηγή πληροφοριών και άλλοτε πηγή παρανοήσεων.

4.2.2. Οικονομικά στοιχεία

Αυτά πρακτικά ομαδοποιούνται σε δύο ομάδες. Στα μακροοικονομικά μεγέθη που αποτελούν ουσιαστικά ποσοτικοποίηση εντός συγκεκριμένων χρονικών ορίων (ένας χρόνος) των βασικών οικονομικών λειτουργιών υπό συγκεκριμένη μορφή (αγοραία). Τα μεγέθη αυτά αναπτύσσονται για το σύνολο της οικονομίας (εθνικά μεγέθη) και ορισμένα απ' αυτά με διάφορες μεθόδους υπολογίζονται ή εκτιμώνται, δια συστηματικών «τεχνασμάτων» για μικρότερα διοικητικά σχήματα, συνήθως επιπέδου νομού.

Τα στοιχεία αυτά δεν έχουν ουσιαστικά άμεση χρησιμότητα για την περιοχή, καθώς, πρώτον αυτή αποτελεί υποσύνολο ενός χώρου αναφοράς (νομού), και δεύτερον, καθώς αυτά με τον τρόπο που εκτιμώνται παρέχουν μεν πληροφορίες σχετικά με τα διαφορετικά αποτελέσματα της οικονομικής διαδικασίας σε συγκεκριμένους διοικητικά καθορισμένους χώρους (νομούς, περιφέρειες), αλλά στη βάση κοινών παραδοχών αποτίμησης των υλικών στοιχείων για το σύνολο της χώρας, παρακάμπτοντας τοπικές ιδιαιτερότητες και ιδιομορφίες.

Η παραδοχή αυτή διευκολύνει τους υπολογισμούς, αποτελεί όμως γενναία απλοποίηση, η οποία οδηγεί στο να περιορίζεται η χρησιμότητα των συγκεκριμένων στοιχείων σε προσεγγίσεις μικρότερης χωρικής κλίμακας απ' αυτή του νομού.

Με την έννοια αυτή τα στοιχεία αυτού του τύπου είναι χρήσιμα μόνο σε επίπεδο νομού, έχουν ενδεικτικό χαρακτήρα και δεν συμβάλλουν ιδιαίτερα στην πρόσληψη του ζητήματος της οργάνωσης της παραγωγής και της δυναμικής της στην επιθυμητή κλίμακα.

Μια άλλη πηγή στοιχείων είναι τα πιθανά στοιχεία οικονομικού λογισμού οικονομικών μονάδων που δρουν στην περιοχή, τα οποία τηρούνται είτε άτυπα, είτε εξαιτίας κανονιστικών ρυθμίσεων που προβλέπει η σχετική νομοθεσία.

Η ύπαρξη ή όχι τέτοιων στοιχείων αποτελεί ένδειξη μηχανισμών διαχωρισμού της οικονομικής πρακτικής από μια καθημερινή πρακτική επιβίωσης, παραπέμποντας σε αφαιρετικές διαδικασίες διάκρισης της οικονομικής πρακτικής από την ευρύτερη κοινωνική κατά κύριο λόγο, ενώ δηλώνει ταυτόχρονα και την ενσωμάτωση των συγκεκριμένων οικονομικών μορφωμάτων στους κανόνες και τις ρυθμίσεις που η πολιτεία θέλει να επιβάλλει. Χωρίς, όμως, να αποκλείεται και η περίπτωση πλασματικής προσαρμογής ακριβώς σ' αυτές τις ρυθμίσεις και τους κανονισμούς. Επιπρόσθετα, τα στοιχεία αυτά είναι εκτεθειμένα στη σχέση ιδεατού και πρακτικού, κατάστασης και εικόνας, που οι διαχειριστές θέλουν να διαμορφώσουν. Έτσι, αν και θα μπορούσαν να αποτελέσουν χρήσιμη πηγή πληροφοριών, ιδίως όταν δεν υπάρχουν άλλες πηγές και βρίσκονται μόνο πηγές αυτού του είδους (τεφτέρια, αρχεία μονών, βιβλία εταιρειών, φορολογικές δηλώσεις), θα πρέπει με πολλή προσοχή να ελέγχονται πριν οδηγήσουν σε συμπεράσματα¹⁴⁾.

Στην περιοχή τέτοιες πηγές στοιχείων του οικονομικού γίνεσθαι δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι υπάρχουν, κατά προσπελάσιμο τρόπο στα πλαίσια των χρονικών ορίων της προσέγγισης (π.χ. δημοσιευμένες) έτσι ώστε να εμπλουτίσουν σημαντικά τις ανάγκες εύκολα και σύντομα προσπελάσιμες πληροφορίες.

Μια τρίτη πλούσια πηγή στοιχείων προέρχεται από τις συγκεντρώσεις και καταγραφές, απογραφικού συνήθως χαρακτήρα, της ΕΣΥΕ. Άλλες απ' αυτές, μεγαλύτερης κλίμακας, πραγματοποιούνται κατά δεκαετία (απογραφές κτιρίων, πληθυσμού, γεωργίας, κλπ.) και άλλες κατά έτος. Αυτές παρέχονται σε επίπεδο ΟΤΑ και επιτρέπουν την αθροιστική ολοκλήρωση των στοιχείων σε ευρύτερα διοικητικά και χωρικά σύνολα, περιλαμβάνοντας στοιχεία των προϋποθέσεων της παραγωγής και των αποτελεσμάτων της σε φυσικά μεγέθη.

Και για τα στοιχεία αυτού του τύπου εγείρονται ζητήματα διαπροσωπικής πιστότητας των μετρήσεων, μια και τα μεγέθη προέρχονται από «μαρτυρίες» ειδικών (συνεντευκτών, προέδρων και γραμματέων ΟΤΑ, άλλων διοικητικών υπαλλήλων), όμως

αυτό να επιδέχεται γενίκευσης και να μπορεί να επεκτείνει την ισχύ του στο σύνολο του ορεινού χώρου της χώρας και όχι μόνο στη Β. Πίνδο.

4.3.2. Χρονικός ορίζοντας

Ο συνδυασμός κατά την προσέγγιση αυτή στοιχείων γεωλογίας, μελέτης του φυσικού περιβάλλοντος και των κοινωνικών διαδικασιών, διαμορφώνει το πρόβλημα του προσδιορισμού του χρονικού ορίζοντα σε σύνθετο πρόβλημα.

Τόσο η θεώρηση προς το μέλλον (ορίζοντας), όσο και η θεώρηση προς το παρελθόν (βάθος) κατά τρόπο ώστε να αναζητηθούν καθοριστικές παράμετροι των διαδικασιών και της πολιτικής προστασίας και ανασυγκρότησης του περιβάλλοντος από τη μια, αλλά και να προσδιοριστούν οι γενετικές διαδικασίες των καθοριστικών, σήμερα, όρων του προβλήματος από την άλλη, παρακάμπτουν στη διαφορετική έννοια του χρόνου που συνδέεται με κάθε μια από τις συγκεκριμένες πειθαρχίες.

Η θεώρηση των γεωλογικών φαινομένων απαιτεί μεγάλες χρονικές διάρκειες και εξαιρετικά χαμηλούς ρυθμούς μεταβολής, ενώ οι κινήσεις των κοινωνικών και οικονομικών στοιχείων γίνονται σε σχετικά περιορισμένο χρόνο.

Οι φυσικές διεργασίες βρίσκονται κάπου ενδιάμεσα. Η μακρά διάρκεια των γεωλογικών μετασχηματισμών δεν μπορεί να αποτελέσει το γενικό χρονικό μέτρο, όμως, οι κοινωνικοί και οικονομικοί μετασχηματισμοί στη δική τους μακρά διάρκεια μπορούν να συνδυαστούν με το χρόνο των φυσικών εξελίξεων, ο οποίος συνδέεται άμεσα με τις γεωλογικές διεργασίες.

Οι σχέσεις αυτές καθορίζουν το βάθος της θεώρησης, το οποίο βρίσκεται στο σημείο όπου φύση και κοινωνία διαμορφώνουν την ενότητα εκείνη της οποίας οι μετασχηματισμοί προσδιορίζουν τη σημερινή εικόνα της περιοχής και στις δύο πλευρές της σχέσης.

Το βάθος μπορεί να είναι τέτοιο, ώστε οι μετασχηματισμοί που πραγματοποιούνται στη διάρκειά του, να υπακούουν σε διαφορετικούς ρυθμούς μέσα στην ίδια ιστορική εποχή ή ακόμα και σε άλλη. Έτσι, «αργές» διαδικασίες μετασχηματισμού μιας παραδοσιακής κοινωνίας με περιορισμένες επιπτώσεις στη φύση, ίσως, όμως, και με καταστροφικές, μπορούν να ακολουθούνται από «ραγδαίους» μετασχηματισμούς στην κατεύθυνση του εκσυγχρονισμού, της μαζικής εμπορευματικής παραγωγής και της μαζικής κατανάλωσης με σημαντικές συνέπειες στη φύση, που άλλοτε οδηγούν στην υπερεκμετάλλευση κι άλλοτε στην αδρανοποίηση στοιχείων της.

Με την ίδια λογική ο χρονικός ορίζοντας εκτείνεται σε μάκρος, το οποίο περιορίζεται από το αίτημα αποτελεσματικότητας των παρεμβάσεων στη σχέση κοινωνίας και χώρου και από την ανάγκη επανεξέτασης των προτάσεων μετά από μια περίοδο εφαρμογής και ελέγχου τους στην πράξη και από τους χρόνους δράσης των φυσικών στοιχείων πλην του εδάφους. Εδώ οι παραγωγικές δραστηριότητες προσδιορίζονται είτε από τους κύκλους της φύσης (γεωργία κ.λ.π.), είτε από την τεχνολογική ανάπτυξη και την οργανωτική δεξιότητα της κατοικίας και των τελεστών των συγκεκριμένων έργων (κατασκευή κατοικιών, κατασκευή έργων υποδομής)²⁰.

4.3.3. Οικονομικές και κοινωνικές διαδικασίες και περιβάλλον

Με αφετηρία τη διαπίστωση ότι δεν υπάρχει οικονομική και κοινωνική διαδικασία χωρίς επιπτώσεις στο περιβάλλον, επιχειρείται στη συνέχεια η περιγραφή και η συσχέτιση βασικών διαδικασιών με τις περιβαλλοντικές τους επιπτώσεις.

Η περιγραφή αυτή γίνεται και με έναν πρόσθετο σκοπό. Θέλει να συμβάλλει στη διατύπωση των δυνατοτήτων πρόσληψης των συγκεκριμένων σχέσεων και να τονίσει την ανάγκη εξειδικευμένων προσεγγίσεων και μετρήσεων των επιπτώσεων στη φύση ώστε να προσδιορισθεί ένα πεδίο μελλοντικών σε βάθος προσεγγίσεων.

4.3.3.1 Ιστορικές παρεμβάσεις στη φύση

Στην κατηγορία αυτή κατατάσσονται όλες εκείνες οι απολήξεις των σχέσεων φύσης και κοινωνίας που προέρχονται από το απώτερο παρελθόν (συγκεκριμένες ιστορικές

περίοδοι), ανεξάρτητα από το αν εξακολουθούν τη δράση τους στο συγκεκριμένο σημερινό πλαίσιο ή αποτελούν μνημεία ή παρελθόν.

Πρόκειται για στοιχεία που παραπέμπουν συνήθως σε τόπους και συστήματα κατοίκησης και σε μνημεία αυτά καθ' αυτά. Ερείπια οικισμών, αρχαιολογικά ευρήματα, ερείπια φρουρίων, ιερών, κλπ., αλλά και προηγούμενες χρήσεις γης, αρδεύσεις, κοίτες ποταμών).

Στην ίδια κατηγορία κατατάσσονται στοιχεία που παρέχουν πληροφορίες για τη σχέση φύσης και παραγωγής, εργαλεία, είδη και ποικιλίες φυτών, γνωστές τεχνικές (εμφυτεύσεις, αρδεύσεις, καλλιεργούμενα φυτά, καλλιέργειες σε συγκεκριμένα εδάφη με κλίση, βελτίωση εδαφών, δημιουργία εδαφών και βοσκοτόπων με τη φωτιά, κλπ., τύποι και φυλές ζώων, επεξεργασία της παραγωγής). Οι επικοινωνίες αποτελούν ένα πρόσθετο σημείο που δηλώνεται από δρόμους, μονοπάτια, υποδομή (γέφυρες, οχυρά, σταθμοί)²¹).

Από τα στοιχεία αυτά, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι θέσεις των οικισμών, η χρήση του εδάφους και η φόρτισή του (γεωργία με λίπανση φυσικών λιπασμάτων ή με εξάντληση των εδαφών και επέκτασή τους σε βάρος του δάσους, με επέκταση των εδαφών σε διαμορφώσεις του ορεινού χώρου και των λόφων, συγκρούσεις γεωργίας - κτηνοτροφίας, κτηνοτροφίας-δάσους), καθώς σε πολλές περιπτώσεις τα στοιχεία αυτά διαμορφώνουν τη σημερινή εικόνα της φύσης, π.χ. εμφυτεύσεις ελιάς στα δυτικά παράλια της χώρας για τις ανάγκες της Ενετικής υφαντουργίας, ξύλευση για κατασκευή πλοίων, παραδοσιακή νομαδική κτηνοτροφία και υπερβόσκηση.

4.3.3.2. Επιδράσεις εξορύξεων

Οι εξορύξεις αδρανών υλικών για την κατασκευή κατοικιών, κτισμάτων, μονοπατιών και οδών, αλλά και άλλων ορυκτών και μετάλλων, αποτελούν σημαντικό παράγοντα προσδιορισμού της σχέσης κοινωνίας-φύσης. Τόσο οι υπόγειες εξορύξεις, όσο και οι επιφανειακές δρουν και επί των γεωλογικών φαινομένων, αλλά και επί του συστήματος απορροής των υδάτων και δημιουργούν αποθέσεις αδρανών. Καθώς η τάση είναι να ελαχιστοποιείται η δύσκολη μεταφορά τους από τον τόπο εξόρυξης στον τόπο χρήσης,

συνήθως οι θέσεις αυτές εξόρυξης για αδρανή υλικά τοποθετούνται σε σημεία που περιορίζουν το κόστος μεταφοράς. Αισθητικές και περιβαλλοντικές αντιλήψεις συμβάλλουν σε ορισμένες περιπτώσεις στη χωροθέτηση αυτών των νταμαριών και αποθέσεων, και στο βαθμό που η εξόρυξη πραγματοποιείται οργανωμένα (μεγάλη κλίμακα, μεγάλος επιχειρηματικός φορέας) καταβάλλεται κατά περίπτωση προσπάθεια αποκατάστασης του τοπίου με αμφίβολα αποτελέσματα στις περισσότερες περιπτώσεις.

Η σύγκρουση φύσης και κοινωνίας εντείνεται και κορυφώνεται εκεί όπου μέλη της δεύτερης αντλούν οφέλη (κέρδος, αμοιβές) από τις διαδικασίες αυτές για να υποστούν τις συνέπειες, είτε οι ίδιοι, είτε άλλοι και ο ίδιος ο χώρος.

4.3.3.3. Επιδράσεις δραστηριοτήτων μεταποίησης και κατασκευών

Η σημασία των πρώτων είναι συνάρτηση της κλίμακας και του τρόπου που πραγματοποιούνται, μεγάλη εργοστασιακή παραγωγή ή οικοτεχνία ή παραγωγή σε εργαστήρια, παραγωγή σε ιδιαίτερα μεγάλα κτίρια ή στο σπίτι, μέσα ή έξω από οικισμούς και πόλεις. Το ίδιο σημαντικές είναι οι τεχνικές παραγωγής, η ένταση της ίδιας της παραγωγής καθώς και η μεταφορά προς και από τους τόπους αυτούς, πρώτων υλών εμπορευμάτων και της ενέργειας ή των πηγών της.

Η παραγωγή με μηχανές παραπέμπει σε εντατικές δραστηριότητες και σε δυνατότητα οργάνωσής της κατά συνεχή τρόπο, προϋποθέτει υποδομή ώστε να μπορούν να πραγματοποιούνται οι αναγκαίες μεταφορές, χρησιμοποιεί μεγάλες ποσότητες ενέργειας, συνήθως και νερού, και δημιουργεί απόβλητα. Παράλληλα δημιουργεί εισοδήματα και αποτελεί τεκμήριο της (βιομηχανικής) ανάπτυξης και του εκσυγχρονισμού.

Συγγενείς με τις δραστηριότητες της βιομηχανικής παραγωγής είναι και οι δραστηριότητες των κατασκευών. Αυτές κινούνται από τόπο σε τόπο και όσο περισσότερο εκμηχανίζονται και χρησιμοποιούν τυποποιημένα υλικά, προϋποθέτουν ανάλογη υποδομή, αποστασιοποιούμενες από το περιβάλλον και προσαρμοζόμενες προς τις νέες συνθήκες π.χ. οδικό δίκτυο και μεταφορά εντός των οικισμών, οι «δρόμοι»

των οποίων, είναι προσαρμοσμένοι στις απαιτήσεις πλάτους των φορτωμένων υποζυγίων και νέες αρτηρίες για μεγάλα φορτηγά, παλιοί και νέοι τύποι κατοικιών. κ.λ.π..

Μέσω των κατασκευών εύκολα μεταφέρονται, με φορείς την κυρίαρχη ιδεολογία και τους ίδιους τους κατασκευαστές, μορφολογικά πρότυπα από τόπο σε τόπο, ιδίως όταν το υπό κατασκευή οίκημα δε χρειάζεται να ικανοποιεί συνθήκες τοπικής ιδιαιτερότητας (στοιχεία παραγωγής, μονώσεις, κλιματισμός), ή όταν τα νέα υλικά δημιουργούν την πεποίθηση, ότι τα ζητήματα προσαρμογής της κατασκευής στο περιβάλλον έχουν λυθεί.

4.3.3.4. Επιδράσεις των οικισμών της υπαίθρου

Οι οικισμοί της υπαίθρου αποτελούν τους «πόλους» ανάπτυξης της άμεσης περιβάλλουσας περιοχής τους. Τόποι κατοίκησης και μεταποίησης ταυτόχρονα, αποτελούν σημεία συγκέντρωσης, πυκνότητας και εντάσεων²²⁾.

Κατά την παραδοσιακή συγκρότηση της παραγωγής, οι δυνατότητες των κατοίκων των οικισμών της υπαίθρου να παρέμβουν στη φύση παραμένουν σχετικά χαμηλές, αν και σε ορισμένες περιπτώσεις (εντατικές καλλιέργειες ενός είδους, υπερβόσκηση, υπερξύλευση, πυρκαγιές) μπορούν να δημιουργηθούν φυσικά φαινόμενα που δεν αντιστρέφονται.

Γενικά η εκμετάλλευση της φύσης είναι περιορισμένη και τα τελικά «απόβλητα» των κοινωνικών δραστηριοτήτων παραγωγής ανακυκλώνονται εύκολα σ' αυτήν, καθώς, και λίγα είναι και στην ουσία αποτελούνται από φυσικά κι όχι συνθετικά προϊόντα.

Αυτού του τύπου η οικονομία αυτάρκειας ή επιβίωσης, τείνει να βρίσκεται σε ισορροπία με τη φύση ή τουλάχιστο να μην προξενεί σ' αυτήν επιδράσεις που η ίδια η φύση δεν μπορεί να ενσωματώσει. Δεν έχει, άλλωστε, και μεγάλες δυνατότητες να προκαλέσει με αναστρεπτές καταστροφές

Ο εκσυγχρονισμός και η στροφή των παραγωγικών δραστηριοτήτων και των ανθρώπων προς τις αγοραίες σχέσεις τείνουν, ανάλογα με την ένταση με την οποία πραγματοποιούνται, να ανατρέψουν καθολικά ή σημειακά τις ισορροπίες αυτές, καθώς εγκαθίστανται στους οικισμούς αυτούς, συνολικά ή μερικά, η μαζική παραγωγή και η μαζική κατανάλωση. Υπερεκμετάλλευση, λίπανση, αρδεύσεις, φυτοφάρμακα,

εκμηχάνιση, υβρίδια, υποκαθιστούν τα στοιχεία της παραδοσιακής εκμετάλλευσης και δημιουργούνται ανάγκες μεγέθυνσης της υποδομής και διαχείρισης των συνεχώς αυξανόμενων σκουπιδιών και αποβλήτων. Παράλληλα δημιουργούνται, όμως, και πρόσθετα εισοδήματα²³.

Η εξέλιξη αυτή επιδρά και πάνω στην οργάνωση του τόπου και χώρου της παραγωγής, εισάγονται μηχανές, γίνονται αναδασμοί, αναπτύσσονται φαινόμενα μονοκαλλιέργειας ή κυρίαρχων καλλιεργειών, που είναι προσανατολισμένες σε συγκεκριμένες αγορές, κι ακόμα αλλάζει η διάταξη της υπαίθρου και του τοπίου. Παλιοί φράκτες από φυσικά στοιχεία (θάμνοι, δένδρα, ξύλα) αντικαθίστανται από νέους σιδερένιους ή συρμάτινους με αποτέλεσμα αντί αυτοί να αποτελούν καταφύγια της πανίδας και πυρήνες οικοσυστημάτων, να αποτελούν φραγμούς καθολικούς που δύσκολα διαπερνώνται.

Σε συνδυασμό με την εκσυγχρονιστική αυτή τάση σε ορισμένους οικισμούς της υπαίθρου, παρατηρείται στασιμότητα και «αντοχή» του παραδοσιακού προτύπου ενώ σε άλλους, οι οποίοι συνδέονται με τις αγοραίες διαδικασίες περισσότερο με τη μετανάστευση και την εργασία, παρά με την τοπική παραγωγή κυριαρχούν οι εκσυγχρονιστικές αυτές διαδικασίες χωρίς απαραίτητα να συνδέονται οργανικά με το κυρίαρχο και αυτοδύναμο παραγωγικό πρότυπο.

Στην περίπτωση αυτή παραμένει η παραδοσιακή μορφή κατοίκησης και παραγωγής, ως κέλυφος το οποίο καλύπτει έναν πληθυσμό που γερνά και που μεταβάλλεται εποχιακά κατά τους μήνες των διακοπών. Αν, μάλιστα, ο οικισμός διαθέτει και τουριστικούς πόρους, τότε ο πληθυσμός και η φόρτιση του περιβάλλοντος αυξάνουν ανάλογα.

Στη διαδικασία αυτή οι παραδοσιακές δραστηριότητες τείνουν να ατονήσουν και η φύση αρχίζει τις διαδικασίες ανασύνταξής της με αποτέλεσμα να δημιουργήσει καταστάσεις όπου φαινομενικά μη συμβατά είδη να συμβιώνουν σε κοινές εκτάσεις (έλατα με σπυροφόρα, αγροί με έλατα κλπ).

Και στην περίπτωση αυτή πάντως δημιουργούνται πρόσθετα εισοδήματα, κυρίως για τους φορείς άσκησης της νέας τουριστικής δραστηριότητας, ενώ παράλληλα αυξάνονται ραγδαία οι τιμές των ακινήτων και των περι τον οικισμό «οικοπέδων», δηλαδή των κήπων, των χωραφιών και των λιβαδιών.

4.3.3.5. Επιδράσεις των δραστηριοτήτων αναψυχής

Αυτές συνδέονται άμεσα με τη θέση του τόπου αναψυχής, την απόστασή του από τις πληθυσμιακές συγκεντρώσεις, το είδος της αναψυχής και τη διάρκειά της.

Τόποι αναψυχής και τουρισμού που γειτνιάζουν με αστικά κέντρα δέχονται επισκέπτες για ημερήσιες δραστηριότητες, περισσότερο απόμακροι τόποι δέχονται λιγότερους επισκέπτες για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα. Η τουριστική υποδομή και εξυπηρέτηση αυξάνει τις απαιτήσεις στα στοιχεία της τεχνικής υποδομής, στην ποσότητα απορριμμάτων και αποβλήτων, στις ανάγκες για νερό. Συνήθως για περιορισμένο χρονικό διάστημα (τουριστική περίοδος) η ένταση καταπόνησης του περιβάλλοντος πολλαπλασιάζεται.

Σε ορεινές τουριστικές περιοχές ο τουρισμός και η αναψυχή παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία. Μπορούν από τη μια να διαρθρώνονται αρμονικά με τη φύση (φυσιολάτρες, παρατηρητές πουλιών, πεζοπόροι, κλπ.) και μπορούν να έχουν καταστροφικές επιπτώσεις σ' αυτήν. Ιδιαίτερη σημασία στην περίπτωση αυτή προσλαμβάνει κάθε μορφή μαζικού τουρισμού που υπερβαίνει την τουριστική αντοχή της φύσης (κάτι, δηλαδή, που θα πρέπει να προσδιορίζεται συγκεκριμένα) και ο τουρισμός εκείνος που στον αραιοκατοικημένο και εντυπωσιακό ορεινό χώρο αναζητά στοιχεία «αγριότητας» και περιπέτειας (κυνήγι, campings σε μη οργανωμένες περιοχές, κίνηση με ειδικά δίκυκλα και με «εκτός δρόμου» οχήματα, κλπ.).

4.4 Το γενικό πλαίσιο της προσέγγισης - Ο ορεινός χώρος

Το γενικό πλαίσιο της προσέγγισης συνίσταται στη διαδικασία διερεύνησης των παραγωγικών δραστηριοτήτων στη συνολική οικονομική διαδικασία, των μορφών που η ορεινή οικονομία παρουσιάζει και των μετασχηματισμών που αυτή υφίσταται.

Το πρόβλημα της οικονομίας του ορεινού χώρου επικεντρώνεται στο μετασχηματισμό μιας οικονομικής οργάνωσης που συνδυάζει:

- (α) στοιχεία αυτάρκειας ή επιβίωσης με τις αγροτικές διαδικασίες μικρής κλίμακας, γεωργική παραγωγή, οικόσιτος και τοπική κτηνοτροφία,
- (β) μεταποίηση αγροτικών προϊόντων (οικοτεχνία),

(γ) στοιχεία μεγάλης κτηνοτροφίας, νομαδικής κυρίως, προϊόντα της οποίας αποτελούν το μαλλί και τα τυροκομικά και λιγότερο το κρέας, και

(δ) τη μετανάστευση ή τις μετακινήσεις πληθυσμού εποχιακά για εμπορικές δραστηριότητες και εργασία σε μακρινές περιοχές και αστικά κέντρα, για εποχιακή απασχόληση στον κάμπο, συνήθως στη συγκομιδή, και για την άσκηση τεχνικών επαγγελματιών (μάστορες, καλαϊτζήδες, κλπ.).

Το σύστημα αυτό λειτουργεί όσο και τα τέσσερα στοιχεία του μπορούν να αναπτύξουν τις δραστηριότητες που συνδέονται μ' αυτά, και όσο συνδυάζει εσωστρέφεια με εξωστρέφεια, χωρίς το ένα από τα δύο στοιχεία να υποχωρεί τελείως προς όφελος του άλλου. Στην προβιομηχανική περίοδο γενικά, και ειδικά πριν τη βιομηχανική επανάσταση και πριν την ένταξη της οικονομίας αυτού του τύπου στη διευρυμένη εμπορευματική παραγωγή μέσω των συναλλακτικών αγοραίων σχέσεων, το σύστημα παρουσιάζει αξιοσημείωτη αντοχή και σταθερότητα και σε ορισμένες περιοχές μάλιστα, εγκαθιστά μian ενότητα αγροτικής και οικοτεχνικής παραγωγής (Νότια Πίνδος, ορεινές περιοχές που περιβάλλουν το Θεσσαλικό κάμπο), που μετασχηματίζει τις αγροτικές συνοικίες σε οινεί αστικά κέντρα²⁴). Ανάλογα με την ισορροπία ή τις σχέσεις των τριών στοιχείων, οι ορεινοί οικισμοί διαμορφώνουν κελύφη δομημένου χώρου που αντιστοιχούν στην ιεραρχία των ομάδων που συνδέονται με τις συγκεκριμένες λειτουργίες και τις τοπικές ιεραρχίες. Έτσι, κτίζονται μεγάλα σπίτια εμπόρων σε ορισμένες περιοχές, όπως τα Ζαγόρια, το Πήλιο, στην Κεντρική Πελοπόννησο, ενώ αναπτύσσεται και υποδομή μετακινήσεων, μονοπάτια, γεφύρια, εξωκλήσια, χάνια, τόποι διανυκτέρευσης караβανιών, αλλά και καλύβια κτηνοτρόφων περισσότερο ως τόποι εποχικής εγκατάστασής του²⁵).

Ιδιωτική υποδομή (κατοικίες) και στοιχεία συλλογικής υποδομής κατασκευάζονται από τους ενσωματωμένους οργανικά στο σύστημα πλανόδιος (μετακινούμενους) μαστόρους και αποτελούν αντικείμενα είτε ιδιωτικής, είτε συλλογικής διαχείρισης, ανάλογα με το χαρακτήρα τους.

Από την οικιακή μονάδα, που μπορεί να περιλαμβάνει περισσότερες πυρηνικές οικογένειες, αλλά συνήθως έχει περιορισμένο αριθμό οικογενειών, μέχρι την κοινοτική διαχείριση των προεστών, γερόντων κλπ., συγκροτούνται στη βάση της συγγένειας, κοινής υλικής βάσης, εντοπιότητας, αλλά και της εθνολογικής σύνθεσης των κατοίκων²⁶), συσσωματώσεις, που με τη σειρά τους αποτελούν το κέλυφος-φορέα των οικονομικών δραστηριοτήτων (εμπορικές εταιρείες, συστήματα μετακινήσεων, κομπανίες εμπόρων,

τσελιγκάτα, συσσωματώσεις μεταποίησης προϊόντων, θρησκευτικές συσσωματώσεις (μοναστήρια), συμβούλια προεστών).

Τα σώματα αυτά διαμεσολαβούν στην οικονομική δραστηριότητα, διαρθρώνουν μέσω των θεσμών εξάρτησης (φορολογία και καταμερισμός εργασίας και λειτουργιών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία σύμφωνα με τη θρησκεία) τη συγκεκριμένη συσσωμάτωση, που μπορεί να περιλαμβάνει έναν ή περισσότερους συγγενείς οικισμούς στο κρατικό μόρφωμα, συγκροτούν τις αναγκαίες για την κοινωνική συγκρότηση ιεραρχίες και διασφαλίζουν τις συλλογικές δραστηριότητες (λατρεία, εκπαίδευση, υποδομή). Εξασφαλίζεται, έτσι, η κοινωνική παραγωγή και η αναπαραγωγή και ο μετασχηματισμός της κοινωνίας.

Η περιορισμένη σημασία για την οικονομία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας του ορεινού χώρου και η ανάγκη συγκρότησης συγκεκριμένης φορολογικής βάσης, επέτρεψαν σε πολλά τμήματά του, κατά περιόδους ή κατά συνέχεια, την προσάρτησή τους στους αξιωματούχους (κρατικούς λειτουργούς) του δεσποτικού κέντρου και όχι στους τοπικούς εκπροσώπους της Πύλης.

Αυτό το γεγονός, σε συνδυασμό με την συμπληρωματικότητα των παραγωγικών δραστηριοτήτων, δηλαδή η ουσιαστικά χρηματική εξάρτηση (δοσίματα) από το κέντρο, δημιούργησε την ανάγκη και τις προϋποθέσεις εξωγενών δραστηριοτήτων των κατοίκων της περιοχής, που ανδρώθηκαν καθώς η Βαλκανική προοδευτικά επανεντασσόταν στο χώρο του μεγάλου ή μακρινού εμπορίου. Μέσο της εμπορικής αυτής δραστηριότητας ήταν η θρησκεία και η γλώσσα, ορθόδοξη χριστιανική και ελληνική, αντίστοιχα²⁷. Όπως μέσο για την ενσωμάτωση στην κυρίαρχη πλευρά του κοινωνικού και κρατικού μορφώματος ήταν το Ισλάμ και η τουρκική γλώσσα.

Αυτή η διαδικασία, ιδιαίτερα στο εξωστρεφές της στοιχείο, επιτρέπει την ενσωμάτωση των πάντων παντού υπό την προϋπόθεση να έχουν συγκεκριμένη πίστη και να μιλούν την αντίστοιχη γλώσσα. Έτσι, στο εξωστρεφές στοιχείο αυτού του συνόλου οι εθνολογικές διαφορές ομογενοποιήθηκαν μέσω της κοινής υλικής βάσης και των κοινών στοιχείων του εποικοδομήματος, ενώ στο εσωστρεφές στοιχείο του συνόλου, αν και προχώρησε η γλωσσική ενιαιοποίηση σε μεγάλο τμήμα του, παράλληλα με προσπάθειες διαφοροποίησης, ιδιαίτερα μετά τη συγκρότηση των εθνικών κρατών στα Βαλκάνια, και η ομογενοποίηση συγκεκριμένων στοιχείων του εποικοδομήματος, διατηρήθηκε και ταυτόχρονα ανασυγκροτήθηκε ένας συγκεκριμένος καταμερισμός

εργασίας του τύπου Έλληνες έμποροι και γεωργοί, Βλάχοι κτηνοτρόφοι, μεταφορείς, έμποροι, τεχνίτες, Σαρακατσάνοι κτηνοτρόφοι και Αλβανοί προσαρμοζόμενοι παντού.

Με τη διαδικασία αυτή, ενώ ο καταμερισμός της εργασίας και η κοινωνική ιεραρχία παρουσιάζουν, κατά το πρόσφατο ιστορικό παρελθόν, μεμονωμένα εθνολογικές ιδιαιτερότητες, πιθανώς και συγκρούσεις, ουσιαστικά το εθνολογικό στοιχείο χάνεται στην κοινωνική συγκρότηση της νεοελληνικής κοινωνίας, διατηρώντας τα λαογραφικά του, ίσως, χαρακτηριστικά, αλλά διαμορφώνοντας μια ενιαία νεοελληνική κοινωνική ιεραρχία και συγκρότηση, η αντοχή της οποίας στο χρόνο αποτελεί ενδιαφέρον προς διερεύνηση ζήτημα.

Στη διαδικασία αυτή τα τοπικά στοιχεία συγκρότησης εθνικής κοινής συνείδησης, το σχολείο και η εκκλησία και οι φορείς τους, δάσκαλος και ιερέας, αποτελούν σταθερά στοιχεία αναφοράς των οικισμών-κοινοτήτων, παρά το μεταβαλλόμενο ρόλο τους, παράλληλα με τη συγκρότηση των εθνικών²⁸⁾ κρατών και την ενσωμάτωσή τους στις διοικήσεις που δημιουργούνται, δάσκαλος και ιερέας-μοναχός αποτελούν πολλές φορές τις βασικές «αυθεντικές» πηγές πληροφοριών για το παρελθόν²⁹⁾. Έτσι, προκύπτει το πρόβλημα του διαχωρισμού της πληροφορίας από την ιδεολογία του φορέα διαμεσολάβησής της.

Ένα πρόσθετο στοιχείο του συστήματος αυτού που συνδέει την τοπική με την υπερτοπική κλίμακα είναι η βία (εθνική, χειραφετησιακή, κατασταλτική, πόλεμοι, ληστείες, εξεγέρσεις, επιδρομές) που εκφράζεται με κάθε μέσο. Αυτή δε θα αποτελέσει εδώ αντικείμενο θεώρησης παρά μόνο σε ό,τι συνδέεται με τη συντήρηση ή καταστροφή του περιβάλλοντος.

Κινούμενο αργά από μια κατάσταση όπου κυριαρχούν οι τοπικές ιδιαιτερότητες προς μια κατάσταση όπου τα ειδικά στοιχεία ενσωματώνονται στα κοινά χαρακτηριστικά ενός υπό διαμόρφωση νέου συνόλου, το σύστημα αυτό παρουσιάζει σταθερότητα, όσο είναι δυνατή η ταυτόχρονη και αυτόνομη (αυτοφερόμενη) αναπαραγωγή όλων των στοιχείων του, δηλαδή αγροτική οικονομία της αυτάρκειας με εμπορευματική συμπλήρωση, εμπόριο μεγάλων αποστάσεων, διαμετακομιστικό, και κατοίκηση των οικογενειών των

εμπόρων στην περιοχή, τροφοδοσία της περιοχής με συμπληρωματικά εποχιακά κινητά επαγγέλματα³⁰⁾ κλπ.

Έτσι, αναπτύσσονται αντίστοιχα υποσυστήματα με διαφορετικές εξειδικεύσεις και δημιουργείται η δυνατότητα άσκησης της μεγάλης νομαδικής κτηνοτροφίας όλο το χρόνο που συνεπάγεται επέκταση σε υποαλπικούς και αλπικούς βοσκότοπους και χειμαδιά. Η νομαδική ή ημινομαδική αυτή δραστηριότητα συντηρεί την ασταθή αυτή καθ' αυτή συσσωμάτωση του τσελιγκάτου καθώς εδώ συνδυάζονται επιχειρηματικές δραστηριότητες, καταμερισμός της εργασίας και ιεραρχίες στη βάση συγγενικών, τοπικών και εθνολογικών σχέσεων³¹⁾.

Όσο λειτουργεί το σύστημα στην παραδοσιακή του μορφή, επιτρέπει μέσω του συγκεκριμένου καταμερισμού εργασίας και των συγκεκριμένων πυκνοτήτων πληθυσμών και ζώων, τη σχετικά ήπια ενσωμάτωσή του στη φύση και την αναπαραγωγή με μία ορθολογική χρήση των πόρων του ορεινού χώρου. Κοιλάδες, πλαγιές, λιβάδια, χωράφια, υποαλπικοί και αλπικοί βοσκότοποι, δάση, αποτελούν αντικείμενα εποχιακής και εναλλασσόμενης εκμετάλλευσης, που επιτρέπει την ανασυγκρότηση των φυσικών οικοσυστημάτων. Χωρίς να αποκλείονται σημαντικές παρεμβάσεις με μη αντιστρεπτά αποτελέσματα (π.χ. υπερβόσκηση σε ορισμένες περιοχές, υπερβολική ξύλευση για τις ανάγκες διαφόρων πολεμικών στόλων) συνήθως έκτακτες.

Φυσικές καταστροφές, πόλεμοι και κοινωνική αναταραχή αποσταθεροποιούν το σύστημα αυτό, όπως ακριβώς και ο εκσυγχρονισμός ή η ολοκληρωτική υπαγωγή του στην αγοραία διευρυμένη παραγωγή. Στην πρώτη περίπτωση, είτε χάνονται για μεγάλο χρονικό διάστημα συγκεκριμένοι παραγωγικοί πόροι, με αποτέλεσμα να καταρρέει η κοινωνική διαδικασία παραγωγής που στηρίζεται σ' αυτούς στο σύνολό της, είτε ο πόλεμος και η κοινωνική αναταραχή, παράλληλα με τις επιδράσεις στο περιβάλλον, αποδιαιρώνουν και τις κοινωνικές σχέσεις που επιτρέπουν τη συγκεκριμένη σχέση της κοινωνίας με αυτό, π.χ. η μισθωτή εργασία αντικαθιστά τις αγγαρείες κι έτσι η συντήρηση ή η κατασκευή πλακόστρωτων οδών αποτελεί εξαιρετικά δαπανηρό εγχείρημα. Άλλη επίπτωση μπορεί να είναι η πληθυσμιακή αποψίλωση ολοκληρωτικά ή για μεγάλα χρονικά διαστήματα, όπως και η διάσπαση του κοινωνικού ιστού, με αποτέλεσμα σε τοπική κλίμακα να κυριαρχούν οι σχέσεις σύγκρουσης και να μην είναι δυνατή η αναγκαία για την κοινωνική παραγωγή συγκρότηση συνεργασιών.

Στη δεύτερη περίπτωση μπορεί να συμβαίνουν περισσότερα πράγματα, που όλα τους αποτελούν αντανάκλαση του γεγονότος ότι ο συγκεκριμένος και σήμερα κυρίαρχος τρόπος παραγωγής υπερεκμεταλλεύεται ορισμένα στοιχεία (τόπους, σχέσεις, σύνολα, πόρους, κοινωνικές ομάδες), και αδρανοποιεί άλλα, π.χ. αστικές συγκεντρώσεις και εγκατάλειψη της υπαίθρου, κινήσεις πληθυσμών και δραστηριοτήτων από τα ορεινά και τα μεσόγεια προς τα πεδινά και παραθαλάσσια, ένταση ορισμένων παραγωγικών δραστηριοτήτων και αδρανοποίηση άλλων, κλπ. Οι έμποροι μπορούν να εγκαθίστανται, λόγω δραστηριοτήτων, ποιότητας ζωής και προτύπου αξιών και κατανάλωσης, στους τόπους της κύριας δραστηριότητάς τους, οι εγγράμματοι μπορεί να βρίσκουν εκτός από το εμπόριο απασχόληση στη διοίκηση ή στα επιστημονικά επαγγέλματα. Η οικονομία της επιβίωσης μπορεί να συρρικνώνεται σε απασχόληση αναψυχής και συνήθειας-αδράνειας της «τρίτης ηλικίας» και η λειτουργία της να υποκαθίσταται από αγοραίες διαδικασίες με συνέπεια να διασπάται η ενότητα γεωργίας και οικιακής κτηνοτροφίας και η σχέση των δύο αυτών δραστηριοτήτων από συμπληρωματική να μετατρέπεται σε ανταγωνιστική.

Καθώς η μεγάλη νομαδική κτηνοτροφία καθώς χάνει τις χειμερινές βοσκές της περιορίζεται αριθμητικά, ο φορέας της συρρικνώνεται σε οικογενειακά μορφώματα, προσανατολίζεται στην παραγωγή κρέατος στηριζόμενη περίπου σε συνολικά αγοραίες σχέσεις, τουλάχιστον ως προς τα προϊόντα της, και εντατικοποιείται χρησιμοποιώντας ανάλογα τεχνητά μέσα π.χ. αυτοκίνητα για τις μετακινήσεις της προκαλώντας, έτσι, με μικρότερο αριθμό ζώων μεγαλύτερες φθορές σε σημεία του περιβάλλοντος. Άλλωστε, το αυτοκίνητο ιδιωτικής χρήσης, αγροτικό, κτηνοτροφικό, δασοπαραγωγικό, μελισσοκομικό κλπ., αποτελεί το μέσο σύνδεσης των κατοίκων του ορεινού χώρου με τις αγορές και τα κέντρα αναψυχής και κοινωνικής υποδομής του περιγυρού τους, δημιουργώντας απαιτήσεις για δρόμους και χώρους στάθμευσης και περιθωριοποιώντας τα ζώα εργασίας (άλογα, μουλάρια, γαϊδούρια, βόδια) με ανάλογες συνέπειες στις καλλιέργειες, καθώς πια τα σιτηρά δεν αποτελούν στοιχείο αυτάρκειας, αλλά στη συγκεκριμένη περίπτωση αντικαθίστανται από τα καύσιμα.

Οι αντιδράσεις της φύσης κινούνται σε δύο κατευθύνσεις οι οποίες άλλοτε εμφανίζονται μεμονωμένα κι άλλοτε ταυτόχρονα: εκεί όπου οι πληθυσμιακές πυκνότητες πέφτουν και οι ανθρώπινες δραστηριότητες αποδιαιρθώνονται και ατονούν, η φύση προοδευτικά αναβιώνει (ανορθώνεται), το δάσος αναπτύσσεται, δημιουργούνται πυκνοί υποόροφοι, τα λιβάδια και τα χωριά καλύπτονται από δέντρα και από θάμνους σταδιακά, η υποδομή

Μέρος Τρίτο: Μελέτες περιπτώσεων

όπου δεν έχει ανακηρυχτεί σε προστατευόμενο μνημείο καταρρέει, και το ίδιο συμβαίνει με τα δημόσια κτίρια των οποίων η λειτουργία έχει ατονήσει και η συντήρηση κοστίζει σημαντικά (σχολεία, κληροδοτήματα, εκκλησίες).

Σε άλλες περιπτώσεις η αποδιάρθρωση αυτή οδηγεί σε ανισόρροπες ληστρικές σχέσεις με τη φύση. Περιορισμένη γεωργία, αλλά υπερβολική άρδευση, χρήση λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων, υπερβόσκηση στην άμεση περιοχή των δρόμων, οδοποιία στα αλπικά μέρη των ορεινών όγκων και μηχανοκίνηση της νομαδικής κτηνοτροφίας με άμεση υπέρβαση των πεδινών προς τους ορεινούς βοσκότοπους, εγκατάλειψη πρακτικά της ενδιάμεσης ζώνης και υπερβόσκηση των ορεινών κλπ. Το ίδιο και η δασική εκμετάλλευση μπορεί να προσλάβει τη μορφή της βιομηχανικής οργάνωσης, όπου με βαριά μηχανήματα το δάσος αποδίδει σχετικά εύκολα, καθώς τη θέση της ανθρώπινης εργασίας και των ζώων την καταλαμβάνουν οι μηχανές που χειρίζονται οι δασεργάτες και μεταφορείς. Το αποτέλεσμα είναι η δημιουργία προϋποθέσεων υπερεκμετάλλευσης του δάσους και δυσαναλόγου φθοράς του σε σχέση με την απόδοσή του³².

Στις δραστηριότητες αυτές σε ορισμένες περιοχές φυσικού κάλους και ιστορικού ενδιαφέροντος, πρέπει να προστεθούν και οι τουριστικές δραστηριότητες και η συνολική τους επίδραση στο χώρο, φυσικό και ανθρωπογενή.

Εκτός από την κοινή σε κάθε τουριστική ανάπτυξη ανάγκη υποδομής, φορτίζουν ανάλογα με το είδος του τουρισμού ανομοιόμορφα και εποχιακά το χώρο, σε σημείο που πολλές φορές η αντοχή του εξαντλείται, ενώ επιδράσεις υφίσταται και το δομημένο κέλυφος είτε προς την κατεύθυνση της συντήρησης και του εκσυγχρονισμού του, είτε προς την κατεύθυνση της υποδοχής στο συγκεκριμένο χώρο του αστικού προτύπου μεγέθους, τεχνικών κατασκευής και χρήσης των οικοδομών.

Αυτή η διαδικασία πραγματοποιείται στο πλαίσιο που η εθνική αγορά, η εθνική οικονομία και οι διεθνείς προεκτάσεις της διαμορφώνουν, αλλά υπακούει και στους χωρισμούς της οικονομικής πολιτικής, είτε πρόκειται για εν γένει οικονομική πολιτική ανάπτυξης και σταθεροποίησης, είτε για οικονομική πολιτική περιφερειακής ανάπτυξης και αποκέντρωσης. Στα πλαίσια της συγκεκριμένης πολιτικής και της πολιτικής τόνωσης και συγκράτησης του αγροτικού τομέα (Κοινή Αγροτική Πολιτική ΕΟΚ) οι κεντρικοί φορείς αναλαμβάνουν όλο και περισσότερο τη δημιουργία της υποδομής και τη στήριξη των

αγροτικών τιμών, η παραγωγή όλο και περισσότερο προσανατολίζεται σε μεγαλύτερους αριθμούς και όγκους στρεφόμενη προς συγκεκριμένες πρώτες ύλες και βοηθητικά στοιχεία (σπόροι, υβρίδια, εργαλεία, μηχανήματα, καύσιμα, λιπάσματα, φυτοφάρμακα), τις οποίες προσπορίζεται από την αγορά χάνοντας προοδευτικά την αυτονομία της και καταλήγει σε άμεση εξάρτηση από τους δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς διακίνησης των στοιχείων αυτών, αλλά και στήριξης της τιμής των προϊόντων τους. Η παραγωγή από αυτοσκοπός και προϋπόθεση επιβίωσης, μετασχηματίζεται έτσι σε μέσο προσπορισμού εισοδημάτων κατά τρόπο που συνδυάζει αγοραίες και γραφειοκρατικές ενέργειες³³⁾.

4.5. Το ειδικό πλαίσιο της προσέγγισης - Η περιοχή Β. Πίνδου

Η περιοχή Β. Πίνδου αποτελεί, ως προς τα στοιχεία του κοινωνικού και οικονομικού γίνεσθαι που τη χαρακτηρίζουν, τυπική ορεινή περιοχή της χώρας, ίσως την κατ'εξοχήν ορεινή περιοχή στην καθημερινή και ιστορική, τουλάχιστο, αντίληψη. Ανάγλυφο του εδάφους και κλιματικές συνθήκες, το ορεινό ηπειρωτικό κλίμα, περιορίζουν σημαντικά τις δυνατότητες καλλιέργειας πολλών μεσογειακών προϊόντων. Σιτηρά, ψυχανθή, μικρά αμπέλια, ορισμένα σπυροφόρα, η κτηνοτροφία και η εκμετάλλευση του δάσους αποτελούν εν δυνάμει τις κύριες δραστηριότητες της εσωστρεφούς συνιστώσας.

Ανάλογα με τη θέση των οικισμών, που οι περισσότεροι συγκεντρώνονται σε υψόμετρο 700-1100μ. και με το ανάγλυφο του εδάφους, επαναλαμβάνεται μια συγγενής εικόνα στο σύνολο της περιοχής.

Στο άμεσο περιβάλλον του οικισμού παρατηρούνται στοιχεία παραγωγής των βασικών στοιχείων διατροφής, σιτηρά (όχι πια) και κηπευτικά, στις κοιλάδες και σε προφυλαγμένα αγροτεμάχια, όπου είναι δυνατόν, καλλιεργούνται υποστηριζόμενα αμπέλια, ενώ στις ομαλές περιοχές του ανάγλυφου υπάρχουν χωράφια και λιβάδια. Τη ζώνη αυτή τη διαδέχεται η ζώνη του δάσους το οποίο σε πολλές περιοχές αναμιγνύεται με αυτή τη ζώνη καλλιέργειας και βοσκής. Σε υψηλότερες θέσεις, εκεί όπου περιορίζεται το δάσος, βρίσκονται οι υποαλπικοί και οι αλπικοί βοσκότοποι. Η εσωστρεφής αυτή συνιστώσα της οικονομίας της περιοχής συμπληρώνεται από μια εξωστρεφή με φορά από και προς την περιοχή.

Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για τη σειρά μετανάστευση, εμπόριο, εκπαίδευση, διοίκηση, που διαμορφώνει με τον τρόπο της κοινωνικές ιεραρχίες, αλλά δημιουργεί και

τάσεις μόνιμης εγκατάλειψης του χώρου. Παραλλαγή αυτής της σειράς εμφανίζεται στις κοινότητες των βόρειων και βορειοδυτικών πλαγιών του Σμόλικα (κοιλιάδα Σαρανταπόρου), όπου η εξωστρέφεια παράλληλα με το μακρινό εμπόριο διαμεσολαβείται και με την εξειδίκευση στις κατασκευές (μάστορες)³⁵.

Στη δεύτερη περίπτωση πρόκειται για κινήσεις είτε εξειδικευμένων τεχνιτών προς την περιοχή, είτε για κινήσεις νομάδων κτηνοτρόφων (τσελιγκάτα).

Η δυτική και η ανατολική περιοχή της συγκεκριμένης χωρικής ενότητας με όριο το διοικητικό διαχωρισμό των νομών Ιωαννίνων και Γρεβενών (Ήπειρος και Μακεδονία), παρουσιάζουν στις υψηλότερα ευρισκόμενες κοινότητες διαφορά ως προς το πρότυπο κατοίκησής τους. Ενώ στις δυτικές περιοχές επικρατεί η μόνιμη κατοίκηση, ίσως με εξαίρεση στο παρελθόν τη Βωβούσα, στις ανατολικές περιοχές και συγκεκριμένα στις κοινότητες Αβδέλλα, Περιβόλι, Σαμαρίνα και Σμίξη επιβιώνει η εποχιακή κατοίκηση που εκτεινόταν παραδοσιακά από την εορτή του Αγίου Γεωργίου ως την εορτή του Αγίου Δημητρίου (παλαιό ημερολόγιο).

Η εικόνα αυτή παρουσίασε σχετική σταθερότητα με παραλλαγές, ώσπου ένα-ένα τα συντακτικά της στοιχεία υπέστησαν άμεσους μετασχηματισμούς ή τις έμμεσες συνέπειες της ευρύτερης οικονομικής εξέλιξης και έκτακτων γεγονότων. Τα κινητά επαγγέλματα περιορίστηκαν λόγω θεσμικών ρυθμίσεων και αύξησης της ζήτησης προς αυτά στις πόλεις, ακόμα λόγω αλλαγών συνηθειών και υλικών (καλαιτζήδες). Το εμπόριο ενσωματώθηκε στις αστικές οικονομικές δραστηριότητες των αναπτυσσόμενων πόλεων της χώρας, οι παροικίες με τη συγκρότηση εθνικών αγορών και ντόπιων εμπορών στις Βαλκανικές χώρες και στις χώρες της Ανατολικής Μεσογείου, είτε συρρικνώθηκαν και διαλύθηκαν είτε ενσωματώθηκαν στις εκεί κοινωνίες, και οι εγγράμματοι Ζαγορίσιοι όπως και άλλοι προερχόμενοι από ορεινές περιοχές εγκαταστάθηκαν ως υπάλληλοι διοικητικοί, πολλές φορές και ως δάσκαλοι στα διοικητικά κέντρα.

Οι οικονομικές λειτουργίες που προσανατολίζονταν προς την αυτάρκεια, προσανατολίστηκαν προς την αγορά και μετακινήθηκαν παράλληλα με τους φυσικούς φορείς τους κάτω από ομαλές ή βίαιες πολεμικές συνθήκες προς τα αστικά κέντρα,

κυρίως προς την πρωτεύουσα, άλλοτε άμεσα και άλλοτε μέσω χωρών της Δυτικής ή της Ανατολικής Ευρώπης.

Η γεωργία συρρικνώθηκε, όπως και οι άλλες καλλιέργειες π.χ. τα οπωροφόρα δένδρα και ακολούθησε με μια σχετική υστέρηση η κτηνοτροφία (οικόσιτος και ποιμενική με έδρα το χωριό), καθώς ο περιορισμός της γεωργίας απελευθέρωσε εκτάσεις για την κτηνοτροφία, αλλά η μείωση του πληθυσμού περιορίσε τις δυνατότητες ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού της.

Η μεγάλη νομαδική κτηνοτροφία συνεχίστηκε περιορισμένα μια και χάθηκαν λόγω των έγγειων βελτιώσεων οι χειμερινές βοσκές της στα πεδινά. Ο σημερινός φορέας της, αποτελεί αχλή μόνο εικόνα του τσελιγκάτου και η δραστηριότητα συνεχίζεται παρουσιάζοντας εντάσεις ανάλογες με την ηλικία των απασχολουμένων σ' αυτήν φορέων της. Άλλωστε και το μέσο μετακινήσεων άλλαξε και η περίοδος, καθώς πολλοί κτηνοτρόφοι εξαρτώνται από το σχολικό έτος, είτε για τη συνολική τους μετακίνηση είτε για μετακίνηση μέρους του συγκροτήματος. Η ίδια η πολιτεία προσπαθεί εδώ και χρόνια θεσμικά να οδηγήσει τους νομάδες κτηνοτρόφους σε μόνιμη εγκατάσταση, πράγμα που έγινε σε ορισμένα χωριά και οδήγησε στην αλλαγή του επαγγέλματος πολλών που από κτηνοτρόφοι έγιναν δασεργάτες³⁵⁾

Παρέμεινε η δραστηριότητα της φύσης, με αποτέλεσμα το δάσος στη μορφή που η κατάστασή του, το κλίμα και η γεωγραφία επιτρέπουν, σταδιακά να επανεγκατασταθεί σε γεωργικές περιοχές. Παράλληλα διατηρήθηκε και όσο από το δομημένο κέλυφος μπόρεσε να αντέξει στις πολεμικές καταστροφές, στην εγκατάλειψη και στις απαιτήσεις συντήρησης, ώσπου οι αντιλήψεις για το δομημένο παραδοσιακό περιβάλλον οδήγησαν στην αναγωγή της συντήρησης και προστασίας σε θεσμικό και διοικητικό ζήτημα.

Το κέλυφος αυτό, που ο συνδυασμός εξωστρεφών και ενδοστρεφών δραστηριοτήτων δημιούργησαν, αποτελεί, χωρίς πια να ανταποκρίνεται στις οικονομικές λειτουργίες που προκάλεσαν την εμφάνισή του, παράλληλα με τη φύση στο σύνολό της, τουριστικό πόρο αλλά και αντικείμενο που δημιουργεί περισσότερο οικονομικό βάρος στους κυρίους του

η διαδικασία συγκέντρωσής τους προβλέπει και ελέγχους που στοχεύουν στον περιορισμό των σφαλμάτων. Αν και τα σφάλματα αυτά δεν εξαλείφονται, μπορεί να θεωρηθεί ότι αναπαράγονται κατά συγγενή τρόπο κατά περίπτωση, προφανείς υπερβολές.

Ένα πρόσθετο μειονέκτημα των στοιχείων αυτών αποτελούν οι σχετικά μεγάλοι χρόνοι που παρατηρούνται μεταξύ της περιόδου συγκέντρωσής τους (αναφοράς) και του χρονικού σημείου εκείνου που αυτά καθίστανται προσπελάσιμα στους ερευνητές και στο κοινό.

Τα στοιχεία αυτά, με τους περιορισμούς που αναπτύσσονται παραπάνω, επιτρέπουν τη διαμόρφωση μιας αδρομερούς εικόνας των οικονομικών εξελίξεων κατά ΟΤΑ και με τους ίδιους πάντα περιορισμούς, επιτρέπουν πρόσθετες συγκρίσεις τόσο στο χρόνο, όσο και μεταξύ των ΟΤΑ.

Μια πρόσθετη δυνατή πηγή στοιχείων είναι αυτή που οδηγεί σε άμεσες μετρήσεις από την ίδια ερευνητική ομάδα. Κάτι τέτοιο προϋποθέτει τη συγκρότηση της ερευνητικής ομάδας κατ' ανάλογο τρόπο και διαθέσιμο χρόνο και πόρους, όπου να περιλαμβάνεται κατά ικανοποιητικό τρόπο όλος ο κύκλος των υπό μέτρηση οικονομικών ή και άλλων διαδικασιών.

Προφανώς τέτοια προσέγγιση βρίσκεται εκτός των ορίων της συγκεκριμένης προσέγγισης, καθώς προϋποθέτει πόρους και χρόνο, η διάθεση των οποίων υπερβαίνει τα πλαίσια που στη συγκεκριμένη περίπτωση έχουν προδιαγραφεί. Άλλωστε, παραμένει ζητούμενο σε σχέση πάντα με την κλίμακα και το εύρος της προσέγγισης, η αντιστοιχία του αποτελέσματος που θα προκύψει από την εφαρμογή της συγκεκριμένης μεθόδου με τους πόρους και το χρόνο που διατίθενται.

4.2.3. Αμιγείς και μεικτές μορφές¹⁵⁾

Οικονομικές λειτουργίες, σχέσεις αλλά και μεγέθη, αντιστοιχούν κατά κανόνα σε διαδικασίες πρόσληψης του οικονομικού γίνεσθαι μέσω αμιγών μορφών ή ιδεατών τύπων. Στοιχείων, δηλαδή, που αποτελούν αυστηρές και συγκεκριμένες κατηγορίες της θεωρίας.

Σε τελευταία ανάλυση η θεώρηση αυτή καταλήγει να είναι στατική, καθώς η διαδικασία σχηματισμού γένεσης και διαδρομής των τύπων αυτών, ουσιαστικά παρακάμπτεται, μια και σημασία έχουν οι ίδιοι οι τύποι. Διαφορετικές μορφές, που αποκλίνουν από τις συγκεκριμένες αμιγείς, θεωρούνται, είτε ως ιδιαίτερα στοιχεία μιας διαδικασίας ωρίμανσης του παρελθόντος προς το παρόν, είτε ως στοιχεία μιας ιστορικής διαδικασίας το υποκείμενο της οποίας αποτελεί και το ίδιο έναν ιδεατό τύπο.

Η σχηματική διάσταση της προσέγγισης αυτής είναι προφανής, τόσο σε πρώτο επίπεδο, όσο και σε ένα περισσότερο σύνθετο επίπεδο, όπου οι κατηγορίες πρόσληψης της πραγματικότητας παρουσιάζονται διαφοροποιημένες σε χωρικά πεδία ισχύος (αγροτική-αστική οικονομία, οικονομία κέντρου και οικονομία περιφέρειας, οικονομία δυναμικών αγροτικών περιοχών (συνήθως πεδινών και παραθαλάσσιων) και οικονομία ορεινών προβληματικών-μειονεκτικών περιοχών, κλπ.).

Στους αμιγείς αυτούς τύπους αντιστοιχούν συγκεκριμένες λειτουργίες και σχέσεις που περιορίζουν σημαντικά τη δυνατότητα πρόσληψης της πραγματικότητας, ακόμα και όταν αυτές οι σχηματοποιήσεις για ορισμένα χωρικά σύνολα έχουν περιορισμένη χρονική ισχύ. Π.χ. πρότυπο αστικής οικονομίας πλήρους απασχόλησης και περιεχόμενο «ανεργίας» και αντίστοιχα προβολής της «ανεργίας» στον αγροτικό χώρο. Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για συμβατική σχέση εργασίας ή για ίδια απασχόληση, στη δεύτερη, με δεδομένο το καθεστώς της μικρής ιδιοκτησίας που χαρακτηρίζει την ελληνική αγροτική οικονομία, πρόκειται για τεχνική σχέση που παραπέμπει σε υποαπασχόληση ή σε εποχική απασχόληση. Ανάλογες σκέψεις μπορούν να αναπτυχθούν με τον καταμερισμό της εργασίας, τις δεξιότητες και εξειδικεύσεις των εργαζομένων, την πολυαπασχόληση και την ετεροαπασχόληση. Με μεταβαλλόμενη την οικονομική συγκυρία, αλλά και στη βάση μακροχρόνιων διαδικασιών εκσυγχρονισμού, ο σχετικός προβληματισμός εμπλουτίζεται σημαντικά.

Οι αμιγείς ή ιδεατοί τύποι, συνήθως άμεσα προϊόντα μιας εξαιρετικά εκλεπτυσμένης θεωρητικής συγκρότησης, στην πράξη αποδεικνύονται χρήσιμοι μόνο για την κατανόηση περισσότερο της ίδιας της θεωρητικής συγκρότησης και των βασικών συντακτικών της στοιχείων, παρά των ποικίλων μορφών που η κοινωνική πραγματικότητα δημιουργεί. Αυτές οι μορφές που συνδέονται άμεσα με την πραγματικότητα, αποτελούν ενδιάμεσους τύπους οι οποίοι προέρχονται και τείνουν προς ιδεατούς τύπους οριακά και συνδυάζουν, σε πολλές περιπτώσεις, ταυτόχρονα μερικά από τα χαρακτηριστικά ή το σύνολο των χαρακτηριστικών ενός ή περισσότερων ιδεατών τύπων. Π.χ. ο αγρότης ιδιοκτήτης γης, αυτοαπασχολούμενος, που χρησιμοποιεί τη βοήθεια συμβοηθούντων μελών της οικογένειας, μισθώνει εποχιακά εργασία και, ίσως, δέχεται και περισσότερες μεταβιβαστικές πληρωμές του δημοσίου (σύνταξη λόγω επιδότησης, εξαιτίας της αγροτικής πολιτικής), ή ο κάτοικος της πόλης, επιχειρηματίας ή υπάλληλος, που παράλληλα και εποχιακά ασχολείται με τις οικογενειακές ελιές, κλπ.

Αυτοί οι ενδιάμεσοι ή υβριδικοί τύποι μπορούν να παρουσιάζουν σταθερότητα ή αστάθεια. Στην πρώτη περίπτωση ενσωματώνονται στο οικονομικό και κοινωνικό τους περιβάλλον για όσο διάστημα οι ευρύτεροι όροι που προκάλεσαν την εμφάνισή τους εξακολουθούν να ισχύουν, π.χ. μικρή ιδιοκτησία ως χαρακτηριστικό στοιχείο της νεοελληνικής κοινωνίας. Επίσης μπορούν να αναπαράγονται αυτόνομα σε δεδομένο πλαίσιο, ή να έχουν τη δυνατότητα να διαμορφώνονται αλλά χωρίς να μπορούν να αναπαραχθούν.

Στην περίπτωση αστάθειας οι τύποι αυτοί τείνουν προς μια ή προς μια άλλη κατάσταση πολλές φορές διαμετρικά αντίθετη από την πρώτη. Τέτοιο παράδειγμα αποτελούν τα νεότερα τσιφλίκια του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα και η εκκλησιαστική γη, που, ανεξάρτητα από την αγροτική μεταρρύθμιση η οποία επιτάχυνε τις εξελίξεις προς τη γνωστή κατεύθυνση της συγκρότησης της μικρής ιδιοκτησίας ως κυρίαρχης δομής, τείνουν είτε στη συγκρότηση γαιοκτησίας μεγάλης κλίμακας με ταυτόχρονο μετασχηματισμό των κολίγων σε εργάτης γης ή, μέσω της αποβολής, σε ακτήμονες ολοκληρωτικά κατοίκους πόλεων, είτε στη συγκρότηση ενός πρότυπου μικρών αγροτικών εκμεταλλεύσεων, οπότε χάνει τη συγκεκριμένη της ιδιότητα η ομάδα των ιδιοκτητών γης¹⁶⁾.

Αυτές οι μερικές, ενδιάμεσες ή υβριδικές μορφές κοινωνικών σχέσεων, ιστορικά εμφανίζονται και εξαφανίζονται, επιβιώνουν και αναβιώνουν διατηρώντας πολλές φορές το ίδιο κέλυφος ενώ υπακούουν σε διαφορετικούς όρους της διαδικασίας κοινωνικής παραγωγής και αναπαραγωγής.

Σ' αυτή ακριβώς τη διαδικασία, το υπόβαθρο στήριξης και συγκρότησης των συγκεκριμένων ενδιάμεσων μορφών μεταπίπτει από το εν γένει επίπεδο των κοινωνικών σχέσεων σε κάποιο από τα στοιχεία των σχέσεων αυτών (πολιτιστικών, πολιτικών, εθνολογικών, συγγενικών, ιδεολογικών, φανταστικών, θρησκευτικών, κλπ.), μετακινείται από ένα στοιχείο σε άλλο ή παλινωδεί από ένα συγκεκριμένο επίπεδο στο εν γένει αφηρημένο, με την έννοια της αδυναμίας ρητής διάκρισης των στοιχείων του από το κοινωνικό επίπεδο.

Η δυναμική αυτή εμφανίζεται ιδιαίτερα έντονη στις περιόδους εκείνες κατά τις οποίες η διαδικασία κοινωνικής αναπαραγωγής διαταράσσεται. Είτε αυτές αποτελούν κρίσεις στα πλαίσια της ιστορικής εποχής, είτε συγκροτούνται πολλές και ποικίλες μορφές κοινωνικών σχέσεων, οι οποίες δύσκολα προσλαμβάνονται, κι ακόμα πιο δύσκολα κατανοούνται μέσω των αμιγών μορφών ή των καθαρών τύπων¹⁷⁾.

Εδώ παραμένει ως μόνο εργαλείο πρόσληψης του κοινωνικού γίνεσθαι η προσέγγιση των μεικτών ενδιάμεσων κλπ. μορφών, η οποία, όμως, πολλές φορές, υπερβαίνει το συμβατικά προσδιοριζόμενο πεδίο εφαρμογής της οικονομικής και τέμνεται με τα πεδία άλλων πειθαρχιών ή, τέλος, παραπέμπει στην ενιαία ιστορική επιστήμη.

4.2.4. Εσωστρεφείς και εξωστρεφείς διαδικασίες

Στην ίδια λογική των συνεχών μετακινήσεων τόσο των κατηγοριών και σχέσεων ανάλυσης, όσο και του φέροντος υποβάθρου τους τίθεται το ζήτημα της σχέσης των εσωστρεφών και των εξωστρεφών διαδικασιών που χαρακτηρίζουν το πρόβλημα, δηλαδή την οργάνωση των παραγωγικών διαδικασιών και σχέσεων στην περιοχή Β. Πίνδου.

Εσωστρεφείς θεωρούνται οι διαδικασίες εκείνες της παραγωγής που παραπέμπουν σε μια οικονομία αυτάρκειας (επιβίωσης) ή έχουν την τάση να κινούνται προς την κατεύθυνση αυτή. Ουσιαστικά πρόκειται για διαδικασίες στις οποίες η ανταλλαγή και οι αγοραίες σχέσεις προϊόντων και εργασίας περιορίζονται κατά το δυνατόν, ενώ όπου αυτές αναπτύσσονται, αυτό γίνεται στη βάση άλλων, εκτός των ρητών οικονομικών σχέσεων: θρησκευτικών (πανηγύρια), συγγενικών (ανταλλαγές εργασίας συγγενών), τοπικών (επαγγελματικής συσσωμάτωσης), εθνολογικών (εθνολογικά διαφοροποιημένα πρότυπα κοινωνικής παραγωγής, πόλεμος, διοίκηση, εμπόριο, κτηνοτροφία, γεωργία, κλπ., ως εξειδίκευση συγκεκριμένων εθνικών και θρησκευτικών ομάδων). Παράλληλα η ίδια διαδικασία οδηγεί σε πρακτικές πολυδραστηριότητες (πολυαπασχόληση, πολυκαλλιέργεια).

Οι εξωστρεφείς διαδικασίες κατευθύνονται στην ανταλλαγή και στην αγορά και αποτελούν συνέπειες και αυτές είτε εξειδικεύσεων, είτε αδυναμίας συγκρότησης ολοκληρωμένων εσωστρεφών διαδικασιών.

Ενώ οι πρώτες, οι εσωστρεφείς δραστηριότητες, ικανοποιούνται με περιοδικά αγοραία φαινόμενα ή έστω εποχιακά, οι δεύτερες, οι εξωστρεφείς, τείνουν να συνδεθούν με αυτά όλο και περισσότερο, υπερβαίνοντας κάθε στοιχείο εποχικότητας και περιοδικότητας όπου αυτό είναι δυνατό. Ο χρόνος από φυσικός γίνεται θετικός - κανονιστικός.

Το ίδιο και οι δύο διαδικασίες προκαλούν μετακινήσεις και εξαρτώνται από αυτές, αλλά κατά διαφορετικό τρόπο και με διαφορετική ένταση.

Στην πρώτη περίπτωση οι μετακινήσεις αυτές, αν δεν είναι τρόπος ζωής, είναι οριακά γεγονότα ή προέρχονται από τις ανάγκες σταθεροποίησης του συστήματος (εποχικές αγορές, εποχικές εργασίες, εποχική κατοίκηση, περιοδική «αποβολή» πλεονάζοντος πληθυσμού). Στη δεύτερη περίπτωση οι μετακινήσεις αποτελούν στοιχεία της ενιαιοποίησης του χώρου (προς μια εθνική αγορά). Ο τύπος και η σημασία των υποδομών και μέσων που συνδέονται με αυτές τις μετακινήσεις αλλάζει (μονοπάτι - δρόμος αμαξιτός, υποζύγιο - αυτοκίνητο¹⁸). Η παραγωγική διαδικασία προσανατολίζεται προς την τροφοδοσία των μετακινήσεων αυτών (παραγωγή, μετανάστευση), κατευθυνόμενη στα κομβικά σημεία του πλέγματος, που με τον τρόπο αυτό οργανώνεται ή δέχεται τις επιδράσεις των σημείων αυτών: παραγωγή για υπερτοπικές αγορές,

μετακινήσεις για μόνιμη εγκατάσταση και τόπους συγκέντρωσης απασχόλησης (πόλεις), εμπόριο στον αρχικό τόπο κατοικίας προϊόντων που παράγονται αλλού, μετακινήσεις κατοίκων από άλλες περιοχές για διαφορετικούς λόγους προς τον αρχικό τόπο, κλπ.

Συνήθως με τις εσωστρεφείς διαδικασίες, και παρά την περιορισμένη αγοραία διάστασή τους, συνδέεται ένα πρότυπο παραγωγής που χαρακτηρίζεται από εσωτερικές διαπλοκές και από αυτοτέλεια, ακόμα κι αν σε γενικές γραμμές βρίσκεται σε χαμηλό επίπεδο απόδοσης και τεχνικών παραγωγής. Διαπλοκές με την έννοια ότι κατά κανόνα, ή τουλάχιστον από τεχνική πλευρά, οι χαρακτηριστικές παραγωγικές μονάδες (οικογενειακές συσσωματώσεις) βρίσκονται σε επαφή μεταξύ τους σε περισσότερα επίπεδα (συγγενικό, ανταλλαγών, συμπαράστασης, κλπ.) και αυτοτέλεια, με την έννοια ότι η αναπαραγωγή του συστήματος είναι εξασφαλισμένη καθώς η ικανοποίηση των αναγκών στην ίδια τη μονάδα παραγωγής παραπέμπει σε στοιχεία πλούτου κι όχι στο κύκλωμα εισοδήματος - αγοράς ή αγοράς - εισοδήματος - αγοράς, ενώ διατηρούνται οι τεχνικές αναπαραγωγές του (σπόροι, διατροφή ζώων και ανθρώπων, τεχνικές συντήρησης και διατήρησης τροφίμων, κλπ.). Η εσωστρεφής διαδικασία παρουσιάζεται, περίπου, με την εικόνα που το σημερινό πρότυπο «ενδογενούς ανάπτυξης» υποβάλλει, με μόνη διαφορά τον περιορισμένο και εποχιακό χαρακτήρα των αγοραίων σχέσεων και το διαφορετικό επίπεδο τεχνικής ανάπτυξης.

Στις εξωστρεφείς διαδικασίες, η γενικευμένη αγοραία διάσταση και δυναμική ανατρέπεται λειτουργικά κάθε στοιχείο αυτάρκειας, αναδιατάσσει σε κάθε επίπεδο σχέσεις και τεχνικές παραγωγής και ανθρώπων εκσυγχρονίζοντάς τις. Σε πρώτη φάση εμφανίζονται στοιχεία εξειδίκευσης των δραστηριοτήτων που κινούνται παράλληλα με στοιχεία αποδιάθρωσης και εκφυλισμού άλλων, μετακινείται σημαντικός αριθμός κατοίκων (ατόμων και οικογενειών) προς δυναμικά παραγωγικά κέντρα (κόμβους) και το συγκεκριμένο παραγωγικό πρότυπο είτε φθίνει και εγκαταλείπεται, είτε ανασυντάσσεται στον ίδιο τόπο αλλά περιβάλλοντας νέους πυρήνες (π.χ. νέες καλλιέργειες, νέες τέχνες και τεχνικές, νέες δραστηριότητες, τουρισμός). Ο χώρος από τοπικός, ενσωματώνεται βαθμιαία στον ευρύτερο (διακοινοτικό, χώρο νομού, περιφέρειας, κλπ.). Ταυτόχρονα, οι διαδικασίες αυτού του «τοπικού» χώρου εξαρτώνται όλο και περισσότερο από τους θεσμούς και τις διαδικασίες που χαρακτηρίζουν το οικονομικό γίνεσθαι στο συγκεκριμένο και κάθε φορά κυρίαρχο επίπεδο χώρου. Το ερώτημα που προκύπτει εδώ

είναι με ποίους τρόπους τα τοπικά στοιχεία υπάγονται στα στοιχεία των διαδικασιών που αντιστοιχούν στα υπερκείμενα χωρικά σύνολα.

Εσωστρεφείς και εξωστρεφείς διαδικασίες αποτελούν εξαιτίας του σύνθετου χαρακτήρα τους οίονει ιδεατούς τύπους. Στην πραγματικότητα εμφανίζονται μεικτά σχήματα τρόπον τινά γραμμικοί συνδυασμοί των παραπάνω ως συνισταμένες της επίδρασης όλων των παραγόντων που δρουν στο κοινωνικό και οικονομικό γίγνεσθαι.

4.2.5. Συμπεράσματα

Οι δυνατότητες και τα όρια της οικονομικής προσέγγισης μπορούν να αναπτυχθούν στη συνέχεια με τη μορφή συμπερασμάτων. Για να καταστεί χρήσιμη η προσέγγιση από τη σκοπιά της οικονομικής επιστήμης, πρέπει να επικεντρωθεί κυρίως στο χαρακτήρα και τη δυναμική των σχέσεων που διέπουν τις οικονομικές διαδικασίες στην περιοχή, να διερευνήσει το χαρακτήρα και τη σταθερότητα ή αστάθεια που παρουσιάζουν οι με την παραγωγή συνδεδεμένες κοινωνικές μορφές, ώστε αναλύοντας το περιεχόμενό τους να οδηγηθεί σε χρήσιμες για τα ερωτήματα της προσέγγισης απαντήσεις.

Ταυτόχρονα, πρέπει να επισημανθεί η στιγμή που καθορίζει τις παραγωγικές διαδικασίες και σχέσεις ως προς τα στοιχεία εσωστρέφειας και εξωστρέφειας που παρουσιάζουν, ώστε να γίνουν κατανοητά τα μορφολογικά χαρακτηριστικά που σημαίνουν τις διαδικασίες αυτές, οι ιδιαιτερότητές τους, η δυναμική τους και οι προοπτικές τους.

Τα διαθέσιμα στοιχεία, αν δεν θεωρηθούν ως οι μόνες αυθεντικές πηγές πληροφόρησης, μπορούν να αποτελέσουν, ελεγχόμενα με την παρατήρηση, πρόσθετη περιγραφική συνιστώσα η οποία μπορεί να κατανοηθεί και να ερμηνευθεί ακριβώς στα πλαίσια που διαμορφώνουν οι παραπάνω σκέψεις.

Συνοπτικά μπορεί να υποστηριχθεί, ότι η οικονομική θεώρηση με τον τρόπο αυτό παρέχει σχέσεις και δυναμικές ποιοτικά, χωρίς να προσπαθεί να συγκροτήσει ένα αναλυτικό ποσοτικό περιγραφικό πλαίσιο των αποτελεσμάτων της οικονομικής διαδικασίας. Αυτό είναι κάτι που ενδεικτικά και κατά περίπτωση μπορεί να γίνει μόνο και μόνο ως στοιχείο ένδειξης της τάξης μεγέθους των φαινομένων.

4.3. Μεθοδολογικές παρατηρήσεις

4.3.1. Η μέθοδος προσέγγισης

Η μέθοδος προσέγγισης, σε συνδυασμό με όσα έχουν αναπτυχθεί προηγούμενα, αποτελούν κατά κάποιον τρόπο τη θεωρητική βάση της προσέγγισης του οικονομικού τμήματος της προσέγγισης, το οποίο συνίσταται σε ένα συνδυασμό προηγούμενης γνώσης, εικόνας που διαμορφώνουν τα στατιστικά στοιχεία, εμπειρικών παρατηρήσεων και απόψεων που αναπτύσσονται, ώστε να αντιμετωπισθούν ταυτόχρονα οι αδυναμίες που αναπτύχθηκαν προηγουμένως και οι απαιτήσεις που ο νεωτερικός χαρακτήρας της προσέγγισης δημιουργεί.

Η προηγούμενη γνώση προκύπτει από τη μελέτη και αξιολόγηση της πλούσιας βιβλιογραφίας για την περιοχή, αλλά και των αποτελεσμάτων και των συλλήψεων που χαρακτηρίζουν την πολιτική περιφερειακής ανάπτυξης και οργάνωσης του χώρου στην περιοχή.

Η εικόνα που διαμορφώνουν τα στατιστικά στοιχεία και ο δυναμισμός που προκύπτει από αυτήν έχουν ήδη σχολιαστεί. Αποτελούν και τα δύο αυτά στοιχεία μερικές, σχηματοποιημένες περιγραφές της πραγματικότητας που όμως μπορούν να συμβάλλουν σημαντικά στη στήριξη ή την απόρριψη υποθέσεων και επιχειρημάτων και ακόμα να προσδιορίσουν το πεδίο που πρόσθετες και συγκεκριμένες πληροφορίες θα πρέπει να καλύψουν, ώστε να ενισχυθούν τα πορίσματα και οι προτάσεις της προσέγγισης αυτής.

Η εμπειρική παρατήρηση κι όχι η συγκέντρωση νέων ποσοτικών στοιχείων, έρχεται να συμπληρώσει την εικόνα που θεωρητική αντίληψη και ποσοτικά στοιχεία διαμορφώνουν.

Τέλος, η ανάγκη προσαρμογής της προσέγγισης στον προβληματισμό των σχέσεων φύσης και κοινωνίας αναγκαστικά πρέπει να εξειδικευθεί τόσο σε θεωρητικό, όσο και σε εμπειρικό επίπεδο σταδιακά. Άλλωστε αυτή η διαδικασία αποτελεί, παράλληλα με τη

συγκεκριμένη πρόταση, το κύριο προϊόν της έρευνας και ένα πρόσθετο «παραπροϊόν» της, εξίσου, ίσως, σημαντικό.

Η οπτική αυτή σε συνδυασμό με το συνεπαγόμενο διεπιστημονικό χαρακτήρα της προσέγγισης, ανοίγουν έναν κύκλο επιμέρους προβλημάτων τα οποία και θα αποτελέσουν στη συνέχεια αντικείμενο συνοπτικής διαπραγμάτευσης.

Τα προβλήματα αυτά είναι *το χρονικό βάθος και ο χρονικός ορίζοντας* της προσέγγισης και η διερεύνηση των *σχέσεων κοινωνικών δραστηριοτήτων με το περιβάλλον*.

Στη συνέχεια, συμπληρωματικά ως προς τα δύο αυτά στοιχεία που αποτελούν ουσιαστικά στοιχεία τα οποία σε κάθε περίπτωση θα πρέπει να διερευνώνται, καταβάλλεται προσπάθεια διερεύνησης του πεδίου στο οποίο, από την πλευρά της προσέγγισης των κοινωνικών και οικονομικών διαδικασιών, τοποθετείται το πρόβλημα στη γενική του μορφή.

Πρόκειται για την τοποθέτηση και σκιαγράφηση του προβλήματος του ορεινού χώρου στη χώρα μας κι ίσως σε ευρύτερα συγγενή γεωγραφικά και οικολογικά συστήματα, όπως της Νοτίου Ευρώπης, Βορείου Μεσογείου ή των Βαλκανίων, των κοινωνικών και οικονομικών εξελίξεων που πραγματοποιούνται στο συγκεκριμένο χώρο, της κατάστασης και των εξελίξεων και μετασχηματισμών που παρουσιάζονται.

Με δεδομένο το γενικό πλαίσιο του προβλήματος μπορεί στη συνέχεια να διατυπωθούν και τα ειδικά χαρακτηριστικά της περιοχής, οι ιδιομορφίες της και να διαπιστωθούν οι συγκεκριμένες τάσεις των κοινωνικών και οικονομικών εξελίξεων, ώστε να αξιολογηθούν επιπτώσεις στο περιβάλλον και εξαρτήσεις απ' αυτό. Στοιχεία, δηλαδή, που σε συνδυασμό με τα πορίσματα των άλλων προσεγγίσεων που πραγματοποιούνται στη έρευνα αυτή θα οδηγήσουν και στη διατύπωση μιας ομαδοποίησης της περιοχής σε ενότητες σύμφωνα με το παραγωγικό τους πρότυπο¹⁹⁾.

Η γενική προσέγγιση της οικονομίας της περιοχής γίνεται με τη βοήθεια βιβλιογραφίας και αναγνωρίσεων επιτόπου με στόχο να διατυπωθεί σε ένα σχήμα η οικονομική λειτουργία του ορεινού όγκου. Αποτελεί φιλοδοξία της προσέγγισης αυτής το σχήμα

παρά πλούτο. Εδώ βρίσκεται η απαρχή μιας διαδικασίας που έρχεται να οδηγήσει στο σύγχρονο μετασχηματισμό κοινωνίας και φύσης και να δημιουργήσει νέες ισορροπίες και νέες πηγές συγκρούσεων καθώς άλλα στοιχεία του κελύφους καταρρέουν, άλλα αλλάζουν κυρίους, άλλα αλλάζουν μορφή και χρήσεις, κλπ.

Ο τουρισμός συμπληρώνεται από τις εποχιακές μετακινήσεις των κατοίκων άλλων (αστικών) κέντρων που κατάγονται από την περιοχή και διατηρούν δεσμούς μ' αυτήν.

Ανάλογα με την ένταση των δεσμών αυτών, οι μετακινήσεις καταλαμβάνουν μεγαλύτερα ή μικρότερα τμήματα του χρόνου και σταδιακά οδηγούν στην ανασυγκρότηση ίσως και στην αύξηση του δομημένου κελύφους. Εξαρτώνται από τις καιρικές συνθήκες και την υποδομή, αλλά και από τη θέση των μετακινουμένων στην εκπαίδευση και στην εργασία (μαθητές, εργαζόμενοι, συνταξιούχοι). Τα σπίτια αυτά, ουσιαστικά τώρα πια τόποι παραθερισμού, με δυσκολία ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις της παράδοσης και των σύγχρονων ανέσεων λόγω αυξημένου κόστους κατασκευής τους. Παρ' όλα αυτά, με χρονικό βάθος μια δεκαπενταετία η διαδοχή της πέτρας, λαμαρίνας, κεραμιδιού, ως δομικών στοιχείων στη στέγη, είναι σχεδόν παντού προφανής. Και αποτελεί το στοιχείο αυτό μεταφορά πόρων προς την περιοχή σε μια σύγχρονη εκδοχή του παραδοσιακού προτύπου χρηματοδότησης της κατασκευαστικής διαδικασίας.

Οι μετακινήσεις αυτές κορυφώνονται προς τα μέσα Αυγούστου όπου πραγματοποιούνται συναντήσεις και πανηγύρια στα οποία σπεύδει να πάρει μέρος μεγάλος σχετικά αριθμός παραθεριστών και κατοίκων. Σ' αυτές τις συγκεντρώσεις τεκμηριώνεται η συνέχεια των σχέσεων με την περιοχή καταγωγής, αλλά και η ομοιομορφία που η αστική κατοίκηση και η ενσωμάτωση στο κοινωνικό παραγωγικό νεοελληνικό πρότυπο έχουν επιβάλλει. Οι διαφορές περιορίζονται σε εξωτερικά φαινομενολογικά προσλαμβανόμενα στοιχεία (τύποι οχημάτων δηλ. πολυτελή Ι.Χ. και αγροτικά, ενδυμασία ιδιαίτερα των ηλικιωμένων, περιφορά από όλους ποιμενικής ράβδου π.χ. στη Σαμαρίνα, κλπ.).

4.6. Η οικονομία της περιοχής : εικόνα και διάγνωση κατάστασης και τάσεων

Αν και τα βασικά στοιχεία της οικονομικής οργάνωσης της περιοχής έχουν αναπτυχθεί στα προηγούμενα, έτσι ώστε να διαφαίνεται ο γενετικός τους μηχανισμός και η διαδρομή τους από το παρελθόν στο παρόν, η κατάσταση και οι τάσεις που επικρατούν μπορούν να παρουσιαστούν συνοπτικά στο σημείο αυτό.

4.6.1. Παραγωγικές δραστηριότητες

Στην περιοχή παρατηρούνται στοιχεία περισσότερων παραγωγικών δραστηριοτήτων, τα οποία αποτελούν απολήξεις ενός αποδιαρθρωμένου παραγωγικού προτύπου, το οποίο ώσπου να ανασυνταχθεί ή να σταθεροποιηθεί σε μια συγκεκριμένη κατάσταση, παρουσιάζει τα στοιχεία του διαχωριζόμενα και απομονωμένα.

Η γεωργία έχει περιοριστεί, πλην ορισμένων αγροτικών κοινοτήτων προς την περιοχή του Μετσόβου, σε εξαιρετικά περιορισμένη καλλιέργεια ψυχανθών και κηπευτικών και σε ορισμένες περιοχές, συνήθως ομαλές, στην καλλιέργεια κτηνοτροφικών φυτών και πατάτας.

Η εκμηχάνιση της γεωργίας είναι περιορισμένη, ενώ ουσιαστικά αρδεύονται μόνο οι κηπευτικές καλλιέργειες με πρόχειρα συστήματα που χρησιμοποιούν τις περισσότερες φορές ρέοντα επιφανειακή ύδατα. Μικρός κλήρος και κατατεμαχισμός κυριαρχούν.

Η κτηνοτροφία, αν και περιορίζεται, διατηρείται και στην οικόσιτη ή στην μόνιμα εγκαταστημένη κοπαδιάρικη και στην εποχιακά μετακινούμενη μορφή της. Διαφορετικοί βοσκότοποι αποτελούν το πεδίο δράσης της μιας και της άλλης. Τα προϊόντα της κτηνοτροφίας όσα δεν καταναλώνονται τοπικά διατίθενται για επεξεργασία σε μονάδες του κάμπου. Περιορισμένη επεξεργασία παρατηρείται και επί τόπου (μικρά τυροκομεία). Τα μεγάλα ζώα προοδευτικά περιορίζονται προς όφελος των προβάτων και κυρίως των αιγών για λόγους που συνδέονται με τη διατροφή κάθε είδους.

Περιορισμένη σημαντικά παρατηρείται η καλλιέργεια ορεινών οπωροφόρων δένδρων (μηλιές, γκορτσιές), ενώ μικρά αμπέλια για οικογενειακή χρήση ή απασχόληση, παραπέμπουν στη δυνατότητα αμπελοκαλλιέργειας σ' αυτήν την περιοχή.

Σποραδικά στην περιοχή απαντώνται κυψέλες, κυρίως σε άμεση γεινίαση με το οδικό δίκτυο.

Σε άμεση γεινίαση μ' αυτό και στις περισσότερες ομαλές περιοχές, υπάρχουν συνήθως εγκαταλελειμμένες ή σε κακή κατάσταση εγκαταστάσεις πτηνοτροφικές, ή μεγάλοι χώροι σταυλισμού ζώων. Και τα δύο αυτά στοιχεία παραπέμπουν σε αναπτυξιακές απόπειρες προηγούμενων ετών, όπου η επιδότηση αντέστρεψε τον ορθολογισμό της διαδικασίας από τη λειτουργία στην ίδρυση, δημιουργώντας βραχυπρόθεσμα εισοδήματα για τους φυσικούς φορείς των διαδικασιών αυτών και οδηγώντας σε ερήμωση τις εγκαταστάσεις στη συνέχεια.

Προς τα ορεινά οι δραστηριότητες της γεωργίας περιορίζονται σε κηπάρια και μικρά αμπέλια και τη θέση τους καταλαμβάνει η δασική εκμετάλλευση. Πριονιστήρια, πρόχειρες αποθήκες και βαριά μηχανήματα (μεταφορικά οχήματα, ανυψωτές) αποτελούν εδώ τον εξοπλισμό. Ακόμα πιο ψηλά σε υψόμετρο, βρίσκονται τα υποαλπικά και αλπικά λιβάδια, τόποι δράσης της κινητής κτηνοτροφίας. Εδώ ανάλογα με το οδικό δίκτυο παρατηρείται μεγαλύτερη ή μικρότερη υπερβόσκηση.

Στην περιοχή προοδευτικά αναπτύσσονται τουριστικές δραστηριότητες. Λειτουργούν ξενώνες και διάφοροι τύποι καταλυμάτων και παρέχονται υπηρεσίες διατροφής. Σε ορισμένους οικισμούς (Βίτσα, Μονοδέντρι, Τσεπέλοβο, Σκαμνέλι και Αρίστη, Πάπιγκο, Βωβούσα, Σαμαρίνα, Περιβόλι) οι τουριστικές δραστηριότητες είναι σχετικά αναπτυγμένες, ενώ τάση ανάπτυξης ξενώνων και μονάδων εστίασης παρουσιάζεται και σε άλλα χωριά της ανατολικής περιοχής. Άλλες απ' αυτές βρίσκονται σε εξάρτηση από τα Γιάννενα, όπου το ημερήσιο σύστημα της πόλης το επιτρέπει (τουρισμός, επισκέψεις), κι άλλοτε λειτουργούν αυτοτελώς (παραμονή, εστίαση). Το ίδιο ισχύει και για τις «τουριστικές» κοινότητες της περιοχής Γρεβενών.

Οι τουριστικές δραστηριότητες έχουν οδηγήσει στην αναπαλαίωση ορισμένων κτιρίων που λειτουργούν ως ξενώνες ή οδηγούν και σε σταδιακή ανάπτυξη των κατασκευών.

Την κατασκευαστική διαδικασία τονώνουν και οι επισκευές κατοικιών από κατοίκους των πόλεων που κατάγονται από την περιοχή.

Στην περιοχή ιδιαίτερη σημασία προσλαμβάνουν ορισμένα έργα εκτός της υποδομής (οδικό δίκτυο, ύδρευση, αποχέτευση), η οποία αναπτύσσεται με ρυθμούς που προσδιορίζει η διοίκηση και οι τοπικές αρχές.

Πρόκειται για τον Η/Υ Σταθμό Πηγών Αώου, ο οποίος αρχίζει την περίοδο αυτή σταδιακά τη λειτουργία του. Πρόκειται για έργο συγκέντρωσης των ρευμάτων που αποτελούν τις πηγές του Αθώου και για την εκτροπή τους με σήραγγα και την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας προς το σύστημα σταθμών παραγωγής του Αράχθου, για το χιονοδρομικό κέντρο Βασιλίτσας που έχει προσπέλαση από τη Σμίξη του νομού Γρεβενών, και για το κέντρο προετοιμασίας αθλητών στην περιοχή Αβδέλλας.

Οι δραστηριότητες αυτές αναμένονται να ποικίλουν το πρότυπο απασχόλησης και να δημιουργήσουν θέσεις μισθωτής εργασίας σε ένα οικονομικό περιβάλλον, στο οποίο παρά τη γήρανση του πληθυσμού και τη συρρίκνωσή του η απασχόληση αυτή είναι περιορισμένη, εκτός από τις γεωργικές και κτηνοτροφικές ασχολίες στο δάσος και στον τουρισμό. Προφανώς οι επιπτώσεις τους στο Περιβάλλον είναι όμως τέτοιες, που δεν μπορούν στο σύνολό τους να θεωρηθούν συμβατές με την προστασία του.

Στην περιοχή (Γρεβενίτι) παρατηρούνται (1993) και νέες οικονομικές δραστηριότητες όπως η εκτροφή γουνοφόρων ζώων, είτε ως ιδιωτική δραστηριότητα, είτε ως επιχειρηματική δραστηριότητα δημοτικής (μικτών με την Ήπειρο ΑΕ) επιχείρησης. Τα αποτελέσματα αυτών των δραστηριοτήτων που έχουν με το ισχύον θεσμικό πλαίσιο επιχορηγηθεί σημαντικά, δεν μπορεί να θεωρηθούν αξιόλογα, καθώς στην περιοχή παράγεται η πρώτη ύλη ενός μη αναγκαίου προϊόντος πολυτελείας. Άλλωστε εναντίον του κυκλώματος της γούνας έχουν αναπτυχθεί σημαντικά επιχειρήματα, ενώ οι δημιουργούμενες θέσεις εργασίας είναι περιορισμένες.

Το εμπόριο στην περιοχή διαμεσολαβείται από μικρά καταστήματα που αποτελούν συνδυασμό περισσότερων εξειδικεύσεων. Παράλληλα, σημαντική είναι η εμπορική

εξυπηρέτηση που προσφέρουν στους κατοίκους της περιοχής οι εμπορικές υποδομές των κύριων και των δευτερευόντων αστικών κέντρων, δηλαδή των Γρεβενών, των Ιωαννίνων, του Μετσόβου, της Κόνιτσας και του Καλπακίου. Συμπληρωματικά προς αυτό το εμπορικό σύστημα κατά την περίοδο πληθυσμιακών συγκεντρώσεων λειτουργεί στον ορεινό χώρο ένα κινητό εμπόριο τροφίμων, φρούτων κλπ., αλλά και εργαλείων και άλλων διαρκών καταναλωτικών αγαθών ή αγαθών οικιακού εξοπλισμού.

4.6.2. Πηγές εισοδημάτων

Στα εισοδήματα που δημιουργεί η αγοραία διάσταση των παραγωγικών δραστηριοτήτων θα πρέπει να προστεθούν και οι συνέπειες της κρατικής πολιτικής που στοχεύει στη στήριξη του αγροτικού τομέα. Επιπρόσθετα θα πρέπει να ληφθούν υπόψη και οι μεταφορές εισοδημάτων προς την περιοχή κατοίκων της, οι οποίοι αυτοί μεν ζουν αλλού (αστικά κέντρα, εξωτερικό) αλλά συγγενείς τους (ανιόντες και κατιόντες) ζουν στην περιοχή. Συγγενή πηγή εισοδημάτων αποτελούν και οι συντάξεις που κατευθύνονται από ιδιωτικές και δημόσιες πηγές στην περιοχή.

Όσες απ' αυτές δεν είναι αγροτικές παραπέμπουν στην εξωστρέφεια της οικονομίας της περιοχής και συμβαδίζουν με την ηλικιακή εικόνα του πληθυσμού, μια και πολλοί σχετικά συνταξιούχοι διαμένουν στην περιοχή τους μήνες που οι κλιματικές συνθήκες το επιτρέπουν, οδηγώντας τα εισοδήματα αυτής της πηγής σε αύξηση που αντισταθμίζει τη μείωση των εισοδημάτων της αμέσως προηγούμενης πηγής.

Στις πηγές εισοδημάτων πρέπει να προστεθούν και τα εισοδήματα που δημιουργεί άμεσα η πολιτεία με τη μορφή των αμοιβών εκπροσώπων της στην περιοχή, αλλά και οι δημόσιες δαπάνες που πραγματοποιούνται στην περιοχή, έστω και σε περιορισμένη κλίμακα.

4.6.3. Κοινωνική οργάνωση

Οι παραγωγικές διαδικασίες διαμεσολαβούνται μέσα από συγκεκριμένες μορφές οργάνωσης, άλλες από τις οποίες είναι δημόσιες και άλλες ιδιωτικές.

Στην πρώτη κατηγορία κατατάσσονται οι ΟΤΑ και οι αρχές νομαρχιακού και εθνικού επιπέδου, όπου αυτές παρεμβαίνουν στην οικονομική διαδικασία, κυρίως οργανώνοντας και εξασφαλίζοντας τη χρηματοδότηση των έργων υποδομής και αναδιανέμοντας εισοδήματα.

Στην ίδια κατηγορία θα πρέπει να καταταθούν και οι δημοτικές επιχειρήσεις ή οι αναπτυξιακές επιχειρήσεις (Δημοτική Επιχείρηση Γρεβενιτίου - Ήπειρος ΑΕ).

Στην κατηγορία των συλλογικών φορέων εντάσσονται και οι αναπτυξιακοί σύνδεσμοι.

Στην περιοχή λειτουργεί ο Αναπτυξιακός Σύνδεσμος Ορεινών Κοινοτήτων Νομού Γρεβενών.

Στην άλλη άκρη της κλίμακας θα πρέπει να καταταθούν οι οικιακές μονάδες, οι οποίες συγκροτούνται, συνήθως, στη βάση της οικογένειας (γονείς-παιδιά) και αποτελούν αυτοτελή οικονομούντα σύνολα. Αυτοί οι πυρήνες είναι δυνατόν να διερευνώνται ανάλογα με το μέγεθος του εγχειρήματος που έχουν να αντιμετωπίσουν π.χ. συμμετοχή περισσότερων συγγενών (αδελφών) στην κατασκευή παραθεριστικής κατοικίας που αποτελεί εκσυγχρονισμό του πατρικού σπιτιού ή να συρρικνώνονται σ' ένα άτομο για τυπικούς λόγους π.χ. μικρές επιχειρήσεις εστίασης με γυναίκα επιχειρηματία, μια και τυπικοί λόγοι απαγορεύουν την εμφάνιση του άνδρα (συζύγου ή γιου) ως επιχειρηματία. Αυτός συνήθως απασχολείται αλλού (αγρότης, υπάλληλος, κλπ.), αλλά εργάζεται και στην επιχείρηση. Ο πυρήνας των μονάδων αυτού του τύπου αποτελείται από τις γεωργικές και κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις.

Στη μέση της κλίμακας τοποθετούνται οι συνεταιρισμοί, οι περισσότεροι από τους οποίους στην περιοχή είναι δασικοί. Χαρακτηριστικό όλων των συνεταιρισμών και όχι μόνο των δασικών, αποτελεί ο μικρός αριθμός των εταίρων τους και η περιορισμένη χωρική έκφρασή τους. Ιδιαίτερα στα δασικά χωριά απαντώνται περισσότεροι του ενός συνεταιρισμοί, πράγμα που συνδέεται άμεσα με το ισχύον θεσμικό πλαίσιο και με τη δυνατότητα που έχουν να εντάσσονται σ' αυτούς τους συνεταιρισμούς όχι μόνο οι δασεργάτες και οι μεταφορείς, αλλά όλοι πρακτικά οι τυπικά φερόμενοι ως κάτοικοι του χωριού, ανεξάρτητα από επάγγελμα και πραγματικό τόπο διαμονής τους. Το αποτέλεσμα είναι η έκφραση συγκρούσεων μεταξύ των διάφορων ομάδων, οι οποίες οργανώνονται σε περισσότερους συνεταιρισμούς με το ίδιο αντικείμενο.

4.6.4. Συμπεράσματα

Η γενική εικόνα που προκύπτει από τη συνολική θεώρηση της οικονομίας της περιοχής, είναι ότι οι παραγωγικές διαδικασίες βρίσκονται σε παρακμή και αποδιάρθρωση, με την έννοια ότι οι μονάδες που μπορούν να αναπαραχθούν αυτοδύναμα, χωρίς εξωτερική παρέμβαση, δημόσια ή ιδιωτική, είναι εξαιρετικά περιορισμένες, αν όχι ανύπαρκτες.

Οι παραγωγικές διαδικασίες που πραγματοποιούνται σήμερα στην περιοχή, αποτελούν τις απολήξεις διαδικασιών που συγκροτήθηκαν στο παρελθόν. Σήμερα φθίνουν κατά τρόπο που επιταχύνεται με τη γήρανση των φυσικών φορέων τους και στοχεύουν στην πραγματοποίηση άμεσων αποτελεσμάτων με εισοδηματική επίπτωση, παρά στην ανασυγκρότηση ενός συνόλου αυτοδύναμων παραγωγικών δραστηριοτήτων.

Στη διαδικασία αυτή οι σχέσεις με τη φύση τείνουν προς την ανισορροπία καθώς όλα υποτάσσονται στην αμεσότητα του αποτελέσματος. Αυτή η ανισόρροπη, οίωνοι βάρβαρη και ληστρική, σχέση με τη φύση μπορεί να οδηγήσει σε καταστροφικά αποτελέσματα ακριβώς τη στιγμή που η φύση τείνει να ανασυγκροτηθεί (φωτιές, ρύπανση ποταμών, καταστροφή υδροφόρου ορίζοντα, υπερβολική οδοποιία, αποθέσεις απορριμμάτων, αλλά και μέσω του εκσυγχρονιστικού μετασχηματισμού των κτισμάτων).

Παράλληλα, όμως, αναπτύσσεται και συνείδηση της σημασίας του συγκεκριμένου φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος, με συνέπεια η επιλογή της μιας ή της άλλης κατεύθυνσης δράσης προς τη συντήρηση ή την άμεση φθορά του περιβάλλοντος, είτε συνολικά είτε μερικά, να αποτελεί μόνιμη πηγή συγκρούσεων μεταξύ των κατοίκων των ΟΤΑ σε αρκετές περιπτώσεις.

Καθώς ο πληθυσμός γερνάει και φθίνει και η κατοίκηση προσλαμβάνει όλο και μεγαλύτερη εποχικότητα, οι υπηρεσίες ιδιαίτερα οι ιδιωτικές, μετακινούνται προς τα νομαρχιακά, επαρχιακά και τοπικά κέντρα. Αυτά, δηλαδή τα Γιάννενα, τα Γρεβενά, το Μέτσοβο, η Κόνιτσα και το Καλπάκι, βρίσκονται όλα είτε εκτός, είτε στο όριο της περιοχής.

Παρά τη διαδικασία παρακμής των παραγωγικών δραστηριοτήτων και της αποδιάρθρωσής τους και εξαιτίας της εποχικότητας της κατοίκησης και των συμφερόντων που συνδέουν διάφορες ομάδες με την περιοχή, αναπτύσσονται αιτήματα ανάπτυξης της υποδομής της περιοχής. Σ' αυτά περιλαμβάνονται αφενός μεν αιτήματα που συνδέονται με τα στοιχεία της τεχνικής υποδομής που έχει άμεση επίπτωση στο σύνολο των χρηστών της (οδοποιία κυρίως χώροι στάθμευσης), αλλά και με τη

δημιουργία νέας υποδομής η οποία θεωρείται ότι θα αποτελέσει την προϋπόθεση οργάνωσης νέων παραγωγικών δραστηριοτήτων ή επέκτασης των παλιών.

Πρόκειται στην ουσία για αιτήματα έργων οδοποιίας με σκοπό την ανάπτυξη και τη διάχυση ενός τουριστικού προτύπου μαζικού τουρισμού και χειμερινού τουρισμού στον οποίο θα μετέχουν κατά το δυνατόν περισσότεροι ΟΤΑ. Η οδοποιία επίσης, σε ορεινές περιοχές, θεωρείται ότι θα τονώσει την κτηνοτροφία, ιδιαίτερα στα αλπικά λιβάδια και τη δασοπονία, καθώς θα διευκολύνει τη μεταφορά των κορμών από τις δασικές περιοχές που βρίσκονται σε χαμηλότερο υψός.

Τα στοιχεία αυτά, δηλαδή οι δραστηριότητες του παρελθόντος που επιβιώνουν και ο τουρισμός που αναπτύσσεται, κινούνται παράλληλα μέχρι να κυριαρχήσει συνολικά η αντίληψη για τη σπουδαιότητα της περιοχής, αλλά τείνουν, κατά τη συγκεκριμένη περίοδο αποδιάρθρωσης του παλιού και συγκρότησης του καινούργιου, να αντιμετωπίζουν τη φύση ως ελεύθερο αναλώσιμο πόρο.

Προκύπτει, επομένως, η ανάγκη παρέμβασης κατά τρόπο που ταυτόχρονα να αντισταθμίζει αυτή την τάση ως προς τη σχέση των κοινωνικών διαδικασιών με τη φύση αλλά και να συμβάλλει στην κατά το δυνατόν αυτόνομη συγκρότηση παραγωγικών διαδικασιών στην περιοχή, με διαφορετική ενδεχόμενα ένταση σε διάφορα υποσύνολά της, ώστε να επανεγκατασταθεί σε ικανοποιητικό επίπεδο η σχέση αυτής της ισορροπίας. Αν στην εικόνα αυτή προβληθεί και η αναμενόμενη εξέλιξη δύο στοιχείων: η νέα αγροτική πολιτική μετά το 1992 και η ενδεχόμενη στροφή του κυρίαρχου τουριστικού προτύπου προς το βουνό, τότε η κρισιμότητα της κατάστασης και η ανάγκη λειτουργικής προστασίας καθίσταται ακόμα περισσότερο έντονη και προφανής.

4.7. Οικονομική λειτουργία του ορεινού χώρου. Σχηματική παρουσίαση

Σε αντιστοιχία με τη σχηματική παρουσίαση των διαδικασιών παραγωγής κατοικίας μπορεί να επιχειρηθεί στο σημείο αυτό η σχηματική παρουσίαση των διαδικασιών αγροτικής και οικοτεχνικής παραγωγής στον ορεινό χώρο, όπως αυτή αναπτύσσεται προηγούμενα.

Η παρουσίαση γίνεται στη βάση της μεμονωμένης αγροτικής εκμετάλλευσης είναι, όμως, προφανές, ότι το σχήμα μπορεί με λίγες αλλαγές, που αντιστοιχούν σε εξειδικεύσεις να επεκταθεί σε χωριά ή κοινότητες και στο σύνολο του ορεινού χώρου. Όπως θα φανεί στη

συνέχεια (επόμενο κεφάλαιο) η περιοχή της Β. Πίνδου αποτελεί, ιδιαίτερα, ως προς το Ζαγόρι ακραία περιοχή κατά διπλή έννοια. Από τη μια διαθέτει σημαντικό οικιστικό πλαίσιο του παρελθόντος (Δυτικό Ζαγόρι) από την άλλη οι παραδοσιακές παραγωγικές διαδικασίες περιορίζονται ενώ αναπτύσσεται παράλληλα ο τουρισμός. Με εξαίρεση κάποιες περιορισμένες και σύντομες επισκέψεις που έγιναν το 1997 οι περισσότερες επιτόπιες αναγνωρίσεις έγιναν την περίοδο 1991-1993, σε μία περίοδο κατά την οποία οι σημαντικές ως προς την περιοχή συνέπειες των πολιτικών αλλαγών από την άλλη πλευρά των συνόρων δεν είχαν ακόμα αποτυπώσει τις συνέπειές τους στην περιοχή. Το γεγονός αυτό προσδίδει στην περιοχή έναν χαρακτήρα «αδιεξόδου» για την περίοδο 1940-1989 με σημαντικές επιπτώσεις σε οικονομία και κοινωνία κατά τα πρόσφατα αυτά χρόνια. Δεν επηρεάζει όμως σημαντικά την γενική εικόνα του ορεινού χώρου, όπως μπορεί να συναχθεί από τη σύγκριση των μελετών περιπτώσεων που ακολουθούν.

Αν και είναι διάχυτη σήμερα η τάση ανάπτυξης του τουρισμού στον ορεινό χώρο το Ζαγόρι αποτελεί ιδιαιτερότητα ως προς το στοιχείο αυτό.

Καθώς, όμως, οι σχέσεις, η κατάσταση και οι δυναμικές που περιγράφονται απαντώνται στο σύνολο του ορεινού χώρου μπορεί ήδη να υποστηριχθεί ότι τα σχήματα αυτά είναι γενικεύσιμα.

Η παραγωγή ασκείται κατά κανόνα σε ιδιωτικούς αγρούς ενώ περιορισμένης έντασης για σύντομα χρονικά διαστήματα (ένας χρόνος) ενοικιάζονται με άτυπα σχήματα. Η ιδιοκτησία της γης τείνει να είναι σταθερή.

Τα **Σχήματα 1.1 και 1.2** εκφράζουν την παραδοσιακή οικονομική λειτουργία του ορεινού χώρου.

Στα **Σχήματα 2.1 και 2.2** παρουσιάζεται η σύγχρονη μορφή της οικονομικής λειτουργίας του ορεινού χώρου και καθιστούν προφανή συγκρινόμενα με τα προηγούμενα σχήματα τη συρρίκνωση του παραγωγικού προτύπου και την εξάρτησή του από τον οριζόμενο ως «εξωτερικό» οικονομικό χώρο από τον οποίο προκύπτουν ροές μεταβιβαστικών πληρωμών προς τον ορεινό χώρο και στον οποίο κατοικεί σημαντικός αριθμός ιδιοκτητών αγροτικών εκτάσεων των ορεινών περιοχών.

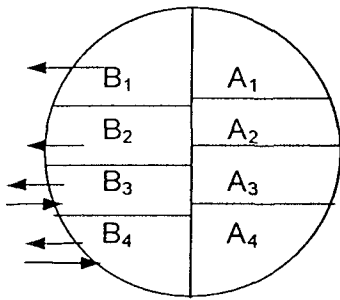
Οι κάτοικοι των οικισμών αναπτύσσουν ένα εσωστρεφές και ένα εξωστρεφές τμήμα Α και Β.

Κάθε τμήμα απ' αυτά χωρίζεται σε περισσότερα κομμάτια. Τα κομμάτια A_1, \dots, A_n του εσωστρεφούς τμήματος αντιστοιχούν σε εξειδικευμένες αγροτικές παραγωγές αλλά και σε οικοτεχνία που στοχεύουν στην ικανοποίηση των αναγκών της εκμετάλλευσης και τείνουν να ικανοποιούν όσο περισσότερες ανάγκες είναι δυνατόν.

Τα κομμάτια B_1, \dots, B_k του εξωστρεφούς τομέα συνδέουν την εκμετάλλευση με την αγορά είτε τοπική είτε μακρινή μέσω πλεονασμάτων προϊόντων, μέσω προϊόντων της οικοτεχνίας και μέσω ανθρώπων οι οποίοι μετακινούνται εποχικά ή για μεγαλύτερα διαστήματα για να ασκήσουν επαγγέλματα και να προσφέρουν υπηρεσίες. Από τις δραστηριότητες αυτές εισρέουν εισοδήματα και πλούτος στις εκμεταλλεύσεις.

Στις δραστηριότητες αυτές μπορεί να προστεθεί και η παροχή υπηρεσιών σε επισκέπτες (φιλοξενία και απαρχές σύγχρονου τουρισμού).

Παραδοσιακή Μορφή

Σχήμα 1.1

Εγκατεστημένος Πληθυσμός

A: Εσωστρεφές τμήμα

A₁..... A_v: Τύποι καλλιεργειών & Οικοτεχνίας

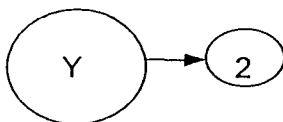
B: Εξωστρεφές Τμήμα

B₁: Πώληση Προϊόντων

B₂: Πώληση Μεταποιημένων Προϊόντων στην Αγορά

B₃: Επαγγέλματα και Υπηρεσίες επί τόπου

B₄: Επαγγέλματα και Υπηρεσίες Μετακινούμενες

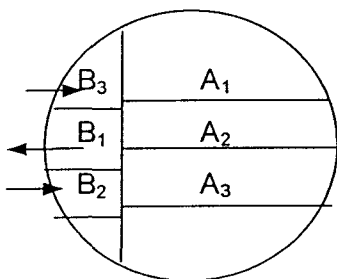

Σχήμα 1.2

Ημινομαδικά Συστήματα

Υ: Παραγωγή μαλλιού και τυριού από ειδικούς (μπάτσους) που ακολουθούν το σύστημα

Σύγχρονη Μορφή

Σχήμα 2.1

A: Εσωστρεφές τμήμα

Περιορισμός δραστηριοτήτων τύπου

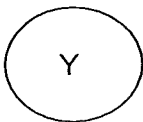
A₁, συμπλήρωση προϊόντων από την αγορά

B: Εξωστρεφές Τμήμα

B₁: Εκροή ατόμων και αποστολή προϊόντων

B₂: Εκμετάλλευση δάσους

B₃: Τουριστικές δραστηριότητες

Σχήμα 1.2

Ημινομαδικά Συστήματα

Εκμηχάνιση μετακινήσεων

(φορτηγά - ορεινή οδοποΐα)

Περιορισμός κοπαδιών

(περιορισμός χειμαδιών)

Παραγωγή κρέατος, τυριού,

επιδοτήσεις και εμπορία.

Στους υποαλπικούς βοσκότοπους συνήθως τους θερινούς μήνες εγκαθίσταται ημινομαδικά ποιμενικά συστήματα στόχο της παραγωγής των οποίων αποτελεί το μαλλί. Το γάλα μεταποιείται σε τυρί από ειδικούς, εκτός του συστήματος, τους μπάτσους ή μπάτσους (τυροκόμους).

Στη σύγχρονη μορφή τους τα συστήματα αυτά χωρίς να αποβάλλουν τα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά μετασχηματίζονται χωρίς να αλλάξει το πρότυπο ιδιοκτησίας των αγρών

Η σχετική σημασία του εσωστρεφούς τμήματος αυξάνει σε σχέση με το εξωστρεφές, σε πραγματικούς όρους αλλά οι δραστηριότητες περιορίζονται σε όγκο και σε ποικιλία σε συνάρτηση με τον αριθμό των κατοίκων της περιοχής ο οποίος μειώνεται και γερνάει. Μέρος των απωλειών αναπληρώνεται από την αγορά προς την οποία κατευθύνονται και έσοδα από επιδοτήσεις της παραγωγής και από άλλες μεταβιβαστικές πληρωμές (συντάξεις, εμβάσματα).

Εμβάσματα από αλλού εγκατεστημένους συγγενείς αποτελούν, ταυτόχρονα και τμήμα του εξωστρεφούς τομέα εφ' όσον προέρχονται από μη αγροτικές δραστηριότητες.

Η εκμετάλλευση του δάσους κερδίζει όλο και περισσότερο σημασία γίνεται, όμως, κατά κανόνα υπό δημόσιο έλεγχο είτε με εργολάβους, είτε με συσσωματώσεις συνεταιριστικού τύπου στις οποίες έχουν δικαιώματα όλοι οι κάτοικοι κι όχι μόνο οι εργαζόμενοι, είτε με μετακινούμενους εργάτες και μεταφορείς.

Το εξωστρεφές κομμάτι σε πραγματικούς όρους περιορίζεται όμως, συμβάλλει όλο και περισσότερο στα διαθέσιμα εισοδήματα όλο και περισσότερων κατοίκων (εκμεταλλεύσεων) της περιοχής. Αντίθετα οι χρονικοί ορίζοντες που προσδιορίζουν και την αναπαραγωγιμότητα του εσωστρεφούς τμήματος καθίστανται οίονοι εφήμεροι.

Τα κτηνοτροφικά συστήματα συρρικνώνονται σε κτηνοτροφικές πυρηνικές οικογένειες οι οποίες τείνουν για τους ίδιους λόγους να εκμεταλλεύονται καθολικά τα κοπάδια (κρέας, μαλλί, επιδοτήσεις).

Ο τουρισμός, που λόγω υποδομών παραμένει σε μικρή ακόμα κλίμακα, χωρίς αυτό να τον καθιστά και αυτόματα ήπιο και η αναπαλαίωση σπιτιών δημιουργεί νέες δραστηριότητες που κατατάσσονται στον εξωστρεφή τομέα.

Οι σχέσεις που διαμορφώνονται είναι υβριδικές με την έννοια της διατήρησης από τη μια των δομών ιδιοκτησίας, μια και μόνο σπίτια και σε έκτακτες περιπτώσεις πουλιούνται (περισσότεροι κληρονόμοι, εγκατάλειψη και ερήμωση, αγορά στη θέση τους αστικών ακινήτων), και οι εκμεταλλεύσεις αναπτύσσουν αγοραίες λογικές (εμπόριο προϊόντων και υπηρεσίες), στρατηγικές επιβίωσης (αυτοκατανάλωση) αλλά και στάσεις εισοδημάτων (επιδοτήσεις) με πρόσχημα την παραγωγή. Στις σχέσεις αυτές μπορεί να προστεθεί και η απασχόληση με χαμηλά αμειβόμενη μισθωτή εργασία και αλλοδαπών εργαζομένων.

περιορισμένες ενώ οι δραστηριότητες του τριτογενή τομέα συγκεντρώνονται κυρίως στο μικρής κλίμακας λιανικό εμπόριο.

Σημαντικές μεταποιητικές δραστηριότητες με κριτήριο είτε την παρουσία άνω της μιας μονάδας είτε τη μέση απασχόληση άνω του ενός ατόμου ανά μονάδα, απαντώνται στους ΟΤΑ: (κλάδος).

**ΟΤΑ με μεταποιητικές δραστηριότητες
(>1 καταστήματα) σε κλάδους**

ΟΤΑ	κωδ. κλάδου	ΟΤΑ	κωδ. Κλάδου
Άνω Πεδινά	(23)	Αγ. Παρασκευή	(23)
Βοβούσα	(25)	Δίστρατο	(23,25)
Βρυσοχώρι	(25)	Κλειδωνία	(25)
Γρεβενήτι	(25)	Κόνιτσα	(...)
Δεμάτι	(25)	Λαγκάδα	(25)
Καλπάκι	(20,23)	Μηλιά	(25)
Καπέσοβο	(25)	Χρυσοβίτσα	(25,26)
Λαϊστα	(25)	Κρανιά	(25, ...)
Μονοδένδρι	(23)	Σαμαρίνα	(25)
Πέτρα	(25)	Επταχώρι	(25)
Τσεπέλοβο	(25)	Φλαμπουράρι	(25)

Προφανώς οι περιορισμένες μεταποιητικές δραστηριότητες των ΟΤΑ της περιοχής συγκεντρώνονται στους κλάδους:

- 25 Ξύλου εκτός επιπλοποιίας
- 23 Υφαντικής (νήματα)
- 20 Ειδών Διατροφής
- 26 Επίπλων

Στο σύνολο της περιοχής στον κλάδο 01 (χονδρικό εμπόριο, το 1984 απαντώντα μονάδες στους εξής ΟΤΑ: Γρεβενών (1,1), Κήποι (1,1), Ναγάδες (1,2), Κόνιτσα (3,4), Σαμαρίνα (1,1).

Υπηρεσίες λιανικού εμπορίου με περισσότερα από δύο καταστήματα διαθέτουν οι εξής ΟΤΑ (Κ.Α.): Άνω Πεδινά (3,3), Αρίστη (3,4), Βοβούσα (3,3), Γρεβενών (6,6), Δεμάτι (4,5), Ιτέα (3,3), Καλπάκι (9,13), Πέτρα (3,3), Τσεπέλοβο (8,13), Δίστρατο

4.8. ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1) Πρβλ. Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας - ΥΠΕΧΩΔΕ (1993)
- 2) Πρβλ. Άκο (1991) και Βώκος κ.ά. (XX)
- 3) Βώκος κ.ά. (XX)
- 4) dtv (1990)
- 5) Άκο(1991)
- 6) Ο «οίκος» εδώ παραπέμπει στην αρχαιοελληνική έννοια του όρου που σημαίνει «κλειστή μονάδα παραγωγής» με στόχο την ικανοποίηση στα πλαίσια του όσο περισσότερων αναγκών γίνεται. Μόνο πλεονάσματα ανταλλάσσονται στην αγορά που σημαίνει ταυτόχρονα ανταλλαγή ως διαδικασία και τον τόπο που πραγματοποιείται η διαδικασία αυτή, Πρβλ. Σίδερι (1950).
- 7) Πρβλ. και την επιλογή σχολής στη συζήτηση του αντικειμένου της Πολιτικής Οικονομίας στο Κεφάλαιο 1 της εργασίας αυτής.
- 8) Πρβλ. τους νεοκλασικής και θεωρητικής προέλευσης ορισμούς της «Οικονομικής» πάλι στο Κεφάλαιο 1 της εργασίας αυτής.
- 9) Πρβλ. Lange κ.ά. (1986).
- 10) Godelier (1988) και (1992).
- 11) Lange (1986) και Lange (1968 α).
- 12) Godelier (1972) και (1988).
- 13) Το ζήτημα αυτό παραπέμπει άμεσα στις διαδικασίες μετακίνησης πληθυσμού από την ύπαιθρο στις πόλεις σε σχέση με τη διατήρηση της ιδιοκτησίας των μετακινουμένων σε αγρούς και κατοικίες της υπαίθρου. Αν και το ζήτημα προσφέρεται για διερεύνηση είτε εμπειρικά είτε στο άμεσο (!) μέλλον με τη βοήθεια του κτηματολογίου ή του εντύπου Ε9 του Υπουργείου Οικονομικών μπορεί να θεωρηθεί ως δεδομένο ότι η μετακίνηση αυτή πραγματοποιείται χωρίς σημαντική «απώλεια» ιδιοκτησιών από τους μετακινούμενους. Το αποτέλεσμα είναι μια κοινωνία πολλά από τα μέλη της οποίας αλλού κατοικούν κι εργάζονται, κυρίως στις πόλεις, κι αλλού διαθέτουν τα περιουσιακά τους στοιχεία, κατά κύριο λόγο στις περιοχές καταγωγής τους. Τα στοιχεία αυτά καθίστανται τόσο περισσότερο πολύτιμα, κι αντίστοιχα αξιολογούνται κι αποτιμώνται «εικονικά», όσο αυξάνονται οι προσδοκίες μελλοντικών, στο άμεσο ή στο ευρύτερο μέλλον, αξιοποίησής τους κατά κανόνα σε άλλες χρήσεις από αυτές που σήμερα τα προσδιορίζουν (αγρο-οικόπεδα, κτίρια-επαγγελματικές εγκαταστάσεις κ.λ.π.).
- 14) Για τα προβλήματα που προκαλεί η πρόθεση του παροχέα στοιχείων ή πληροφοριών να οδηγήσει την έρευνα σε επιθυμητά γι' αυτόν αποτελέσματα και η αντίστοιχη «παρουσίαση» των στοιχείων ή των πληροφοριών Πρβλ. Berger (1974).
- 15) Πρβλ. και αντίστοιχο, συνοπτικά παρουσιασμένο, προβληματισμό στην εισαγωγή της εργασίας αυτής.
- 16) Η εξέλιξη προς την μια ή την άλλη περίπτωση είναι συνάρτηση οικονομικών όρων δηλαδή σύνδεσης της παραγωγής των μονάδων με την αγορά με δυναμικά ή όχι προϊόντα, και της κοινωνικής σύγκρουσης κολλήγων-καλλιεργητών και τσιφλικάδων-κτηματιών στα πλαίσια των εκάστοτε δεδομένων ποικίλων συστημάτων και των πολιτικών ορίων που αυτά κινούνται.
- 17) Πρβλ. Godelier (1987) και Μαρξ (1978 γ) κεφ.47.
- 18) Αρμόδια για την κατασκευή του είναι η κυρίαρχη και λειτουργικά σε θέση να αναλάβει το εγχείρημα συλλογικότητα όπως η κοινότητα ή οι κοινότητες, εξέχοντα μέλη της, το Κράτος ή οι υπερκείμενες συλλογικότητες σε συνεργασία με το Κράτος (ΕΕ-ΚΠΣ). Η κατασκευή δε γίνεται με τις κατά περιόδους πρόσφορες κοινωνικές σχέσεις, συλλογική εργασία, εργολαβία και συλλογική εργασία, αγγαρεία, εργολαβία και μισθωτή εργασία.
- 18) Πρβλ. επόμενο κεφάλαιο.

- 19) Η αντίληψη αυτή του χρόνου, πέρα από τη φυσική ροή του, εισάγει και περιόδους περιορισμένων αλλαγών στις κοινωνικές σχέσεις οι οποίες τείνουν να οδηγήσουν στην επανάληψη των σχέσεων με τη φύση κατά «ρυθμικό» τρόπο δημιουργώντας έτσι την αίσθηση της μη μεταβολής ή ακόμα και της ακινησίας ειδικά στις σχέσεις κοινωνίας (παραγωγής) και φύσης, ενώ αντίθετα παρατηρούνται και περίοδοι όπου κοινωνικοί μετασχηματισμοί και σχέσεις κοινωνίας και φύσης μεταβάλλονται ραγδαία. Με αυτή την έννοια οι «επεκτάσεις» και οι «πυκνώσεις» του κοινωνικού χρόνου σε σχέση με τη φύση διαφέρουν ριζικά απ' αυτό που ο κ. Μοσκόφ σε αναλογία με τον F. Braudel αποκαλεί «αργόσυρτη διάρκεια» (Μοσκόφ, 1972). Τα πράγματα μεταβάλλονται με διαφορετικούς και μεταβαλλόμενους ρυθμούς.
- 21) Parain (1979), ο οποίος διερευνά όψεις του σχετικού προβληματισμού σε περιοχές της Γαλλίας.
- 22) Πρόκειται για την περίφημη προβιομηχανική ενότητα της αγροτικής και βιοτεχνικής παραγωγής της υπαίθρου. Αυτή η ενότητα αγροτικής και βιοτεχνικής στην προκαπιταλιστική υπαίθρο απαντάται και στον ορεινό χώρο όπου ανάγκες και πλεονάσματα παραγωγής ωθούν στην μεταποίησή τους και ειδικές συνθήκες επιτρέπουν την εμπορευματοποίηση των προϊόντων. Τα Αμπελάκια (πρβλ. Νικολόπουλος 1988), ο Τύρναβος και το Συρράκο - Καλαρρύτες αποτελούν τέτοια παραδείγματα στην Ελλάδα του ύστερου 18ου και την αρχή του 19ου αιώνα, όπως και το Πήλιο (Δημηριείς, 1988).
- 23) Στην ορολογία που έχει εισαχθεί μπορεί να θεωρηθεί ότι «εσωστρεφείς» διαδικασίες παραγωγής συνδυάζονται με «εξωστρεφείς» κι ότι ο ορθολογισμός, που προσανατολίζεται στην οικονομία της επιβίωσης και τείνει να διασφαλίζει την αναπαραγωγιμότητα της παραγωγικής διαδικασίας υιοθέτησης μακροχρόνιες οπτικές ή περιορίζοντας τις πιθανές αλλαγές, συνδυάζεται με έναν ορθολογισμό που προκύπτει από τους μηχανισμούς διασφάλισης των τιμών (αγορά ή θεσμοί όπως η Κοινή Αγροτική Πολιτική).
- 24) Πρβλ. και σημείωση 22, καθώς και το αστικό σύστημα της Θεσσαλίας, με το σημερινό ορισμό της έννοιας, σύμφωνα με την ΕΣΥΕ, όπως περιγράφεται σε σχέση με την ιστορική εξέλιξη των αστικών κέντρων της Θεσσαλίας Sivignon (1992), σελ. 610 κ.ακ.
- 25) Πρβλ. Μακρή (1980), Καββαδία (1991), Sivignon (1992), Wace - Thompson (1989).
- 26) Οπ. Παραπ. και Λαζάρου (1986) και Παπαθανασίου (1991).
- 27) Stojanovich (1979).
- 28) Anderson (1991)
- 29) Μοσκόφ (1972), Τσουκαλάς (1977), Αγθογαλίδου (1987)
- 30) Τυπικό παράδειγμα αυτής της σύνθεσης αποτελεί το Ζαγόρι. Άλλωστε στη σχέση αυτή πρέπει να αποδοθεί και ο οικιστικός του πλούτος, όπου ακόμα αυτός διαιρείται.
- 31) Δεκάζος (1970), Μακρής (1990), Καββαδίας (1991), αλλά και Τσούμη (1936) και Phillipson (1956), Κίννας κ.ά. (1940).
- 32) Λάζου (1936), Γουλανδρή Μουσείο (1989).
- 33) Με τον τρόπο αυτό ο οικονομικός ορθολογισμός, όπως αυτός προσδιορίζεται από την οικονομική θεωρία υποκαθίσταται από μια στρατηγική επιβίωσης που οδηγεί σε εισοδήματα σε βάρος της φύσης.
- 34) Θα μπορούσε να σχεδιασθεί ένας χάρτης των τεχνών και επαγγελμάτων του ορεινού χώρου, όπως καλαϊτζήδες, μάστορες - κτίστες, δάσκαλοι, φουρνάρηδες, πρακτικοί γιατροί-βοτανολόγοι, βαρελάδες, χρυσοχόοι, μπαρουτοκατασκευαστές, ραφτάδες υφαντές, βαφείς κ.λ.π. (Κούδουρος (1990) για τους Καλαϊτζήδες).
- 35) Sivignon (1988).

5. Ενότητες παραγωγικών προτύπων σε επίπεδο Οργανισμών τοπικής Αυτοδιοίκησης (παλιοί ΟΤΑ) Β. Πίνδου

5.1 Εισαγωγή

Στο κεφάλαιο αυτό αναπτύσσεται η συνέχεια της διερεύνησης των οικονομικών δεδομένων, μεγεθών και κυρίως σχέσεων της περιοχής. Στο προηγούμενο κεφάλαιο διερευνήθηκαν, σε γενικές γραμμές, οι οικονομικές λειτουργίες και σχέσεις του ορεινού χώρου γενικά και ιδιαίτερα της περιοχής Β. Πίνδου. Οι σχέσεις αυτές διερευνήθηκαν κυρίως κάτω από την οπτική του τρόπου που οι κυρίαρχες οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις συνδυάζονται με το φυσικό περιβάλλον ώστε να καταστεί δυνατός ο εντοπισμός της δυναμικής πλευράς στη σχέση κοινωνίας - οικονομίας από τη μία και περιβάλλοντος από την άλλη.

Στη συγκεκριμένη προσέγγιση η γενική θεώρηση συμπληρώνεται με μια ειδική, κατά ΟΤΑ, διερεύνηση των δεδομένων, η οποία γίνεται με δύο στόχους. Κατά κύριο λόγο για να εξειδικευτεί η διερεύνηση σε επίπεδο ΟΤΑ ώστε να εντοπιστούν κοινά στοιχεία και διαφορές μεταξύ των συγκεκριμένων ΟΤΑ αφενός και αφετέρου μεταξύ ενός εκάστου των ΟΤΑ και της γενικής εικόνας που στο πρώτο μέρος της προσέγγισης αναπτύχθηκε για το σύνολο, στηριζόμενη σε πραγματικά στοιχεία, σε στοιχεία δηλαδή που προκύπτουν από τα δεδομένα της ΕΣΥΕ.

Παράλληλα με τη διερεύνηση αυτή επιχειρείται η ομαδοποίηση των ΟΤΑ σε ομάδες «συγγενούς οικονομικής κατάστασης».

Οι συγκεκριμένοι ΟΤΑ της περιοχής που διερευνάται ομαδοποιούνται σε ενότητες έτσι ώστε να δημιουργηθούν προϋποθέσεις διατύπωσης ενός συνόλου ρυθμίσεων και παρεμβάσεων από τους φορείς άσκησης οικονομικής πολιτικής συμβατό κατά το δυνατόν και με τις δραστηριότητες της φύσης, αλλά και με τα οικονομικά αποτελέσματα των παραγωγικών και εισοδηματοφόρων δραστηριοτήτων που ασκούνται στην περιοχή .

Η προσέγγιση στο τμήμα αυτό συγκεντρώνεται στην παρουσίαση και το σχολιασμό στατιστικών δεδομένων, δημοσιευμένων και μη.

Ήδη, από όσα έχουν αναφερθεί, προκύπτει ότι βασική πηγή πληροφοριών για το μέρος αυτό της προσέγγισης αποτελούν τα στοιχεία της ΕΣΥΕ. Η πιστότητα και η

συνέπειτά τους θεωρείται δεδομένη στο πλαίσιο των ορισμών και χωρικών συνόλων που η ίδια η ΕΣΥΕ προσδιορίζει.

Όμως, επειδή τα στοιχεία αυτά αναφέρονται ακριβώς σε κατηγορίες που προκύπτουν από συγκεκριμένο τρόπο πρόσληψης της πραγματικότητας, με αποτέλεσμα πολλές φορές είτε να μην εμπίπτουν σ' αυτά τα γεγονότα, που αν και είναι υπαρκτά βρίσκονται εκτός του πεδίου ορισμού των πλησιέστερων κατηγοριών με τις οποίες αυτά θα μπορούσαν να προσεγγιστούν, είτε για ανάλογους λόγους οι τιμές των μεγεθών να παρουσιάζονται σημαντικά αυξημένες ή μειωμένες, οι πληροφορίες συμπληρώνονται με παρατηρήσεις επί τόπου. Οι παρατηρήσεις αυτές, προφανώς, συμβάλλουν στον έλεγχο της τάξης μεγέθους των ποσοτικών δεδομένων και κυρίως των σχέσεων που οι κατηγορίες της ανάλυσης εκφράζουν, υποδηλώνουν αλλά και αποκρύπτουν κατά περίπτωση. Με την έννοια αυτήν αποτελούν ικανοποιητικές «προσεγγίσεις» της πραγματικότητας που αποτελεί το αντικείμενο της διερεύνησης.

5.2 Ενότητες παραγωγικών προτύπων, δεδομένα και μέθοδος

5.2.1 Ενότητες παραγωγικών δραστηριοτήτων

Σύμφωνα με τα προηγούμενα το παραγωγικό πρότυπο είτε σε επίπεδο αγροτικής εκμετάλλευσης είτε σε επίπεδο (παλαιού) ΟΤΑ, που αποτελεί και τη μικρότερη μονάδα αναφοράς των στοιχείων της ΕΣΥΕ είναι σύνθετο και συντίθεται από τα εξής στοιχεία γεωργία, κτηνοτροφία και δασοπονία.

Ο τουρισμός καταγράφεται μέσω της υποδομής του στην θεώρηση, δεν συντίθεται όμως στα παραγωγικά πρότυπα μια και μπορεί να θεωρηθεί ότι οι σχετικές με τον τουρισμό δραστηριότητες μπορούν να θεωρηθούν ότι συγκεντρώνονται σε ένα επίπεδο το οποίο επικάθεται επί της πρωτογενούς παραγωγής.

Το ίδιο δεν προσεγγίζονται για προφανείς λόγους οι πιθανές πληρωμές εμβασμάτων και επιδοτήσεων στους κατοίκους της περιοχής.

Το ζητούμενο είναι η κατάταξη των ΟΤΑ της περιοχής σε ενότητες που αντιστοιχούν σε συνδυασμούς των τριών στοιχείων που απαρτίζουν τα συγκεκριμένα παραγωγικά πρότυπα ώστε να είναι δυνατόν να αποτιμηθεί η δυναμική της παραγωγικής διαδικασίας σε συνδυασμό με τη διατύπωση ενός συμβατού με το περιβάλλον αναπτυξιακού προτύπου της περιοχής.

Στα πλαίσια αυτής της προσέγγισης η διαπίστωση του αναπτυξιακού προτύπου των ΟΤΑ της περιοχής δεν έχει σημασία αντίθετα από την κατάταξή τους σε κατηγορίες, και ενδεχόμενα σε ενότητες, βάσει του συγκεκριμένου παραγωγικού τους προτύπου.

Τα παραγωγικά πρότυπα είναι τα εξής :

- I. γεωργικό και κτηνοτροφικό
- II. κτηνοτροφικό και γεωργικό
- III. κτηνοτροφικό και δασικό

Η κατηγορία I υποδηλώνει δυναμισμό στη γεωργία και συμπληρωματική κτηνοτροφία. Στην κατηγορία II τα πράγματα αντιστρέφονται.

Ας σημειωθεί ακόμα ότι κατά την κατάταξη των ΟΤΑ στις τρεις κατηγορίες συνεκτιμώνται η υπάρχουσα κατάσταση, οι τάσεις που εντοπίζονται στα χρονικά διαστήματα για τα οποία υπάρχουν στοιχεία και οι δυνατότητες ανάπτυξης οι οποίες προκύπτουν από τους διαθέσιμους πόρους ανά ΟΤΑ.

5.2.2 Δεδομένα

Η κατάταξη των ΟΤΑ σε κατηγορίες σύμφωνα με το παραγωγικό τους πρότυπο στηρίζεται σε στοιχεία της ΕΣΥΕ σε συγγενείς μελέτες, και σε επιτόπιες αναγνωρίσεις¹⁾

5.2.3 Μέθοδος

Για την κατάταξη των ΟΤΑ στις τρεις αυτές κατηγορίες αξιοποιούνται στοιχεία που δεν συμπεριλαμβάνονται στην εργασία αυτή για λόγους περιορισμού του μεγέθους της. Τα στοιχεία αυτά προέρχονται από δημοσιευμένα απογραφικά στοιχεία της ΕΣΥΕ και από τα σχετικά με την κατάσταση του αγροτικού τομέα που συμπληρώνονται κάθε χρόνο στους (παλιούς) ΟΤΑ.

Τα στοιχεία αυτά είναι τα εξής :

1. Διοικητική οργάνωση της περιοχής (περιγραφικά δεδομένα)
2. Πληθυσμός
 - 2.1. Υψόμετρο ΟΤΑ και Πληθυσμιακό μέγεθος (1991)
 - 2.2. Τάσεις πληθυσμού 1951 - 1991
 - 2.3. Δυναμική πληθυσμού 1981 - 1991
3. Κατανομή εκτάσεων κατά δασικές κατηγορίες
 - 3.1. ΟΤΑ με γεωργική γη
 - 3.2. ΟΤΑ με βοσκοτόπους
 - 3.3. Δασικοί ΟΤΑ
 - 3.4. ΟΤΑ με εκτεταμένες αγραναπαύσεις
 - 3.5. ΟΤΑ με σημαντική κηπευτική έκταση
 - 3.6. ΟΤΑ με δενδρώδεις καλλιέργειες
 - 3.7. ΟΤΑ με αμπέλια
 - 3.8. Μεταβολή συνολικής εκτάσεως γεωργικών εκμεταλλεύσεων
 - 3.9. Μέσο μέγεθος αγροτικής εκμετάλλευσης
 - 3.10. Σχέση καλλιεργούμενης με ιδιόκτητη έκταση
4. Κτηνοτροφία
 - 4.1. ΟΤΑ όπου δεν ασκείται κτηνοτροφία το 1971
 - 4.2. ΟΤΑ όπου δεν ασκείται κτηνοτροφία το 1981
 - 4.3. ΟΤΑ με δυναμική κτηνοτροφία
5. Εκμηχάνιση της γεωργία
6. Απασχόληση στον πρωτογενή τομέα και αλλού
 - 6.1. Συγκέντρωση απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα
 - 6.2. Απασχόληση και σε άλλες αγροτικές εκμεταλλεύσεις
 - 6.3. Σημαντικός αριθμός εκμεταλλεύσεων
 - 6.4. Σημαντικός αριθμός απασχολούμενων στον δευτερογενή τομέα και στον τριτογενή τομέα
 - 6.5. Απασχόληση στον δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα
 - 6.5.1. ΟΤΑ με μεταποιητικές δραστηριότητες
 - 6.6. Εικόνα της αγροτικής παραγωγής
 - 6.6.1. Γεωργία
 - 6.6.2. Κτηνοτροφία
 - 6.7. Συνεταιρισμοί
 - 6.8. Τουριστική Υποδομή

5.3 Διοικητικά Δεδομένα (Π.1)²⁾

Όπως και σε άλλο σημείο της έρευνας έχει αναφερθεί, σ' αυτήν περιλαμβάνονται 82 ΟΤΑ. Οι ΟΤΑ αυτοί εμπίπτουν στο γεωγραφικό σύνολο που στη συγκεκριμένη προσέγγιση ορίζεται ως Βόρεια Πίνδος.

Οι ΟΤΑ αυτοί ανήκουν σε δύο νομούς, Ιωαννίνων και Γρεβενών και αποτελούν αντίστοιχα τμήματα τεσσάρων επαρχιών, των επαρχιών, των επαρχιών Δωδώνης, Κονίτσης, Μετσόβου, του νομού Ιωαννίνων και της επαρχίας Γρεβενών του νομού Γρεβενών³⁾.

Ανάλογη με τη διοικητική διαίρεση της περιοχής είναι και η συγκέντρωση στα διοικητικά κέντρα των νομών και των επαρχιών, δηλαδή στα Γιάννενα, Μέτσοβο, Κόνιτσα και Γρεβενά, των εδρών των περισσότερων διοικητικών λειτουργιών της περιοχής.

Εκτός από τις πρωτοβάθμιες υπηρεσίες εκπαίδευσης και ιατρικής περίθαλψης, στην περιοχή βρίσκονται εγκατεστημένες αστυνομικές και ταχυδρομικές υπηρεσίες. Παράλληλα οι εξυπηρετήσεις ορισμένων ΟΤΑ στις δύο αυτές λειτουργίες, γίνονται από υπηρεσίες που έχουν την έδρα τους σε ΟΤΑ που βρίσκονται εκτός της περιοχής.

Στον Πίνακα που ακολουθεί αναφέρονται οι ΟΤΑ που αποτελούν έδρες των δύο συγκεκριμένων υπηρεσιών (οι εκτός παρένθεσης ΟΤΑ δεν περιλαμβάνονται στην περιοχή, ενώ ο αριθμός κάτω από τη συγκεκριμένη λειτουργία αναφέρεται στον αριθμό των ΟΤΑ της περιοχής που εξυπηρετούνται από τη συγκεκριμένη υπηρεσία).

**Διοικητικές Υπηρεσίες σε ΟΤΑ της περιοχής και
Διοικητικές εξαρτήσεις των ΟΤΑ της περιοχής**

Α/Α	Ο.Τ.Α.	Αστυνομικός Σταθμός¹	Ταχυδρομικό Γραφείο²
28	Κήποι	28	4
	(Δελβινάκι) ²	5	
54	Κόνιτσα	13	5
	(Μέτσοβο) ²	11	5
5	Αρίστη		3
6	Ασπράγγελοι		16
	(Δολιανά) ²		3
11	Γρεβενίτι		11
42	Τσεπέλοβο		5
	(Ιωάννινα) ²		2
	(Πυρσόγιανη) ²	9	3
45	Αγ. Παρασκευή		3
60	Παλαιοσέλλι		5
56	Μολίστα		3
77	Πολυνέρι	12	12
	(Κηπουριό) ²	3	
79	Σαμαρίνα		1
	(Γρεβενά) ²		1
	(Νεστόριο) ²	1	1

¹ ΟΤΑ που εξαρτώνται από τον ΟΤΑ - έδρα της υπηρεσίας.

² ΟΤΑ - έδρες υπηρεσιών που δεν ανήκουν στην περιοχή.

5.4 Πληθυσμός

5.4.1 ΟΤΑ - Οικισμοί - Κατοίκηση (Π.2.3)

Στην περιοχή συμπεριλαμβάνονται 82 ΟΤΑ, ακριβέστερα 81 ΟΤΑ και ένας οικισμός του Επταχωρίου νομού Καστοριάς, η Ζούζουλη. Απ' αυτούς, οι 18 ΟΤΑ είναι ΟΤΑ με περισσότερους του ενός οικισμούς. Σ' αυτούς τους οικισμούς μπορούν να συμπεριλαμβάνονται και μοναστήρια, επίσης δεν είναι απαραίτητο οι οικισμοί αυτοί να εμφανίζουν κατά την απογραφή κατοίκους. Κυριαρχεί επομένως στην περιοχή ένα σύστημα κατοίκησης το οποίο εκφράζεται σε μεγάλο μέρος με τη διοικητική αυτοτέλεια των οικισμών καθώς στις περισσότερες περιπτώσεις αυτοί αποτελούν και ΟΤΑ. Η παρουσίαση σε έναν Πίνακα του πληθυσμιακού μεγέθους των ΟΤΑ σε

σχέση με το υψόμετρο στο οποίο βρίσκονται (στις περιπτώσεις ΟΤΑ με περισσότερους οικισμούς υπολογίζεται η έδρα του ΟΤΑ) οδηγεί σε δύο βασικά συμπεράσματα:

- α. Κυριαρχούν οι ΟΤΑ με μικρό πληθυσμό καθώς σε σύνολο 82 ΟΤΑ οι 54 ΟΤΑ ή το 65,9% συμπεριλαμβάνονται στις κατηγορίες με πληθυσμό κάτω των 200 κατοίκων.
- β. Οι περισσότεροι ΟΤΑ βρίσκονται στις υψομετρικές ζώνες από 800-1100 μ. (τρεις κατηγορίες στον Πίνακα). Εδώ συγκεντρώνονται συνολικά 58 ΟΤΑ ή το 70,7% του συνόλου. Στην αμέσως επόμενη κατηγορία, από 1100 - 1200 μ., βρίσκονται οι ΟΤΑ Καπέσοβο, Πάδες, Σκαμνέλλι, Μηλέα, ενώ από τους υψηλότερους ΟΤΑ μόνο οι Βραδέτο, Φούρκα και Φιλιππάιοι κατοικούνται όλο το χρόνο ενώ οι Περιβόλι, Σμίξη, Αβδέλλα και Σαμαρίνα κατοικούνται παραδοσιακά εποχιακά.

5.4.2 Πληθυσμός (Π.2.1 - Π.2.2)

Για όλους τους ΟΤΑ της περιοχής (82) υπάρχουν διαθέσιμα τα στοιχεία των απογραφών 1951-1981 και για τους περισσότερους προσωρινά στοιχεία της απογραφής του 1991.

Η γενική τάση εξέλιξης του πληθυσμού συνίσταται στη μείωσή του τόσο στην περιοχή σε και κατά επαρχία. Παρ' όλα αυτά η τάση αυτή παρουσιάζει κυμάνσεις. Έτσι, την πρώτη δεκαετία θεώρησης '51-'61 συνολικά παρουσιάζεται μια μικρή αύξηση του πληθυσμού, γεγονός που πρέπει να αποδοθεί περισσότερο σε μια προσπάθεια αποκατάστασης των ανωμαλιών της περιόδου 1940-51 (κατοχή, αντίσταση, εμφύλιος) και σε μια προσπάθεια ανασύνταξης του παραδοσιακού πρότυπου κατοίκησης το οποίο έχει διασαλευθεί βίαια, παρά σε αυτόνομο πληθυσμιακό δυναμισμό. Στη συνέχεια, την επόμενη δεκαετία '61-'71 ο πληθυσμός μειώνεται συστηματικά σε όλα τα χωρικά σύνολα θεώρησης (τμήματα επαρχιών). Πρόκειται για τη δεκαετία της μετανάστευσης και της μαζικής κίνησης πληθυσμού προς τα αστικά κέντρα της χώρας. Η ίδια τάση παρατηρείται στο σύνολο των ΟΤΑ του νομού Γρεβενών φαίνεται να αντιστρέφεται ολοσχερώς. Ο πληθυσμός φαίνεται να αυξάνεται τόσο ώστε, σε συνδυασμό με τον περιορισμό του ρυθμού μείωσης του πληθυσμού των ΟΤΑ του νομού Ιωαννίνων, το σύνολο του πληθυσμού της περιοχής να παρουσιάζει αύξηση.

ΥΨΟΜΕΤΡΟ

ΘΥΣΜΟΣ	401 - 500	501 - 600	601 - 700	701 - 800	801 - 900	901 - 1000	1001 - 1100	1101 - 1200	1201 - 1300	1301 - 1400	1401 - 1500	Σ
01 - 50				58	14,33	2	1					
01 - 100			1,34	2	15,22,29,57	4	4				9	1
01 - 150			21,25	2	47,58,62,77	4	4	24	1		63	1
01 - 200			4	1	7,31,32,41,68	5	4	59	1			
01 - 250					8,10,38,43,44,78,6	6	3		76	1		
01 - 300	51		(5)	1	52(53)	2	4	40	1	(81)	1	
01 - 350					64	1	1		80	1		
01 - 400					82	1						
01 - 500	23									67	1	
01 - 600						48,(71)	2			(12)	1	
01 - 1000						(39,45)	2	65	1			
01 - 1100						(66)	1				79	1
01 - 2900		(54)										
ΣΥΝΟΛΟ	2	1	6	4	16	26	16	4	4	2	1	

Σημείωση ○ : Περισσότεροι οικισμοί με κατοίκους

Στη συνέχεια την επόμενη δεκαετία '81-'91, με όσα στοιχεία υπάρχουν, φαίνεται ότι ο πληθυσμός παρουσιάζει μείωση με ρυθμούς μεγαλύτερους από τους ρυθμούς της προηγούμενης δεκαετίας. Αν, μάλιστα, ληφθούν υπόψη τα μικρά σχετικά απόλυτα μεγέθη πληθυσμού των διάφορων συνόλων, τότε η μείωση της πλέον πρόσφατης περιόδου είναι σε απόλυτες τιμές μεγαλύτερη από τη μείωση του πληθυσμού της προηγούμενης περιόδου. Αυτό, φυσικά, δεν ισχύει για τους ΟΤΑ της επαρχίας Μετσόβου που κατά την τελευταία απογραφή παρουσιάζουν αύξηση.

Εκ πρώτης όψης, τα φαινόμενα αυτά είναι συμβατά με τη γενική κίνηση του πληθυσμού της υπαίθρου και ιδιαίτερα του ορεινού χώρου την περίοδο 1951-1991. Ανά δεκαετία, μετά από μια αύξηση αμέσως μετά τον εμφύλιο ακολουθεί η μείωση της περιόδου «αστυφιλίας» και μετανάστευσης, η άμβλυνση του φαινομένου την αμέσως επόμενη δεκαετία και η έντασή του ξανά στη συνέχεια. Αυτή η τελευταία τάση αποτελεί στοιχείο που πρέπει να αποκατασταθεί στην πραγματική του έκταση και στη συνέχεια να εξηγηθεί.

Το γενικό αυτό πλαίσιο προσέγγισης του φαινομένου στη βάση του πραγματικού πληθυσμού οδηγεί σε εσφαλμένα συμπεράσματα, αν δεν ληφθούν υπόψη οι συγκεκριμένες συνθήκες κατοίκησης της περιοχής, αλλά και οι ιδιαίτεροι όροι στρέβλωσης των αποτελεσμάτων των απογραφών. Αυτοί οι τελευταίοι συνίστανται στη μετακίνηση, καθώς οδικό δίκτυο και μέσα μεταφοράς έχουν βελτιώσει σημαντικά τους όρους των μετακινήσεων κατά την περίοδο θεώρησης, κατοίκων πόλεων προς τους ΟΤΑ - τόπους καταγωγής για περισσότερους λόγους (κοινωνικούς - συγγενικές υποχρεώσεις, οικονομικούς - επιβεβαίωση εντοπιότητας λόγω περιοριστικών στοιχείων, δημοσιονομικούς - τρόπος κατανομής πιστώσεων δημόσιων επενδύσεων, κλπ.).

Το κύριο στοιχείο πολλών ΟΤΑ είναι η εποχική κατοίκησή τους είτε στο σύνολό τους είτε σε μεγάλο μέρος τους. Αυτή η εποχικότητα άλλοτε είναι παραδοσιακή, όπως στην περίπτωση της ημινομαδικής κτηνοτροφίας, π.χ. στη Σαμαρίνα και αλλού (Σμίξη, Αβδέλλα, Περιβόλι, Δοτσικό και Μεσολούρι), άλλοτε, όμως, συνδέεται με τη μετακίνηση για λόγους απασχόλησης στα αστικά κέντρα και την κατά περιόδους επιστροφή ορισμένων τμημάτων του πληθυσμού στον τόπο της καταγωγής τους, π.χ. συνταξιούχοι, παιδιά την περίοδο των διακοπών, κ.ά., που αποτελεί σύγχρονο φαινόμενο. Στην εποχιακή αυτή μετακίνηση που, ανεξάρτητα από τον παραδοσιακό ή σύγχρονο χαρακτήρα, ακολουθεί τελικά τις εποχές του έτους και τη λειτουργία

συγκεκριμένων θεσμών, όπως τα σχολεία, αν και εδώ το σχολικό σύστημα και οι σχετικές υποχρεώσεις μπορούν να οδηγήσουν σε τμηματική μετακίνηση της οικογένειας, συμμετέχουν κατά τους καλοκαιρινούς κυρίως μήνες και τουρίστες διάφορων ειδών (παραθεριστές, φυσιολάτρες, περιηγητές, κυνηγοί, ορειβάτες, κλπ.).

Αυτά τα δύο φαινόμενα, η «στατιστική στρέβλωση» και η εποχικότητα της κατοίκησης, ουσιαστικά ανατρέπουν την περιεκτικότητα των πληροφοριών του στατιστικού στοιχείου του πραγματικού πληθυσμού. Ο πληθυσμός ως μέγεθος πρέπει να διαφοροποιηθεί ανάλογα με τα ερωτήματα στην απάντηση των οποίων πρόκειται να συμβάλει σε περισσότερα υποσύνολα. Στη θεώρησή του σε μια στιγμή πρέπει να προστεθούν στοιχεία ροής του κατά εποχής στη διάρκεια ενός χρόνου. Καθώς κάτι τέτοιο είναι δύσκολο να γίνει στα πλαίσια της προσέγγισης αυτής αναγκαστικά η έλλειψη στοιχείων πρέπει να αντιμετωπισθεί με πρόσθετες πληροφορίες ανάλογα με το ερώτημα που διερευνάται. Στη συνέχεια της προσέγγισης, θα αναφερθούν τέτοιες πρόσθετες πηγές πληροφοριών, όπως π.χ. ο αριθμός των κατοικιών του ΟΤΑ και ο τρόπος κατοίκησης στις κατοικίες αυτές (ενοίκιο ή ιδιοκτησία), κλπ.

Η τάξη μεγέθους των μεταβολών της δεκαετίας και της τριακονταετίας σε συνδυασμό με την τάση της περιόδου 1981-1991, που στηρίζεται σε προσωρινά μη δημοσιευμένα στοιχεία, οδηγούν στην επιβεβαίωση των τάσεων και των δύο περιόδων αλλά και στη γενική διαπίστωση μιας πληθυσμιακής κάμψης η οποία παρουσιάζει εξαιρέσεις κυρίως σε ΟΤΑ που γειτνιάζουν με τις εθνικές οδούς και παρουσιάζουν περισσότερες οικονομικές δραστηριότητες (Καλπάκι, Καλλιθέα, Βοτονόσι).

Παράλληλα σχετική τάση αύξησης παρουσιάζουν και οι ΟΤΑ Πάπιγκο, Αρίστη, Μονοδένδρι, που θα μπορούσαν να θεωρηθούν τουριστικοί καθώς και οι Βοβούσα, Ηλιοχώρι, Βρυσοχώρι, Λαϊστα, Σκαμνέλλι και Τσεπέλοβο η οικονομία των οποίων συνδέεται κατά κύριο λόγο με την εκμετάλλευση των δασών.

Τα πληθυσμιακά στοιχεία του νομού Γρεβενών, ιδιαίτερα το 1981, παρουσιάζουν το ιδιαίτερο σύστημα κατοίκησης των ΟΤΑ του νομού. Εδώ από τη μια οι εποχιακά κατοικούμενοι ΟΤΑ παρουσιάζουν, προφανώς λόγω των εξαιρετικών μετακινήσεων την ημέρα της απογραφής του 1981 εκπληκτικούς ρυθμούς, παράλληλα, όμως, και οι

υπόλοιποι ΟΤΑ παρουσιάζουν με ελάχιστες εξαιρέσεις θετική πληθυσμιακή μεταβολή.

Τάση εξέλιξης πληθυσμού στους ΟΤΑ που παρουσίασαν αύξηση τη δεκαετία 1971 - 1981		
Αύξηση Πληθυσμού 1971-1981	Αύξηση Πληθυσμού 1951-1981	Τάση 1981-1991 (ΟΤΑ προηγούμενης στήλης)
(1) Αγ. Μηνά		
(2) Ανθρακίτη	(1961)	-
(5) Αρίστης		
(8) Βοβούσας	(1961)	-
(10) Βρυσοχωρίου		
(13) Δικορύφου		
(14) Διλόφου		
(16) Ελάτης		
(19) Ηλιοχωρίου	(1961)	-
(20) Ιτέας		-
(22) Καλουτά		
(23) Καλπακίου	(1981)	+
(24) Καπεσόβου		
(25) Καρυών		+
(26) Καστανώνονος Ζαγ.	(1981)	-
(29) Κουκκουλίου	(1981)	+
(30) Λαίστης	(1981)	+
(32) Μακρίνου	(1981)	-
(34) Μεσοβουνίου		
(35) Μονοδενδρίου	(1981)	-
(36) Νεγάδων		
(37) Ν. Αμαρουσίου		
(38) Παπίγκου		
(40) Σκαμνελλίου	(1981)	-
(42) Τσεπελόβου	(1971)	
(43) Φλαμπουραρίου	(1981)	
(44) Φραγκάδων		
(37) Γαναδιού		
(51) Καλλιθέας	(1981)	+
(52) Καστανέας		
(56) Μολίστης		
(57) Μοναστηρίου		
(59) Πάδων		
(60) Παλαιοσελλίου		
(62) Πουρνιάς		
(64) Βοτονοσίου	(1981)	+
(66) Χρυσοβίτσας		
(68) Αλατόπετρας		
(70) Μικρολίβαδου		
(77) Πολυερίου		

Δεν περιλαμβάνονται οι ΟΤΑ που κατοικούνται εποχικά.

5.5. Κατανομή Εκτάσεων κατά Βασικές Κατηγορίες

5.5.1 Κατάταξη των ΟΤΑ (Π.3.1)

Τόσο στο σύνολο της περιοχής, όσο και σε κάθε μια από τις διοικητικές ενότητες που την απαρτίζουν, δηλαδή τα τμήματα των επαρχιών Δωδώνης, Κονίτσης, Μετσόβου των Γρεβενών και του Επταχωρίου, κυριαρχούν οι δασικές εκτάσεις.

Συνολικά αυτές αποτελούν το 52,8% του εδάφους της περιοχής, ενώ με τη σειρά των χωρικών συνόλων που αυτά αναφέρονται προηγούμενα, αυτές κινούνται από το 50,3%, στο 38,9%, στο 57,5%, στο 64,7% και στο 80,6% αντίστοιχα. Η χρήση εδάφους που ακολουθεί είναι οι βοσκότοποι. Αυτοί συνολικά αποτελούν το 36,9% της συνολικής εκτάσεως ενώ με την ίδια χωρική σειρά αποτελούν το 39,9%, το 47,0%, το 29%, το 35,5% και το 8,3% αντίστοιχα.

Οι καλλιεργούμενες εκτάσεις, στις οποίες συμπεριλαμβάνονται και οι αγραναπαύσεις φθάνουν το 3,6% του συνόλου. Κατά χωρικό σύνολο κυμαίνονται από 3,7%, 4,3%, 6,8%, 2,0% και 9,7% αντίστοιχα. Με κριτήριο τις σχετικές τιμές των δεικτών κατά ΟΤΑ που υπερβαίνουν το μέσο όρο της χωρικής ενότητας στην οποία βρίσκεται ο ΟΤΑ, οι ΟΤΑ της περιοχής παρουσιάζουν την ακόλουθη εικόνα:

Δυναμικό ΟΤΑ περιοχής					
Διαθέτουν πάνω από το μέσο όρο					
ΟΤΑ	Γεωργική γη	Κοινοτικούς βοσκότοπους	Ιδιωτικούς βοσκότοπους	Δασικές εκτάσεις	Σύνολο Δυναμικού
1. Αγ. Μηνά	+	+	-	+	3
2. Ανθρακίτη	-	-	-	+	1
3. Άνω Πεδινών	+	-	++	+	2
4. Άνω Ραβενίων	+	+	-	-	2
5. Αρίστης	+	+	-	-	2
6. Ασπραγγέλων	+	+	-	-	2
7. Βίτσης	+	+	-	-	2
8. Βοβούσας	-	+	-	-	1
9. Βραδέτου	-	+	+	-	2
10. Βρυσχωρίου	-	-	++	-	1
11. Γρεβενιτίου	-	-	-	+	1
12. Δεματίου	+	-	-	+	2
13. Δικορύφου	-	+	-	+	2
14. Διλόφου	-	-	-	+	1
15. Διποτάμου	-	-	++	+	2
16. Ελάτης	-	+	-	+	2
17. Ελατοχωρίου	-	-	++	+	2
18. Ελαφοτόπου	+	+	-	-	2
19. Ηλιοχωρίου	-	-	-	+	1
20. Ιτέας	+	-	++	+	3
21. Καβαλλαρίου	+	+	-	+	3
22. Καλουτά	-	+	+	-	2
23. Καλπακίου	+	+	+	-	3
24. Καπεσόβου	-	+	-	-	1
25. Καρυών	+	-	-	+	2
26. Καστανώνος Ζαγ.	-	-	-	+	1
27. Κάτω Πεδινών	+	+	-	-	2
28. Κήπων	-	-	++	+	2
29. Κουκκουλίου	-	+	-	-	1
30. Λαϊστής	-	-	++	+	2
ΟΤΑ	Γεωργική	Κοινοτικούς	Ιδιωτικούς	Δασικές	Σύνολο

	γη	βοσκότοπους	βοσκότοπους	εκτάσεις	Δυναμικού
31. Λεπτοκαρυάς Ζαγ.	-	-	-	+	1
32. Μακρίνου	-	+	-	+	2
33. Μανασσή	-	-	++	+	2
34. Μεσοβουνίου	+	+	-	-	2
35. Μονοδενδρίου	-	-	++	-	1
36. Νεγάδων	-	-	++	-	1
37. Ν.Αμαρουσίου	-	-	-	+	1
38. Παπίγκου	-	+	-	+	2
39. Πέτρας	+	-	-	-	1
40. Σκαμνελλίου	-	-	++	-	1
41. Τριστένου	-	-	-	+	1
42. Τσεπελόβου	-	+	+	-	2
43. Φλαμπουραρίου	-	-	-	+	1
44. Φραγκάδων	-	-	-	+	1
Σύνολο ΟΤΑ με	15	20	15	25	

Η σύγκριση των σχετικών τιμών των δεικτών επιτρέπει τη διατύπωση ορισμένων βασικών παρατηρήσεων.

- α. Με την εξαίρεση ορισμένων κοινοτήτων των οποίων το ανάγλυφο προσφέρεται η γεωργική γη είναι περιορισμένη. Με όριο την τιμή του 10%, ως ΟΤΑ με γεωργική γη μπορούν να θεωρηθούν:

ΟΤΑ με γεωργική γη (>10% της έκτασης)

* Αγ. Μηνάς	* Δεμάτη	* Πέτρα
* Άνω Πεδινά	* Ελαφότοπος	* Καλλιθέα
* Άνω Ραβένια	* Καλπάκι	* Κλειδωνία
* Αρίστη	* Κάτω Πεδινά	* Κόνιτσα
* Ασπράγγελοι	* Μεσοβούνι	* Πολυνέρι

- β. Σε όλες τις περιοχές (επαρχίες) κυριαρχούν οι κοινοτικοί βοσκότοποι σε σχέση με τους ιδιωτικούς. Μέσα σε κάθε ενότητα η κατανομή ιδιωτικών και κοινοτικών βοσκότοπων σε επίπεδο ΟΤΑ διαφέρει. Με όρια για τους κοινοτικούς και λοιπούς βοσκότοπους την τιμή του 50% και 25% αντίστοιχα, οι ΟΤΑ ομαδοποιούνται ως εξής:

ΟΤΑ με βοσκότοπους

Κοινοτικούς >50% της εκτάσεως	Ιδιωτικούς >25% της εκτάσεως
Άνω Ραβένια	Βρυσοχώρι
Αρίστη	Διπόταμο
Βίτσα	Λαϊστα
Βραδέτο	Μανασσής
Ελαφότοπος	Μονοδένδρι
Καπέσοβο	Σκαμνέλλι
Κάτω Πεδινά	Αγ. Παρασκευή
Κουκκούλι	Γαναδιό
Μεσοβούνι	Δροσπηγή
Πάπιγκο	Μόλιστα
Καστανέα	Μοναστήρι
Κλειδωνία	Πουρνιά
Λάβδα	Φούρκα
Πολυνέρι	

γ. Δασικοί εμφανίζονται οι περισσότεροι ΟΤΑ της πρώτης ενότητας (ΟΤΑ επαρχίας Δωδώνης) και σημαντικός αριθμός των ΟΤΑ των άλλων χωρικών ενότητων. Με κριτήριο το όριο του 50%, ως δασικοί ορίζονται όλοι οι ΟΤΑ της πρώτης ενότητας που συμπεριλαμβάνονται στον προηγούμενο Πίνακα, καθώς και οι εξής ΟΤΑ:

Δασικοί ΟΤΑ (>50% της εκτάσεως)

* Ελεύθερο	* Μηλέα	* Κρανιά	* Περιβόλι
* Λαγκάδα	* Αβδέλλα	* Μεσολούρι	* Σαμαρίνα
* Νικάνωρ	* Δοτσικό	* Μικρολίβαδο	* Φιλιππαίοι
* Βοτονόσι	* Καλλιθέα	* Πανόραμα	

Αν τώρα η θεώρηση επεκταθεί και στη σχετική σημασία των διάφορων χρήσεων κατά ΟΤΑ και συνεκτιμηθούν οι εκτάσεις και το είδος των χρήσεων, τότε στους δασικούς ΟΤΑ προστίθενται μαζί με τους ΟΤΑ της δεύτερης ενότητας του Πίνακα της παραγράφου β' και το Τσεπέλοβο καθώς και οι «ψηλοί» ΟΤΑ στα όρια των οποίων συμπεριλαμβάνονται εκτάσεις που καλύπτονται από δάση.

5.5.2 Φυσικοί παραγωγικοί πόροι

Αν κάθε ένα από τα στοιχεία της προηγούμενης ανάλυσης δηλαδή η γεωργική γη, οι κοινοτικοί και οι άλλοι βοσκότοποι και τα δάση θεωρηθούν ως πόροι σε συνδυασμό με τον προηγούμενο Πίνακα όπου εξετάζεται το δυναμικό κάθε συγκεκριμένου ΟΤΑ προκύπτει η εξής εικόνα:

Φυσικοί Παραγωγικοί Πόροι ΟΤΑ										
Ενότητα ΟΤΑ	Επαρχία Δωδώνης		Επαρχία Κονίτσης		Επαρχία Μετσόβου		Επαρχία Γρεβενών		Σύνολο	
με 4 πόρους	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
με 3 πόρους	4	9,1	1	5,2	1	32,3	3	20	9	11,1
με 2 πόρους	22	50,0	9	47,4	1	33,3	9	60	41	50,6
με 1 πόρο	18	40,1	9	47,3	1	33,3	3	20	31	38,3
ΣΥΝΟΛΟ	44	100	19	100	3	100	15	100	81	100

Σε ό,τι αφορά την παρουσία φυσικών παραγωγικών πόρων, φαίνεται ότι πλεονεκτούν οι ΟΤΑ περιοχής νομού Γρεβενών, ακολουθούν οι ΟΤΑ περιοχής Μετσόβου και ακολουθούν οι ΟΤΑ της επαρχίας Δωδώνης και της επαρχίας Κονίτσης. Υπενθυμίζεται ότι στην κατάταξη αυτή δε λαμβάνονται υπόψη πόροι όπως περιοχές ιδιαίτερου κάλλους καθώς και το ανθρωπογενές περιβάλλον κάθε ΟΤΑ, αλλά μόνο οι πόροι που αντιστοιχούν σε συγκεκριμένες χρήσεις εδάφους ανεξάρτητα από τη διαδικασία και το φορέα αξιοποίησής τους. Εκτιμώνται δηλαδή, οι πόροι του παραδοσιακού παραγωγικού προτύπου της περιοχής, με έμφαση στο φυσικό τους στοιχείο.

5.6. Καλλιέργειες - Κτηνοτροφία

5.6.1 Κατανομή καλλιεργειών (Π.4.1 - Π.4.3), τεμαχισμός (Π.4.4), αρδεύσεις (Π.4.5)

Η διερεύνηση των καλλιεργειών στους ΟΤΑ της περιοχής με στοιχεία του 1986, οδηγεί σε ορισμένα χρήσιμα αλλά και εν μέρει αναμενόμενα συμπεράσματα. Η διάθεση της γεωργικής γης σε κατηγορίες καλλιεργειών αποτελεί συνάρτηση του χαρακτήρα των ΟΤΑ (γεωργικός, κτηνοτροφικός, δασικός, μεικτός, κλπ.) που με τη σειρά του συνδέεται εκτός των άλλων πολιτιστικών-κοινωνικών παραγόντων και με το ανάγλυφο του εδάφους και τη συγκεκριμένη θέση του ΟΤΑ στην περιοχή.

Επαναλαμβάνεται δηλαδή εδώ η εικόνα που προκύπτει στην προηγούμενη παράγραφο ως προς τις χρήσεις γης κατά βασικές κατηγορίες σε πιο εξειδικευμένη και συγκεκριμένη μορφή. Όπως είναι αναμενόμενο κυριαρχούν οι *αροτριαίες* καλλιέργειες που αποτελούν στους περισσότερους ΟΤΑ τη βασική γεωργική χρήση. Σε ορισμένους, όμως, ΟΤΑ αυτές παρουσιάζονται σχετικά περιορισμένες είτε επειδή κυριαρχεί άλλη χρήση είτε επειδή οι αγραναπαύσεις παρουσιάζονται σχετικά μεγάλες.

Το Δικόρυφο αποτελεί παράδειγμα για την πρώτη περίπτωση, ενώ στη δεύτερη περίπτωση των μεγάλων εκτάσεων που έχουν τεθεί σε καθεστώς αγρανάπαυσης εντάσσονται οι ΟΤΑ (με κριτήριο αγρανάπαυσης πάνω από 35%):

**ΟΤΑ με εκτεταμένες αγραναπαύσεις
(>35% της εκτάσεως)**

* Αγ. Μηνάς	* Αρματα	* Δροσοπηγή	* Μόλιστα
* Άνω Πεδινά	* Βοβούσα	* Καβαλλάρι	* Μοναστήρι
* Άνω Ραβένια	* Βραδέτο	* Καστανιά	* Πολυνέρι
* Αρίστη	* Βρυσοχώρι	* Λαϊστα	* Πουρνιά

Το φαινόμενο αυτό με τη σειρά του μπορεί να αποδοθεί σε δύο επιμέρους επιδράσεις: την πληθυσμιακή μείωση και τη μείωση των ανθρώπινων παραγωγικών δραστηριοτήτων ως συνέπεια του φαινομένου αυτού και την κυριαρχία ενός άλλου κλάδου της αγροτικής παραγωγής, όπως στην περίπτωση των δασικών ΟΤΑ Βοβούσα, Βρυσοχώρι, Λαϊστα. Σε όλους τους ΟΤΑ παρατηρούνται καλλιέργειες *κηπευτικών* σε περιορισμένη κλίμακα. Οι καλλιέργειες αυτές αποτελούν ταυτόχρονα ένδειξη του ιστορικού παραδοσιακού παραγωγικού προτύπου της περιοχής, συνδυάζονται με την εποχιακή κατοίκηση ως εποχιακές καλλιέργειες και αποτελούν ταυτόχρονα ένδειξη περιορισμένων, λόγω συστήματος επικοινωνιών, εμπορευματοποιήσεων στο χώρο αλλά και παραγωγή για εμπορία, δηλαδή ακριβώς το αντίθετο απ' ό,τι στην προηγούμενη περίπτωση. Με κριτήριο εκτάσεις κηπευτικών καλλιεργειών πάνω από 20 στρέμματα η κηπευτική γη παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στους εξής ΟΤΑ:

ΟΤΑ με σημαντική κηπευτική έκταση (>20 στρ.)

* Αγ. Μηνάς	* Ιτέα	* Κόνιτσα	* Πέτρα
* Αγ. Παρασκευή	* Ελεύθερο	* Κρασιά	* Πηγή
* Βοτονόσι	* Καλλιθέα	* Λάβδα	* Πολυνέρι
* Δεμάτη	* Καλπάκι	* Μηλιά	* Πουρνιά
* Δίστρατο	* Καστανιά	* Παλιοσέλλι	* Χρυσοβίτσα

Με άλλα λόγια οι κηπευτικές καλλιέργειες παρουσιάζουν ένταση στις ομαλές και χαμηλές κοινότητες της περιοχής, αλλά και σε ορισμένους ορεινούς και δυσπρόσιτους ΟΤΑ.

Δενδρώδεις καλλιέργειες απαντώνται σε λιγότερους από τους μισούς ΟΤΑ της περιοχής και αποτελούν συμπληρωματικό στοιχείο στο παραδοσιακό αγροτικό πρότυπο της περιοχής. Με κριτήριο μια μεγαλύτερη από 50 στρέμματα έκταση για δενδρώδεις καλλιέργειες, αυτές συγκεντρώνονται στους ΟΤΑ:

ΟΤΑ με δενδρώδεις καλλιέργειες (>50% στρ.)

* Δεμάτη	* Καλλιθέα	* Πανόραμα
* Δικόρυφο	* Κλειδωνία	* Πέτρα
* Κουκκούλι	* Κόνιτσα	* Σκαμνέλλι

Αμπέλια απαντώνται σε περισσότερους από τους μισούς ΟΤΑ της περιοχής σε περιορισμένη όμως έκταση. Κι αυτά με τη σειρά τους αποτελούν στοιχείο του παραδοσιακού αγροτικού προτύπου της περιοχής. Με κριτήριο τα δέκα στρέμματα και πάνω, συγκέντρωση αμπελώνων παρατηρείται στους ΟΤΑ:

ΟΤΑ με αμπέλια (>10% στρ.)

* Αλατόπετρα	* Ιτέα	* Νικάνωρ
* Βοτονόσι	* Καλπάκι	* Πέτρα
* Γαναδιό	* Κλειδωνία	* Παλιοσέλλι
* Δεμάτη	* Κρασιά	* Πουρνιά
* Δροσοπηγή	* Λάβδα	

Αρδεύσεις κατά κύριο λόγο των κηπευτικών και στη συνέχεια των αροτριάων καλλιεργειών παρουσιάζουν οι περισσότεροι ΟΤΑ της περιοχής. Οι αρδεύσεις αυτές, όμως, αποτελούν συνισταμένη μάλλον του αναγλύφου του εδάφους και της

εποχιακότητας των καλλιεργειών παρά ενός ορθολογικά αναπτυγμένου συστήματος υποδομής και διαχείρισης αν και σε ορισμένους γεωργικούς ΟΤΑ υπάρχει και ο σχετικός εξοπλισμός έστω και σε περιορισμένη κλίμακα.

Κατά το διάστημα μεταξύ των ετών 1981-1971, παρατηρείται μείωση της συνολικής έκτασης των γεωργικών εκμεταλλεύσεων από 108.382 στρ. Σε 74.694 στρ. Το φαινόμενο παρουσιάζει κυμάνσεις κατά ΟΤΑ και σε ένταση και σε έκταση.

Μεταβολή συνολικής εκτάσεως γεωργικών εκμεταλλεύσεων

Σημαντική Αύξηση (>25%)	Σημαντική Μείωση (<62%)
* Αγ. Μηνάς	* Άνω Πεδινά
* Βοβούσα	* Άνω Ραβένια
* Βρυσοχώρι	* Βίτσα
* Γρεβενήτι	* Δικόρυφο
* Δεμάτη	* Δίλοφο
* Ελατοχώριο	* Καλουτάς
* Ηλιοχώριο	* Κάτω Πεδινά
* Καρυές	* Κουκκούλι
* Καστανώνας Ζαγ.	* Μονοδένδρι
* Λαϊστα	* Ν. Αμαρούσιο
* Μακρίνο	* Κλειδωνία
* Μεσοβούνι	* Λαγκάδα
* Πάπιγκο*	* Μόλιστα
* Σκαμνέλλι	* Μοναστήρι
* Τσεπέλοβο	* Νικάνωρ
* Ελεύθερο	* Πάδες
* Χρυσοβίτσα	* Πηγή
* Λάβδα	* Πουρνιά
* Μικρολίβαδο	* Αλατόπετρα
* Φιλιππαίοι	* Πρόσβορο

Η εικόνα που παρουσιάζουν οι ομάδες καλλιεργειών κατά ΟΤΑ το 1986 επιβεβαιώνεται από τα στοιχεία των απογραφών 1971 και 1981, πράγμα που επιβεβαιώνει μια τάση αργών μεταβολών του προτύπου καλλιεργειών στην περιοχή. Η εικόνα αυτή είναι συμβατή και με τις πληθυσμιακές εξελίξεις που έχουν

παρουσιαστεί προηγούμενα αλλά και με το ανάγλυφο του εδάφους. Η κύμανση των αρδεύσεων μεταξύ των ετών 1981 και 1986 έρχεται να τεκμηριώσει τον απλό και «ευκαιριακό» χαρακτήρα τους, ενώ η μέση συνολικά καλλιεργούμενη έκταση ανά εκμετάλλευση δείχνει σε άλλους ΟΤΑ τάση ελαφριάς συγκέντρωσης, σε άλλους ΟΤΑ τάση διασποράς.

Σε όλους τους ΟΤΑ επικρατεί η *μικρή ιδιοκτησία*. Κατά τάξεις η εικόνα μέσης έκτασης ανά εκμετάλλευση το 1981 παρουσιάζεται ως εξής:

**Κατάταξη ΟΤΑ περιοχής
κατά μέσο μέγεθος αγροτικής εκμετάλλευσης**

ως 10 στρ.	10,1-20 στρ.	20,1-30 στρ.	30,1-50 στρ.	Άνω των 50 στρ.
Δικόρυφο	Ανθρακίτης	Άνω Πεδινά	Αγ. Μηνάς	Αρίστη
Καπέσοβο	Άνω Ραβένια	Βρυσοχώρι	Ασπράγγελοι	Μεσοβούνι
Κήπιοι	Βίτσα	Καστανώντας	Βοβούσα	Πάπιγκο
Κουκκούλι	Βραδέτο	Δροσοπηγή	Δεμάτι	
Νεγάδες	Γρεβενήτι	Καλλιθέα	Ηλιοχώρι	
Ν. Αμαρούσιο	Διπόταμο	Κλειδωνία	Ελαφότοπος	
Φλαμπουράρι	Ελάτη	Νικάνωρ	Καβαλλάρι	
Αγ. Παρασκευή	Ελατοχώρι	Χρυσοβίτσα	Καλουτάς	
Αρματα	Ιτέα	Κρασιά	Καρυές	
Γαναδιό	Καλπάκι	Λάβδα	Κάτω Πεδινά	
Μόλιστα	Λαίστα	Μεσολούρι	Καλλιθέα	
Πάδες	Λεπτοκαρυά Ζαγ.	Μικρολίβαδο	Φιλιππαίοι	
Πηγή	Μακρίνο	Πανόραμα		
Πουρνιά	Μανασσής	Πολυνέρι		
Φούρκα	Μονοδένδρι			
Βοτονόσι	Πέτρα			
Μηλιά	Σκαμνέλλι			
Επταχώρι	Τρίστενο			
	Τσεπέλοβο			
	Φραγκάδες			
	Δίστρατο			
	Ελεύθερο			
	Καστανιά			
	Λαγκάδα			
	Μοναστήρι			
	Παλιοσέλλι			
	Αλατόπετρα			
	Πρόσβορρο			

Η κατανομή αυτή οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι ΟΤΑ του Ζαγορίου χαρακτηρίζονται από ποικιλία των μέσων εκτάσεων ανά εκμετάλλευση που καλλιεργούνται, αντίθετα οι περισσότερο γεωργικοί ΟΤΑ της Κονίτισης παρουσιάζουν μικρά μεγέθη μέσων καλλιεργούμενων εκτάσεων, ενώ το ίδιο ισχύει και για τους ΟΤΑ Μετσόβου και Γρεβενών.

Σε μια σειρά ΟΤΑ καλλιεργούνται από τις εκμεταλλεύσεις εκτάσεις που δεν αποτελούν ιδιοκτησία των αρχηγών των συγκεκριμένων εκμεταλλεύσεων. Στην πλειοψηφία τους αποτελούν άτυπα ενοικιαζόμενες εκτάσεις. Τέτοιες εκτάσεις παρατηρούνται στους εξής ΟΤΑ:

Σχέση καλλιεργούμενης με ιδιόκτητη έκταση

101% - 125%			
* Ανθρακίτης	* Ηλιοχώρι	* Αμαρουσίο	* Μοναστήρι
* Άνω Ραβένια	* Ιτέα	* Πέτρα	* Παλιοσέλλι
* Αρίστη	* Καβαλλάρι	* Τρίστενο	* Πηγή
* Ασπράγγελοι	* Καλπάκι	* Τσεπέλοβο	* Πουρνιά
* Βίτσα	* Καπέσοβο	* Φραγκάδες	* Βοτονόσι
* Βοβούσα	* Καρυές	* Δίστρατο	* Μηλέα
* Βραδέτο	* Καστανώνας Ζαγ.	* Δροσοπηγή	* Χρυσοβίτσα
* Γρεβενήτι	* Λαϊστα	* Ελεύθερο	* Αλατόπετρα
* Δεμάτι	* Λεπτοκαρυά Ζαγ.	* Καλλιθέα	* Κρανιά
* Δικόρυφο	* Μακρίνο	* Καστανιά	* Λάβδα
* Διπόταμο	* Μανασσής	* Λαγκάδα	* Μεσολούρι
* Ελατοχώρι	* Νεγάδες	* Μολίστα	* Πανόραμα
125% - 200%			
* Άνω Πεδινά	* Φλαμπουράρι	* Γαναδιό	* Φούρκα
* Ελαφότοπος	* Αγ. Παρασκευή	* Κλειδωνία	* Καλλιθέα
* Κάτω Πεδι	* Αρματα	* Νικάνωρ	* Πρόσβορρο
* Κήποι			
200% και άνω			
* Μονοδένδρι	* Πάδες		

Η εικόνα αυτή επιτρέπει τη διαπίστωση μιας τάσης εκμετάλλευσης διαθέσιμης αγροτικής γης από τους ΟΤΑ που μπορούν να θεωρηθούν γεωργικοί (Άνω Πεδινά, Ελαφότοπος, Κάτω Πεδινά, Κήποι, ΟΤΑ Κονίτσης με χαμηλό υψόμετρο). Όμως η τάση αυτή δεν είναι συστηματική και επισκιάζεται από την έκταση του φαινομένου και σε ΟΤΑ με περιορισμένες γεωργικές εκτάσεις. Η συμπλήρωση δραστηριοτήτων που ήδη ασκούνται σε συνδυασμό με τη θέση των αγρών όπως και οι σχέσεις των ιδιοκτητών τους, θα πρέπει να εξηγούν το φαινόμενο περισσότερο από αγοραίους ορθολογισμούς.

5.6.2 Κτηνοτροφία (Π.4.7 - Π.4.8)

Η κτηνοτροφία αποτελεί βασική δραστηριότητα στην περιοχή. Απαντάται σε δύο βασικές μορφές, τη μόνιμη και την ημινομαδική. Η τελευταία συγκεντρώνεται από την άνοιξη ως το φθινόπωρο στους αλπικούς βοσκότοπους. Και στους δύο τύπους κτηνοτροφίας κυριαρχούν τα μικρά ζώα, πρόβατα και αίγες, ενώ παραδοσιακή είναι και η εκμετάλλευση των ζώων με την έννοια του κυρίαρχου διαχωρισμού παραγωγής και μεταποίησης γάλακτος. Το γάλα είτε μεταποιείται από τυροκόμους στην περιοχή σε χαμηλής σχετικά ποιότητας τυροκομικά προϊόντα, είτε διατίθεται στη βιομηχανία «Δωδώνη» που βρίσκεται εκτός της περιοχής και συγκεντρώνει γάλα από την ευρύτερη περιοχή των Ιωαννίνων.

Επίσης εκτός περιοχής οδηγούνται για σφαγή τα περισσότερα ζώα γεγονός που έχει αρνητικές επιπτώσεις στη τιμή διάθεσής τους. Η σύγκριση των στοιχείων μεταξύ των δύο απογραφών 1971 και 1981 δείχνει για το σύνολο της περιοχής μια τάση περιορισμού των εκμεταλλεύσεων που ασκούν κτηνοτροφικές δραστηριότητες, η οποία, όμως, συνδυάζεται με μια αύξηση των ζώων ανά εκμετάλλευση στην περίπτωση των βοειδών και των προβάτων ενώ αντίστοιχα ο αριθμός των αιγών ανά εκμετάλλευση φαίνεται ότι μειώνεται. Σύμφωνα με τα στοιχεία των απογραφών 1971 και 1981, στα οποία δεν περιλαμβάνονται πληροφορίες για την ημινομαδική κτηνοτροφία, το 1971 κτηνοτροφία στη συγκεκριμένη κατηγορία ζώων δεν ασκούσαν:

ΟΤΑ όπου το 1971 δεν ασκείται η κτηνοτροφία

Βοειδών			
* Βρυσοχώρι	* Καλπάκι	* Νεγάδες	* Μοναστήρι
* Δικόρυφο	* Καρυές	* Αμαρούσιο	* Νικάνωρ
* Δίλοφο	* Καστανώνας	* Σκαμνέλλι	* Παλιοσέλλι
* Διπόταμο	* Κουκκούλι	* Τσεπέλοβο	* Πηγή
* Ηλιοχώρι	* Λεπτοκαρυά Ζαγ.	* Φλαμπουράρι	* Πουρνιά
* Καβαλλάρι	* Μακρίνο	* Φραγκάδες	* Μεσολούρι
* Καλουτάς	* Μανασσής	* Ελεύθερο	* Μικρολίβαδο
Προβάτων			
* Καστανώνας	* Νικάνωρ		

Το 1981 η εικόνα παρουσιαζόταν ως εξής:

ΟΤΑ όπου το 1981 δεν ασκείται κτηνοτροφία

Χωρίς Βοοειδή			
* Αγ. Μηνάς	* Καλουτάς	* Φραγκάδες	* Φούρκα
* Ανθρακίτης	* Καρυές	* Αρματα	* Βοτονόσι
* Βραδέτο	* Καστανώντας Ζαγ.	* Δροσοπηγή	* Αλατόπετρα
* Βρυσοχώρι	* Κήποι	* Ελεύθερο	* Δοτσικό
* Γρεβενήτι	* Κουκκούλι	* Καστανιά	* Κρασιά
* Δικόρυφο	* Λεπτοκαρυά Ζαγ.	* Κλειδωνία	* Λάβδα
* Δίλοφο	* Μακρίνο	* Μόλιστα	* Μικρολίβαδο
* Διπόταμο	* Νεγάδες	* Μοναστήρι	* Πανόραμα
* Ελάτη	* Αμαρούσιο	* Νικάνωρ	* Πολυνέρι
* Ελατοχώρι	* Σκαμνέλλι	* Πάδες	* Πρόσβορρο
* Ηλιοχώρι	* Τρίστενο	* Παλιοσέλλι	* Σαμαρίνα
* Ιτέα	* Τσεπέλοβο	* Πηγή	* Σμίξη
* Καβαλλάρι	* Φλαμπουράρι	* Πουρνιά	* Φιλιππαίοι
Χωρίς Πρόβατα			
* Ανθρακίτης	* Διπόταμο	* Μακρίνο	* Γαναδιό
* Βραδέτο	* Ελάτη	* Μανασσής	* Μόλιστα
* Βρυσοχώρι	* Καπέσοβο	* Μεσοβούνι	* Νικάνωρ
* Δικόρυφο	* Καστανώντας Ζαγ.	* Αμαρούσιο	* Δοτσικό
* Δίλοφο	* Κήποι	* Νικάνωρ	
Χωρίς Αίγες			
* Δίλοφο	* Κήποι	* Δοτσικό	

Για την αξιολόγηση της εικόνας όπως εμφανίζεται στους προηγούμενους πίνακες, θα πρέπει να συνεκτιμηθούν οι τυχόν πλάνες που προέρχονται, στους ορεινούς ΟΤΑ του νομού Γρεβενών, από την εποχιακή κατοίκηση σε συνδυασμό με την ημερομηνία διεξαγωγής των απογραφών, η πιθανή σύγχυση εποχιακής και μόνιμης κτηνοτροφίας π.χ. βοοειδή στο Πάπιγκο και οι διοικητικές μεταβολές (Καλπάκι).

Σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 1981 και με κριτήριο τα όρια 100 και 1000 ζώα για τα βοοειδή και τα αιγοπρόβατα αντίστοιχα, δυναμική κτηνοτροφία παρουσιάζουν:

Βοοειδή		
* Άνω Πεδινά	* Μονοδένδρι	* Φούρκα
* Αρίστη	* (Πάπιγκο)	* Μεσολούρι
* Ελαφότοπος	* Κόνιτσα	* Περιβόλι
Πρόβατα		
* Άνω Πεδινά	* Κάτω Πεδινά	* Κρασιά
* Αρίστη	* Τσεπέλοβο	* Μεσολούρι
* Ασπράγγελοι	* Κόνιτσα	* Πολυνέρι
* Δεμάτι	* Χρυσοβίτσα	* Σαμαρίνα
* Καλπάκι	* Αβδέλλα	* Επταχώρι
* Καρυές	* Αλατόπετρα	
Αίγες		
* Αρίστη	* Κλειδωνιά	* Χρυσοβίτσα
* Γρεβενήτι	* Κόνιτσα	* Αβδέλλα
* Βρυσοχώρι	* Λαγκάδα	* Καλλιθέα
* Ελαφότοπος	* Νικάνωρ	* Πρόσβορρο
* Καρυές	* Βοτονόσι	* Επταχώρι

5.6.3 Χρήση μηχανών (Π.4.9)

Στο σύνολο της περιοχής οι εξής ΟΤΑ δεν αναφέρουν χρήση γεωργικών ελκυστήρων:

ΟΤΑ όπου δεν αναφέρεται χρήση γεωργικών ελκυστήρων

* Ανθρακίτης	* Αγ. Παρασκευή	* Μηλιά	* Αβδέλλα
* Βοβούσα	* Αρματα	* Μακρίνο	* Δοτσικό
* Βραδέτο	* Γαναδιό	* Μανασσής	* Κρασιά
* Βρυσοχώρι	* Δίστρατο	* Μονοδένδρι	* Λάβδα
* Δίλοφο	* Ελεύθερο	* Σκαμνέλλι	* Πανόραμα
* Διπόταμο	* Καστανιά	* Τσεπέλοβο	* Περιβόλι
* Ελάτη	* Κόνιτσα	* Φλαμπουράρι	* Πολυνέρι
* Ελατοχώρι	* Λαγκάδα	* Παλιοσέλλι	* Πρόσβορρο
* Ηλιοχώρι	* Μόλιστα	* Πουρνιά	* Σαμαρίνα
* Καλουτάς	* Μοναστήρι	* Φούρκα	* Σμίξη
* Καπέσοβο	* Νικάνωρ	* Λαΐστα	* Κουκκούλι
* Καστανώνας	* Πάδες	* Λεπτοκαρυά	

Συνολικά περισσότερο από το 50% των ΟΤΑ της περιοχής δεν αναφέρει χρήση γεωργικών ελκυστήρων ενώ ακόμα μεγαλύτερο ποσοστό δεν αναφέρει χρήση χορτοκοπτικών μηχανών ή άλλων εν γένει γεωργικών μηχανημάτων.

Γενικά σε όλη την περιοχή παρατηρείται χαμηλός δείκτης ιδιοκτησίας μηχανημάτων. Κατά κανόνα ιδιοκτησία μηχανών αναφέρει το 25%-30% των εκμεταλλεύσεων που χρησιμοποιούν μηχανήματα, ενώ σε πολλές περιπτώσεις δεν αναφέρονται καθόλου μηχανήματα ιδιόκτητα. Αντίθετα εκεί όπου υπάρχει περιορισμένος αριθμός μηχανημάτων αυτά είναι συνήθως ιδιόκτητα.

5.7. Απασχόληση κατοίκων ΟΤΑ στον πρωτογενή τομέα και αλλού (Π.4.10)

Η απασχόληση των μελών των εκμεταλλεύσεων του πρωτογενούς τομέα στον τομέα και σε δραστηριότητες εκτός του τομέα, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στους περισσότερους ΟΤΑ απασχολούνται λιγότερα από 2 άτομα ανά εκμετάλλευση. Δείκτη απασχολούμενων 2 ατόμων και άνω, ανά εκμετάλλευση παρουσιάζουν οι εξής ΟΤΑ:

Συγκέντρωση απασχόλησης κατοίκων των ΟΤΑ στον πρωτογενή τομέα (> δύο άτομα ανά εκμετάλλευση)

Ελάτη		Καρυές	2,50	Μηλιά	2,65
Ελατοχώρι	2,00	Καστανώνας Ζαγ.	2,25	Χρυσοβίτσα	2,47
Ηλιοχώρι	2,07	Μανασσής	2,00	Λάβδα	2,00
Ιτέα	2,00	Καλλιθέα	2,47	Μεσολούρι	2,00
Καβαλλάρι	2,18	Κλειδωνία	2,06	Πανόραμα	2,00
Καλουτάς	2,14	Κόνιτσα	2,08	Φιλιππαίοι	2,67
Καλπάκι	2,00	Βοτονόσι	2,33		
	2,00				

Μέλη αγροτικών εκμεταλλεύσεων που απασχολούνται σε άλλες αγροτικές εκμεταλλεύσεις, απαντώνται στους ΟΤΑ:

ΟΤΑ με απασχολούμενους σε άλλες αγροτικές εκμεταλλεύσεις

* Βραδέτο	* Καλπάκι	* Γαναδιό	* Βοτονόσι
* Ελάτη	* Κάτω Πεδινά	* Καλλιθέα	* Χρυσοβίτσα
* Ηλιοχωρι	* Μεσοβούνι	* Κλειδωνία	* Καλλιθέα
* Ιτέα	* Πέτρα	* Κόνιτσα	* Λάβδα

Στους περισσότερους ΟΤΑ παρατηρείται μικρός αριθμός εκμεταλλεύσεων μέλων των οποίων εργάζονται εκτός του πρωτογενούς τομέα.

Με κριτήριο τις 10 εκμεταλλεύσεις και τους ΟΤΑ όπου εργάζονται σε δραστηριότητες εκτός του πρωτογενούς τομέα περισσότερα από ένα άτομα ανά εκμετάλλευση (προέλευση), οι ΟΤΑ της περιοχής ομαδοποιούνται ως εξής:

Σημαντικός αριθμός

Αγροτικών εκμεταλλεύσεων				
Άνω Πεδινά	Καλπάκι	Πέτρα	Ελεύθερο	Βοτονόσι
Άνω Ραβένια	Καβαλλάρι	Σκαμνέλλι	Καστανιά	Μηλέα
Αρίστη	Καστανώνας Ζαγ.	Τσεπέλοβο	Κλειδωνιά	Χρυσοβίτσα
Γρεβενήτι	Κάτω Πεδινά	Αγ. Παρασκευή	Κόνιτσα	Αλατόπετρα
Δεμάτι	Κήπιοι	Αρματα	Λαγκάδα	Καλλιθέα
Ελατοχώρι	Μακρίνο	Δίστρατο	Παλιοσέλλι	Κρανιά
Ιτέα	Πάπιγγο	Δροσοπηγή	Πηγή	Λάβδα

Ατόμων που απασχολούνται εκτός πρωτογενούς τομέα (>1)				
Άνω Πεδινά	Καλπάκι	Πάπιγγο	Κόνιτσα	Καλλιθέα
Αρίστη	Καστανώνας Ζαγ.	Πέτρα	Βοτονόσι	Κρανιά
Ελατοχώρι	Κήπιοι	Τσεπέλοβο	Μηλέα	Λάβδα
Ιτέα	Μακρίνο	Κλειδωνιά	Χρυσοβίτσα	Μικρολίβαδο
Επταχώρι				

Η κατάταξη αυτή μπορεί, με δεδομένη την κυριαρχία των μικρής μορφής εκμεταλλεύσεων στην περιοχή, να θεωρηθεί ως δείκτης οικονομικών διαπλοκών στους συγκεκριμένους ΟΤΑ όπου προσφέρονται ευκαιρίες απασχόλησης σε άλλους κλάδους π.χ. εκμετάλλευση δάσους, τουρισμός, εμπόριο, κλπ. παράλληλα με τις λοιπές αγροτικές δραστηριότητες.

5.7.1. Καταστήματα και απασχόληση στο δευτερογενή και τριτογενή τομέα (Π.5)

Η εικόνα της απασχόλησης στο δευτερογενή τομέα και σε κλάδους του τριτογενή το 1984 και το 1978, επιτρέπει σε πρώτη προσέγγιση τη διαπίστωση μιας ελαφριάς έντασης της απασχόλησης και των καταστημάτων στο ίδιο, όμως, κυρίαρχο πρότυπο σύμφωνα με το οποίο οι εν γένει δραστηριότητες του δευτερογενούς τομέα είναι

περιορισμένες ενώ οι δραστηριότητες του τριτογενή τομέα συγκεντρώνονται κυρίως στο μικρής κλίμακας λιανικό εμπόριο.

Σημαντικές μεταποιητικές δραστηριότητες με κριτήριο είτε την παρουσία άνω της μιας μονάδας είτε τη μέση απασχόληση άνω του ενός ατόμου ανά μονάδα, απαντώνται στους ΟΤΑ: (κλάδος).

**ΟΤΑ με μεταποιητικές δραστηριότητες
(>1 καταστήματα) σε κλάδους**

ΟΤΑ	κωδ. κλάδου	ΟΤΑ	κωδ. Κλάδου
Ανω Πεδινά	(23)	Αγ. Παρασκευή	(23)
Βοβούσα	(25)	Δίστρατο	(23,25)
Βρυσοχώρι	(25)	Κλειδωνία	(25)
Γρεβενήτι	(25)	Κόνισσα	(...)
Δεμάτι	(25)	Λαγκάδα	(25)
Καλπάκι	(20,23)	Μηλιά	(25)
Καπέσοβο	(25)	Χρυσοβίτσα	(25,26)
Λαϊστα	(25)	Κρανιά	(25, ...)
Μονοδένδρι	(23)	Σαμαρίνα	(25)
Πέτρα	(25)	Επταχώρι	(25)
Τσεπέλοβο	(25)	Φλαμπουράρι	(25)

Προφανώς οι περιορισμένες μεταποιητικές δραστηριότητες των ΟΤΑ της περιοχής συγκεντρώνονται στους κλάδους:

- 25 Ξύλου εκτός επιπλοποιίας
- 23 Υφαντικής (νήματα)
- 20 Ειδών Διατροφής
- 26 Επίπλων

Στο σύνολο της περιοχής στον κλάδο 01 (χονδρικό εμπόριο, το 1984 απαντώντα μονάδες στους εξής ΟΤΑ: Γρεβενών (1,1), Κήποι (1,1), Ναγάδες (1,2), Κόνισσα (3,4), Σαμαρίνα (1,1).

Υπηρεσίες λιανικού εμπορίου με περισσότερα από δύο καταστήματα διαθέτουν οι εξής ΟΤΑ (Κ.Α.): Ανω Πεδινά (3,3), Αρίστη (3,4), Βοβούσα (3,3), Γρεβενών (6,6), Δεμάτι (4,5), Ιτέα (3,3), Καλπάκι (9,13), Πέτρα (3,3), Τσεπέλοβο (8,13), Δίστρατο

(3,3), Δροσοπηγή (4,5), Κλειδωνία (4,4), Κόνιτσα (72,105), Μηλέα (8,8), Χρυσοβίτσα (9,9), Αβδελα (3,3), Δοτσικό (4,4), Καλλιθέα (3,3), Περιβόλι (6,6), Σαμαρίνα (8,8).

5.8. Η εικόνα της αγροτικής παραγωγής

Με κριτήριο την ποικιλία των ετήσιων καλλιεργειών, την ποικιλία των οπωροφόρων δένδρων και την ηλικία τους, καθώς και τον τόπο της κτηνοτροφίας (οικόσιτη ή κοπαδιάρικη), οι ΟΤΑ της περιοχής κατατάσσονται σε κατηγορίες στον επόμενο πίνακα.

α. Γεωργία	Στήλη
ΚΡΙΤΗΡΙΑ	
<i>Ετήσιες Καλλιέργειες</i>	
απλό πρότυπο	(1)
σύνθετο (συγκαλλιέργειες, εναλλαγές)	(2)
συνδυασμός (εν δυνάμει καλλιέργειας ζωοτροφών με κτηνοτροφία)	(3)
<i>Δένδρα</i>	
σε δενδρώδεις	(4)
διάσπαρτα	(5)
νεαρής ή παραγωγικής ηλικίας	(6) (7)
β. Κτηνοτροφία	
οικόσιτη	(8)
κοπαδιάρικη	(9)
μεγάλα ζώα	(10)
μικρά ζώα	(11)
σφαγή εντός, ή	(12)
εκτός ΟΤΑ	(13)

Σύμφωνα με τα στοιχεία του προηγούμενου πίνακα σε όλους τους ΟΤΑ κυριαρχούν οι καλλιέργειες χορτονομών (Στήλη 3). Οι λοιπές αροτριάιες καλλιέργειες χωρίζονται σε δύο κατηγορίες, στις απλές και στις σύνθετες. Και στις δύο περιπτώσεις συμπεριλαμβάνονται οι πατάτες. Στην πρώτη κατηγορία (Στήλη 1) οι ΟΤΑ που παρουσιάζουν περιορισμένη ποικιλία καλλιεργειών χωρίς συγκαλλιέργειες ειδών όπου το ένα είδος συμπληρώνει τους όρους ανάπτυξης του άλλου. Στη δεύτερη κατηγορία, στο σύνθετο γεωργικό πρότυπο παραγωγής και συμπληρωματικές με την παραπάνω έννοια καλλιέργειες (Στήλη 2).

Στις Στήλες 4 και 5 συγκρίνονται οι καλλιέργειες δένδρων, οπωροφόρων συνήθως, με κριτήρια τη διασπορά τους (Στήλη 5) και την καλλιέργειά τους σε δενδρώνες. Όπως είναι αναμενόμενο εξαιτίας των γεωγραφικών παραγόντων (μικρή ιδιοκτησία, σύστημα «κλειστών αγρών» στους περισσότερους ΟΤΑ) κυριαρχούν τα διάσπαρτα δένδρα. Στους ΟΤΑ όμως όπου απαντώνται ταυτόχρονα δένδρα σε δενδρώδεις και διάσπαρτα, που στην ουσία αποτελούν και τους από πλευράς δενδροκομικής παραγωγής και τους ενδιαφέροντες ΟΤΑ, η σχέση αυτή αντιστρέφεται στις περισσότερες περιπτώσεις.

Παρά την περιορισμένη σημασία της δενδροκομίας στην περιοχή, διερευνάται στη συνέχεια η σχέση νέων δένδρων (Στήλη 6) και δένδρων σε παραγωγική ηλικία (Στήλη 7). Πουθενά δεν υπερτερούν τα νέα δένδρα ενώ σε περισσότερους ΟΤΑ δεν γίνονται νέες εμφυτεύσεις.

Στις επόμενες στήλες απεικονίζεται η κτηνοτροφία. Στις Στήλες 8 και 9 συγκρίνεται η οικόσιτη με την κοπαδιάρικη αλλά μόνιμα εγκαταστημένη. Εδώ οι δύο τρόποι συμπληρώνουν ο ένας τον άλλον ενώ όπου συνυπάρχουν κυριαρχεί η κοπαδιάρικη κτηνοτροφία.

Στις Στήλες 10 και 11 καταγράφεται η ύπαρξη μεγάλων και μικρών ζώων αντίστοιχα.

Τέλος, στις Στήλες 12 και 13 συγκρίνεται ο αριθμός των σφαγμένων ζώων μέσα και έξω από τον ΟΤΑ. Στους περισσότερους ΟΤΑ ζώα σφάζονται εντός του ΟΤΑ και πουλιούνται για σφαγή εκτός. Αυτά αποτελούν και την πλειοψηφία.

Πλειοψηφία κατά την αντίθετη φορά, υποδηλώνει περιορισμένη σημασία της κτηνοτροφίας και περιορισμένη ένταξη στις διαδικασίες εμπορευματοποίησης.

Σύνθετο πρότυπο καλλιεργειών στους ΟΤΑ: Δεμάτη, Ελατοχώριο, Ηλιοχώριο, Καλουτά, Πέτρα, Τρίστενο, Φλαμπουράρι, Αγ. Παρασκευή, Αρματα, Δίστρατο, Δροσοπηγή, Κλειδωνιά, Κόνιτσα, Λαγκάδα, Πάδες, Παλιοσέλλι. Βοτονόσι, Χρυσοβίτσα, Αλατόπετρα, Μικρολίβαδο, Πολυνέρι, Φιλιππαίοι.

Ενώ σφαγή ζώων τέλος, μόνο εντός του ΟΤΑ υποδηλώνει είτε περιθωριακή κτηνοτροφία είτε απομονωμένον γεωγραφικά ΟΤΑ.

Ενώ σφαγή ζώων τέλος, μόνο εντός του ΟΤΑ υποδηλώνει είτε περιθωριακή κτηνοτροφία είτε απομονωμένον γεωγραφικά ΟΤΑ.

Κριτήριο	
ΟΤΑ	

Γεωργία						
1	2	3	4	5	6	7

Κτηνοτροφία					
8	9	10	11	12	13

Τμήμα Ν. ΙΡΕΒΕΝΩΝ	
67	Αβδέλλας
68	Αλατόκετρας
69	Δοτσικού
70	Καλλιθέας
71	Κρανέας
72	Λάβδας
73	Μεσολουριού
74	Μικρολίβαδου
75	Πανοράματος
76	Περιοβολίου
77	Πολυνερίου
78	Προσβόρου
79	Σαμαρίνας
80	Σμίξης
81	Φιλίππαιων

+	<	+	- >	+	*	<	+	
+	<	+						
+	<	+	+	>	-		+	
+	<	+						
+	<	+					+	
+	<	+		+			+	
+	<	+	+	>	+	+	<	+
+	<	+						+
-	+	<	+		+			+
+	<	+	+	>	+	+	<	+
+	<	+			+			+
+	>	+	+	<	+	+	<	+

+		+	+	<	+	
+	+	+	+	<	+	
+		+	+	<	+	
+		+	+	<	+	
+	+	+	+	<	+	
+	+	+	+	<	+	
+	+	+	+	<	+	
+	+	+	+	<	+	
+	+	+	+	<	+	
+	+	+	+	<	+	
+						
+						
+						

Τμήμα Ν. ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ	
82	Επταχωρίου

+	>	+	+	<	+	+
---	---	---	---	---	---	---

+	<	+	+	+	>	+
---	---	---	---	---	---	---

5.8.1. Συνεταιρισμοί

Στον πίνακα που ακολουθεί, εμφανίζονται οι συνεταιριστικοί φορείς των ΟΤΑ της περιοχής (στοιχεία 1986). Τα είδη των συνεταιρισμών και ο αριθμός των μελών τους, αποτελούν ένδειξη της κυρίαρχης δραστηριότητας των κατοίκων κάθε ΟΤΑ αλλά και των ειδικών όρων που χαρακτηρίζουν την εκμετάλλευση των δασών οι οποίοι οδηγούν στη δημιουργία περισσότερων (με λίγα μέλη) συνήθως, συνεταιρισμών σε κάθε ΟΤΑ.

Πιστωτικοί (μέλη)									
Αρίστης	49	Δεματίου	47	Καλλιθέας	37	Καλπακίου	84	Κατ.Πεδινών	34
Κλειδωνίας	72	Κονίτσης	112	Πέτρας	77	Χρυσοβίτσας	76	Επταχωρίου	115
Γαλακτοκομικοί (μέλη)									
Κονίτσης	236								
Γεωργικοί - Πιστωτικοί - βιοτεχνικοί									
Σαμαρίνας	159	Σμίξης	178						
Ελεύθεροι Δασικοί									
Ανθρακίτη	26	Δροσοπηγής	11	Κήπων	Μακρίνου	14	Β'Σκαμνελλίου	24	
Αρμάτων	20	Δροσ/γής II	18	Διλόφου	13	Μηλέας	68	Τριστένου	20
Βρυσοχωρίου	11	Ελαιοχωρίου	43	Ελάτης	Β'Μηλέας	81	Τσεπέλοβου	11	
Βοβούσας	28	Ελεύθερου	17	Κονίτσης	18	Νεγάδων	15	Β'Τσεπέλοβου	22
Γρεβενιτίου	17	Ηλιοχωρίου	14	Β'Κονίτσης	14	Πάδων	10	Φλαμπουραρίου	28
Γ'Γρεβενιτίου	20	Καβαλλαρίου	26	Λαγκάδας	17	Παλαιοσελλίο	12	Φούρκας	12
Διποτάμου	17	Καπεσόβου	14	Β'Λαγκάδας	13	Πηγής	13	Φραγκάδων	26
Διστράτου	57	Βραδέτου		Λαίστης	25	Πουρνιάς	18	Χρυσοβίτσας	33
Β'Διστράτου	60	Καστανώνος	18	Λεπτοκαρυάς	19	Σκαμνελλίου	30	Επταχωρίου	83
Αναγκαστικοί Δασικοί									
Καλλιθέας	98	Φλαμπουραρίου	62						
(συνιδιόκτητο δάσος)									
Αναγκαστικοί Διαχείρισης Χορτονομής									
Αγ.Παρασκευής	253	Γρεβενιτίου	72	Ελαιοχωρίου	64				

5.8.2 Τουριστική υποδομή

Η αρχαϊκή μορφή ανάπτυξης και τουριστικών δραστηριοτήτων, δημιουργεί προβλήματα στην καταγραφή των στοιχείων τουριστικής υποδομής (ξενοδοχεία,

ξενώνες, εστιατόρια, καφενεία) καθώς ορισμένων η λειτουργία, εκτός από εποχιακή δεν είναι πάντοτε και συνεχής από έτος σε έτος.

Σύμφωνα με στοιχεία του ΕΟΤ για τα έτη 1984 και 1990, παρατηρείται μια σημαντική αύξηση ξενοδοχειακών μονάδων και δωματίων από 8 και 180 σε 18 και 384 αντίστοιχα.

Η επιτόπια έρευνα έδειξε ότι σε 36 ΟΤΑ, επί συνόλου 76, λειτουργούν συνολικά 1237 κλίνες σε 23 ξενοδοχεία, 27 ξενώνες και 86 ενοικιαζόμενα δωμάτια. Το ξενοδοχειακό/ξενώνες δυναμικό χαρακτηρίζεται από κυρίως μικρές μονάδες μέσου μεγέθους 17 κλινών ανά μονάδα. Τελευταία έχουν αρχίσει πιέσεις για τη δημιουργία περισσότερων ξενοδοχειακών μονάδων και τη δημιουργία συμπληρωματικών προς τα καταλύματα δραστηριοτήτων, κυρίως εστίασεως.

Συγκεντρώσεις τουριστικών δραστηριοτήτων παρατηρούνται:

- α) στα περιμετρικά κέντρα Γιάννενα, Μέτσοβο, Κόνιτσα,
- β) στο Δυτικό και Κεντρικό Ζαγόρι-Περιοχή του Δρυμού Βίκου-Αώου: Πάπιγκο, Αρίστη, Άνω Πεδινά, Βίτσα, Μονοδένδρι, Κήπους, Τσεπέλοβο, Σκαμνέλλι και Λάιστα,
- γ) στη Βοβούσα, Γρεβενήτι και Περιβόλι.

Τουριστικό Δυναμικό 1986 - 1987

ΝΟΜΟΣ	Ξενοδοχεία		Ενοικ. Δωμάτια		Σύνολο κλινών / 1000 κατ.
	Μονάδες	Κλίνες	Μονάδες	Κλίνες	
Ν. Ιωαννίνων	53	2466	137	311	18,89
Ν. Γρεβενών	8	219	12	24	6,75

ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ, Στατιστική Τουρισμού, 1988.

5.9. Συμπεράσματα

Η ανάλυση των οικονομικών δεδομένων κατά ΟΤΑ οδηγεί σε ένα γενικό συμπέρασμα, το οποίο μπορεί να συνοψισθεί στη διαπίστωση ενός σταδιακού περιορισμού των παραγωγικών διαδικασιών στην περιοχή, με κύριο αποτέλεσμα τον περιορισμό των εισοδημάτων που πραγματοποιούνται σ' αυτήν και την προοδευτική μείωση του πληθυσμού όλων των ηλικιών. Παράλληλα, φαίνεται να έχει διασαλευτεί η παραδοσιακή ενότητα κατοίκησης και εποχιακών εξωστρεφών δραστηριοτήτων.

Μια ενότητα που στο παρελθόν αποτέλεσε τον κύριο μηχανισμό διαμόρφωσης του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος. Στη θέση της ενότητας αυτής έχει αναπτυχθεί μια κατάσταση σύμφωνα με την οποία, ένα μέρος από αυτούς που ελέγχουν ιδιοκτησιακά τους πόρους της περιοχής κατοικεί σ' αυτήν και εκμεταλλεύεται τους πόρους, ενώ ένα άλλο μέρος ιδιοκτητών πόρων μόνο εποχιακά κατοικεί στην περιοχή και συμμετέχει περιορισμένα στην αξιοποίησή της, συμβάλλοντας, όμως, καθοριστικά στην εξέλιξη του οικιστικού πλέγματος και στις δυνατότητες αξιοποίησης των άλλων πόρων.

Τη θέση μιας οικονομικής εξωστρέφειας της περιοχής η οποία οδηγούσε στη συσσώρευση πόρων στην περιοχή, την πήρε μια εξωστρέφεια σύμφωνα με την οποία η αξιοποίηση των πόρων προσδιορίζεται σε μεγάλο βαθμό από διαδικασίες λειτουργικές και διοικητικές που διαμορφώνονται εκτός της περιοχής.

Η τάση αυτή συνδέεται με μια ταυτόχρονη «είσοδο» στην περιοχή νέων δραστηριοτήτων, όπως η αναψυχή, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται πιέσεις στις τιμές γης οι οποίες, όμως, διαμορφώνονται ως συνέπεια εξωτερικών παραγόντων για να οδηγήσουν με τη σειρά τους σε μια άμεση και εφ' άπαξ πραγματοποίηση εισοδημάτων από τους πωλητές, αλλά και να λειτουργήσουν απαγορευτικά σχεδόν προς την κατεύθυνση διάθεσης της γης σε νέες παραγωγικές δραστηριότητες ή προς την κατεύθυνση δημιουργίας αποθεμάτων των διαθέσιμων φυσικών πόρων.

Η διαδικασία παραγωγής στο σύνολό της ενσωματώνει ταυτόχρονα στοιχεία παραδοσιακών λειτουργιών με στοιχεία εκσυγχρονισμού. Τόσο τα μεν όσο και τα δε, εμφανίζονται είτε με παλαιά είτε με νέα μορφή.

Έτσι, διατηρείται σχεδόν σε ολόκληρη την περιοχή ένα πρότυπο παραγωγής που συνδυάζει στοιχεία οικονομίας της επιβίωσης με στοιχεία παραγωγής για την αγορά, στη βάση μιας εμπλοκής των ίδιων παραγωγών σε περισσότερες από μια παραγωγικές διαδικασίες.

Το πρότυπο αυτό διατηρεί στοιχεία εποχιακού χαρακτήρα που κορυφώνονται στην ημινομαδική κτηνοτροφία που ασκείται σε περιορισμένη κλίμακα, σε σχέση με το παρελθόν, και στην εποχιακή κατοίκηση, όπου εκτός των άλλων παραγωγικές δραστηριότητες συνδέονται με πρότυπα αναψυχής τουρισμού και πρότυπα κατοίκησης ομάδων πληθυσμού της τρίτης ηλικίας.

Στο ίδιο, όμως, σχήμα παραγωγικών δραστηριοτήτων οι δραστηριότητες που παραπέμπουν σε στοιχεία μιας οικονομίας επιβίωσης περιορίζονται σημαντικά με τάση να αποκτήσουν χαρακτήρα απασχόλησης αναψυχής, ενώ η εξωστρέφεια οικονομικών δραστηριοτήτων, π.χ. επαγγελματικές μετακινήσεις, οδηγεί σε μια προοδευτική εγκατάσταση εκτός της περιοχής και μια αντιστροφή των κινήσεων προς αυτήν και ως προς τους λόγους και τα αίτια της και ως προς την εποχιακότητα.

Η μορφή που χαρακτηρίζει τις διάφορες δραστηριότητες είναι συνάρτηση του κυρίαρχου στοιχείου σ' αυτές που αποτελεί απολήξεις μιας οικονομίας επιβίωσης ή παραγωγής για την αγορά και προσδιορίζεται συνήθως από την ηλικία των αρχηγών των εκμεταλλεύσεων και των συμβοηθούντων μελών, τα αναμενόμενα από τους ίδιους τους παραγωγούς σχήματα διαδοχής στην εκμετάλλευση και την ικανοποίηση από το συγκεκριμένο πρότυπο ζωής, αλλά και τη δυνατότητα άντλησης πόρων με τη μορφή μεταβιβαστικών πληρωμών από δραστηριότητα σε άλλους τομείς της οικονομίας σε άλλες εποχές, που πολλά μέλη των εκμεταλλεύσεων έχουν κατά το παρελθόν διασφαλίσει.

Η κατά προσέγγιση πυραμίδα ηλικιών που διατίθεται επιτρέπει τη διαπίστωση της γήρανσης του πληθυσμού, πράγμα που σημαίνει, ότι όλο και πιο λίγοι νέοι παραμένουν ή επανεγκαθίστανται στην περιοχή, ενώ περιορίζεται προοδευτικά και ο οικονομικός πληθυσμός.

Επιχειρήματα προς την ίδια κατεύθυνση παρέχει και ο μαθητικός πληθυσμός. Η εικόνα αυτή οδηγεί στην αποδοχή μιας κατάστασης των παραγωγικών δραστηριοτήτων που χαρακτηρίζεται από περιορισμένες προοπτικές, προσωρινότητα και με την έννοια αυτήν περιορίζει διαδικασίες βελτίωσης πόρων και τεχνικών, δηλαδή, επενδύσεων και εκπαίδευσης.

Οι με τον τρόπο αυτό οργανωμένες παραγωγικές δραστηριότητες σπάνια αντέχουν σε ελέγχους της αγοράς, με άλλα λόγια δεν μπορούν να διατηρηθούν χωρίς κάθε είδους κρατική στήριξη, η οποία έρχεται να στηρίξει τα εισοδήματα που δημιουργούνται από παραγωγικές δραστηριότητες στην περιοχή. Παράλληλα η προσπάθεια μεγέθυνσης των αποτελεσμάτων της παραγωγής σε συνδυασμό με το πλαίσιο που αυτή αναπτύσσεται, το οποίο περιγράφεται προηγούμενα, δημιουργεί άμεσες αρνητικές επιπτώσεις στο φυσικό περιβάλλον το οποίο υποβαθμίζεται σε πόρο προς άμεση εκμετάλλευση, ενώ ο περιορισμός των παραγωγικών

δραστηριοτήτων δημιουργεί κατ' αρχήν προϋποθέσεις ανάκαμψης του φυσικού περιβάλλοντος.

Η κρίσιμη αυτή κατάσταση των παραγωγικών δραστηριοτήτων εκτείνεται από τη διάσταση στο χώρο των κατοίκων της περιοχής με τους ιδιοκτήτες εκτάσεων και κατοικιών που δεν κατοικούν παρά εποχιακά και με διαφορετική συχνότητα, στην περιοχή. Οι πιέσεις προς την κατεύθυνση της τουριστικής ανάπτυξης και των παραθεριστικών κατοικιών οδηγούν σε διαμόρφωση των τιμών της γης σε τέτοια επίπεδα που περιορίζουν τις δυνατότητες συγκρότησης οικονομικά ορθολογικών (αποδοτικών) δραστηριοτήτων σε ιδιωτικό επίπεδο και καθιστούν εξαιρετικά δύσκολη την παρέμβαση δημόσιων φορέων προς την κατεύθυνση της δημιουργίας ή βελτίωσης υποδομών.

Η διχοτομημένη σε όρους τόπου κατοικίας και ιδιοκτησίας κοινωνία στη συγκεκριμένη κλίμακα των ΟΤΑ, άρα στο σύνολο των προσωπικών και συγγενικών δεσμών των κατοίκων, αντιμετωπίζει περίπλοκες διαδικασίες αποφάσεων (δημοτικές εκλογές, ετεροδημότες, πολιτιστικοί σύλλογοι, κλπ.) των οποίων τα αποτελέσματα δεν μπορούν να αποτελέσουν αναγκαστικά αντικείμενο συστηματικών ορθολογικών προσεγγίσεων.

Η προβληματική αυτή περιπλέκεται ακόμα περισσότερο εκεί όπου παραδοσιακές οικονομικές δραστηριότητες (εποχιακή κτηνοτροφία, υλοτομήσεις) αλλά και σύγχρονες (τουριστικές δραστηριότητες), πραγματοποιούνται από φορείς που προέρχονται εκτός της συγκεκριμένης κοινότητας, αλλά έχουν επιτύχει δικαιώματα νομής (ενοικίασης) ίσως και ιδιοκτησίας σ' αυτήν.

Δημιουργούνται έτσι κατά τρόπο δυναμικό περισσότερες ομάδες συμφερόντων, οι οποίες εμπλέκονται ακόμα περισσότερο από τα ιδιαίτερα πολιτιστικά χαρακτηριστικά των κατοίκων, κατά τρόπο τέτοιο ώστε, κατά περίπτωση ή πρόβλημα, τα ίδια άτομα να ανήκουν σε περισσότερες ομάδες.

Με οδηγό το γεωγραφικό ανάγλυφο οι κοινότητες της περιοχής μπορούν να ομαδοποιηθούν σε κοινότητες «γεωργικές-κτηνοτροφικές», σε «κτηνοτροφικές-γεωργικές» και σε κτηνοτροφικές-δασικές» (βλ. χάρτη στο τέλος του κεφαλαίου), ενώ η «νέα» σύγχρονη τουριστική δραστηριότητα επιτρέπει την κατάταξη σ' αυτήν ορισμένων κοινοτήτων από τις προηγούμενες κατηγορίες, που διαθέτουν είτε

στοιχεία τουριστικής υποδομής, είτε σημαντικό αριθμό παραθεριστικών κατοικιών, είτε γειτνιάζουν σε ενδιαφέροντα φυσικά και πολιτιστικά στοιχεία του περιβάλλοντος.

Η κατάταξη αυτή των κοινοτήτων βρίσκεται σε στενή σχέση με την ιστορική πολιτιστική κατάταξή τους που γίνεται σε άλλο σημείο της (πρβλ. Ανθρωπογενές περιβάλλον) καθώς και με τα φυσικά υποσύνολα της περιοχής (πρβλ. Οικοσυστήματα της περιοχής) και ακολουθεί το ανάγλυφο του εδάφους στους κεντρικούς ορεινούς ΟΤΑ, οι εκτάσεις των οποίων χαρακτηρίζονται από μεγάλες κλίσεις και περιλαμβάνουν αλπικούς ή υποαλπικούς βοσκότοπους.

Σε όλη σχεδόν την περιοχή, με διαφορετική ένταση, σημαντικό πόρο αποτελούν τα δάση, τα οποία σήμερα αποτελούν αντικείμενο εκμετάλλευσης με τη μορφή της οργανωμένης υλοτομίας.

Οι εκτάσεις που προσφέρονται για γεωργικές δραστηριότητες είναι περιορισμένες στους ΟΤΑ της πρώτης ζώνης. Σ' αυτές περιλαμβάνονται ορισμένοι ΟΤΑ της βόρειας πλευράς και της βορειοδυτικής πλευράς του Σμόλικα, η Κόνιτσα και τα χωριά της που βρίσκονται κατά μήκος της εθνικής οδού μέχρι το Καλπάκι, καθώς και οι ΟΤΑ που γειτνιάζουν άμεσα σ' αυτό (Κάτω και Άνω Πεδινά και Ελαφότοπος).

Στο ανατολικό Ζαγόρι κατατάσσονται εδώ οι ΟΤΑ και οι οικισμοί που βρίσκονται στην περιοχή που γειτνιάζει με την εθνική οδή Ιωαννίνων-Μετσόβου. Στην ίδια ζώνη περιλαμβάνονται τα χωριά της επαρχίας Μετσόβου που βρίσκονται στην περιοχή, ενώ από τους ΟΤΑ του νομού Γρεβενών εδώ περιλαμβάνεται η πρώτη σειρά ΟΤΑ με κριτήριο το όριο της περιοχής.

Σε όλους τους ΟΤΑ της ζώνης αυτής, οι γεωργικές δραστηριότητες είναι κυρίαρχες αν και μπορεί να θεωρηθούν ότι βρίσκονται σε διαφορετική κατάσταση ως προς την ένταση και την ανάπτυξή τους με κριτήριο την ποικιλία, τη συμπληρωματικότητα των καλλιεργειών, ένα κριτήριο που ουσιαστικά περιλαμβάνει έμμεσα και τον τρόπο καλλιέργειας καθώς και τις διαθέσιμες τεχνικές υποδομές (εκμηχάνιση, αρδεύσεις, κλπ.).

Η γεωργία στη ζώνη αυτή παρουσιάζει μεγαλύτερη ανάπτυξη στην Κόνιτσα (κηπευτικά), το Καλπάκι, στους ΟΤΑ της επαρχίας Μετσόβου, κυρίως στη Χρυσοβίτσα (πατάτες) και στα χωριά του νομού Γρεβενών, όπου καλλιεργούνται ποικιλίες ορεινών σιτηρών.

Συμπληρωματικά στη ζώνη αυτή αναπτύσσονται δραστηριότητες μόνιμης κτηνοτροφίας μικρών κυρίως ζώων, ενώ αργούσες εγκαταστάσεις παραπέμπουν σε προσπάθειες ανάπτυξης πτηνοτροφίας μεγάλης κλίμακας στις θέσεις όμως εκτός της περιοχής.

Στην ίδια ενότητα παρατηρείται και η καλλιέργεια νομής χωρίς, όμως, την αναμενόμενη άμεση σύνδεσή της με κτηνοτροφία μεγάλης κλίμακας ή εκσυγχρονισμένη (σταβλισμένη).

Η συμπληρωματική κτηνοτροφία αυτού του τύπου αποβλέπει στην άντληση κάθε προϊόντος από τα ζώα (μαλλί, γάλα, κρέας) κατά τρόπο που προσδιορίζεται από τη σχέση τιμών των προϊόντων, της νομής αλλά και των διάφορων επιδοτήσεων.

Η επεξεργασία μαλλιού αποτελεί περιορισμένη δραστηριότητα ενώ το γάλα κατευθύνεται προς τη μεγάλη μονάδα επεξεργασίας της ευρύτερης περιοχής (Δωδώνη/Ιωαννίων). Η εμπορία του κρέατος ακολουθεί την παραδοσιακή μη συστηματική κατάσταση, που στηρίζεται σε διαπροσωπικές σχέσεις παραγωγών και ενδιάμεσων εμπόρων με τοπική ή υπερτοπική δραστηριότητα, ενώ το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής οδηγείται για σφαγή εκτός της περιοχής.

Παραδοσιακές διαδικασίες παραγωγής και επεξεργασίας των γαλακτοκομικών προϊόντων, όπου αυτές πραγματοποιούνται στην περιοχή, δε συμβάλλουν στη δημιουργία προϊόντων υψηλής ποιοτικής στάθμης.

Στη δεύτερη ζώνη η γεωργία περιορίζεται σε ορισμένους αγρούς, όπου το ανάγλυφο το επιτρέπει, και σε κηπάρια που γεινιάζουν άμεσα με τους οικισμούς ή βρίσκονται σε θέσεις που είναι δυνατή η άρδευσή τους από τρεχούμενα νερά.

Εδώ η κτηνοτροφία παίζει πιο μεγάλο ρόλο στο σύνολο της παραγωγής των κοινοτήτων και πραγματοποιείται στο ίδιο πλαίσιο με αυτή της πρώτης ζώνης. Όπου οι εκτάσεις το επιτρέπουν (μεγέθη και σχέσεις ιδιοκτησίας) εγκαθίστανται εποχιακά και κτηνοτρόφοι εκτός της κοινότητας.

Στη ζώνη αυτή βρίσκονται και οι περισσότερες από τις κοινότητες που παρουσιάζουν τουριστικές δραστηριότητες σε σχέση με το φυσικό και οικιστικό περιβάλλον (Μονοδένδρι, Βίτσα, Αρίστη, Μεγάλο και Μικρό Πάπιγκο).

Στην επόμενη ζώνη βρίσκονται οι υψηλότεροι ΟΤΑ. Εδώ παρουσιάζεται μια εικόνα με δύο παραλλαγές. Στην ανατολική πλευρά της περιοχής Β. Πίνδου, κυριαρχεί η ημινομαδική εποχιακή κτηνοτροφία και η εποχιακή κατοίκηση με τουριστική κίνηση, που κατά κύριο λόγο συνδέεται με κατοίκους που έχουν δεσμούς (συγγενικούς, καταγωγή) με την περιοχή, ενώ στη δυτική πλευρά, όπου και οι οικισμοί βρίσκονται σε πιο χαμηλές θέσεις, η κατοίκηση είναι μόνιμη και παράλληλα με την αλπική ημινομαδική κτηνοτροφία αναπτύσσονται και υλοτομικές δραστηριότητες. Και εδώ παρατηρείται μια τουριστική δραστηριότητα αντίστοιχη με εκείνη της ανατολικής περιοχής.

Κι εδώ το φαινόμενο της εξάρτησης από ειδικές καταστάσεις ή του προστατευτισμού κυριαρχεί, με την έννοια, ότι και η εμπορία των δασικών προϊόντων που έχουν κύριο αποδέκτη τη ΔΕΗ καταλήγει να αποτελέσει μια έμμεση επιδότηση των δασεργατών που δεν αντιμετωπίζουν τη δραστηριότητά τους με όρους ανταγωνισμού.

Η διαδικασία αυτή αποτελεί κι έναν από τους λόγους οργάνωσης της παραγωγής με βαρέα μηχανήματα που ασφαλώς δε συμβάλλουν στην προστασία του περιβάλλοντος.

Στην αλπική και υποαλπική ζώνη, τέλος, της ενότητας αυτής, στην οποία συμπεριλαμβάνονται και εκτάσεις που διοικητικά ανήκουν σε χαμηλότερους ΟΤΑ της προηγούμενης ενότητας, ασκείται και εποχιακή ημινομαδική κτηνοτροφία στην οποία παρατηρείται η τάση περιορισμού των οικογενειών, που αποτελούν τις συσσωματώσεις στο ελάχιστο, του περιορισμού των μελών των οικογενειών, της διάσπασης των μετακινήσεων των μελών των οικογενειών σε σχέση με το σχολικό έτος, του περιορισμού του αριθμού των ζώων κυρίως σε συνάρτηση με τις εκτάσεις που διατίθενται για διαχείμανση, και τέλος, μια τάση αλλαγής των μέσων μετακίνησης και των ενδιαιτημάτων, σε αυτοκίνητα και σκηνές από σύγχρονα υλικά, συνήθως πρωτότυπα σύνδυασμένα, με αποτέλεσμα να προβάλλονται συνεχώς αιτήματα για ορεινή οδοποιία, η οποία διευκολύνει τις μετακινήσεις, αλλά οδηγεί σε υπερεκμετάλλευση των βοσκότοπων.

Και στις τρεις ζώνες παρατηρείται, κυρίως για λόγους περιορισμού των κατοίκων, μείωση των καλλιεργούμενων εκτάσεων, με αποτέλεσμα την ανασυγκρότηση φυσικών στοιχείων που τείνουν να μετασχηματίσουν τους αγρούς και τα κηπάρια σε

δασώδεις ή θαμνώδεις εκτάσεις, ενώ τα σπυροφόρα δένδρα οδηγούνται σε υποβαθμισμένες καταστάσεις, καθώς ελλείπει η αναγκαία για τη διατήρησή τους φροντίδα. Ο αριθμός και η θέση των κηπαρίων, τα λαχανικά, που στους περισσότερους ΟΤΑ καλλιεργούνται ακόμα, και τα διάσπαρτα μικρά αμπέλια στις παρυφές των οικισμών, αποτελούν τεκμήρια μιας σε τεχνογνωσία αναπτυγμένης γεωργίας που ασκήθηκε στο παρελθόν.

Οι υπηρεσίες, εκτός από αυτές που συντηρούνται διοικητικά σε όλη την περιοχή είναι στοιχειώδεις, μεγάλο μέρος, μάλιστα, του εμπορίου εξυπηρετείται με μετακινήσεις εποχιακά είτε των εμπόρων είτε των καταναλωτών.

Εξαιρετικά περιορισμένες στην περιοχή είναι και οι επενδύσεις μεγάλης κλίμακας που δεν κατευθύνονται στον τουρισμό. Πρόκειται για τις μονάδες εκτροφής γουνοφόρων ζώων στο νομό Γρεβενών.

Το συμπέρασμα που προκύπτει από αυτήν την συνοπτική παρουσίαση, συνίσταται στη διαπίστωση ότι οι μορφές εκμετάλλευσης των παραδοσιακών πόρων δημιουργούν περιορισμένα εισοδήματα για τους κατοίκους της περιοχής σε άμεση, όμως, εξάρτηση από διάφορα συστήματα ενισχύσεων και επιδοτήσεων, ενώ παράλληλα, οι αναπτυσσόμενες τουριστικές δραστηριότητες δημιουργούν πρόσθετα άμεσα και έμμεσα εισοδήματα.

Και από τις δύο δραστηριότητες δημιουργούνται, για διαφορετικούς λόγους, πιέσεις στο περιβάλλον. Η πρώτη ομάδα δραστηριοτήτων οδηγεί σε υπερεκμετάλλευση των πόρων για τη δημιουργία πρόσθετων εισοδημάτων, ενώ η τουριστική και οικοδομική δραστηριότητα δημιουργεί τις προϋποθέσεις υπερβολικής φόρτισης εποχιακά της περιοχής και ενδεχόμενης αλλοίωσης της οικιστικής φυσιογνωμίας της.

5.10. Η κατάταξη της περιοχής σε ενότητες

Παρά την ποικιλία παραγωγικών προτύπων που η μικροθεώρηση (κατά ΟΤΑ) αποκαλύπτει και τις σημαντικές πολιτιστικές διαφορές των διάφορων υποενοτήτων της περιοχής με την παραδοσιακή τους διάκριση (Δυτικό, Κεντρικό, Ανατολικό Ζαγόρι, χωριά Αώου, Κονίσης, Σμόλικα, Βλαχοχώρια, κλπ.), μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι διαδικασίες ένταξης του ορεινού χώρου γενικά, αλλά και ειδικά, του συγκεκριμένου χώρου στο ευρύτερο οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον της

χώρας, τονίζουν την περίοδο αυτήν και αναδεικνύουν ως κυρίαρχο στοιχείο περισσότερο τα στοιχεία κοινότητας της περιοχής από τα στοιχεία διαφοράς.

Η κοινότητα αυτή έρχεται να υπογραμμισθεί από τους όρους προσαρμογής, στη σύγχρονη μορφή της διαδικασίας, των οικονομικών διαδικασιών παραγωγής στο συγκεκριμένο περιβάλλον και των αντιστοιχιών που δημιουργούνται μεταξύ καθοριστικών στοιχείων του περιβάλλοντος και παραγωγικού προτύπου.

Στη βάση αυτών των συμπερασμάτων οι ΟΤΑ της περιοχής μπορούν να ομαδοποιηθούν σε τρεις κατηγορίες που αντιστοιχούν στα ζεύγη «γεωργική-κτηνοτροφική», «κτηνοτροφική-γεωργική», «κτηνοτροφική -δασική».

Ας σημειωθεί, ότι ο τουρισμός εδώ δε χρησιμοποιείται ως κριτήριο κατάταξης λόγω του ενιαίου χαρακτήρα της περιοχής, της περιορισμένης και σημειακής μέχρι σήμερα ανάπτυξής του και άρα των δυνατοτήτων διάχυσης που διαφαίνονται (χάρτης 6.4).

5.10.1. Σχέσεις κοινωνίας και περιβάλλοντος

Με αφητηρία την ενότητα των σχέσεων κοινωνίας και περιβάλλοντος και άρα την αλληλεξάρτηση του ενός στοιχείου από το άλλο, αναπτύσσονται ορισμένες σκέψεις με σκοπό να οδηγήσουν σε μια σειρά συμπερασμάτων χρήσιμων για τη διατύπωση της πρότασης που ακολουθεί.

Κοινωνία και περιβάλλον αποτελούν μια ενότητα στο βαθμό, που ως ένα σημείο, το ένα στοιχείο συμβάλλει στη διαμόρφωση του άλλου κατά τέτοιο τρόπο, ώστε αλλαγές στο ένα από τα δύο στοιχεία να έχουν σημαντικές επιπτώσεις στις λειτουργίες του άλλου.

Η σχέση που σήμερα κυριαρχεί και επιτρέπει τη διατήρηση σημαντικών στοιχείων του περιβάλλοντος συνδέεται άμεσα με τις κοινωνικές εξελίξεις, άλλες από τις οποίες είναι τοπικής και άλλες υπερτοπικής σημασίας.

Χαρακτηριστική για τη διαμόρφωση της οικιστικής φυσιογνωμίας της περιοχής, του ιστορικού δικτύου επικοινωνίας και του παραγωγικού προτύπου, υπήρξε η παραγωγική της εξωστρέφεια (έμποροι χρηματοδότες, εκτός της περιοχής μετακινούμενοι τεχνίτες, αλλά και προς την περιοχή εποχιακά μετακινούμενοι ημινομάδες κτηνοτρόφοι), που οδήγησε στην κατασκευή, αλλά και καταστροφή στη συνέχεια (πόλεμοι, εγκατάλειψη) των στοιχείων του δομημένου περιβάλλοντος, στην

κατανομή των εκτάσεων σε αγρούς, κηπάρια, βοσκότοπους, στον τρόπο οριοθέτησής τους καθώς και στην ανάπτυξη και τον περιορισμό των συγκεκριμένων χρήσεων.

Ακόμα και η εθνολογική-πολιτιστική σύνθεση και η ιστορική εξέλιξη των κατοίκων των οικισμών, αποτελεί συνέπεια της εξωστρέφειας αυτής η οποία ιστορικά προκύπτει από μια διαδικασία αναζήτησης πόρων, έναν καταμερισμό εργασίας και μια κοινωνική συγκρότηση που συνδέεται με τη διαδικασία αυτή, σε συνδυασμό με τα πλεονεκτήματα της ασφάλειας που η περιοχή γεωγραφικά και διοικητικά προσέφερε κατά το παρελθόν.

Με δεδομένη αυτήν την εξωστρέφεια, η σημερινή εικόνα της περιοχής μπορεί να χαρακτηριστεί ως οριακή, με την έννοια ότι κάθε περαιτέρω μείωση των κοινωνικών δραστηριοτήτων θα οδηγήσει σε καταστάσεις κατά τις οποίες υπάρχουν μεγάλες πιθανότητες μιας μεσοπρόθεσμης ανασυγκρότησης ορισμένων από τα φυσικά στοιχεία της περιοχής, αλλά και σε καταστάσεις που μπορούν να οδηγήσουν σε τέτοιες διαδικασίες, που θα σημάνουν ακόμα μεγαλύτερη κοινωνική αποδιάρθρωση, η οποία με βεβαιότητα θα οδηγήσει και σε καταστροφικές συνέπειες για το περιβάλλον. Ένα παράδειγμα προς την κατεύθυνση αυτή θα μπορούσε να αποτελέσει, η κατάρρευση του σημερινού συστήματος ιδιοκτησίας και η αλλαγή του προς την κατεύθυνση μετατροπής της περιοχής σε τουριστικό θέρετρο. Αλλά, και στην περίπτωση που οι σημερινές τάσεις εξέλιξης διατηρούνται χωρίς σημαντικές αλλαγές, μπορεί να αναμένεται μια παρόμοια εξέλιξη με ακόμα μεγαλύτερη ένταση εκεί όπου οι ίδιες οι παραγωγικές δραστηριότητες οδηγούν λόγω του οριακού χαρακτήρα της και του περιορισμένου χρονικού ορίζοντα σε «ληστρική» εκμετάλλευση της φύσης, με αποτέλεσμα την υποβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος.

Στο ίδιο αποτέλεσμα μπορεί να οδηγήσει και τυχόν υπερβολική ανάπτυξη του τουρισμού, καθώς οι αναγκαίες υποδομές και οι εποχιακές φορτίσεις μπορούν να υποβάθμίσουν περιβαλλοντικά στοιχεία, με αποτέλεσμα την αλλοίωση του φυσικού περιβάλλοντος και την αστικοποίησή του με την έννοια της κυριαρχίας σ' αυτό όλο και περισσότερων τεχνικών στοιχείων.

Επιβάλλεται επομένως, η οργάνωση της διαχείρισης του συνόλου της περιοχής κατά τρόπο τέτοιο, ώστε μέσω της προστασίας του περιβάλλοντος να επιτευχθεί και η λειτουργική ανασυγκρότηση των κοινωνικών παραγωγικών διαδικασιών, με την

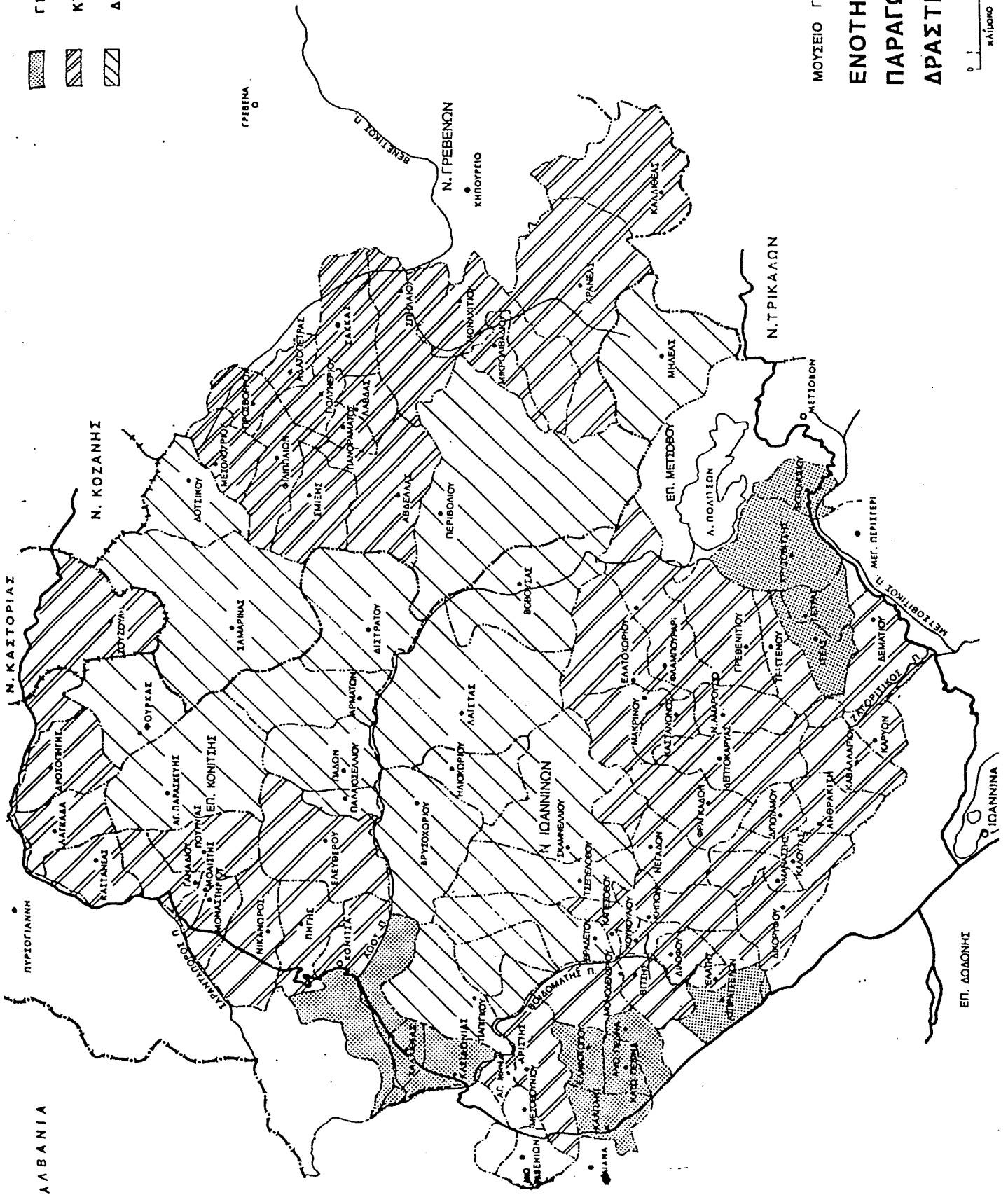
έννοια της προοδευτικής απεξάρτησής τους σε τέτοιο βαθμό, ώστε να είναι δυνατή η αυθόρμητη αναπαραγωγή τους σε στενή σχέση με αντίστοιχες διαδικασίες στο φυσικό περιβάλλον είτε αυτό χαρακτηρίζεται από τις ανθρώπινες δραστηριότητες είτε όχι.

Καθώς η διερεύνηση των κοινωνικών και των φυσικών περιβαλλοντικών στοιχείων έχει διαπιστώσει την κρίσιμη κατάσταση που βρίσκονται τα πρώτα και την αντοχή αλλά και την ιδιομορφία που παρουσιάζουν τα δεύτερα, είναι σχεδόν προφανές, ότι η διαχείριση της διαδικασίας προστασίας και ανάπτυξης της περιοχής, θα πρέπει να αρχίσει από τα στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος.

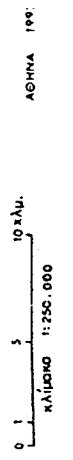
Αυτά πρέπει να διαφυλαχθούν, να ανασυγκροτηθούν όπου είναι δυνατό και να αποδοθούν σε εκμετάλλευση κατά βαθμό οικολογικής σπουδαιότητας, ώστε να αποτελέσουν άμεσα ή έμμεσα πόρους για τους κατοίκους της περιοχής και την κοινωνία ευρύτερα, είτε χρησιμοποιούμενα άμεσα, είτε ως απόθεμα φυσικών πόρων και περιοχές ιδιαίτερης οικολογικής σημασίας, με στόχο την ανασυγκρότηση παραγωγικών σχέσεων όπου, όπως και σήμερα, παραδοσιακά στοιχεία θα συνδυάζονται με εκσυγχρονιστικά με διαφορετική, όμως, τάση. Αυτή από φθίνουσα ελπίζεται να μεταστραφεί σε θετική με την έννοια την πληθυσμιακής ανασυγκρότησης της πυραμίδας ηλικιών, του προτύπου απασχόλησης των ειδικοτήτων και δεξιοτήτων, τα οποία μπορούν να κατευθύνονται προς δραστηριότητες του παραδοσιακού και του σύγχρονου τομέα και της εξισορρόπησης των οικονομικών δραστηριοτήτων (γεωργία, κτηνοτροφία, δασοπονία, οικοδομήσεις, δημόσια έργα, διοίκηση, τουρισμός - αναψυχή) τόσο μεταξύ τους όσο και με το περιβάλλον.

Στην ίδια λογική ο προοδευτικός περιορισμός των δραστηριοτήτων που ασκούνται από τα κέντρα της περιοχής, Ιωάννινα και Γρεβενά κατά κύριο λόγο και Κόνιτσα, Μέτσοβο δευτερευόντως, και συγκεντρώνονται στις διοικητικές λειτουργίες του συνόλου της περιοχής, μπορεί να οδηγήσει στην συγκρότηση υπερτοπικών, δηλαδή μεγαλύτερης κλίμακας συσσωματώσεων, που θα αποτελέσουν νέους επιχειρηματικούς φορείς μέσα στην περιοχή, οι οποίοι σε συνδυασμό με τις ελάχιστες, αλλά αναγκαίες διοικητικές παρεμβάσεις θα ανασυγκροτήσουν σε πιο ψηλό και σύγχρονο επίπεδο τον κοινωνικό ιστό της περιοχής συμβάλλοντας στην υπέρβαση τοπικιστικών αντιλήψεων και νοοτροπιών που παράδοση, γεωγραφία και προσπάθειες μεμονωμένης επίλυσης των προβλημάτων διαμορφώνουν και συντηρούν.

- ΓΕΩΡΓΙΚΕΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΕΣ
- ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΕΣ ΓΕΩΡΓΙΚΕΣ
- ΔΑΣΙΚΕΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΕΣ

ΜΟΥΣΕΙΟ ΓΟΥΛΑΝΔΡΗ ΦΥΣΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ - Υ.
ΕΝΟΤΗΤΕΣ
ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΩΝ 6-4
ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΛΒΑΝΙΑ

ΕΠ. ΔΟΔΩΝΗΣ

ΙΟΑΝΝΙΝΑ

Ν. ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Ν. ΚΟΖΑΝΗΣ

Ν. ΓΡΕΒΕΝΩΝ

Ν. ΤΡΙΚΑΛΩΝ

5. ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1) Οι αναγνώσεις στην περιοχή πραγματοποιήθηκαν την περίοδο 1991-1993 τουλάχιστο τρεις φορές σε διαφορετικές εποχές του έτους εκτός από τους μήνες Δεκέμβρης - Φεβρουάριος.
- 2) Οι αρίθμηση των εντός κειμένου πινάκων σχετίζεται με την οργάνωση των στοιχείων, που δεν παρουσιάζονται στην εργασία αυτή, σύμφωνα με τον πίνακα της σελίδας 178.
- 3) Στο γεωγραφικό σύνολο της πρέπει να συμπεριληφθούν ο οικισμός της Ζούζουλης της Κοινότητας Επταχωρίου του νομού Καστοριάς, καθώς και ορισμένες κοινότητες του άνω ρου του ποταμού Βενέτικου του νομού Γρεβενών. Αν και οι κοινότητες αυτές δεν συμπεριλαμβάνονται στην ανάλυση που ακολουθεί αποτελούν τμήματα της Β. Πίνδου.

6. Παραγωγική δομή και πόροι κεντρικού ορεινού όγκου της χώρας

6.1. Εισαγωγή

Αντικείμενο της προσέγγισης αποτελεί η διερεύνηση των δυνατοτήτων «ήπιας-οικολογικής τουριστικής ανάπτυξης» της περιοχής που ορίζεται από τις Πρέσπες στο βορρά μέχρι την Ναύπακτο στο νότο. Πρόκειται για τον κύριο ορεινό όγκο της Χώρας.

Το ζήτημα της οικονομικής λειτουργίας του ορεινού χώρου τίθεται πάλι σε συνδυασμό με μία πρόσθετη διερεύνηση της γενικευσιμότητας όσων αναπτύσσονται στα προηγούμενα δύο κεφάλαια.

Γενικά το ερώτημα συγκεκριμενοποιείται στη διερεύνηση της δυναμικής ή αποδιάρθρωσης της οικονομίας.

6.2. Ο χώρος

6.2.1. Η άμεση περιοχή

Για την οριοθέτηση της περιοχής χρησιμοποιήθηκαν τα ακόλουθα κριτήρια:

- το υψόμετρο (καμπύλη των 600 μ.)
- το ανάγλυφο του ορεινού όγκου
- η αξιολόγηση του φυσικού περιβάλλοντος (γεινίαση με ποτάμια, κοίτες ποταμών, λίμνες κλπ.)
- το ψυχολογικό κριτήριο (τοπίο, βλάστηση)
- οι ορεινοί οικισμοί και τα διοικητικά όρια δήμων και κοινοτήτων
- τα βασικά δίκτυα υποδομής και οι συνδέσεις σε περιφερειακό, νομαρχιακό και τοπικό επίπεδο.

Ο συνδυασμός και η επεξεργασία των παραπάνω κριτηρίων είχε ως συνέπεια την επέκταση της περιοχής και σε ορισμένους ημιορεινούς και πεδινούς οικισμούς που θεωρήθηκαν ως συνέχεια του ορεινού χώρου σε ένα ευρύτερο χωροταξικό επίπεδο.

- Στους νομούς Φθιώτιδας και Φωκίδας, επεκτάθηκαν τα νοτιοανατολικά όρια της περιοχής, συμπεριλαμβάνοντας το όρος και τον Εθνικό Δρυμό της Οίτης και τους ορεινούς οικισμούς που το περιβάλλουν.

Η περιοχή έχει συνολική έκταση 12.923 τ. χλμ. και συγκροτείται από 523 ορεινούς οικισμούς, 35 ημιορεινούς και 8 πεδινούς οικισμούς.

Ο πραγματικός πληθυσμός (απογραφής 1991) του συνόλου της περιοχής είναι 189.509 άτομα, ενώ ο νόμιμος (εγγεγραμμένος) πληθυσμός της περιοχής ανέρχεται στα 302.638 άτομα.

Από τον πραγματικό πληθυσμό, 147.983 άτομα κατοικούν σε ορεινούς οικισμούς, 24.532 σε ημιορεινούς και 16.994 σε πεδινούς. Η πυκνότητα πληθυσμού στο σύνολο της περιοχής είναι 14,68 άτομα ανά τ. χλμ.

Σύμφωνα με αυτά τα κριτήρια η περιοχή διακρίνεται από τρεις βασικές ενότητες ορεινών όγκων:

- τη βόρεια ενότητα η οποία περιλαμβάνει τα όρη της Δυτικής Μακεδονίας και Βόρειας Πίνδου,
- την κεντρική ενότητα η οποία περιλαμβάνει τα όρη της Νότιας Πίνδου,
- τη νότια ενότητα η οποία περιλαμβάνει τα όρη της Στερεάς Ελλάδος και τα όρη της Ναυπακτίας.

Βόρεια ενότητα

Η βόρεια ενότητα της περιοχής περιλαμβάνει τμήματα των νομών Φλωρίνης, Καστοριάς, Κοζάνης και Γρεβενών της Περιφέρειας Δυτικής Μακεδονίας και τμήμα του νομού Ιωαννίνων της Περιφέρειας Ηπείρου. Βασικές πύλες εισόδου στην ενδοχώρα των ορεινών όγκων αποτελούν τα Ιωάννινα, η Κόνιτσα, η Καστοριά, η Φλώρινα, η Σιάτιστα και τα Γρεβενά που συνδέονται μέσω του υφιστάμενου οδικού δικτύου.

Η περιοχή στα βόρεια ξεκινάει από τα σύνορα Ελλάδας - Αλβανίας και περιλαμβάνει τη λίμνη και τον Εθνικό Δρυμό των Πρεσπών, τα όρη Τρικλάριο και Βαρνούντα που τον περιβάλλουν, και τα όρη Γράμμο και Βόϊο της Βόρειας Πίνδου, ενώ διασχίζεται από τον ποταμό Σαραντάπορο και οριοθετείται από τον ποταμό Αλιάκμονα στα ανατολικά. Το τμήμα αυτό της βόρειας ενότητας παραμένει σχετικά απομονωμένο τόσο λόγω του παραμεθόριου χαρακτήρα του και των ανεπαρκών δικτύων σύνδεσής του με τις γειτονικές περιοχές, όσο και λόγω των εγκαταλελειμμένων και φθινόντων πληθυσμιακά ορεινών οικισμών γύρω από τις λίμνες των Πρεσπών και τα όρη

Γράμμο και Βόϊο. Το βόρειο αυτό τμήμα της περιοχής κλείνει με τον οδικό άξονα Κόνιτσας, Καστοριάς, Αγίου Γερμανού.

Στη συνέχεια η βόρεια ενότητα της περιοχής περιλαμβάνει τα όρη της Βόρειας Πίνδου Σμόλικα - Βασιλίτσα στα βόρεια, Τύμφη (Γκαμήλα), τον Εθνικό Δρυμό Βίκου - Αώου και το όρος Μιτσικέλι στα δυτικά, τον Εθνικό Δρυμό και τα όρη της Βάλια Κάλντα στα ανατολικά.

Περιοιχίζεται από τον ποταμό Άραχθο και τη λίμνη των Ιωαννίνων στα δυτικά και διασχίζεται από τους ποταμούς Αώο στο κεντρικό του τμήμα, Βοϊδομάτη και Ζαγορίτικο στα δυτικά, Μετσοβίτικο στα νότια, Βενέτικο και Αλιάκμονα στα ανατολικά. Στα νότια διασχίζεται από τον οδικό άξονα Ιωαννίνων - Μετσόβου - Καλαμπάκας.

Το τμήμα αυτό της περιοχής χαρακτηρίζεται κυρίως από τρεις ενότητες ορεινών οικισμών:

- την περιοχή της Κόνιτσας, με τους ορεινούς οικισμούς κατά μήκος του Σαραντάπορου ποταμού (Μαστοροχώρια),
- τους παραδοσιακούς οικισμούς Ζαγοροχωρίων που περιβάλλουν τον Εθνικό Δρυμό Βίκου - Αώου, και
- τους ορεινούς οικισμούς γύρω από το Μέτσοβο και τον Εθνικό Δρυμό της Βάλια Κάλντα.

Τα βασικά κέντρα της βόρειας ενότητας αυτής της περιοχής είναι ο Άγιος Γερμανός, η Κόνιτσα και το Μέτσοβο.

Κεντρική ενότητα

Η κεντρική ενότητα της περιοχής περιλαμβάνει τμήματα των νομών Ιωαννίνων και Άρτας της Περιφέρειας Ηπείρου, τμήματα των νομών Τρικάλων και Καρδίτσας της Περιφέρειας Θεσσαλίας και τμήμα του νομού Ευρυτανίας της Περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας. Βασικές πύλες εισόδου στην ορεινή ενδοχώρα της Νότιας Πίνδου αποτελούν το Μέτσοβο στα βόρεια, η Καλαμπάκα, τα Τρίκαλα και η Καρδίτσα στα ανατολικά, η Λαμία και το Καρπενήσι στα νότια, η Άρτα και τα Ιωάννινα στα δυτικά.

Η ενότητα αυτή περιλαμβάνει τα όρη της Νότιας Πίνδου: Περιστερί (Λάκμος) και Όρη Αθαμάνων (Τζουμέρκα, Κακαρδίτσα) στα δυτικά, τα όρη Τριγγία, Αυγό, Χατζή και Κόζιακα (Κερκέτιο) στα ανατολικά, τα όρη των Αγραφών στο κεντρικό και νότιο τμήμα

της, όπως και το όρος Τυμφρηστός (Βελούχι) στα νοτιοανατολικά. Περιστοιχίζεται από τον ποταμό Άραχθο και την τεχνητή λίμνη Κρεμαστών στα δυτικά, από την τεχνητή λίμνη Ταυρωπού και τον Πηνειό στα ανατολικά, το Σπερχειό ποταμό στα νότια, ενώ διασχίζεται από τους ποταμούς Αχελώο, Αγραφιώτη και Ταυρωπό. Διασχίζεται από τους οδικούς άξονες Άρτας - Πετρούλιου - Τρικάλων και στα νότια από τον άξονα Αγρινίου - Καρπενησίου - Λαμίας.

Η ενότητα αυτή της Νότιας Πίνδου χαρακτηρίζεται κυρίως από τις ακόλουθες ενότητες ορεινών οικισμών:

- Στα δυτικά από το σύνολο ορεινών οικισμών γύρω από τους παραδοσιακούς οικισμούς Συράκο και Καλαρίτες, όπως και τα Πράμαντα που περιβάλλουν το όρος Περιστέρι,
- στη συνέχεια την ενότητα των αξιόλογων οικισμών Θεοδώριανα, Βουλγαρέλι, Άγναντα, Καταρράκτης που περιβάλλουν τα Τζουμέρκα, και
- την ενότητα των οικισμών Βραγκιανά, Δυτική και Ανατολική Φραγκίστα, Λεπιανά, γύρω από την τεχνητή λίμνη Κρεμαστών.
- Στα ανατολικά η περιοχή χαρακτηρίζεται κατ' αρχήν από το σύμπλεγμα Καλαμπάκας - Καστρακίου - Μετεώρων,
- στη συνέχεια από την ενότητα των οικισμών γύρω από το Κερκέτιο όρος (Πετρούλι, Ελάτη, Νεραϊδοχώρι, Πύρρα) και
- νοτιότερα από τους αξιόλογους οικισμούς που περιβάλλουν τη λίμνη Ταυρωπού,
- Το κεντρικό τμήμα της Νότιας Πίνδου χαρακτηρίζεται από το σύνολο των ορεινών οικισμών των Αγράφων - Αργιθέας.

Βασικά κέντρα της ενότητας αυτής είναι το Μέτσοβο, το Πετρούλι - Ελάτη και το Καρπενήσι στα νότια.

Νότια ενότητα

Η νότια ενότητα της περιοχής περιλαμβάνει τμήμα των νομών Ευρυτανίας, Φθιώτιδας και Φωκίδας της Περιφέρειας Στερεάς Ελλάδας και τμήμα του νομού Αιτωλοακαρνανίας της Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδας. Βασικές πύλες εισόδου στους ορεινούς οικισμούς αυτής της ενότητας αποτελούν το Καρπενήσι και η Λαμία στα βόρεια, η Ναύπακτος στα νότια, το Αγρίνιο, η Άρτα και η Πρέβεζα στα δυτικά.

Η ενότητα αυτή περιλαμβάνει τα όρη της Στερεάς Ελλάδας Χελιδόνα, Καλλιακούδα και Παναιτωλικό στα δυτικά, Γραμμένη Οξυά, Βαρδούσια και Οίτη (και τον Εθνικό Δρυμό Οίτης) στα ανατολικά, και τα όρη της Ναυπακτίας στα νότια. Περιστοιχίζεται από την τεχνητή λίμνη Κρεμαστών και τον Εύηνο ποταμό στα δυτικά, τον ποταμό Μόρνο στα νοτιοανατολικά, την κοιλάδα του ποταμού Σπερχειού στα βορειοανατολικά, ενώ διασχίζεται από τους ποταμούς Εύηνο, Καρπενησιώτη, Τρικεριώτη και Κρικελλοπόταμο. Η ενότητα αυτή κλείνει με τον οδικό άξονα Λαμίας - Αμφίσσης - Ιτέας - Ναυπάκτου - Μεσολογγίου - Αγρινίου.

Η περιοχή αυτή χαρακτηρίζεται:

- από την ενότητα των ορεινών οικισμών γύρω από τον Καρπενησιώτη ποταμό και τον Κρικελλοπόταμο (Κορυσχάδες, Μικρό Χωριό, Μεγάλο Χωριό, Προυσσός, Καστανέα) που περιβάλλουν τα όρη Χελιδόνα και Καλλιακούδα,
- από τη ενότητα των ορεινών οικισμών γύρω από το Παναιτωλικό όρος (Χούνη, Άγιος Βλάσιος, Κερασέα, Κυρά Βγέννα κλπ.) στα δυτικά,
- τους αξιόλογους παραδοσιακούς οικισμούς της ορεινής Ναυπακτίας (Ελατού, Άνω Χώρα, Κάτω Χώρα, Τερψιθέα, Αμπελακιώτισσα) στα νότια, και
- από τους ορεινούς οικισμούς των Βαρδουσιών (Δάφνος, Διχώριο, Αρτοτίνα, Γραμμένη Οξυά) και της Οίτης (Παύλιανη, Αθανάσιος Διάκος, Μουσούνισα κλπ.) στα ανατολικά.

Βασικά κέντρα αυτής της ενότητας είναι το Καρπενήσι και η Ναύπακτος.

6.2.2. Ευρύτερη περιοχή

Η ευρύτερη περιοχή περιλαμβάνει τις πύλες εισόδου στην ορεινή ενδοχώρα, και ορίζεται γεωγραφικά από το δίκτυο κύριων και δευτερευόντων κλάδων του εθνικού οδικού δικτύου, δηλαδή του εσωτερικού άξονα της Θεσσαλίας προς Γρεβενά, Κοζάνη και του δυτικού άξονα (Αγρίνιο, Άρτα, Ιωάννινα). Η περιοχή των Πρεσπών διατηρεί τόσο γεωγραφικά όσο και συγκοινωνιακά, μια περισσότερο απομονωμένη θέση σε σχέση με την υπόλοιπη περιοχή.

Με βάση τη σχηματική αυτή διαίρεση, η ευρύτερη περιοχή μπορεί να διαχωριστεί στις παρακάτω έξι ενότητες:

- Πρέσπες
- Βόρεια Πίνδος (Γράμμος, Βόϊο)

- Βόρεια Πίνδος (Υπόλοιπα βουνά βόρειας Πίνδου έως το Μέτσοβο)
- Βουνά του Ασπροποτάμου (από Μέτσοβο έως τα βουνά των Αγραφών)
- Αγραφα (έως το Καρπενήσι)
- Βουνά της Στερεάς Ελλάδας (από Καρπενήσι έως Ναύπακτο, συμπεριλαμβανομένης και της Οίτης).

Οι πύλες περιφερειακού και νομαρχιακού χαρακτήρα έχουν διπλό χαρακτήρα:

- Είναι τα πλησιέστερα αστικά και διοικητικά κέντρα πρόσβασης στον ορεινό χώρο, αποτελώντας κομβικά σημεία δικτύων υποδομής (αεροδρόμιο, σιδηροδρομικό και οδικό δίκτυο). Διαθέτουν τουριστική υποδομή (ξενοδοχεία, καταλύματα κλπ.) όπως και υποδομή περίθαλψης (νοσοκομεία, κέντρα υγείας κλπ.). Οι πύλες αυτές που είναι τα Γρεβενά, τα Τρίκαλα, η Καρδίτσα, η Λαμία, το Αγρίνιο, η Άρτα και η Πρέβεζα με τον κατάλληλο εξοπλισμό (περίπτερα ενημέρωσης κλπ.) μπορούν να αποτελέσουν σημεία εκκίνησης για περιηγήσεις στην ορεινή ενδοχώρα.
- Είναι αστικά κέντρα τα οποία πέρα από τις προαναφερθείσες προϋποθέσεις διαθέτουν και έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα όσον αφορά το φυσικό τους περιβάλλον (λίμνες, τοπίο που εισάγει στον ορεινό χώρο) αλλά και το δομημένο περιβάλλον τους (δείγματα παραδοσιακής αρχιτεκτονικής). Σ' αυτή την κατηγορία ανήκουν η Φλώρινα, η Καστοριά, η Σιάτιστα, η Καλαμπάκα, η Ναύπακτος και τα Ιωάννινα.

6.3. Κατάσταση και δυνατότητες της οικονομίας

6.3.1. Μέθοδος

Η ανάλυση αυτή στηρίζεται στα δεδομένα που παρουσιάζονται στους πίνακες (κατάλογος όλων των πινάκων παρατίθεται στο παράρτημα. Επειδή τα στοιχεία που αναφέρονται σε επίπεδο ΟΤΑ είναι πολλά, στο κείμενο συμπεριλαμβάνονται μόνο συνοπτικοί πίνακες με ακραίες ή χαρακτηριστικές τιμές με σκοπό να διαμεσολαβήσουν για εικόνα των αναλυτικών στοιχείων.

Η ανάλυση προσεγγίζει το αντικείμενο σε ομάδες κριτηρίων που αντιστοιχούν στα εξής θέματα:

- στην πληθυσμιακή κατάσταση και εξέλιξη
- στην απασχόληση
- στη διάρθρωση των τριών τομέων της οικονομίας

- στη διάρθρωση του πρωτογενούς τομέα
- στον οικιστικό πλούτο και τις κατοικίες (κατοικούμενες και κενές)
- και στους παραγωγικούς φυσικούς πόρους.

Από τα στοιχεία που αναλυτικά περιγράφουν κάθε παράμετρο, σχεδιάζονται χάρτες οι οποίοι αριθμούνται με αραβικούς αριθμούς (πρώτο επίπεδο - περιγραφή). Κατάλογος όλων των χαρτών παρατίθεται στο Παράρτημα της εργασίας αυτής.

Στη συνέχεια επιλεγμένα στοιχεία και οι αντίστοιχοι χάρτες συντίθενται με τη βοήθεια μιας διαδικασίας αριθμητικής τακτικής αξιολόγησης σε ένα ομαδοποιημένο κατά θέμα σύνολο του οποίου οι χάρτες αριθμούνται με λατινικούς αριθμούς (δεύτερο επίπεδο).

Στο τρίτο βήμα από τις 11 θεματικές ενότητες συγκροτούνται με την ίδια διαδικασία πέντε ενότητες οι οποίες εκφράζουν και την τελική ομαδοποίηση των ΟΤΑ της περιοχής. Οι χάρτες της ενότητας αυτής αριθμούνται με ελληνικούς αριθμούς. Υπενθυμίζεται ότι η ανάλυση γίνεται με στοιχεία της απογραφής του 1991 (ΕΣΥΕ).

Όπου ένας πρωτοβάθμιος χάρτης και αξιολόγηση εντάσσονται ως έχουν, που σημαίνει αυξημένη σημασία του στοιχείου, στη δεύτερη ή την τρίτη βαθμίδα δέχονται διπλή ή τριπλή αρίθμηση.

Η κίνηση από το ένα επίπεδο στο άλλο σε πίνακες και σε χάρτες γίνεται με την εξής μέθοδο. Τα στοιχεία του επιπέδου αφετηρίας κατατάσσονται σε τάξεις και κάθε τάξη βαθμολογείται με έναν τακτικό ακέραιο βαθμό. Ανάλογα με τη φύση των στοιχείων κατά περίπτωση διακρίνονται δύο, τρεις ή πέντε τάξεις.

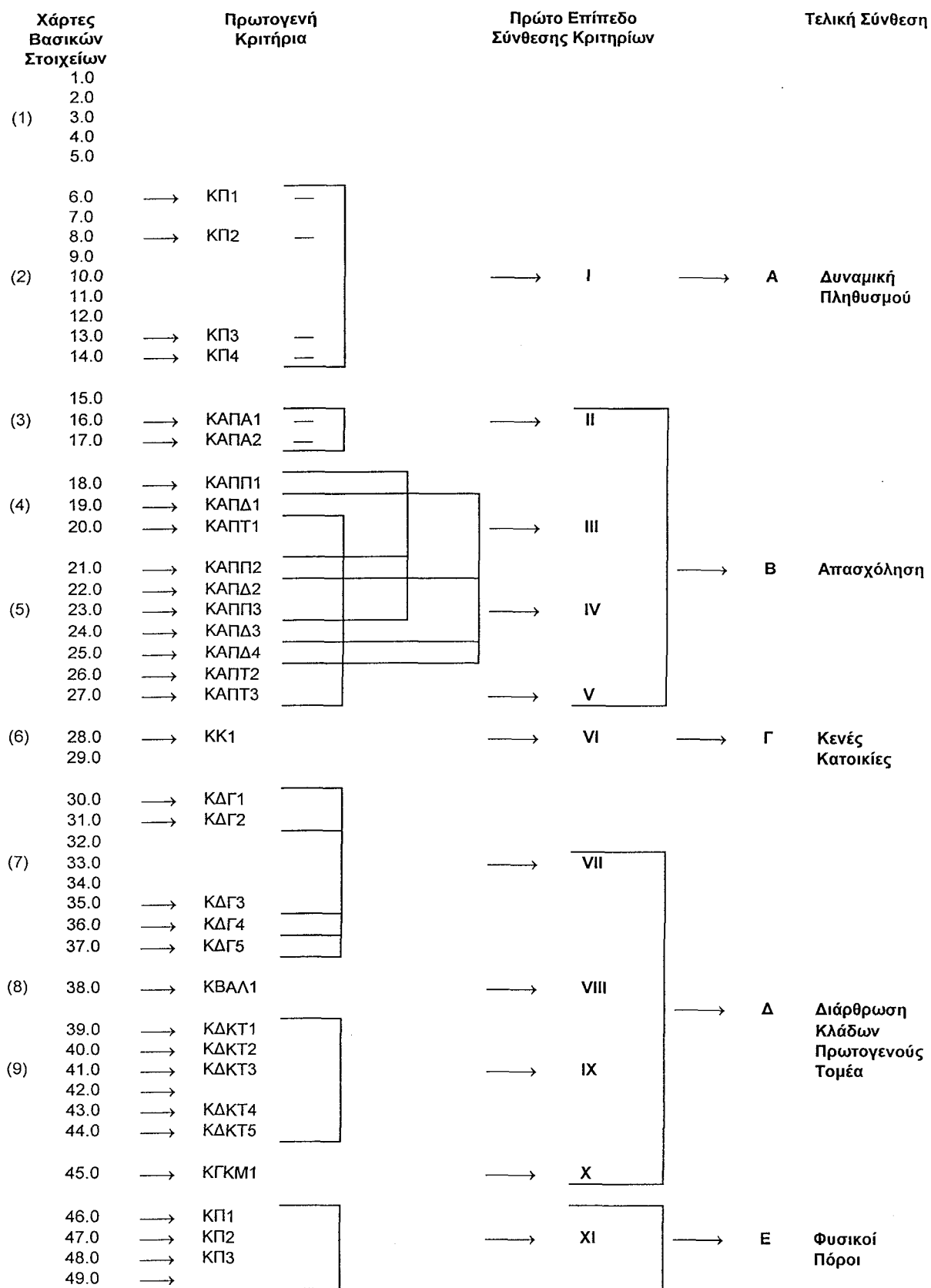
Τα κριτήρια ενός επιπέδου που αποτελούν ενότητα ομαδοποιούνται και αθροίζονται οι βαθμολογίες τους, οι οποίες στη συνέχεια κατατάσσονται ξανά σε τάξεις. Με την ίδια διαδικασία προκύπτουν συνθετικά στοιχεία του $n+1$ επιπέδου.

Η διαδικασία αυτή πραγματοποιείται σε ορισμένα από τα κριτήρια της αφετηρίας σε ένα ενδιάμεσο επίπεδο. Από τη σύνθεση των στοιχείων της αφετηρίας και ενδιάμεσου επιπέδου προκύπτουν οι 11 χάρτες του πρώτου επιπέδου.

Με την ίδια διαδικασία από το πρώτο επίπεδο οδηγούμεθα στο τελικό (σύνθεση) το οποίο αποτελείται από 5 χάρτες και ανάλογους πίνακες.

Το λογικό σχήμα της προσέγγισης παρουσιάζεται στο διάγραμμα που ακολουθεί.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΡΟΗΣ ΣΥΝΘΕΤΙΚΩΝ ΚΡΙΤΗΡΙΩΝ

ΚΡΙΤΗΡΙΑ

Πρώτο Επίπεδο Σύνθεσης Κριτηρίων		Πρωτογενή Κριτήρια
I. Δυναμική Πληθυσμού		
Κριτήριο Πληθυσμού (Κ Π)	1	Χάρτης Συνολικού Πληθυσμού
Κ Π	2	Εξέλιξη Πληθυσμού
Κ Π	3	Επικρατούσες ομάδες ηλικιών
Κ Π	4	Μέλη ανά νοικοκυριό
II. Απασχόληση - Ανεργία		
Κριτήριο ΑΠΑ	1	Ποσοστό συνολικής ανεργίας
	2	Ποσοστό ανέργων νέων
III. Απασχόληση στον Πρωτογενή Τομέα		
Κριτήριο ΑΠΠ	1	Ποσοστό απασχολούμενων στον πρωτογενή τομέα
	2	Επαγγέλματα πρωτογενούς τομέα
	3	Κλάδοι πρωτογενούς τομέα
IV. Απασχόληση στο Δευτερογενή Τομέα		
Κριτήριο ΑΠΔ	1	Ποσοστό απασχολούμενων στο δευτερογενή τομέα
	2	Επαγγέλματα δευτερογενούς τομέα
	3	Κλάδοι δευτερογενούς
V. Απασχόληση στον Τριτογενή Τομέα		
Κριτήριο ΑΠΤ	1	Ποσοστό απασχολούμενων στον τριτογενή τομέα
	2	Επαγγέλματα τριτογενούς τομέα
	3	Κλάδοι τριτογενούς τομέα
VI. Σχέση προς Συνολικές Κατοικίες		
Κριτήριο ΚΚ	1	Κενές κατοικίες
VII. Διάρθρωση Γεωργίας		
Κριτήριο ΔΓ	1	Ποσοστό γεωργικών εκμεταλλεύσεων

		2	Καλλιεργούμενη έκταση ανά εκμετάλλευση
		3	Ποσοστό εκμεταλλεύσεων με ετήσιες καλλιέργειες
		4	Ποσοστό εκμεταλλεύσεων με δενδρύλλια
		5	Ποσοστό εκμεταλλεύσεων με αμπέλια κλπ.
VIII.	Βοσκότοποι, Αγραναπαύσεις, Λαχανόκηποι		
	Κριτήριο ΒΑΛ	1	Βοσκότοποι, λιβάδια, αγραναπαύσεις, λαχανόκηποι
IX.	Διάρθρωση Κτηνοτροφίας		
	Κριτήριο ΔΔΤ	1	Βοοειδή
		2	Χοιροειδή
		3	Αίγες
		4	Πρόβατα
		5	Κτηνοτροφικές μονάδες
X.	Μικτές Γεωργοκτηνοτροφικές μονάδες		
	Κριτήριο ΚΓΚΜ	1	Ποσοστό Μικτών Γεωργικών και Κτηνοτροφικών Εκμεταλλεύσεων
XI.	Φυσικοί Πόροι		
	Κριτήριο ΚΠ	1	Ποσοστό Καλλιεργούμενων Εκτάσεων και Αγραναπαύσεων
		2	Ποσοστό Δημοτικών ή Κοινοτικών Βοσκοτόπων
		3	Ποσοστό Ιδιωτικών και Άλλων Βοσκοτόπων
		4	Ποσοστό Δασών

6.3.2. Δυναμική πληθυσμού (Α)

Η δυναμική αυτή απεικονίζεται στους Χάρτες 3.3.6 - 3.3.14 ενώ η δευτεροβάθμια (Ι) και τριτοβάθμια (Α) εικόνα συντίθεται από τους χάρτες 3.3.6, 3.3.8, 3.3.13 και 3.3.14.

Γενικά επικρατούν:

- οι μικροί ΟΤΑ, καθώς παρατηρείται σημαντικός αριθμός νομίμων κατοίκων που δεν κατοικούν στην περιοχή (περίπου 60% των απογραφέντων κατοίκων),
- παρατηρείται μείωση του πληθυσμού στο σύνολο τη δεκαετία 1981-1991 με κυμάνσεις και διαφοροποιήσεις στα νότια και τα κεντρικά ανατολικά τμήματα της περιοχής,
- παρατηρούνται χαμηλές πυκνότητες οι οποίες τείνουν ως προς την αύξησή τους να ακολουθούν την υψομετρική εικόνα και την περίμετρο της περιοχής,
- σημειώνεται με ελάχιστες εξαιρέσεις γήρανση του πληθυσμού, ενώ
- ο αριθμός των μελών ανά νοικοκυριό μεγαλώνει στις παρυφές της περιοχής και στα σχετικά χαμηλά τμήματά της.

Στη συνθετική της εικόνα η δυναμική του πληθυσμού παρουσιάζεται έντονη στο βόρειο τμήμα της περιοχής και σε όλη σχεδόν την περίμετρό της να αποδυναμώνεται στον κεντρικό πυρήνα της.

Σε σχέση με το ανάγλυφο του εδάφους και παρά τις κατά μικροπεριοχές σημαντικές διαφοροποιήσεις η εικόνα είναι η αναμενόμενη από τη γενική θεώρηση της προσέγγισης.

6.3.3. Απασχόληση (Β)

Η σχετική εικόνα συντίθεται από τους δευτεροβάθμιους χάρτες II, III, IV και V οι οποίοι περιγράφουν την ανεργία και την ανεργία των νέων (πρωτοβάθμιοι χάρτες 3.3.16, 3.3.17), την απασχόληση στον πρωτογενή τομέα (πρωτοβάθμιοι χάρτες 3.3.18, 3.3.21, 3.3.23), την απασχόληση στο δευτερογενή τομέα (πρωτοβάθμιοι χάρτες 3.3.19, 3.3.24, 3.3.25) και την απασχόληση στον τριτογενή τομέα (πρωτοβάθμιοι χάρτες 3.3.20, 3.3.26, 3.3.27).

Το εμφανιζόμενο υψηλό ποσοστό ενεργού πληθυσμού σε μια κατά κύριο λόγο αγροτική οικονομία είναι αναμενόμενο.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι εμφανιζόμενες σε όλη την περιοχή περιοχές ανεργίας και περιοχές ανεργίας των νέων.

Η απασχόληση στον πρωτογενή τομέα παρουσιάζει ένταση στη βόρεια υποπεριοχή, το ανατολικό Ζαγόρι, στα χωριά της περιμέτρου των Τρικάλων, της Άρτας και της Αιτωλοακαρνανίας και στο βόρειο τμήμα του Νομού Ευρυτανίας καθώς και σε εσωτερικές περιοχές του Νομού Καρδίτσας.

Η απασχόληση στο δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα είναι περιορισμένη, παρουσιάζει όμως σχετική συγκέντρωση στις περιοχές που εμφανίζονται στους σχετικούς χάρτες.

Συνολικά στο Χάρτη Β παρουσιάζεται η δυναμική της απασχόλησης. Η πλειοψηφία των ΟΤΑ της περιοχής κατατάσσονται στη μέση κατηγορία, θύλακες με προβληματική για τα μέτρα της περιοχής εικόνα εμφανίζονται διάσπαρτοι παντού, ενώ οι δυναμικές περιοχές συγκεντρώνονται σε θύλακες κατά κανόνα στο εσωτερικό της περιοχής.

6.3.4. Κενές κατοικίες (Γ)

Το στοιχείο αυτό κρίνεται ενδιαφέρον σε βαθμό να ενσωματώνεται και στις τρεις βαθμίδες γιατί αποτελεί μαρτυρία της δυναμικής οικιστικής δραστηριότητας στους ΟΤΑ, της σχέσης νομίμου με πραγματικό πληθυσμό δηλ. με άλλα λόγια της σχέσης μετοίκων, νέων ιδιοκτητών και μονίμων κατοίκων στην περιοχή.

Η τιμή του δείκτη στην περίπτωση των κενών κατοικιών παρουσιάζει ομοιογένεια σε συμπαγή τμήματα στο νότιο τμήμα της περιοχής, στις βόρειες περιοχές του Νομού Ευρυτανίας και τις νότιες του Νομού Καρδίτσας, στο εσωτερικό των Νομών Άρτας και Τρικάλων και σε τμήματα των Νομών Ιωαννίνων, Γρεβενών και Καστοριάς.

6.3.5. Διάρθρωση κλάδων πρωτογενούς τομέα (Δ)

Η διάρθρωση των κλάδων του πρωτογενούς τομέα προκύπτει από τη σύνθεση των δευτεροβάθμιων χαρτών VII, VIII, IX και X.

Από τους χάρτες αυτούς οι VIII και X προκύπτουν από ένα κάθε φορά πρωτοβάθμιο χάρτη ενώ οι άλλοι δύο από τη σύνθεση περισσότερων κάθε φορά χαρτών.

Η ομάδα των χαρτών VII περιγράφει τη γεωργική κατάσταση της περιοχής, στους χάρτες της ομάδας IX εξετάζεται η κτηνοτροφία, ενώ οι χάρτες VIII και X παρουσιάζουν τις αγροναπαύσεις και τους βοσκότοπους κατά κύριο λόγο και τις μικτές γεωργοκτηνοτροφικές μονάδες.

Με ελάχιστες εξαιρέσεις όλη η περιοχή χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία της γεωργίας ενώ η κτηνοτροφία παρουσιάζει ένταση σε ορισμένες ζώνες μια στο βορρά (Νομός Καστοριάς και Κοζάνης), στη ζώνη Νομού Άρτας και Τρικάλων, στη ζώνη των Νομών Καρδίτσας και Ευρυτανίας και σε μια λιγότερο συμπαγή ζώνη στους Νομούς Ευρυτανίας και Φθιώτιδας.

Η συνθετική εικόνα παρουσιάζεται στο Χάρτη Δ, όπου οι ορεινοί πυρήνες, όπως είναι αναμενόμενο παρουσιάζουν μικρότερο δυναμισμό από τις παραυφές της περιοχής και τους ΟΤΑ κατά μήκος συγκεκριμένων ζωνών που διατρέχουν την περιοχή.

6.3.6 Φυσικοί πόροι - Δυνατότητες (Ε)

Οι φυσικοί πόροι που ταυτόχρονα απεικονίζουν και τις δυνατότητες ανάπτυξης της περιοχής θεωρούνται οι βασικές κατηγορίες χρήσεων γης.

Η περιοχή αποτελεί το 23,2% του ορεινού χώρου της χώρας.

Οι καλλιεργούμενες εκτάσεις της περιοχής αποτελούν το 6,9% του συνόλου της περιοχής και το 12,5 % του συνόλου των ορεινών περιοχών (ΟΤΑ) της χώρας.

- οι κοινοτικοί βοσκότοποι αποτελούν το 31,1% του συνόλου της περιοχής και το 24,8% του αντίστοιχου εθνικού μεγέθους
- οι ιδιωτικοί βοσκότοποι φθάνουν το 10,5% του συνόλου της περιοχής και το 12,4% του αντίστοιχου μεγέθους του συνόλου των ορεινών περιοχών, και
- τα δάση το 43,4% του συνόλου της περιοχής και το 30,0% του αντίστοιχου εθνικού μεγέθους.

Οι συντελεστές θέσεως ως προς τα παραπάνω μεγέθη παίρνουν επομένως τις τιμές 0,54 για τις καλλιεργούμενες εκτάσεις, 1,07 για τους κοινοτικούς και 0,56 για τους ιδιωτικούς βοσκότοπους και 1,30 για τα δάση.

Τα μεγέθη αυτά απεικονίζουν και τη δυναμική πλευρά της κτηνοτροφίας, το συλλογικό χαρακτήρα των βοσκοτόπων και την ευρύτερη σημασία των δασών. Τα στοιχεία αυτά προδιαγράφουν και τις δυνατότητες της περιοχής ως προς την ανάπτυξη πάντα σε σχέση με τους περιορισμούς που προκύπτουν από τη συνετή χρήση των πόρων.

Ο συνθετικός χάρτης Ε και ΧΙ προκύπτει από τη σύνθεση των πρωτοβάθμιων χαρτών 3.3.46, 3.3.47, 3.3.48 και 3.3.49.

Όπως είναι αναμενόμενο οι φυσικοί πόροι και οι δυνατότητες ακολουθούν το ανάγλυφο του εδάφους και τη βλάστηση.

Έτσι αυξημένοι φυσικοί πόροι και δυνατότητες παρατηρούνται στις παρυφές της περιοχής και στο εσωτερικό του Νομού Ευρυτανίας ενώ όσο κινούμεθα προς την ιδεατή κορυφογραμμή της οροσειράς τόσο αυτοί περιορίζονται.

6.3.7. Οικιστικό δίκτυο

Το σύνολο της περιοχής περιλαμβάνει 1110 οικισμούς οι οποίοι διοικητικά συγκροτούν 566 ΟΤΑ.

Στον Πίνακα Β.1.1.Α παρουσιάζονται οι ΟΤΑ κατά μορφή ανάγλυφου και διοικητική διαίρεση, ενώ στον Πίνακα Β.1.6 παρουσιάζεται η κατανομή των οικισμών κατά υψόμετρο και αντίστοιχα ο νόμιμος πληθυσμός στις ίδιες ζώνες.

Στο διάγραμμα που ακολουθεί παρουσιάζεται η σωρευτική καμπύλη του αριθμού (πλήθους) των οικισμών ανά υψομετρική ζώνη.

Το τμήμα του πίνακα και του διαγράμματος μέχρι τα 600 μ. εξαρτάται, προφανώς, από τον ορισμό της περιοχής, όμως η συνέχεια παρουσιάζει τον αναμενόμενο περιοριζόμενο αριθμό των οικισμών με αυξανόμενο το υψόμετρο της θέσης τους.

Το μέγιστο της κατανομής των ΟΤΑ παρουσιάζεται στην τάξη των 900-999 μ. ενώ στην ίδια κατηγορία βρίσκεται και το μέγιστο του πληθυσμού.

Γενικά στις υψομετρικές ζώνες από 300-1000 μ. βρίσκεται το 64,8% των οικισμών και το 62,2% του πληθυσμού (στοιχεία 1991) της περιοχής. Οι οικισμοί της περιοχής αναπτύσσονται σε όλη την περιοχή κατά κανόνα στις πλευρές περισσότερο βαθιών, ή και όχι, κοιλάδων και σπανιότερα στην κορυφή υψωμάτων.

Συνολικά μεταξύ των περιόδων 1981 και 1991 ο πληθυσμός των οικισμών παρουσιάζει μείωση 3,7%.

Η μείωση αυτή είναι κοινή σε όλες τις υψομετρικές ζώνες με εξαίρεση την πρώτη (από 0-99 μ.), την τρίτη (από 200-294 μ.) όπου ουσιαστικά ο πληθυσμός παραμένει σταθερός, τη ζώνη των 900-999 μ. όπου και εδώ ο πληθυσμός παραμένει σταθερός, τη ζώνη των 1200-1299 μ. και τη ζώνη των 1500 μ. και άνω. Στις δύο αυτές κατηγορίες ο πληθυσμός των οικισμών παρουσιάζει σημαντική αύξηση.

Η μείωση του πληθυσμού των περισσότερων ζωνών και η αύξηση του πληθυσμού της πρώτης ζώνης ανταποκρίνονται στις αναμενόμενες εξελίξεις.

Το φαινόμενο στις λοιπές ζώνες είναι και αυτό αναμενόμενο λαμβάνοντας μάλιστα υπόψη και τις γνωστές μετακινήσεις στους τόπους της ιδιαίτερης καταγωγής κατά την ημέρα της απογραφής. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η πληθυσμιακή αύξηση στις δύο κατηγορίες οικισμών. Προφανώς αυτό μπορεί να εξαχθεί από τον περιορισμένο αριθμό οικισμών στις συγκεκριμένες τάξεις, από ενδεχόμενα ιδιαίτερα φαινόμενα στις συγκεκριμένες κατηγορίες, και από τις γνωστές μετακινήσεις κατά την ημέρα της απογραφής.

Το συμπέρασμα που συνάγεται ως προς το μέγεθος των οικισμών στην περιοχή σύμφωνα με την κατάταξη των ΟΤΑ κατά τάξη πληθυσμιακού μεγέθους, όπου στο σύνολο της περιοχής συνολικά 468 ΟΤΑ ή το 82,7% βρίσκεται στις τάξεις με πληθυσμό κάτω των 500 κατοίκων, 91 ΟΤΑ ή το 16,1% στις τάξεις 500-2000 κατοίκων και μόνο 7 ΟΤΑ ή το 1,2% στην τάξη 2000 κάτοικοι και άνω, είναι ότι η περιοχή χαρακτηρίζεται από ένα σύστημα πολλών συγκεντρώσεων (πρβλ. Πίν. Β.1.1.Β και όλους τους σχετικούς με τον πληθυσμό χάρτες).

Ένα πρόσθετο συμπέρασμα που συνάγεται ως προς το οικιστικό δίκτυο συνίσταται στη χαμηλή ιεράρχηση και διαφοροποίησή του ως προς τις κεντρικές λειτουργίες.

Εκτός από το Καρπενήσι που, αν και δεν είναι αστικό κέντρο, αποτελεί νομαρχιακό κέντρο, οι όποιες κεντρικές λειτουργίες συγκεντρώνονται στις έδρες των επαρχιών και στους ΟΤΑ με πληθυσμό άνω των 800 κατοίκων (Χάρτης 3.3.1.Α).

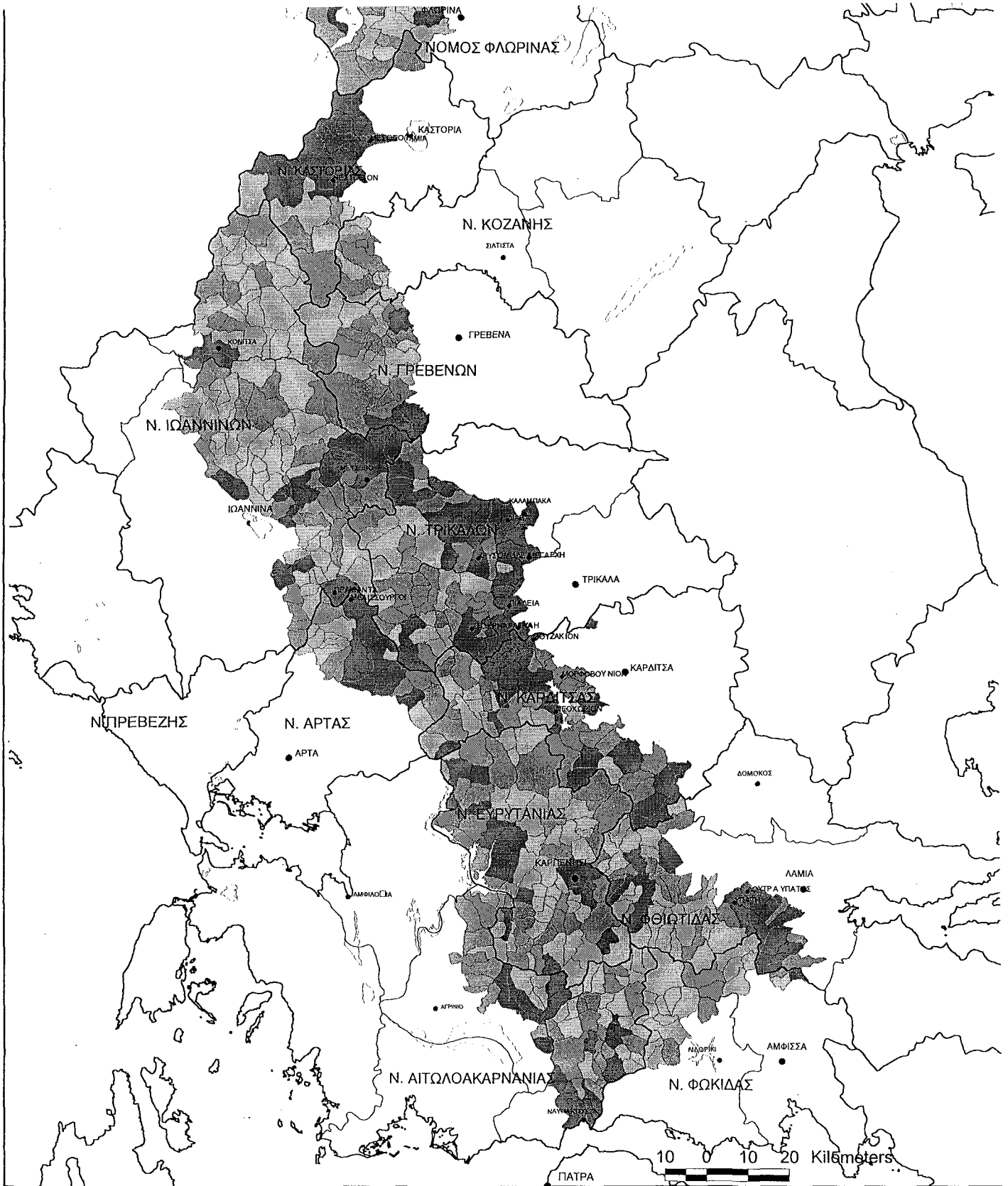
Σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 1971 η Ναύπακτος αποτελεί το μόνο αστικό κέντρο της περιοχής. Ουσιαστικά όμως, η πόλη βρίσκεται στις παρυφές του οικιστικού συστήματος του ορεινού όγκου.

Επομένως επιβεβαιώνεται η υπόθεση εξάρτησης όλου του οικιστικού συστήματος από τα νομαρχιακού και περιφερειακού επιπέδου αστικά κέντρα της περιβάλλουσας περιοχής.

6.4. Συμπεράσματα

Τα συμπεράσματα είναι προφανή. Συνίστανται στην επιβεβαίωση της αποδιάρθρωσης της ορεινής οικονομίας, αλλά και στην επιβεβαίωση της γενικευσιμότητας της μεθόδου προσέγγισης που απορρέει από τα Κεφάλαια 2 και 4 της εργασίας αυτής.. Και στο σύνολο του κεντρικού ορεινού όγκου της χώρας παρατηρείται το διαπιστωμένο γεγονός της αποδιάρθρωσης της οικονομίας, σε διαφορετικό είναι αλήθεια βαθμό κατά περιοχή που δεν προσδιορίζεται επακριβέστερα με δεδομένη τη διατήρηση των εγγείων ιδιοκτησιών των. Εξ αιτίας της φύσης των στοιχείων που θα ήταν αναγκαία για την άμεση τεκμηρίωση του γεγονότος αυτού, τα οποία δεν βρίσκονται, επί του παρόντος συγκεντρωμένα, σε καμία προσπελάσιμη πηγή, θεωρούνται ως έμμεσα στοιχεία τεκμηρίωσης η σχέση νομίμου με τον πραγματικό πληθυσμό καθώς και ο πληθυσμός που υπολογίζεται ότι ζει στην περιοχή όλο τον χρόνο σε συνδυασμό με τις ιδιότητες κατοικίες και τις κατοικούμενες κατοικίες την ημέρα της απογραφής.

6.5. Χάρτες

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ "ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ-ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ"

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗΣ ΜΕ ΣΤΟΧΟ ΤΗΝ ΗΠΙΑ - ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ
 ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΕΝΔΟΧΩΡΑΣ
 ΠΟΥ ΟΡΙΖΕΤΑΙ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΞΟΝΑ ΤΗΣ ΟΡΟΣΕΙΡΑΣ ΤΗΣ ΠΙΝΔΟΥ
 ΚΑΙ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΡΕΣΠΕΣ ΕΩΣ ΤΗ ΝΑΥΠΑΚΤΟ
 ΚΑΙ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΟΡΕΙΝΩΝ ΚΑΙ ΧΙΟΝΟΔΡΟΜΙΚΩΝ ΟΓΚΩΝ

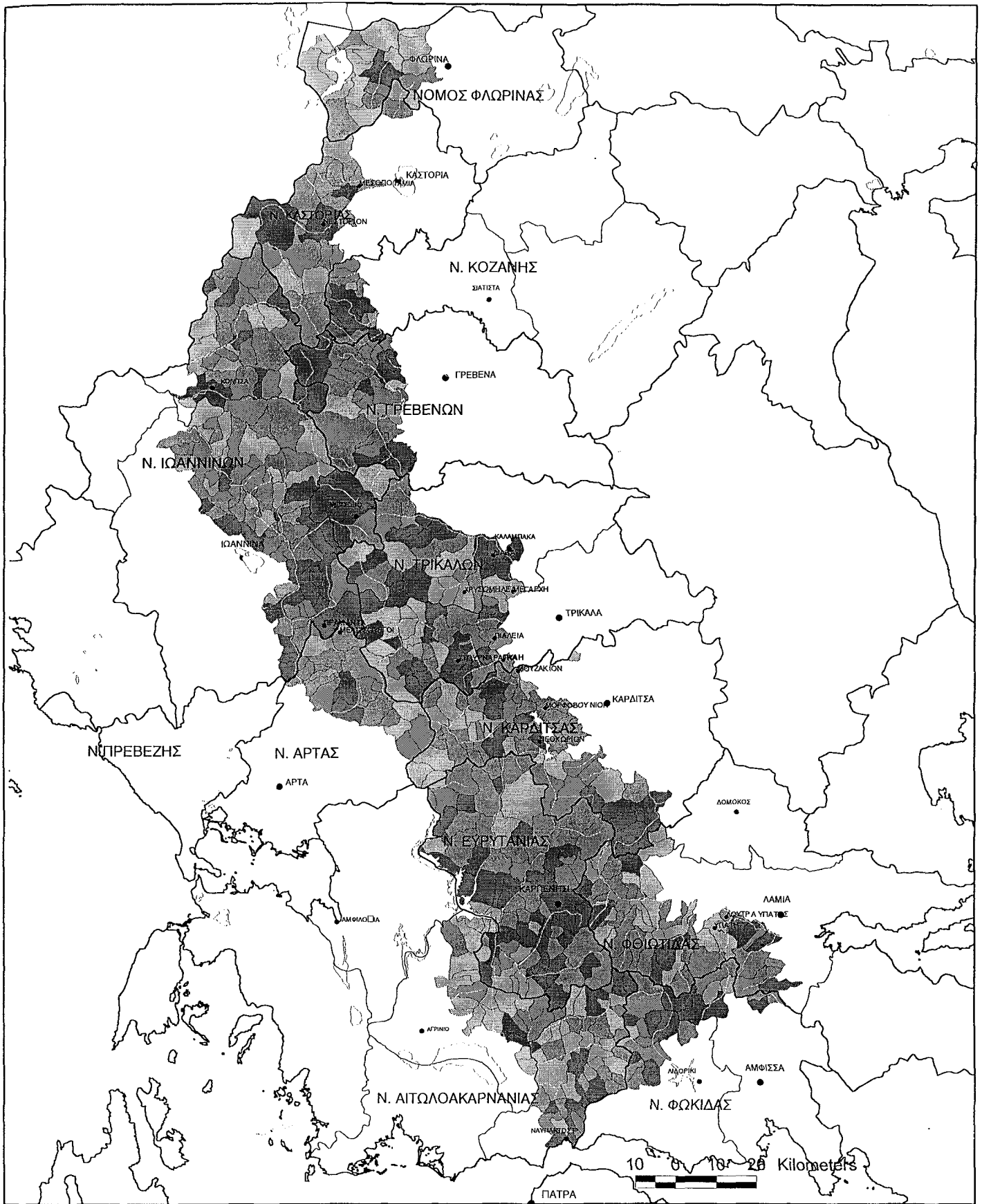
- ΥΠΟΜΝΗΜΑ**
- ΟΡΙΑ ΝΟΜΩΝ
 - ΟΡΙΑ ΕΠΑΡΧΙΩΝ
 - ΠΟΤΑΜΟΙ
 - ΕΔΡΕΣ ΝΟΜΩΝ
 - ΕΔΡΕΣ ΕΠΑΡΧΙΩΝ
 - ΕΔΡΕΣ Ο.Τ.Α ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ > 800 ΚΑΤ

ΧΑΡΤΗΣ 3.3.1.Α

ΤΕΑΜ 4 Ε.Π.Ε. - ΟΜΑΣ Ε.Π.Ε.

- 1 - 10
- 11 - 12
- 13 - 17

ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ "ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ-ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ"

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗΣ ΜΕ ΣΤΟΧΟ ΤΗΝ ΗΠΙΑ - ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ
 ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΕΝΔΟΧΩΡΑΣ
 ΠΟΥ ΟΡΙΖΕΤΑΙ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΞΟΝΑ ΤΗΣ ΟΡΟΣΕΙΡΑΣ ΤΗΣ ΠΙΝΔΟΥ
 ΚΑΙ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΡΕΣΠΕΣ ΕΩΣ ΤΗ ΝΑΥΠΑΚΤΟ
 ΚΑΙ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΟΡΕΙΝΩΝ ΚΑΙ ΧΙΟΝΟΔΡΟΜΙΚΩΝ ΟΓΚΩΝ

ΥΠΟΜΗΝΗΜΑ

- ΟΡΙΑ ΝΟΜΩΝ
- ΟΡΙΑ ΕΠΑΡΧΙΩΝ
- ΠΟΤΑΜΟΙ
- ΛΙΜΝΕΣ

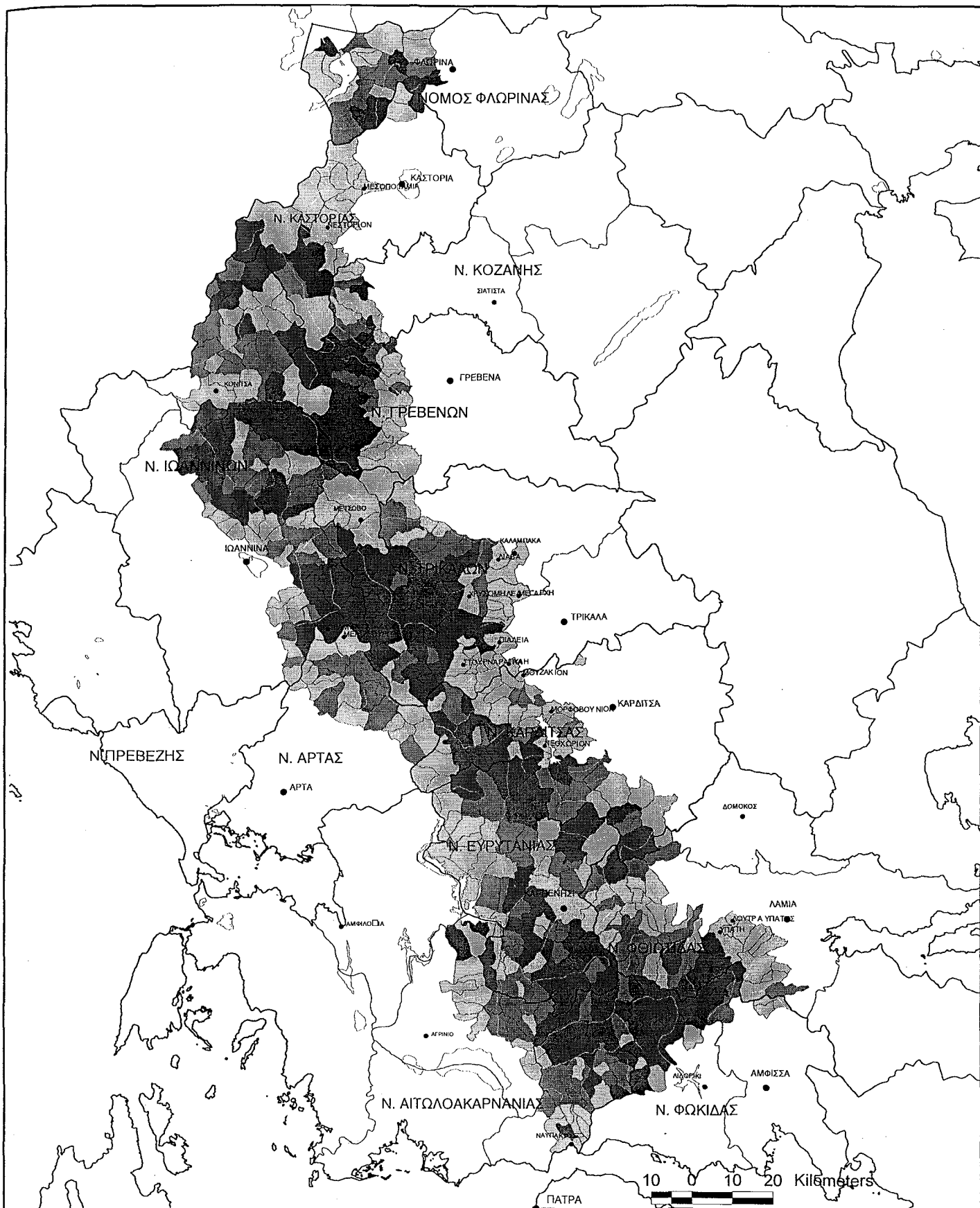
- ΕΔΡΕΣ ΝΟΜΩΝ
- ΕΔΡΕΣ ΕΠΑΡΧΙΩΝ
- ΕΔΡΕΣ Ο.Τ.Α ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ > 800 ΚΑΤ.

- 1 - 31
- 32 - 36
- 37 - 44

ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ

ΧΑΡΤΗΣ 3.3.Β

ΤΕΑΜ 4 Ε.Π.Ε. - ΟΜΑΣ Ε.Π.Ε.

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ "ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ-ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ"

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗΣ ΜΕ ΣΤΟΧΟ ΤΗΝ ΗΠΙΑ - ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ
 ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΕΝΔΟΧΩΡΑΣ
 ΠΟΥ ΟΡΙΖΕΤΑΙ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΞΟΝΑ ΤΗΣ ΟΡΟΣΕΙΡΑΣ ΤΗΣ ΠΙΝΔΟΥ
 ΚΑΙ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΡΕΣΠΕΣ ΕΩΣ ΤΗ ΝΑΥΠΑΚΤΟ
 ΚΑΙ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΟΡΕΙΝΩΝ ΚΑΙ ΧΙΟΝΟΔΡΟΜΙΚΩΝ ΟΓΚΩΝ

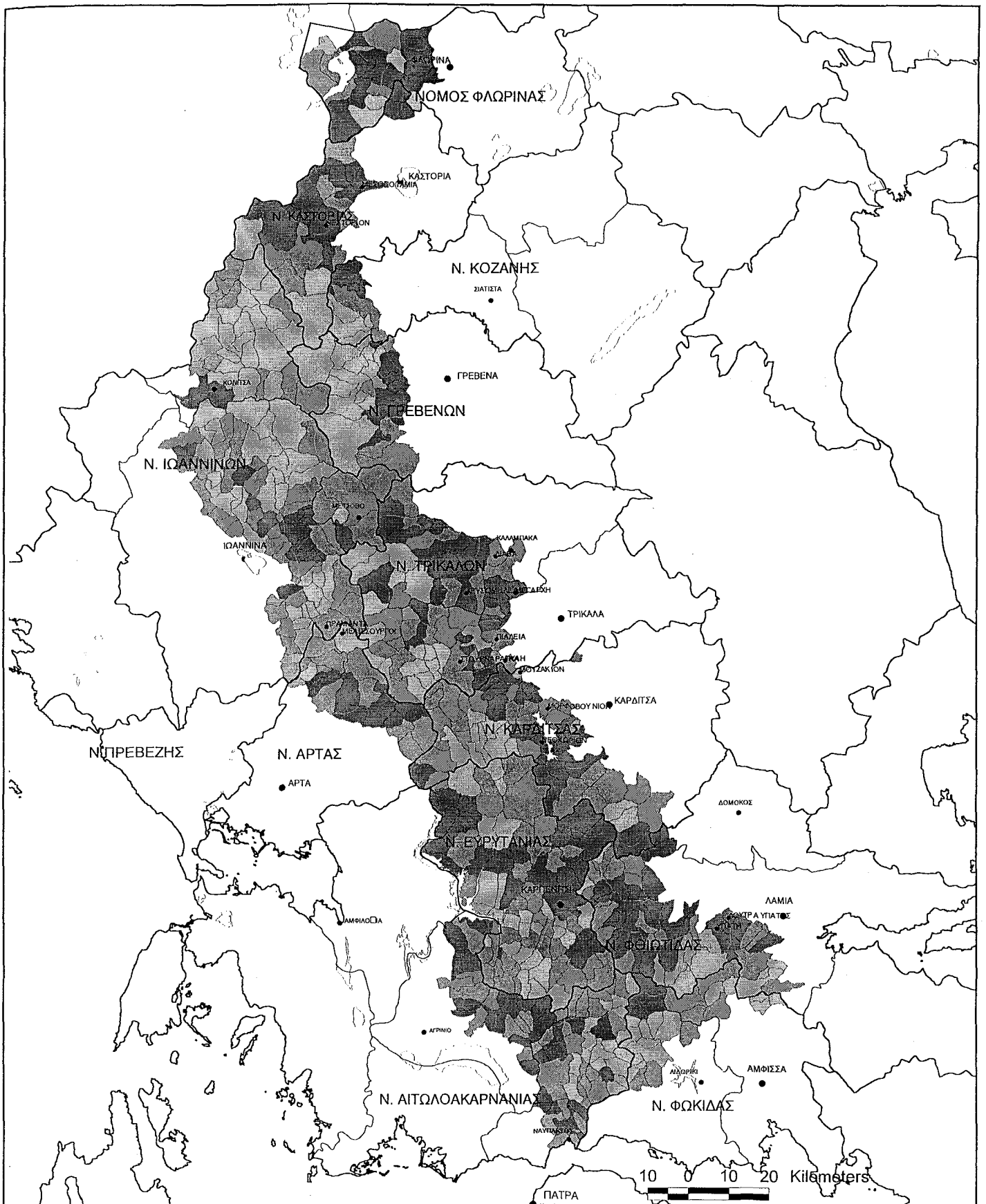
- ΥΠΟΜΝΗΜΑ
- ΟΡΙΑ ΝΟΜΩΝ
 - ΟΡΙΑ ΕΠΑΡΧΙΩΝ
 - ΠΟΤΑΜΟΙ
 - ΛΙΜΝΕΣ
 - ΕΔΡΕΣ ΝΟΜΩΝ
 - ΕΔΡΕΣ ΕΠΑΡΧΙΩΝ
 - ΕΔΡΕΣ Ο.Τ.Α ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ > 800 ΚΑΤ.

- 1 - 2
- 3
- 4 - 5

ΧΑΡΤΗΣ 3.3. VI Γ

ΤΕΑΜ 4 Ε.Π.Ε. - ΟΜΑΣ Ε.Π.Ε.

ΚΕΝΕΣ ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ "ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ-ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ"

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗΣ ΜΕ ΣΤΟΧΟ ΤΗΝ ΗΠΙΑ - ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ
 ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΕΝΔΟΧΩΡΑΣ
 ΠΟΥ ΟΡΙΖΕΤΑΙ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΞΟΝΑ ΤΗΣ ΟΡΟΣΕΙΡΑΣ ΤΗΣ ΠΙΝΔΟΥ
 ΚΑΙ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΡΕΣΠΕΣ ΕΩΣ ΤΗ ΝΑΥΠΑΚΤΟ
 ΚΑΙ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΟΡΕΙΝΩΝ ΚΑΙ ΧΙΟΝΟΔΡΟΜΙΚΩΝ ΟΓΚΩΝ

ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΚΛΑΔΩΝ
 ΠΡΩΤΟΓΕΝΟΥΣ ΤΟΜΕΑ

ΧΑΡΤΗΣ 3.3.Δ

ΤΕΑΜ 4 Ε.Π.Ε. - ΟΜΑΣ Ε.Π.Ε.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

∟ ΟΡΙΑ ΝΟΜΩΝ

∟ ΟΡΙΑ ΕΠΑΡΧΙΩΝ

∟ ΠΟΤΑΜΟΙ

∟ ΛΙΜΝΕΣ

● ΕΔΡΕΣ ΝΟΜΩΝ

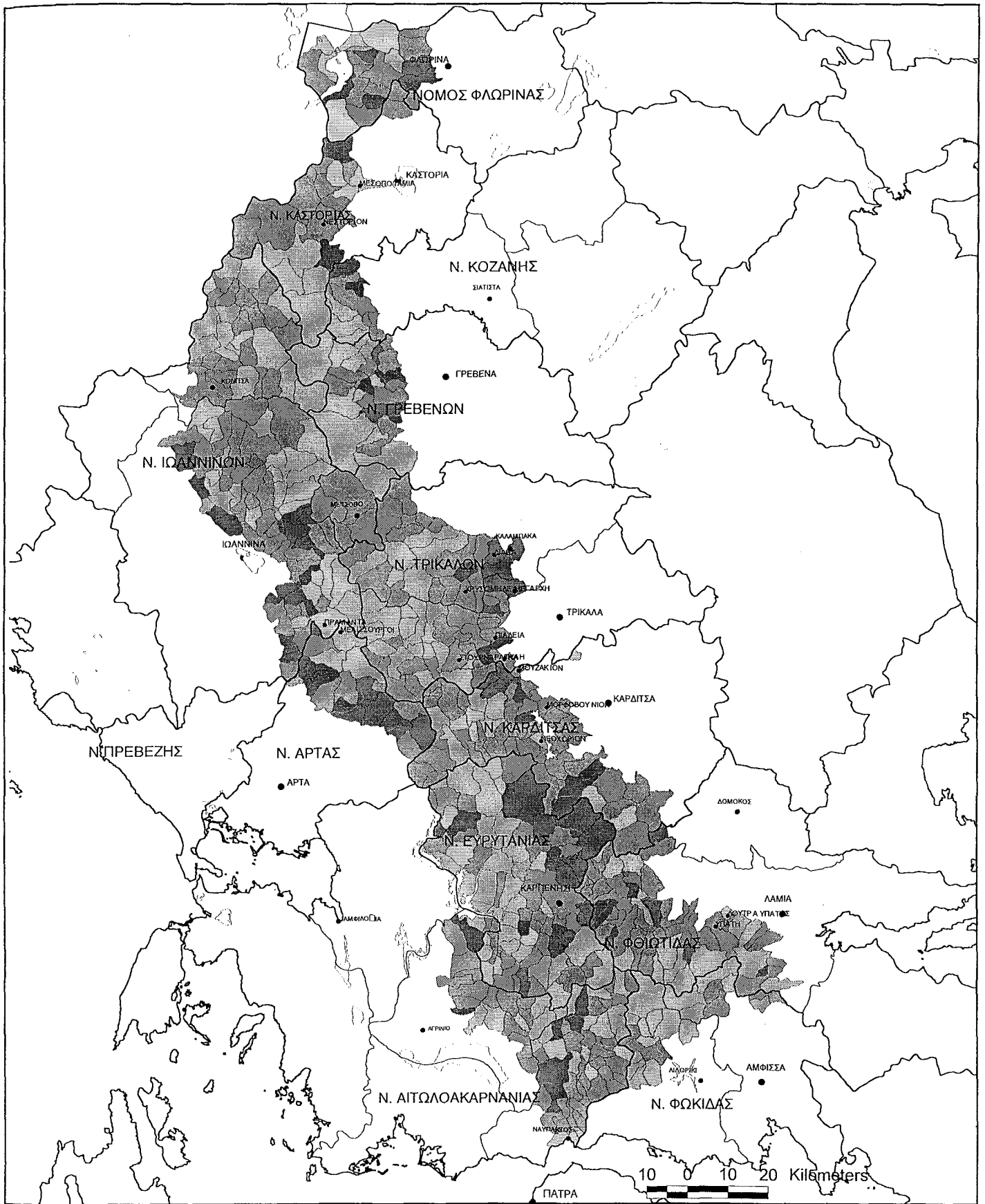
● ΕΔΡΕΣ ΕΠΑΡΧΙΩΝ

● ΕΔΡΕΣ Ο.Τ.Α ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ > 800 ΚΑΤ.

■ 1 - 21

■ 22 - 24

■ 25 - 28

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ "ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ-ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ"

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗΣ ΜΕ ΣΤΟΧΟ ΤΗΝ ΗΠΙΑ - ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ
 ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΕΝΔΟΧΩΡΑΣ
 ΠΟΥ ΟΡΙΖΕΤΑΙ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΞΟΝΑ ΤΗΣ ΟΡΟΣΕΙΡΑΣ ΤΗΣ ΠΙΝΔΟΥ
 ΚΑΙ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΡΕΣΠΕΣ ΕΩΣ ΤΗ ΝΑΥΠΑΚΤΟ
 ΚΑΙ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ ΟΡΕΙΝΩΝ ΚΑΙ ΧΙΟΝΟΔΡΟΜΙΚΩΝ ΟΓΚΩΝ

ΦΥΣΙΚΟΙ ΠΟΡΟΙ

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

— ΟΡΙΑ ΝΟΜΩΝ

— ΟΡΙΑ ΕΠΑΡΧΙΩΝ

ΠΟΤΑΜΟΙ

□ ΛΙΜΝΕΣ

- ΕΔΡΕΣ ΝΟΜΩΝ
- ΕΔΡΕΣ ΕΠΑΡΧΙΩΝ
- ΕΔΡΕΣ Ο.Τ.Α ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ > 800 ΚΑΤ.

- 1 - 10
- 11 - 12
- 13 - 15

ΧΑΡΤΗΣ 3.3.ΧΙ.Ε

ΤΕΑΜ 4 Ε.Π.Ε. - ΟΜΑΣ Ε.Π.Ε.

7. Γενικό Συμπέρασμα - Προοπτικές

7.1. Συμπεράσματα

Τα συμπεράσματα της εργασίας αυτής μπορούν να συνοψισθούν σε αντιστοιχία με τα μέρη στα οποία δομείται η όλη προσέγγιση.

- Ως προς την τοποθέτηση του ζητήματος σε θεωρητικό επίπεδο.

Η διερεύνηση του τρόπου που οι περί το έδαφος σχέσης (ιδιοκτησία και όροι παραγωγής) εντάσσεται στον προβληματισμό της δημιουργίας εισοδημάτων και πλούτου παρουσιάζει ενδιαφέρον και είναι χρήσιμη.

Η χρησιμότητα της θεωρητικής προσέγγισης, όμως, δεν συνίστανται στην διατύπωση νέων θεωρητικών σχέσεων ή στην επανασύνταξη και επαναδιατύπωση παλαιών και γνωστών σχέσεων, μια και σύμφωνα με την γνώμη μας μετά τις προτάσεις του Μαρξ ο σχετικός με τη γαιοπρόσοδο προβληματισμό, με δεδομένο το οικονομικό και κοινωνικό μας σύστημα, έχει ολοκληρωθεί.

Η χρησιμότητα βρίσκεται στα πορίσματα που μπορούν να συναχθούν από την στιγμή που γίνεται κατανοητό ότι οι έγγειες σχέσεις στο καπιταλιστικό σύστημα επιβραδύνουν τις παραγωγικές διαδικασίες, σε όρους αξίας, όσο περισσότερο ατελείς είναι οι μορφές ανάπτυξης του κεφαλαίου και ο διαχωρισμός των παραγωγών από τα μέσα παραγωγής του, με αποτέλεσμα να εγκαθίστανται στις σχετικές με το έδαφος παραγωγικές διαδικασίες, στον αστικό χώρο και στην ύπαιθρο, υβριδικοί ή ενδιάμεσοι ή άτυποι τύποι κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων. Η απόλυτος γαιοπρόσοδος παραπέμπει άμεσα στις κοινωνικές σχέσεις ιδιοκτησίας για την ύπαρξη της, ενώ το ύψος της προσδιορίζεται από την διαφορική γαιοπρόσοδο που παραπέμπει σε προβληματισμούς «τεχνικά» οικονομικούς δηλ. σε επενδύσεις επί του εδάφους (ενσωμάτωσης αξίας σ' αυτό), εκμηχάνιση (συγκεκριμενοποίησης κεφαλαίου και συσσώρευσης), παραγωγικότητας και θεσμικών δυνατοτήτων αξιοποίησης του εδάφους και των προϊόντων που παράγονται και στηρίζονται σ' αυτό, με πάντα δεδομένο τον τρόπο προσδιορισμού της αμοιβής της εργασιακής δύναμης.

- Ως προς τα πορίσματα

Η αναδρομή στις σχέσεις ιδιοκτησίας και στους ενδιάμεσους τύπους που συγκροτούνται στις περισσότερες περιπτώσεις κατά τις παραγωγικές διαδικασίες στις οποίες το έδαφος παίζει καθοριστικό ρόλο επιτρέπει σε δυο περιπτώσεις, οι οποίες επιλεκτικά διερευνώνται στην εργασία αυτή, την συναγωγή χρήσιμων για την κατανόηση τους συμπερασμάτων.

Η παραγωγή κατοικίας και ιδιαίτερα η αντιπαροχή μπορεί να προσδιορισθεί ως κατ' εξοχήν υβριδική διαδικασία ως προς το σκέλος της που αποδίδει τη σχέση ιδιοκτήτη γης με τον επιχειρηματία που αποτελεί την προϋπόθεση συγκρότησης της παραγωγικής διαδικασίας και τον προσδιορισμό της διανομής του προϊόντος ερμηνεύεται ως συνδυασμός σχέσεων διανομής του προϊόντος (σοδειάς) εφ' άπαξ ή κολληγιάς εφ' άπαξ σε μια διαδικασία αντιπραγματισμού, ενώ ως προς το σκέλος που αποδίδει τη σχέση εκτέλεσης της παραγωγικής διαδικασίας οι διαδικασίες παραπέμπουν στο σύστημα ανάθεσης (εργολαβίας και υπεργολαβίας) που λειτουργεί όσο διασφαλίζεται η εμπορευματοποίηση μέρους του παραγόμενου προϊόντος, γεγονός που διασφαλίζεται από τη θέση του ακινήτου στον αστικό ιστό και από τις συνθήκες λειτουργίας (ποιότητας ζωής) του αστικού κέντρου ή της συνοίκησης.

Στην ύπαιθρο η ίδια προσέγγιση επιτρέπει την αναγνώριση, κατά τη διερεύνηση ως οικονομικής λειτουργίας του ορεινού χώρου, φαινομένων που παρουσιάζουν επίσης ενδιαφέρον.

Στον ορεινό χώρο είναι εμφανής η αποδιάρθρωση των διαδικασιών κατοίκησης και παραγωγής, αλλά και η σταθερότητα και αντοχή των σχέσεων ιδιοκτησίας. Το φαινόμενο αυτό μπορεί να γίνει κατανοητό μέσα από τις υβριδικού τύπου σχέσεις που διαμορφώνονται στο συγκεκριμένο χώρο. Οι σχέσεις αυτές αποδίδονται με συγκεκριμένα σχήματα και είναι διαφορετικές, ή τουλάχιστον περιορίζονται ως προς την σημασία τους, στις πεδινές και περιαστικές εκτάσεις, όπου η αγροτική παραγωγή αναπτύσσεται δυναμικά υπερεκμεταλλεύομενη τους φυσικούς και ανθρώπινους πόρους.

Στη θεώρηση της αντιπαροχής και των παραγωγικών διαδικασιών στον ορεινό χώρο, δεν θα πρέπει να παραγνωρίζεται η μικρή ιδιοκτησία της γης και οι συνέπειές της, η οποία θεωρείται δεδομένη στον προβληματισμό μας.

Η μικρή ιδιοκτησία γης είναι καθοριστική, όμως, για όλους τους τομείς της οικονομίας και όχι μόνο για τα προβλήματα που προσεγγίζονται εδώ και με την έννοια αυτή αποτελεί ένα ευρύτερο προς διερεύνηση θέμα.

- Ως προς τις μελέτες περιπτώσεων

Σε κάθε περίπτωση μπορεί να σημειωθεί ότι με δεδομένο τον προβληματισμό κάθε προσέγγισης, την προστασία της φύσης, στην πρώτη περίπτωση και στην ήπια τουριστική ανάπτυξη στη δεύτερη, και με δεδομένα τα διαθέσιμα στοιχεία και τους λοιπούς πρακτικά δυνατούς τρόπους προσέγγισης του αντικειμένου, που προσδιορίζονται από τους προϋπολογισμούς και τους τρόπους εκπόνησης (προδιαγραφές) είναι δυνατή η λεπτομερέστερη και διαφοροποιημένη προσέγγιση του ζητήματος της λειτουργίας του ορεινού χώρου καθώς διαχωρίζονται οι παραγωγικές διαδικασίες και η δυναμική τους από τις σταθερές εμφανιζόμενες σχέσεις ιδιοκτησίας.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα συμπεράσματα για τις σχέσεις αποδιάρθρωσης παραγωγικού και οικονομικού προτύπου και για την αντοχή των σχέσεων ιδιοκτησίας που παρατηρείται ταυτόχρονα.

Επίσης η σύγκριση των δύο προσεγγίσεων τεκμηριώνει την γενικευσιμότητα του προβληματισμού ο οποίος θα πρέπει να επισημανθεί με μία απλούστερη μέθοδο διαχείρισης των στοιχείων. Αυτό είναι σίγουρα δυνατό με την βοήθεια σύγχρονων στατιστικών μεθόδων.

7.2. Προοπτικές

Αν και δεν είναι δυνατόν να προβλεφθούν στο σύνολό τους οι προοπτικές που ανοίγονται, ως τρόπον τινά πιθανή συνέχεια της εργασίας αυτής μπορούν να αναφερθούν ορισμένα ζητήματα το ενδιαφέρον των οποίων και η επικαιρότητα προκύπτει σε στενή σχέση με τον προβληματισμό που αναπτύσσεται προηγούμενα.

- Πρώτο και κύριο είναι το ζήτημα της διαμόρφωσης μικρής ιδιοκτησίας γης στη χώρα μας κατά τη διαδρομή του Νεοελληνικού κράτους. Προφανώς, οι λόγοι είναι περισσότερο και συνδέονται με την γεωγραφία, διαδικασίες διαδοχής, τον τρόπο συγκρότησης του Νεοελληνικού κράτους και τη διαδικασία συγκρότησης

της νεοελληνικής κοινωνίας . Ο ρόλος των εθνικών γαιών αποτελεί το κλειδί σ' αυτό το ζήτημα.

- Η σταθερότητα και η αντοχή της μικρής ιδιοκτησίας αποτελούν ένα ακόμα προς διερεύνηση ζήτημα.
- Η γενίκευση του προβληματισμού στην αναζήτηση στο σύνολο των παραγωγικών διαδικασιών των στοιχείων εκείνων που συγκροτούν και επιβάλλουν τις παραγωγικές διαδικασίες μικρής κλίμακας σε όλους τους τομείς, αποτελεί μία άλλη δυνατότητα γενίκευσης του προβληματισμού στο ίδιο θεωρητικό πρότυπο το οποίο, όμως, θα πρέπει να επεκταθεί στο σύνολο της δράσης του κεφαλαίου.
- Η μικρή ιδιοκτησία και σταθερότητα που παρουσιάζει στο χρόνο αποτελούν, ταυτόχρονα, φραγμό της φτώχειας, αλλά και φραγμό της ανάπτυξης. Η δυναμική αυτή αποτελεί άλλο ένα ενδιαφέρον προς διερεύνηση ζήτημα.
- Ο δημοσιονομικός ρόλος κάθε είδους έγγειας ιδιοκτησίας και οι συνέπειες της κατά διάφορους τρόπους φορολόγησης της επί του εδάφους παραγωγής και της εγγείου ιδιοκτησίας θα μπορούσε να αποτελέσει ακόμα ένα προς διερεύνηση ζήτημα, ιδιαίτερα σε σχέση με το πρόβλημα που τίθεται αμέσως προηγούμενα.
- Ακόμα, η ιστορική και οικονομική μελέτη του τρόπου που ο αναπτυσσόμενος καπιταλισμός, στις διάφορες περιόδους ανάπτυξης του, υποτάσσει τις ανάγκες του στην αγροτική παραγωγή σε χώρες της άμεσης περιφέρειας ή δράσης του (Αν. Ευρώπη, Β. Αφρική, Βαλκάνια, Αμερική και Ασία) μπορεί να προσφέρει πλαίσιο προβληματισμού που συνδέεται στενά με τις κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις σ' αυτές τις περιοχές του κόσμου, με τη συζήτηση της αποικιοκρατίας και του ιμπεριαλισμού και να οδηγήσει σε μία επαναδιατύπωση του «αγροτικού ζητήματος» ή του ρόλου του εδάφους στις σύγχρονες οικονομικές εξελίξεις από τις απαρχές των εξελίξεων αυτών μέχρι και της περιόδου που σήμερα έχει επικρατήσει να καλείται περίοδος παγκοσμιοποίησης. Φαίνεται, ότι, ακόμα και σήμερα, οι έγγειες σχέσεις είναι σημαντικές τόσο ώστε όταν αυτές δεν λαμβάνονται υπ' όψη να γίνεται κατανοητό μέρος μόνο του τρόπου με τον οποίο

κινείται το κεφάλαιο. Σ' αυτό ακριβώς συνίσταται και η «επικαιρότητα» των περί γαιοπροσόδου θεωριών.

Παράρτημα: Πίνακες στατιστικών στοιχείων

8. Παράρτημα : Κατάλογος Πινάκων Στατιστικών Στοιχείων και Χαρτών

8.1. Στοιχεία Β. Πίνδου¹

- Π. 1.Α : Διοικητικά Στοιχεία Ο.Τ.Α. (Μέρος Α)
- Π. 1.Β : Διοικητικά Στοιχεία Ο.Τ.Α. (Μέρος Β)

- Π. 2.1 : Πληθυσμοί Ο.Τ.Α., 1951, 1961, 1971, 1981, 1991
- Π. 2.2 : Μέσοι Ετήσιοι Ρυθμοί Μεταβολής Πληθυσμών

- Π. 3.1 : Κατανομή της Έκτασης κατά Βασικές Κατηγορίες Χρήσης, 1981 (σε χιλιάδες στρέμματα)
- Π. 3.2 : Κατανομή της Έκτασης κατά Βασικές Κατηγορίες Χρήσης, 1981 (Ποσοστιαία σύνθεση)

- Π. 4.1 : Κατανομή των Καλλιεργειών κατά Κατηγορίες, 1986
- Π. 4.2 : Χρήση των Καλλιεργούμενων Εκτάσεων κατά Ομάδα Καλλιεργειών, 1981
- Π. 4.3 : Χρήση των Καλλιεργούμενων Εκτάσεων κατά Ομάδα Καλλιεργειών, 1971
- Π. 4.3.1 : Μεταβολή Καλλιεργούμενων Εκτάσεων κατά ΟΤΑ 1981, 1971
- Π. 4.4 : Τεμαχισμός των Γεωργικών Εκμεταλλεύσεων, 1981
- Π. 4.5 : Τεμαχισμός των Γεωργικών Εκμεταλλεύσεων, 1971
- Π. 4.6 : Εκμεταλλεύσεις και Αρδευόμενες Εκτάσεις κατά Είδος, 1981
- Π. 4.7 : Εκμεταλλεύσεις με Ζώα και Αριθμός Ζώων κατά Είδος, 1981
- Π. 4.8 : Εκμεταλλεύσεις και Αριθμός Ζώων κατά Είδος, 1981
- Π. 4.9 : Χρήση Μηχανημάτων κατά Κατηγορία Χρήσης Γης και Αριθμός Ιδιοκτητών Μηχανημάτων, 1981
- Π. 4.10 : Αριθμός Εκμεταλλεύσεων και Απασχολούμενων Μελών των Νοικοκυριών, 1981

- Π. 5.1.Α : Κλαδική Κατανομή Καταστημάτων και Απασχόλησης, 1984 (Μέρος Α)

¹ Τα στοιχεία Προέρχονται από την ΕΣΥΕ και βρίσκονται πινακοποιημένα στο Παράρτημα της μελέτης Β. Πίνδου πρβλ. ΥΠΕΧΩΔΕ Μουσείο Γουλανδρή (1993). Αποτελούν μέρος του τμήματος το οποίο επεξεργάστηκε ο συγγραφέας.

- Π. 5.1.Β : Κλαδική Κατανομή Καταστημάτων και Απασχόλησης, 1984
(Μέρος Β)
- Π. 5.2.Α : Κλαδική Κατανομή Καταστημάτων και Απασχόλησης, 1978
(Μέρος Α)
- Π. 5.2.Β : Κλαδική Κατανομή Καταστημάτων και Απασχόλησης, 1978
(Μέρος Β)
- Π. 5.2.Γ : Κλαδική Κατανομή Καταστημάτων και Απασχόλησης, 1978
(Μέρος Γ)
-
- Π. 6.1 : Δυναμικότητα Ξενοδοχειακών Καταλυμάτων, 1990
- Π. 6.2 : Δυναμικότητα Ξενοδοχειακών Καταλυμάτων, 1984

Κώδικας κατά διψήφιους κλάδους ΕΣΥΕ

8.2. Στοιχεία Κεντρικού Ορεινού Όγκου²

ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ - ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΛΕΤΗΣ

- B.1 : ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ
 - B.1.1 : ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ 1991 ΑΝΑ ΟΤΑ ΚΑΙ ΟΙΚΙΣΜΟΥΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ
 - B.1.2 : ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ 1981 - 1991 ΑΝΑ ΟΤΑ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ
 - B.1.3 : ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ 1991 ΚΑΙ ΟΜΑΔΕΣ ΗΛΙΚΙΩΝ ΑΝΑ ΟΤΑ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

- B.2 : ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ
 - B.2.1 : ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΑΝΑ ΟΤΑ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ 1991
 - B.2.2 : ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΚΑΙ ΟΜΑΔΕΣ ΑΤΟΜΙΚΩΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ ΑΝΑ ΟΤΑ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ 1991
 - B.2.3 : ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΟΜΑΔΕΣ ΚΛΑΔΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ 1991
 - B.2.3.α: ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΜΕΑ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ 1991

- B.3 : ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΕΚΤΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΤΑ ΒΑΣΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΧΡΗΣΕΩΣ 1991

- B.4 : ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΡΩΤΟΓΕΝΗ ΤΟΜΕΑ
 - B.4.1 : ΓΕΩΡΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΕΣ ΕΚΜΕΤΑΛΕΥΣΕΙΣ ΑΝΑ ΟΤΑ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ 1991
 - B.4.2 : ΚΑΛΛΙΕΡΓΟΥΜΕΝΕΣ ΕΚΤΑΣΕΙΣ ΓΕΩΡΓΙΚΩΝ ΕΚΜΕΤΑΛΕΥΣΕΩΝ ΑΝΑ ΟΤΑ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ 1991
 - B.4.3 : ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΚΑΤΟΧΗΣ ΚΑΛΛΙΕΡΓΟΥΜΕΝΩΝ ΕΚΤΑΣΕΩΝ ΑΝΑ ΟΤΑ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ 1991

² Τα στοιχεία προέρχονται από την ΕΣΥΕ και βρίσκονται πινακοποιημένα στο Παράρτημα της μελέτης για τις ήπιες μορφές τουρισμού. Πρβλ. ΕΟΤ - TEAM 4 - ΟΜΑΣ (1997). Αποτελούν μέρος του τμήματος το οποίο επεξεργάστηκε ο συγγραφέας. Η πινακοποίηση τους έγινε και με τη βοήθεια των Κ. Κουρούνη, ειδικό σε συστήματα GIS, Στ. Χρηστίδου, Αρχ. - Πολεοδόμο και Μ. Σερέφoglou, Μηχανικό Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης.

- B.4.4 : ΕΙΔΟΣ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΩΝ ΑΝΑ ΟΤΑ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ 1991
- B.4.5 : ΕΚΜΕΤΑΛΕΥΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΡΙΘΜΟΣ ΖΩΩΝ ΚΑΤΑ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΑΝΑ ΟΤΑ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ 1991

- B.5 : ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ
- B.5.1 : ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ ΠΟΥ ΔΙΑΜΕΝΟΥΝ ΣΕ ΚΑΝΟΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΜΗ ΚΑΝΟΝΙΚΕΣ ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ ΑΝΑ ΟΤΑ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ 1991
- B.5.2 : ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑ ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ ΚΑΤΑ ΦΟΡΕΑ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΜΗ ΚΑΝΟΝΙΚΕΣ ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ ΑΝΑ ΟΤΑ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ 1991

**ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΚΑΙ ΒΑΣΕΙΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΡΤΩΝ**

Α/Α	ΑΡΙΘΜΟΣ ΧΑΡΤΗ	ΘΕΜΑ ΧΑΡΤΗ
1.	3.3.6	ΧΑΡΤΗΣ ΣΥΝΟΛΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ
2.	3.3.7	ΝΟΜΙΜΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΩΣ ΠΟΣΟΣΤΟ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΑΠΟΓΡΑΦΗΣ 1991
3.	3.3.8	ΕΞΕΛΙΞΗ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ 1981-1991
4.	3.3.9	ΠΥΚΝΟΤΗΤΑ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ 1991 (κατ./στρ.)
5.	3.3.10	ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ 1981-1991 ΓΙΑ ΠΥΚΝΟΤΗΤΑ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ <10 κατ./στρ.
6.	3.3.11	ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ 1981-1991 ΓΙΑ ΠΥΚΝΟΤΗΤΑ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΜΕΤΑΞΥ 10 κατ./στρ. και 18 κατ./στρ.
7.	3.3.12	ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ 1981-1991 ΓΙΑ ΠΥΚΝΟΤΗΤΑ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ (κατ./στρ.) ΑΝΩ ΤΟΥ 18
8.	3.3.13	ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΕΣ ΟΜΑΔΕΣ ΗΛΙΚΙΩΝ ΣΤΟΥΣ ΟΤΑ
9.	3.3.14	ΜΕΛΗ ΑΝΑ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟ
10.	3.3.15	ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ. ΠΟΣΟΣΤΟ ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΩΝ
11.	3.3.16	ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ .ΠΟΣΟΣΤΟ ΣΥΝΟΛΙΚΗΣ ΑΝΕΡΓΙΑΣ
12.	3.3.17	ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ. ΠΟΣΟΣΤΟ ΑΝΕΡΓΩΝ ΝΕΩΝ
13.	3.3.18	ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΜΕΑ 1991. ΠΟΣΟΣΤΟ ΠΡΩΤΟΓΕΝΟΥΣ
14.	3.3.19	ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΜΕΑ 1991. ΠΟΣΟΣΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΟΥΣ
15.	3.3.20	ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΜΕΑ 1991. ΠΟΣΟΣΤΟ ΤΡΙΤΟΓΕΝΟΥΣ
16.	3.3.21	ΟΜΑΔΕΣ ΑΤΟΜΙΚΩΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ. ΠΟΣΟΣΤΟ ΓΕΩΡΓΩΝ, ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΩΝ, ΥΛΟΤΟΜΩΝ, ΚΛΠ. (ΑΠΟΓΡ. 1991)
17.	3.3.22	ΟΜΑΔΕΣ ΑΤΟΜΙΚΩΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ. ΤΕΧΝΙΤΕΣ, ΕΡΓΑΤΕΣ & ΧΕΙΡΙΣΤΕΣ ΜΕΤΑΦΟΡΙΚΩΝ ΜΕΣΩΝ (ΑΠΟΓΡ. 1991)
18.	3.3.23	ΟΜΑΔΕΣ ΚΛΑΔΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ. ΓΕΩΡΓΙΑ, ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ, ΘΗΡΑ, ΔΑΣΟΚΟΜΙΑ (ΑΠΟΓΡ. 1991)
19.	3.3.24	ΟΜΑΔΕΣ ΚΛΑΔΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ. ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗ
20.	3.3.25	ΟΜΑΔΕΣ ΚΛΑΔΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ. ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ (ΑΠΟΓΡ. 1991)
21.	3.3.26	ΟΜΑΔΕΣ ΚΛΑΔΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ. ΕΜΠΟΡΙΟ, ΕΠΙΣΚΕΥΕΣ, ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΑ, ΕΣΤΙΑΤΟΡΙΑ (ΑΠΟΓΡ. 1991)
22.	3.3.27	ΟΜΑΔΕΣ ΚΛΑΔΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ. ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ, ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΕΙΣ & ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΕΣ (ΑΠΟΓΡ. 1991)
23.	3.3.28	ΠΟΣΟΣΤΟ ΚΕΝΩΝ ΚΑΤΟΙΚΙΩΝ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΛΕΤΗΣ
24.	3.3.29	ΠΟΣΟΣΤΟ ΚΑΤΟΙΚΟΥΜΕΝΩΝ ΚΑΤΟΙΚΙΩΝ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΛΕΤΗΣ

Α/Α	ΑΡΙΘΜΟΣ ΧΑΡΤΗ	ΘΕΜΑ ΧΑΡΤΗ
25.	3.3.30	ΠΟΣΟΣΤΟ ΓΕΩΡΓΙΚΩΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ
26.	3.3.31	ΚΑΛΛΙΕΡΓΟΥΜΕΝΗ ΕΚΤΑΣΗ ΑΝΑ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ
27.	3.3.32	ΜΕΣΗ ΕΚΤΑΣΗ ΑΝΑ ΚΕΛΛΙΕΡΓΟΥΜΕΝΟ ΑΓΡΟΤΕΜΑΧΙΟ
28.	3.3.33	ΠΟΣΟΣΤΟ ΚΑΛΛΙΕΡΓΟΥΜΕΝΗΣ ΕΚΤΑΣΗΣ ΑΝΑ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ. ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΜΕ ΜΕΣΟ ΟΡΟ (=97,8%)
29.	3.3.34	ΠΟΣΟΣΤΟ ΙΔΙΟΚΤΗΤΩΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ. ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΜΕ ΜΕΣΟ ΟΡΟ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ (96%)
30.	3.3.35	ΠΟΣΟΣΤΟ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ ΜΕ ΕΤΗΣΙΕΣ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΕΣ. ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΜΕ Μ.Ο. ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ (=57%)
31.	3.3.36	ΠΟΣΟΣΤΟ ΔΕΝΔΡΩΔΩΝ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΩΝ. ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΜΕ Μ.Ο. ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ (=12%)
32.	3.3.37	ΠΟΣΟΣΤΟ ΑΜΠΕΛΙΩΝ ΚΑΙ ΣΤΑΦΙΔΑΜΠΕΛΙΩΝ. ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΜΕ Μ.Ο. ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ (=2%)
33.	3.3.38	ΠΟΣΟΣΤΟ ΛΙΒΑΔΙΩΝ, ΒΟΣΚΟΤΟΠΩΝ, ΛΑΧΑΝΟΚΗΠΩΝ ΚΑΙ ΑΓΡΑΝΑΠΑΥΣΕΩΝ. ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΜΕ Μ.Ο. ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ (=29%)
34.	3.3.39	ΟΤΑ ΜΕ ΒΟΟΕΙΔΗ
35.	3.3.40	ΟΤΑ ΜΕ ΧΟΙΡΟΕΙΔΗ
36.	3.3.41	ΟΤΑ ΜΕ ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑ ΑΙΓΩΝ ή ΠΡΟΒΑΤΩΝ
37.	3.3.42	ΟΤΑ ΜΕ ΠΟΣΟΣΤΟ ΑΙΓΩΝ ΑΝΩ ή ΚΑΤΩ ΤΟΥ Μ.Ο. ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ (=41,2%)
38.	3.3.43	ΟΤΑ ΜΕ ΠΟΣΟΣΤΟ ΠΡΟΒΑΤΩΝ ΑΝΩ ή ΚΑΤΩ ΤΟΥ Μ.Ο. ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ (=54%)
39.	3.3.44	ΟΤΑ ΜΕ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ
40.	3.3.45	ΠΟΣΟΣΤΟ ΜΙΚΤΩΝ (ΓΕΩΡΓΙΚΩΝ & ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΩΝ) ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ
41.	3.3.46	ΠΟΣΟΣΤΟ ΚΑΛΛΙΕΡΓΟΥΜΕΝΩΝ ΕΚΤΑΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΓΡΑΝΑΠΑΥΣΕΩΝ
42.	3.3.47	ΠΟΣΟΣΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΩΝ ή ΚΟΙΝΟΤΙΚΩΝ ΒΟΣΚΟΤΟΠΩΝ
43.	3.3.48	ΠΟΣΟΣΤΟ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ & ΑΛΛΩΝ ΒΟΣΚΟΤΟΠΩΝ
44.	3.3.49	ΠΟΣΟΣΤΟ ΔΑΣΩΝ

Α/Α	ΑΡΙΘΜΟΣ ΧΑΡΤΗ	ΘΕΜΑ ΧΑΡΤΗ
25.	3.3.30	ΠΟΣΟΣΤΟ ΓΕΩΡΓΙΚΩΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ
26.	3.3.31	ΚΑΛΛΙΕΡΓΟΥΜΕΝΗ ΕΚΤΑΣΗ ΑΝΑ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ
27.	3.3.32	ΜΕΣΗ ΕΚΤΑΣΗ ΑΝΑ ΚΕΛΛΙΕΡΓΟΥΜΕΝΟ ΑΓΡΟΤΕΜΑΧΙΟ
28.	3.3.33	ΠΟΣΟΣΤΟ ΚΑΛΛΙΕΡΓΟΥΜΕΝΗΣ ΕΚΤΑΣΗΣ ΑΝΑ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ. ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΜΕ ΜΕΣΟ ΟΡΟ (=97,8%)
29.	3.3.34	ΠΟΣΟΣΤΟ ΙΔΙΟΚΤΗΤΩΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ. ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΜΕ ΜΕΣΟ ΟΡΟ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ (96%)
30.	3.3.35	ΠΟΣΟΣΤΟ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ ΜΕ ΕΤΗΣΙΕΣ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΕΣ. ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΜΕ Μ.Ο. ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ (=57%)
31.	3.3.36	ΠΟΣΟΣΤΟ ΔΕΝΔΡΩΔΩΝ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΩΝ. ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΜΕ Μ.Ο. ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ (=12%)
32.	3.3.37	ΠΟΣΟΣΤΟ ΑΜΠΕΛΙΩΝ ΚΑΙ ΣΤΑΦΙΔΑΜΠΕΛΙΩΝ. ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΜΕ Μ.Ο. ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ (=2%)
33.	3.3.38	ΠΟΣΟΣΤΟ ΛΙΒΑΔΙΩΝ, ΒΟΣΚΟΤΟΠΩΝ, ΛΑΧΑΝΟΚΗΠΩΝ ΚΑΙ ΑΓΡΑΝΑΠΑΥΣΕΩΝ. ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΜΕ Μ.Ο. ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ (=29%)
34.	3.3.39	ΟΤΑ ΜΕ ΒΟΟΕΙΔΗ
35.	3.3.40	ΟΤΑ ΜΕ ΧΟΙΡΟΕΙΔΗ
36.	3.3.41	ΟΤΑ ΜΕ ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑ ΑΙΓΩΝ ή ΠΡΟΒΑΤΩΝ
37.	3.3.42	ΟΤΑ ΜΕ ΠΟΣΟΣΤΟ ΑΙΓΩΝ ΑΝΩ ή ΚΑΤΩ ΤΟΥ Μ.Ο. ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ (=41,2%)
38.	3.3.43	ΟΤΑ ΜΕ ΠΟΣΟΣΤΟ ΠΡΟΒΑΤΩΝ ΑΝΩ ή ΚΑΤΩ ΤΟΥ Μ.Ο. ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ (=54%)
39.	3.3.44	ΟΤΑ ΜΕ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ
40.	3.3.45	ΠΟΣΟΣΤΟ ΜΙΚΤΩΝ (ΓΕΩΡΓΙΚΩΝ & ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΩΝ) ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ
41.	3.3.46	ΠΟΣΟΣΤΟ ΚΑΛΛΙΕΡΓΟΥΜΕΝΩΝ ΕΚΤΑΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΓΡΑΝΑΠΑΥΣΕΩΝ
42.	3.3.47	ΠΟΣΟΣΤΟ ΔΗΜΟΤΙΚΩΝ ή ΚΟΙΝΟΤΙΚΩΝ ΒΟΣΚΟΤΟΠΩΝ
43.	3.3.48	ΠΟΣΟΣΤΟ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ & ΑΛΛΩΝ ΒΟΣΚΟΤΟΠΩΝ
44.	3.3.49	ΠΟΣΟΣΤΟ ΔΑΣΩΝ

Χ.3.3.Ι.Α ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ

Χ.3.3.Β ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ

Χ.3.3.VI.Γ ΚΕΝΕΣ ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ

Χ.3.3.Α ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΚΛΑΔΩΝ ΠΡΩΤΟΓΕΝΟΥΣ ΤΟΜΕΑ

Χ.3.3.XI.Ε ΦΥΣΙΚΟΙ ΠΟΡΟΙ

Χ.3.3.II ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ - ΑΝΕΡΓΙΑ

Χ.3.3.III ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΣΤΟΝ ΠΡΩΤΟΓΕΝΗ ΤΟΜΕΑ

Χ.3.3.IV ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΣΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗ ΤΟΜΕΑ

Χ.3.3.VII ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΓΕΩΡΓΙΑΣ

Χ.3.3.VIII ΒΟΣΚΟΤΟΠΟΙ, ΑΓΡΑΝΑΠΑΥΣΕΙΣ, ΛΑΧΑΝΟΚΗΠΟΙ

Χ.3.3.IX ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑΣ

Χ.3.3.X ΜΙΚΤΕΣ ΓΕΩΡΓΙΚΟΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ

Β.1.1.Α. ΑΡΙΘΜΟΣ ΠΕΔΙΝΩΝ, ΗΜΙΟΡΕΙΝΩΝ, ΟΡΕΙΝΩΝ Ο.Τ.Α.			
ΝΟΜΟΣ ΕΠΑΡΧΙΑ Ο.Τ.Α.	ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΟΣ ΟΙΚΙΣΜΩΝ		
	ΠΕΔΙΝΟΙ	ΗΜΙΠΕΔΙΝΟΙ	ΟΡΕΙΝΟΙ
ΣΥΝΟΛΟ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ	8	35	523
ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ	3	6	66
ΕΠΑΡΧΙΑ ΝΑΥΠΑΚΤΙΑΣ	3	0	47
ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΧΩΝΙΔΟΣ	0	6	19
ΝΟΜΟΣ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ	0	0	82
ΕΠΑΡΧΙΑ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ	0	0	82
ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ	2	11	43
ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ	2	11	43
ΝΟΜΟΣ ΦΩΚΙΔΟΣ	0	0	22
ΕΠΑΡΧΙΑ ΔΩΡΙΔΟΣ	0	0	13
ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΑΡΝΑΣΣΙΔΟΣ	0	0	9
ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΗΣ	0	0	22
ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΡΤΗΣ	0	0	22
ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	0	5	107
ΕΠΑΡΧΙΑ ΔΩΔΩΝΗΣ	0	5	68
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΟΝΙΤΣΗΣ	0	0	33
ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΕΤΣΟΒΟΥ	0	0	6
ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΗΣ	1	1	55
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΡΔΙΤΣΗΣ	1	1	55
ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ	1	6	56
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑΣ	0	1	22
ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΚΑΛΩΝ	1	5	34
ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ	0	0	25
ΕΠΑΡΧΙΑ ΓΡΕΒΕΝΩΝ	0	0	25
ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ	1	6	12
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ	1	6	12
ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ	0	0	12
ΕΠΑΡΧΙΑ ΒΟΙΟΥ	0	0	12
ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΗΣ	0	0	21
ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΛΩΡΙΝΗΣ	0	0	21

Β.1.1.Β. ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΑΝΑ Ο.Τ.Α. 1991 ΚΑΤΑ ΤΑΞΗ ΜΕΓΕΘΟΥΣ.

ΝΟΜΟΣ ΕΠΑΡΧΙΑ Ο.Τ.Α.	ΚΑΤΩ ΤΩΝ 200 ΚΑΤ.	200-499 ΚΑΤ.	500-799 ΚΑΤ.	800-1999 ΚΑΤ.	2000 ΚΑΙ ΑΝΩ ΚΑΤ.
ΣΥΝΟΛΟ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ	279	189	65	26	7
ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ	42	26	5	1	1
ΕΠΑΡΧΙΑ ΝΑΥΠΑΚΤΙΑΣ	31	13	4	1	1
ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΧΩΝΙΔΟΣ	11	13	1	0	0
ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΗΣ	1	10	5	6	0
ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΡΤΗΣ	1	10	5	6	0
ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ	13	10	2	0	0
ΕΠΑΡΧΙΑ ΓΡΕΒΕΝΩΝ	13	10	2	0	0
ΝΟΜΟΣ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ	46	29	5	1	1
ΕΠΑΡΧΙΑ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ	46	29	5	1	1
ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	67	33	7	3	2
ΕΠΑΡΧΙΑ ΔΩΔΩΝΗΣ	43	23	5	2	0
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΟΝΙΤΣΗΣ	24	8	0	0	1
ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΕΤΣΟΒΟΥ	0	2	2	1	1
ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΗΣ	17	19	17	3	1
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΡΔΙΤΣΗΣ	17	19	17	3	1
ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ	7	8	1	2	1
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ	7	8	1	2	1
ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ	9	2	1	0	0
ΕΠΑΡΧΙΑ ΒΟΙΟΥ	9	2	1	0	0
ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ	22	17	16	7	1
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑΣ	7	6	7	2	1
ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΚΑΛΩΝ	15	11	9	5	0
ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ	24	23	6	3	0
ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ	24	23	6	3	0
ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΗΣ	16	5	0	0	0
ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΛΩΡΙΝΗΣ	16	5	0	0	0
ΝΟΜΟΣ ΦΩΚΙΔΟΣ	15	7	0	0	0
ΕΠΑΡΧΙΑ ΔΩΡΙΔΟΣ	9	4	0	0	0
ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΑΡΝΑΣΣΙΔΟΣ	6	3	0	0	0

Β.1.1.Γ. ΣΧΕΣΗ ΝΟΜΙΜΟΥ ΠΡΟΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟ ΠΛΗΘΥΣΜΟ 1991

ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΑΝΑ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ.

ΝΟΜΟΣ ΕΠΑΡΧΙΑ Ο.Τ.Α.	ΕΩΣ 100%	100.01%-140%	140.01%-200%	ΑΝΩ 200%
ΣΥΝΟΛΟ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ	24	120	251	169
ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ	5	22	32	16
ΕΠΑΡΧΙΑ ΝΑΥΠΑΚΤΙΑΣ	4	15	18	13
ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΧΩΝΙΔΟΣ	1	7	14	3
ΝΟΜΟΣ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ	5	22	35	20
ΕΠΑΡΧΙΑ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ	5	22	35	20
ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ	2	17	33	4
ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ	2	17	33	4
ΝΟΜΟΣ ΦΩΚΙΔΟΣ	9	8	4	1
ΕΠΑΡΧΙΑ ΔΩΡΙΔΟΣ	7	4	1	1
ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΑΡΝΑΣΣΙΔΟΣ	2	4	3	0
ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΗΣ	0	2	14	6
ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΡΤΗΣ	0	2	14	6
ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	2	14	43	53
ΕΠΑΡΧΙΑ ΔΩΔΩΝΗΣ	1	6	29	37
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΟΝΙΤΣΗΣ	1	5	12	15
ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΕΤΣΟΒΟΥ	0	3	2	1
ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΗΣ	0	4	27	26
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΡΔΙΤΣΗΣ	0	4	27	26
ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ	0	10	29	24
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑΣ	0	3	12	8
ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΚΑΛΩΝ	0	7	17	16
ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ	0	2	14	9
ΕΠΑΡΧΙΑ ΓΡΕΒΕΝΩΝ	0	2	14	9
ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ	1	8	5	4
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ	1	8	5	4
ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ	0	2	8	2
ΕΠΑΡΧΙΑ ΒΟΙΟΥ	0	2	8	2
ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΗΣ	0	9	7	4
ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΛΩΡΙΝΗΣ	0	9	7	4

B.1.2.A. ΕΞΕΛΙΞΗ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ 1981-1991.				
ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΑΝΑ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ				
ΝΟΜΟΣ ΕΠΑΡΧΙΑ Ο.Τ.Α.	ΜΕΙΩΣΗ ΑΝΩ ΤΟΥ 25%	ΜΕΙΩΣΗ 25%-0%	ΑΥΞΗΣΗ 0%-25%	ΑΥΞΗΣΗ ΑΝΩ ΤΟΥ 25%
ΣΥΝΟΛΟ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ	134	196	159	75
ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ	17	17	23	18
ΕΠΑΡΧΙΑ ΝΑΥΠΑΚΤΙΑΣ	12	11	14	13
ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΧΩΝΙΔΟΣ	5	6	9	5
ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΗΣ	12	6	3	1
ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΡΤΗΣ	12	6	3	1
ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ	8	5	8	4
ΕΠΑΡΧΙΑ ΓΡΕΒΕΝΩΝ	8	5	8	4
ΝΟΜΟΣ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ	30	29	16	7
ΕΠΑΡΧΙΑ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ	30	29	16	7
ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	38	41	24	9
ΕΠΑΡΧΙΑ ΔΩΔΩΝΗΣ	26	29	14	4
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΟΝΙΤΣΗΣ	11	11	6	5
ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΕΤΣΟΒΟΥ	1	1	4	0
ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΗΣ	9	19	20	9
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΡΔΙΤΣΗΣ	9	19	20	9
ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ	0	7	10	1
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ	0	7	10	1
ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ	1	8	3	0
ΕΠΑΡΧΙΑ ΒΟΙΟΥ	1	8	3	0
ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ	3	22	23	15
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑΣ	2	7	11	3
ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΚΑΛΩΝ	1	15	12	12
ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ	12	25	16	3
ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ	12	25	16	3
ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΗΣ	2	11	7	0
ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΛΩΡΙΝΗΣ	2	11	7	0
ΝΟΜΟΣ ΦΩΚΙΔΟΣ	2	6	6	8
ΕΠΑΡΧΙΑ ΔΩΡΙΔΟΣ	1	4	4	4
ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΑΡΝΑΣΣΙΔΟΣ	1	2	2	4

Β.1.2.Β. ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ 1981 - 1991.		
ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΑΝΩ ΚΑΙ ΚΑΤΩ ΤΟΥ ΜΕΣΟΥ ΟΡΟΥ		
ΝΟΜΟΣ ΕΠΑΡΧΙΑ Ο.Τ.Α.	ΜΕΤΑΒΟΛΗ 1981-1991	
	ΚΑΤΩ ΤΟΥ Μ.Ο.	ΠΑΝΩ ΤΟΥ Μ.Ο.
ΣΥΝΟΛΟ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ	297	267
ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ	33	42
ΕΠΑΡΧΙΑ ΝΑΥΠΑΚΤΙΑΣ	22	28
ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΧΩΝΙΔΟΣ	11	14
ΝΟΜΟΣ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ	52	30
ΕΠΑΡΧΙΑ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ	52	30
ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ	34	22
ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ	34	22
ΝΟΜΟΣ ΦΩΚΙΔΟΣ	7	15
ΕΠΑΡΧΙΑ ΔΩΡΙΔΟΣ	5	8
ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΑΡΝΑΣΣΙΔΟΣ	2	7
ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΗΣ	18	4
ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΡΤΗΣ	18	4
ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	70	42
ΕΠΑΡΧΙΑ ΔΩΔΩΝΗΣ	48	25
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΟΝΙΤΣΗΣ	20	13
ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΕΤΣΟΒΟΥ	2	4
ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΗΣ	24	33
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΡΔΙΤΣΗΣ	24	33
ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ	18	45
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑΣ	7	16
ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΚΑΛΩΝ	11	29
ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ	13	12
ΕΠΑΡΧΙΑ ΓΡΕΒΕΝΩΝ	13	12
ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ	6	12
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ	6	12
ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ	9	3
ΕΠΑΡΧΙΑ ΒΟΙΟΥ	9	3
ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΗΣ	13	7
ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΛΩΡΙΝΗΣ	13	7

Β.1.2.Γ. ΠΥΚΝΟΤΗΤΑ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ 1991.

ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΑΝΑ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ

ΝΟΜΟΣ ΕΠΑΡΧΙΑ Ο.Τ.Α.	ΕΩΣ 5	5-10	10.1-20	20.1-50	ΑΝΩ ΤΟΥ 50
ΣΥΝΟΛΟ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ	108	133	183	117	25
ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ	6	17	38	9	5
ΕΠΑΡΧΙΑ ΝΑΥΠΑΚΤΙΑΣ	5	15	21	4	5
ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΧΩΝΙΔΟΣ	1	2	17	5	0
ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΗΣ	0	0	7	14	1
ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΡΤΗΣ	0	0	7	14	1
ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ	5	5	11	4	0
ΕΠΑΡΧΙΑ ΓΡΕΒΕΝΩΝ	5	5	11	4	0
ΝΟΜΟΣ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ	19	21	33	8	1
ΕΠΑΡΧΙΑ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ	19	21	33	8	1
ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	36	32	21	18	5
ΕΠΑΡΧΙΑ ΔΩΔΩΝΗΣ	24	17	14	14	4
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΟΝΙΤΣΗΣ	12	15	4	1	1
ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΕΤΣΟΒΟΥ	0	0	3	3	0
ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΗΣ	1	15	20	17	4
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΡΔΙΤΣΗΣ	1	15	20	17	4
ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ	3	7	5	3	1
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ	3	7	5	3	1
ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ	0	0	5	7	0
ΕΠΑΡΧΙΑ ΒΟΙΟΥ	0	0	5	7	0
ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ	13	12	16	16	6
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑΣ	5	5	9	3	1
ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΚΑΛΩΝ	8	7	7	13	5
ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ	5	13	16	20	2
ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ	5	13	16	20	2
ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΗΣ	15	3	3	0	0
ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΛΩΡΙΝΗΣ	15	3	3	0	0
ΝΟΜΟΣ ΦΩΚΙΔΟΣ	5	8	8	1	0
ΕΠΑΡΧΙΑ ΔΩΡΙΔΟΣ	4	4	5	0	0
ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΑΡΝΑΣΣΙΔΟΣ	1	4	3	1	0

Β.1.3.Α. ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ 1991 ΚΑΤΑ ΟΜΑΔΕΣ ΗΛΙΚΙΩΝ.
ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΕΓΙΣΤΩΝ ΑΝΑ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ

ΔΗΜΟΙ - ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ	Αμφότερα τα φύλα						
	Αριθμός ΟΤΑ	0-14	15-29	30-44	45-64	65+	
ΣΥΝΟΛΟ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ	566	27	19	17	404	115	16
ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΙΑΣ ΚΑΙ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ	75	4	7	2	40	30	7
ΕΠΑΡΧΙΑ ΝΑΥΠΑΚΤΙΑΣ	50	1	4	2	26	23	6
ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΧΩΝΙΔΟΣ	25	3	3	0	14	7	1
ΝΟΜΟΣ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ	82	5	2	2	62	11	0
ΕΠΑΡΧΙΑ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ	82	5	2	2	62	11	0
ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ	56	0	1	2	45	11	2
ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ	56	0	1	2	45	11	2
ΝΟΜΟΣ ΦΩΚΙΔΟΣ	22	0	0	1	18	3	0
ΕΠΑΡΧΙΑ ΔΩΡΙΔΟΣ	13	0	0	1	12	0	0
ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΑΡΝΑΣΣΙΔΟΣ	9	0	0	0	6	3	0
ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΗΣ	22	0	0	0	18	4	0
ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΡΤΗΣ	22	0	0	0	18	4	0
ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	112	6	2	3	78	25	2
ΕΠΑΡΧΙΑ ΔΩΔΩΝΗΣ	73	3	1	2	54	14	1
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΟΝΙΤΣΗΣ	33	1	1	0	21	10	0
ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΕΤΣΟΒΟΥ	6	2	0	1	3	1	1
ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΗΣ	57	2	1	0	46	9	1
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΡΔΙΤΣΗΣ	57	2	1	0	46	9	1
ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ	63	8	3	4	44	5	1
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑΣ	23	1	0	1	19	2	0
ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΚΑΛΩΝ	40	7	3	3	25	3	1
ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ	25	1	0	1	19	4	0
ΕΠΑΡΧΙΑ ΓΡΕΒΕΝΩΝ	25	1	0	1	19	4	0
ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ	19	1	0	0	16	1	0
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ	19	1	0	0	16	1	0
ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ	12	0	0	1	7	5	1
ΕΠΑΡΧΙΑ ΒΟΙΟΥ	12	0	0	1	7	5	1
ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΗΣ	21	0	3	1	11	7	2
ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΛΩΡΙΝΗΣ	21	0	3	1	11	7	2

Β.1.4. ΟΡΕΙΝΟΣ, ΗΜΙΟΡΕΙΝΟΣ ΚΑΙ ΠΕΔΙΝΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ 1991

ΝΟΜΟΣ	Πεδινόι Ο.Τ.Α.		Ημιορεινοί ΟΤΑ		Ορεινοί Ο.Τ.Α.		ΣΥΝΟΛΟ	
	Πληθυσμός	ΟΤΑ	Πληθυσμός	ΟΤΑ	Πληθυσμός	ΟΤΑ	Πληθυσμός	ΟΤΑ
ΕΠΑΡΧΙΑ	-	-	-	-	-	-	-	-
ΕΛΑΧΙΣΤΑ	12.067	3	6.072	11	1.526	6	1.526	6
ΜΕΓΙΣΤΑ	12.067	3	1.450	6	24.307	82	24.307	82
ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ	12.067	3	-	-	13.783	66	27.300	75
ΕΠΑΡΧΙΑ ΝΑΥΠΑΚΤΙΑΣ	-	-	-	-	9.039	47	21.106	50
ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΧΩΝΙΔΟΣ	-	-	1.450	6	4.744	19	6.194	25
ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΗΣ	-	-	-	-	12.558	22	12.558	22
ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΡΤΗΣ	-	-	-	-	12.558	22	12.558	22
ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ	-	-	-	-	5.729	25	5.729	25
ΕΠΑΡΧΙΑ ΓΡΕΒΕΝΩΝ	-	-	-	-	5.729	25	5.729	25
ΝΟΜΟΣ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ	-	-	-	-	24.307	82	24.307	82
ΕΠΑΡΧΙΑ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ	-	-	-	-	24.307	82	24.307	82
ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	-	-	2.115	5	29.257	107	31.372	112
ΕΠΑΡΧΙΑ ΔΩΔΩΝΗΣ	-	-	2.115	5	15.565	68	17.680	73
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΟΝΙΤΣΗΣ	-	-	-	-	7.863	33	7.863	33
ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΕΤΣΟΒΟΥ	-	-	-	-	5.829	6	5.829	6
ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΗΣ	553	1	2.353	1	20.065	55	22.971	57
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΡΔΙΤΣΗΣ	553	1	2.353	1	20.065	55	22.971	57
ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ	2.372	1	2.211	6	4.287	12	8.870	19
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ	2.372	1	2.211	6	4.287	12	8.870	19
ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ	-	-	-	-	2.498	12	2.498	12
ΕΠΑΡΧΙΑ ΒΟΙΟΥ	-	-	-	-	2.498	12	2.498	12
ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ	618	1	11.022	6	18.525	56	30.165	63
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑΣ	-	-	6.072	1	7.950	22	14.022	23
ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΚΑΛΩΝ	618	1	4.950	5	10.575	34	16.143	40
ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ	1.384	2	5.381	11	10.719	43	17.484	56
ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ	1.384	2	5.381	11	10.719	43	17.484	56
ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΗΣ	-	-	-	-	2.642	21	2.642	21
ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΛΩΡΙΝΗΣ	-	-	-	-	2.642	21	2.642	21
ΝΟΜΟΣ ΦΩΚΙΔΟΣ	-	-	-	-	3.613	22	3.613	22
ΕΠΑΡΧΙΑ ΔΩΡΙΔΟΣ	-	-	-	-	2.087	13	2.087	13
ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΑΡΝΑΣΣΙΔΟΣ	-	-	-	-	1.526	9	1.526	9
ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ	16.994	8	24.532	35	147.983	523	189.509	566

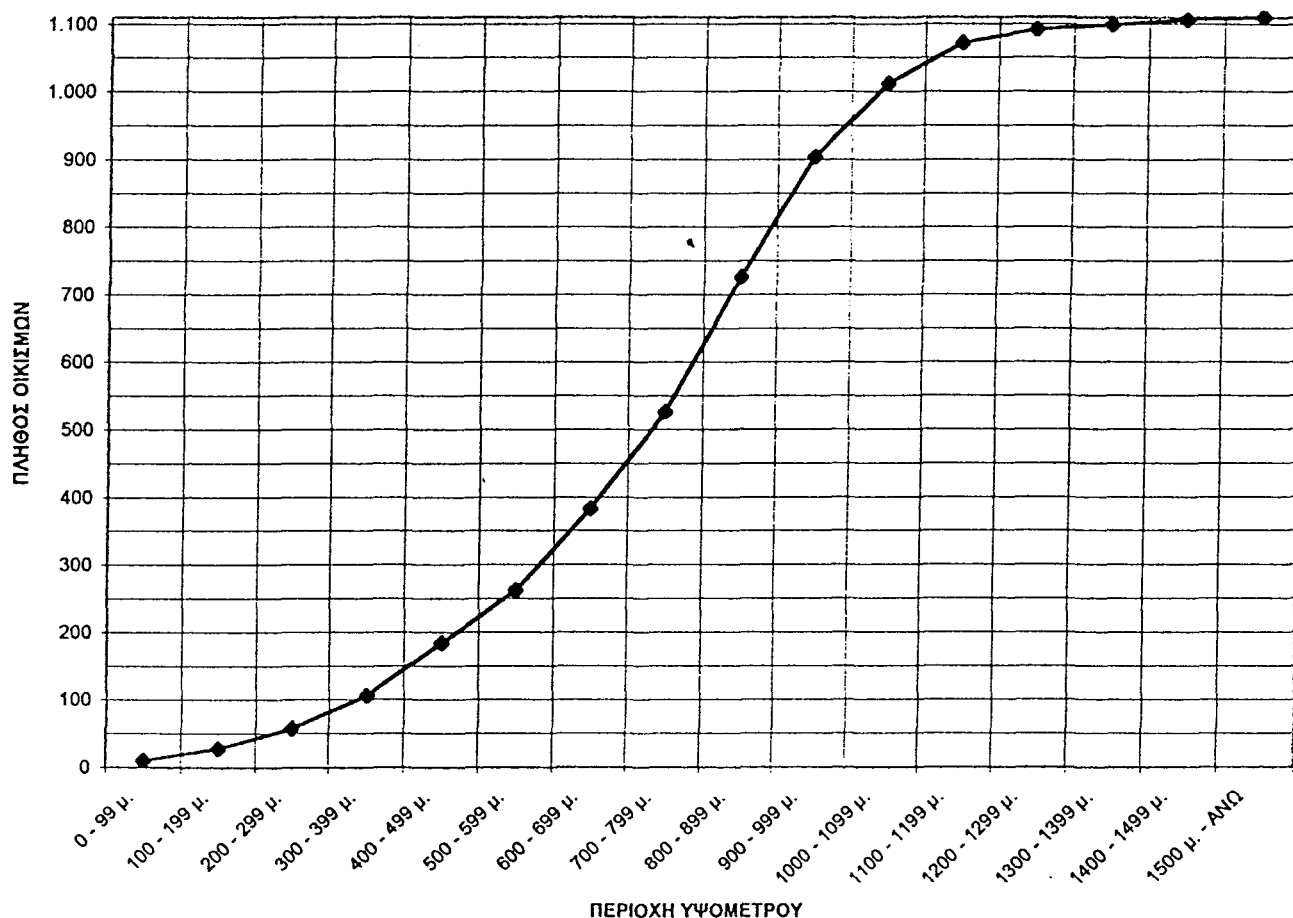
Β.1.5. ΠΟΣΟΣΤΙΑΙΑ ΑΝΑΛΟΓΙΑ ΟΡΕΙΝΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΑΝΑ ΝΟΜΟ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

ΝΟΜΟΣ	ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1991						ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1981					
	ΟΡΕΙΝΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ			ΣΥΝΟΛΟ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ			ΟΡΕΙΝΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ			ΣΥΝΟΛΟ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ		
	Επαρχίας	Περ. Μελέτης	(%)	Επαρχίας	Περ. Μελέτης	(%)	Επαρχίας	Περ. Μελέτης	(%)	Επαρχίας	Περ. Μελέτης	(%)
ΕΠΑΡΧΙΑ ΕΛΛΑΔΙΣΤΑ ΜΕΓΙΣΤΑ	5.829	1.526	24.307	5.829	1.526	24.307	5.664	1.300	24.307	5.664	1.300	
ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ	16.266	13.783	85%	136.670	24.307	17.660	41.552	13.387	125.250	26.191	26.191	
ΕΠΑΡΧΙΑ ΝΑΥΠΑΚΤΙΑΣ	9.628	9.039	94%	25.984	21.106	81%	16.244	8.880	102.198	25.024	24%	
ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΧΩΝΙΔΟΣ	6.638	4.744	71%	84.926	6.194	7%	9.532	4.507	23.004	18.870	82%	
ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΗΣ	23.563	12.558	53%	78.719	12.558	16%	6.712	15.135	79.194	6.154	8%	
ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΡΤΑΣ												
ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ	13.136	5.729	44%	36.797	5.729	16%	13.661	5.961	80.044	15.135	19%	
ΕΠΑΡΧΙΑ ΓΡΕΒΕΝΩΝ												
ΝΟΜΟΣ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ	24.307	24.307	100%	24.307	24.307	100%	26.182	26.191	36.421	5.961	16%	
ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	51.308	29.257	57%	151.751	31.372	21%	56.468	32.113	140.577	26.182	100%	
ΕΠΑΡΧΙΑ ΔΩΔΩΝΗΣ	36.680	15.565	42%	136.670	17.660	13%	41.552	18.202	125.250	34.590	25%	
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΟΝΙΤΣΗΣ	8.799	7.863	89%	9.252	5.829	63%	9.252	8.247	9.663	20.679	17%	
ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΕΤΣΟΒΟΥ	5.829	5.829	100%	5.829	5.829	100%	5.664	5.664	5.664	8.247	85%	
ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΗΣ	23.086	20.065	87%	126.854	22.971	18%	23.445	20.233	124.930	23.431	19%	
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΡΔΙΤΣΗΣ												
ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ	9.360	4.287	46%	52.685	8.870	17%	8.026	4.178	53.169	8.526	16%	
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ												
ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ	13.011	2.498	19%	23.465	2.498	11%	13.316	2.858	24.989	2.858	11%	
ΕΠΑΡΧΙΑ ΒΟΙΟΥ	19.379	7.950	41%	28.465	14.022	49%	20.165	7.563	29.203	28.548	98%	
ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ	19.379	7.950	41%	28.465	14.022	49%	20.165	7.563	29.203	28.548	98%	
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑΣ	12.013	10.575	88%	110.481	16.143	15%	10.710	9.155	105.004	13.722	47%	
ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΚΑΛΩΝ												
ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ	16.306	10.719	66%	105.115	17.484	17%	15.821	11.777	98.862	20.079	20%	
ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ												
ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΗΣ	10.582	2.642	25%	53.147	2.642	5%	10.796	3.106	52.430	3.106	6%	
ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΛΩΡΙΝΗΣ	19.710	3.613	18%	44.183	3.613	8%	17.139	3.087	44.222	3.087	7%	
ΝΟΜΟΣ ΦΩΚΙΔΟΣ	9.799	2.087	21%	15.257	2.087	14%	9.437	1.787	15.138	1.787	12%	
ΕΠΑΡΧΙΑ ΔΩΡΙΔΟΣ	9.911	1.526	15%	28.926	1.526	5%	7.702	1.300	29.084	1.300	4%	
ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΑΡΝΑΣΣΙΔΟΣ												
ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΝΟΛΑ	252.027	147.983	59%	946.879	189.509	20%	259.739	154.744	918.231	196.536	21%	

Β.1.6. ΚΑΤΑΤΑΞΗ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟ ΥΨΟΜΕΤΡΟ ΤΟΥΣ

ΥΨΟΜΕΤΡΟ	ΟΙΚΙΣΜΟΙ			ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ		
	ΠΛΗΘΟΣ	Άθροισμα	(%)	1981	1991	Μεταβολή
0 - 99 μ.	10	10	0,9%	14.082	15.718	10,4%
100 - 199 μ.	18	28	1,6%	7.013	6.676	-5,0%
200 - 299 μ.	29	57	2,6%	13.677	13.821	1,0%
300 - 399 μ.	49	106	4,4%	8.269	7.974	-3,7%
400 - 499 μ.	78	184	7,0%	9.013	8.250	-9,2%
500 - 599 μ.	78	262	7,0%	10.614	9.548	-11,2%
600 - 699 μ.	121	383	10,9%	17.577	16.392	-7,2%
700 - 799 μ.	143	526	12,9%	23.951	22.630	-5,8%
800 - 899 μ.	200	726	18,0%	31.418	30.394	-3,4%
900 - 999 μ.	178	904	16,0%	30.580	30.679	0,3%
1000 - 1099 μ.	108	1.012	9,7%	15.355	14.706	-4,4%
1100 - 1199 μ.	60	1.072	5,4%	8.772	8.736	-0,4%
1200 - 1299 μ.	20	1.092	1,8%	1.672	2.239	25,3%
1300 - 1399 μ.	7	1.099	0,6%	613	283	-116,6%
1400 - 1499 μ.	7	1.106	0,6%	920	786	-17,0%
1500 μ. - ΑΝΩ	4	1.110	0,4%	137	188	27,1%
ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ	1.110		100,0%	196.536	189.509	-3,7%

ΑΘΡΟΙΣΤΙΚΗ ΚΑΜΠΥΛΗ ΟΙΚΙΣΜΩΝ

B.2.1.A. ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΟΙ 1991			
ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΑΝΑ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ			
ΔΗΜΟΙ - ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ	ΕΩΣ 89%	89.01%-93%	ΑΝΩ ΤΟΥ 93%
ΣΥΝΟΛΟ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ	133	132	299
ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΙΑΣ ΚΑΙ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ	16	14	45
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΝΑΥΠΑΚΤΙΑΣ</u>	13	8	29
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΧΩΝΙΔΟΣ</u>	3	6	16
ΝΟΜΟΣ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ	25	20	37
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ</u>	25	20	37
ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ	11	8	37
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ</u>	11	8	37
ΝΟΜΟΣ ΦΩΚΙΔΟΣ	3	4	15
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΔΩΡΙΔΟΣ</u>	2	2	9
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΑΡΝΑΣΣΙΔΟΣ</u>	1	2	6
ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΗΣ	7	8	7
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΡΤΗΣ</u>	7	8	7
ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	28	29	55
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΔΩΔΩΝΗΣ</u>	19	18	36
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΟΝΙΤΣΗΣ</u>	8	9	16
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΕΤΣΟΒΟΥ</u>	1	2	3
ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΗΣ	7	14	36
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΡΔΙΤΣΗΣ</u>	7	14	36
ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ	10	19	34
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑΣ</u>	3	7	13
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΚΑΛΩΝ</u>	7	12	21
ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ	7	7	11
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΓΡΕΒΕΝΩΝ</u>	7	7	11
ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ	4	7	7
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ</u>	4	7	7
ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ	6	1	5
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΒΟΙΟΥ</u>	6	1	5
ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΗΣ	9	1	10
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΛΩΡΙΝΗΣ</u>	9	1	10

B.2.1.B. ΑΝΕΡΓΟΙ 1991			
ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΑΝΑ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ			
ΔΗΜΟΙ - ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ	ΕΩΣ 8%	8.01%-10%	ΑΝΩ ΤΟΥ 10%
ΣΥΝΟΛΟ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ	340	61	163
ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΙΑΣ ΚΑΙ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ	49	8	18
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΝΑΥΠΑΚΤΙΑΣ</u>	31	5	14
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΧΩΝΙΔΟΣ</u>	18	3	4
ΝΟΜΟΣ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ	45	8	29
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ</u>	45	8	29
ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ	40	4	12
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ</u>	40	4	12
ΝΟΜΟΣ ΦΩΚΙΔΟΣ	15	2	5
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΔΩΡΙΔΟΣ</u>	9	1	3
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΑΡΝΑΣΣΙΔΟΣ</u>	6	1	2
ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΗΣ	8	3	11
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΡΤΗΣ</u>	8	3	11
ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	66	13	33
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΔΟΔΩΝΗΣ</u>	41	10	22
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΟΝΙΤΣΗΣ</u>	21	3	9
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΕΤΣΟΒΟΥ</u>	4	0	2
ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΗΣ	40	6	11
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΡΔΙΤΣΗΣ</u>	40	6	11
ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ	41	10	12
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑΣ</u>	16	4	3
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΚΑΛΩΝ</u>	25	6	9
ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ	13	4	8
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΓΡΕΒΕΝΩΝ</u>	13	4	8
ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ	8	3	7
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ</u>	8	3	7
ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ	5	0	7
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΒΟΙΟΥ</u>	5	0	7
ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΗΣ	10	0	10
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΛΩΡΙΝΗΣ</u>	10	0	10

Β.2.2.Α. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΟΜΑΔΕΣ ΑΤΟΜΙΚΩΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ Ο.Τ.Α. ΜΕΛΕΤΗΣ 1991.
ΣΥΧΝΟΤΗΤΕΣ ΚΑΤΑΝΟΜΩΝ

ΔΗΜΟΙ - ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ	Αριθμός Ο.Τ.Α.	Ασκούντες επιστημονικά & ελεύθερα επαγγέλματα	Διευθυντές & ανώτερα διοικητικά στελέχη	Υπάλληλοι γραφείου κλπ.	Έμποροι & Πωλητές	Απασχο- λούμενοι στην παροχή υπηρεσιών	Γεωργοί Κτηνοτρόφοι Υλοτόμοι Άλλες κλπ.	Τεχνίτες Εργάτες και χειριστές μετάφ.μέσων	Δηλώσαν ανεπαρκώς ή ασαφώς το επάγγελμα	Μέθοι Άνεργοι	Δεν δηλώσαν επάγγελμα
Κωδικός Αριθμός ->	0/1	2	3	4	5	6	7/8/9	X2	X1	X3	
ΣΥΝΟΛΟ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ											
ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΙΑΣ ΚΑΙ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ											
ΕΠΑΡΧΙΑ ΛΑΥΡΓΑΚΤΙΑΣ	50										
ΜΕΠΙΣΤΑ	0	0	3	1	1	19	26	0	0	0	2
ΕΛΑΧΙΣΤΑ	6	8	7	13	11	3	1	8	8	8	9
ΜΗΔΕΝ	7	41	5	3	8	2	1	25	26	26	13
ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΧΩΝΙΔΟΣ	25										
ΜΕΠΙΣΤΑ	0	0	0	0	0	24	1	0	0	0	0
ΕΛΑΧΙΣΤΑ	5	6	3	4	3	0	0	3	3	5	7
ΜΗΔΕΝ	1	19	2	6	2	0	0	13	6	6	5
ΝΟΜΟΣ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ											
ΕΠΑΡΧΙΑ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ	82										
ΜΕΠΙΣΤΑ	0	0	3	2	1	51	24	0	0	0	4
ΕΛΑΧΙΣΤΑ	19	19	11	14	10	2	2	6	13	13	27
ΜΗΔΕΝ	3	56	7	18	6	3	3	72	17	17	28
ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΑΔΟΣ											
ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΘΙΩΤΙΑΔΟΣ	56										
ΜΕΠΙΣΤΑ	2	0	2	1	0	36	17	0	1	1	0
ΕΛΑΧΙΣΤΑ	5	17	4	13	8	1	2	16	17	17	1
ΜΗΔΕΝ	0	31	0	2	3	0	0	29	6	6	18
ΝΟΜΟΣ ΦΩΚΙΑΔΟΣ											
ΕΠΑΡΧΙΑ ΔΟΡΪΔΟΣ	13										
ΜΕΠΙΣΤΑ	0	0	1	0	0	4	8	0	0	0	0
ΕΛΑΧΙΣΤΑ	5	3	75	0	2	2	0	3	2	2	4
ΜΗΔΕΝ	0	7	0	0	1	0	0	10	6	6	6
ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΑΡΝΑΣΣΙΔΟΣ	9										
ΜΕΠΙΣΤΑ	1	0	1	1	0	1	5	0	0	0	0
ΕΛΑΧΙΣΤΑ	2	3	0	0	2	2	0	0	3	3	3
ΜΗΔΕΝ	0	3	1	0	0	0	0	8	0	0	3
ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΗΣ											
ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΡΤΗΣ	22										
ΜΕΠΙΣΤΑ	0	0	0	0	0	14	7	0	0	0	1
ΕΛΑΧΙΣΤΑ	0	9	0	3	2	0	0	6	6	6	4
ΜΗΔΕΝ	0	9	0	0	1	0	0	8	1	1	3
ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ											
ΕΠΑΡΧΙΑ ΔΟΔΩΝΗΣ	73										
ΜΕΠΙΣΤΑ	3	0	2	4	1	42	30	0	1	1	0
ΕΛΑΧΙΣΤΑ	8	15	15	11	10	3	1	8	16	16	15
ΜΗΔΕΝ	3	55	4	7	7	1	2	63	15	15	36
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΟΝΙΤΣΗΣ	33										

ΔΗΜΟΙ - ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ	Αριθμός Ο.Τ.Α.	Ομάδες ατομικών επαγγελματιών										Νέοι Άνεργοι	Δεν δηλώσαν επαγγελμα
		Ασκούντες επιστημονικά & ελεύθερα επαγγέλματα	Διευθύντες & ανώτερα διοικητικά σελέχη	Υπάλληλοι γραφείου κλπ.	Έμποροι & Πωλητές	Απασχο- λούμενοι στην παροχή υπηρεσιών	Γεωργοί Κτηνοτρόφοι Υλοτόμοι Άλιες κλπ.	Τεχνίτες Εργάτες και Χειριστές μετάφρασεων	Δήλωση ανεπαρκώς ή ασαφώς το επάγγελμα	X1	X2		
Κωδικός Αριθμός -->		0/1	2	3	4	5	6	7/8/9	X2	X1	X3		
ΜΕΠΙΣΤΑ		0	0	1	0	0	14	17	0	1	0		
ΕΛΛΑΧΙΣΤΑ		7	10	5	13	5	2	1	2	14	0		
ΜΗΔΕΝ		1	19	1	6	5	3	1	29	9	8		
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΕΤΣΟΦΟΥ</u>	6										16		
ΜΕΠΙΣΤΑ		0	0	0	0	0	3	3	0	0	0		
ΕΛΛΑΧΙΣΤΑ		1	1	2	0	0	0	0	1	1	0		
ΜΗΔΕΝ		0	5	0	0	1	0	0	5	0	2		
<u>ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΑΪΤΣΙΣ</u>											2		
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΡΑΪΤΣΙΣ</u>	57												
ΜΕΠΙΣΤΑ		2	0	0	0	0	43	13	0	0	0		
ΕΛΛΑΧΙΣΤΑ		3	13	7	17	5	0	0	7	16	0		
ΜΗΔΕΝ		0	41	1	2	0	0	1	41	8	14		
<u>ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ</u>													
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΜΠΛΙΑΣ</u>	23												
ΜΕΠΙΣΤΑ		0	0	0	1	0	10	9	0	0	0		
ΕΛΛΑΧΙΣΤΑ		1	7	5	2	2	1	1	7	7	3		
ΜΗΔΕΝ		5	4	2	2	6	2	2	14	2	6		
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΚΑΛΩΝ</u>	40												
ΜΕΠΙΣΤΑ		0	0	0	0	0	10	19	0	0	0		
ΕΛΛΑΧΙΣΤΑ		5	9	9	12	3	1	1	7	6	11		
ΜΗΔΕΝ		3	30	4	5	7	4	2	24	8	6		
<u>ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ</u>													
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΓΡΕΒΕΝΩΝ</u>	25												
ΜΕΠΙΣΤΑ		1	0	0	1	0	11	13	0	0	0		
ΕΛΛΑΧΙΣΤΑ		1	2	1	5	7	1	1	5	6	13		
ΜΗΔΕΝ		2	16	1	4	2	1	0	18	5	7		
<u>ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ</u>													
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ</u>	19												
ΜΕΠΙΣΤΑ		0	0	0	0	0	7	11	0	0	0		
ΕΛΛΑΧΙΣΤΑ		2	5	3	5	2	0	0	4	3	4		
ΜΗΔΕΝ		4	14	3	2	2	1	1	12	6	7		
<u>ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ</u>													
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΒΟΙΩΥ</u>	12												
ΜΕΠΙΣΤΑ		3	0	0	0	0	3	6	0	0	0		
ΕΛΛΑΧΙΣΤΑ		1	3	3	2	3	1	0	3	5	3		
ΜΗΔΕΝ		0	7	1	2	3	0	0	9	1	6		
<u>ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΗΣ</u>													
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΛΩΡΙΝΗΣ</u>	21												
ΜΕΠΙΣΤΑ		0	0	0	0	0	18	1	0	0	0		
ΕΛΛΑΧΙΣΤΑ		4	1	9	7	5	1	6	1	5	3		
ΜΗΔΕΝ		6	20	4	9	5	1	1	20	8	8		

Ομάδες ατομικών επαγγελματιών

ΔΗΜΟΙ - ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ	Αριθμός Ο.Τ.Α.	Ομάδες ατομικών επαγγελματιών										Ενδίδεμοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί	Λοιπές Υπηρεσίες	Νέοι	Δεν δηλώσαν κλάδο οικονομικής δραστηριότητας	
		Α-Β	Γ	Δ	Ε	ΣΤ	Ζ-Η	Θ	Ι	Κ-Π	Χ1					Χ9
Κωδικός Αριθμός ->	Γεωργία, κτηνοτροφία, θήρα, δασοκομία & αλιεία	Ορυχεία και λατομεία	Μεταποιητικές βιομηχανίες	Παροχή ηλεκ. ρεύματος, φως, Αερίου και νερού	Κατασκευές	Εμπόριο, επισκευές, ξενοδοχεία, εστιατόρια	Μεταφορές, αποθηκεύσεις και επικοινωνίες	Ι	Λοιπές Υπηρεσίες	Νέοι	Δεν δηλώσαν κλάδο οικονομικής δραστηριότητας					
ΣΥΝΟΛΟ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ																
ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΙΑΣ ΚΑΙ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ	50															
ΕΠΑΡΧΙΑ ΝΑΥΠΑΚΤΙΑΣ																
ΜΕΓΙΣΤΑ	27	0	0	0	0	6	3	0	0	14	0	0	0	0	0	0
ΕΛΑΧΙΣΤΑ	4	3	9	11	9	4	4	9	14	2	0	0	0	0	0	0
ΜΗΔΕΝ	2	46	12	34	4	3	3	6	30	1	0	0	0	0	0	0
ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΧΩΝΙΔΟΣ	25															
ΜΕΓΙΣΤΑ	22	0	1	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0
ΕΛΑΧΙΣΤΑ	0	0	6	6	4	2	2	12	4	0	0	0	0	0	0	0
ΜΗΔΕΝ	0	25	3	18	1	4	4	2	18	1	0	0	0	0	0	0
ΝΟΜΟΣ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ																
ΕΠΑΡΧΙΑ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ	82															
ΜΕΓΙΣΤΑ	53	0	4	0	0	3	6	0	0	19	0	0	0	0	0	0
ΕΛΑΧΙΣΤΑ	1	4	14	34	8	6	6	23	22	6	0	0	0	0	0	0
ΜΗΔΕΝ	4	77	11	40	6	9	6	13	45	4	0	0	0	0	0	0
ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ																
ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ	56															
ΜΕΓΙΣΤΑ	36	0	2	0	1	3	0	0	0	18	0	0	0	0	0	0
ΕΛΑΧΙΣΤΑ	0	7	9	9	6	6	0	12	26	0	0	0	0	0	0	0
ΜΗΔΕΝ	0	46	9	38	3	0	0	1	23	0	0	0	0	0	0	0
ΝΟΜΟΣ ΦΩΚΙΔΟΣ																
ΕΠΑΡΧΙΑ ΔΩΡΙΔΟΣ	73															
ΜΕΓΙΣΤΑ	4	0	2	0	1	2	0	1	0	6	0	0	0	0	0	0
ΕΛΑΧΙΣΤΑ	0	1	1	7	4	0	0	3	3	0	0	0	0	0	0	0
ΜΗΔΕΝ	0	12	0	6	1	0	0	0	5	0	0	0	0	0	0	0
ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΑΡΝΑΣΣΙΔΟΣ	9															
ΜΕΓΙΣΤΑ	3	0	0	0	0	1	1	0	0	5	0	0	0	0	0	0
ΕΛΑΧΙΣΤΑ	2	1	1	3	3	0	0	0	6	0	0	0	0	0	0	0
ΜΗΔΕΝ	0	7	0	6	0	0	0	1	2	0	0	0	0	0	0	0
ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΗΣ																
ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΡΤΗΣ	22															
ΜΕΓΙΣΤΑ	15	0	0	0	0	6	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0
ΕΛΑΧΙΣΤΑ	1	4	6	8	0	2	0	2	8	0	0	0	0	0	0	0
ΜΗΔΕΝ	0	18	0	10	1	0	0	1	10	0	0	0	0	0	0	0
ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ																

ΔΗΜΟΙ - ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ	Αριθμός Ο.Τ.Α.	Γεωργία, κτηνοτροφία, θήρα, δασοκομία & αλιεία	Ορυχεία και λατομεία	Μεταποιητικές βιομηχανίες	Παροχή ηλεκ. Ρεύματος, φυσ. Αερίου και νερού	Κατασκευές	Εμπόριο, επισκευές, ξενοδοχεία, εστιατόρια	Μεταφορές, αποθηκευτές και επικοινωνίες	Ενδίδμεσοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί	Λοιπές Υπηρεσίες	Νέοι	Δεν δηλώσαν κλάδο οικονομικής δραστηριότητας
Κωδικός Αριθμός ->												
ΕΠΑΡΧΙΑ ΔΟΔΩΝΗΣ	73											
ΜΕΠΙΣΤΑ		48	0	1	0	9	4	0	0	16		
ΕΛΛΙΣΤΑ		3	7	10	22	9	6	25	23	1		
ΜΗΔΕΝ		1	64	13	50	8	1	13	41	0		
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΟΝΙΤΣΗΣ	33											
ΜΕΠΙΣΤΑ		15	0	0	0	8	1	0	0	8		
ΕΛΛΙΣΤΑ		1	1	5	9	2	6	11	4	0		
ΜΗΔΕΝ		2	32	7	23	3	1	5	25	0		
ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΕΓΙΣΘΟΥ	6											
ΜΕΠΙΣΤΑ		3	0	4	1	0	0	0	0	0		
ΕΛΛΙΣΤΑ		0	2	1	2	0	0	1	2	0		
ΜΗΔΕΝ		0	4	0	1	0	0	0	3	0		
ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΑΙΤΣΗΣ												
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΡΑΙΤΣΗΣ	57											
ΜΕΠΙΣΤΑ		48	0	1	0	4	1	0	0	6		
ΕΛΛΙΣΤΑ		0	3	7	19	7	6	8	23	0		
ΜΗΔΕΝ		0	50	8	32	4	1	4	25	0		
ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ												
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑΣ	23											
ΜΕΠΙΣΤΑ		10	1	0	0	2	0	0	0	6		
ΕΛΛΙΣΤΑ		0	1	3	5	2	1	5	5	3		
ΜΗΔΕΝ		2	21	3	16	4	2	5	16	2		
ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΚΑΛΩΝ	40											
ΜΕΠΙΣΤΑ		26	0	0	0	6	2	1	0	6		
ΕΛΛΙΣΤΑ		1	5	6	12	4	6	6	8	1		
ΜΗΔΕΝ		3	35	4	26	6	3	6	26	2		
ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ												
ΕΠΑΡΧΙΑ ΓΡΕΒΕΝΩΝ	25											
ΜΕΠΙΣΤΑ		10	0	1	0	1	4	0	0	9		
ΕΛΛΙΣΤΑ		2	0	3	13	4	3	7	11	0		
ΜΗΔΕΝ		1	25	2	10	0	2	4	10	1		
ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ												
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ	19											
ΜΕΠΙΣΤΑ		7	0	11	0	0	0	0	0	0		
ΕΛΛΙΣΤΑ		0	1	0	6	4	1	4	4	1		
ΜΗΔΕΝ		1	17	1	12	4	2	4	12	1		
ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ												
ΕΠΑΡΧΙΑ ΒΟΙΩΥ	12											
ΜΕΠΙΣΤΑ		3	0	0	0	5	0	0	0	4		

ΔΗΜΟΙ - ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ		Ομάδες ατομικών επαγγελματιών										Δεν δήλωσαν κλάδο οικονομικής δραστηριότητας
Αριθμός Ο.Τ.Α.		Γ	Δ	Ε	ΣΤ	Ζ-Η	Θ	Ι	Κ-Π	Χ1	Χ9	
Κωδικός Αριθμός -->		Α-Β	Μεταποιητικές βιομηχανίες	Παροχή ηλεκ. Ρεύματος, φως, Αερίου και νερού	Κατασκευές	Εμπόριο, επισκευές, ξενοδοχεία, εστιατόρια	Μεταφορές, αποθηκεύσεις και επικοινωνίες	Ενδύμεσοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί	Λοιπές Υπηρεσίες	Νέοι		
ΕΛΛΙΣΤΑ		1	2	2	1	0	2	4	0	0		
ΜΗΔΕΝ		0	2	10	0	3	2	8	0	0		
ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΗΣ												
ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΛΩΡΙΝΗΣ	21											
ΜΕΤΣΙΤΑ		18	1	0	0	1	0	0	0	0		
ΕΛΛΙΣΤΑ		1	5	2	2	8	3	1	3	3		
ΜΗΔΕΝ		1	9	19	10	6	16	20	3	3		

**Β.2.3.Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΜΕΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ 1991.
ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΣΥΧΝΟΤΗΤΩΝ**

ΔΗΜΟΙ - ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ	ΤΟΜΕΙΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ			ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
	Πρωτογενής τομέας	Δευτερογενής τομέας	Τριτογενής τομέας	
ΣΥΝΟΛΟ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ				
ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΙΑΣ ΚΑΙ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ				5 διπλά μέγιστα ή ελάχιστα
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΝΑΥΠΑΚΤΙΑΣ</u>				1 μέγιστο =ελάχιστο
ΜΕΓΙΣΤΑ	17	6	29	
ΕΛΑΧΙΣΤΑ	20	27	6	
ΜΗΔΕΝ	2	3	1	
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΧΩΝΙΔΟΣ</u>				
ΜΕΓΙΣΤΑ	19	1	6	
ΕΛΑΧΙΣΤΑ	1	21	4	
ΜΗΔΕΝ	0	0	0	
ΝΟΜΟΣ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ				5 διπλά μέγιστα ή ελάχιστα
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ</u>				1 μέγιστο =ελάχιστο
ΜΕΓΙΣΤΑ	34	6	41	
ΕΛΑΧΙΣΤΑ	26	44	12	
ΜΗΔΕΝ	2	2	0	
ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ				1 διπλά μέγιστα ή ελάχιστα
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ</u>				
ΜΕΓΙΣΤΑ	21	2	34	
ΕΛΑΧΙΣΤΑ	12	43	22	
ΜΗΔΕΝ	0	0	0	
ΝΟΜΟΣ ΦΩΚΙΔΟΣ				2 διπλά μέγιστα ή ελάχιστα
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΔΩΡΙΔΟΣ</u>				
ΜΕΓΙΣΤΑ	1	1	11	
ΕΛΑΧΙΣΤΑ	8	7	0	
ΜΗΔΕΝ	0	0	0	
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΑΡΝΑΣΣΙΔΟΣ</u>				
ΜΕΓΙΣΤΑ	1	1	7	
ΕΛΑΧΙΣΤΑ	6	3	0	
ΜΗΔΕΝ	0	0	0	
ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΗΣ				
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΡΤΗΣ</u>				
ΜΕΓΙΣΤΑ	13	5	4	
ΕΛΑΧΙΣΤΑ	7	12	3	
ΜΗΔΕΝ	0	0	0	
ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ				6 διπλά μέγιστα ή ελάχιστα
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΔΩΔΩΝΗΣ</u>				1 μέγιστο =ελάχιστο
ΜΕΓΙΣΤΑ	32	12	32	
ΕΛΑΧΙΣΤΑ	22	42	11	
ΜΗΔΕΝ	1	2	0	
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΟΝΙΤΣΗΣ</u>				
ΜΕΓΙΣΤΑ	10	8	16	
ΕΛΑΧΙΣΤΑ	12	17	4	
ΜΗΔΕΝ	3	1	0	
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΕΤΣΟΒΟΥ</u>				
ΜΕΓΙΣΤΑ	3	2	1	
ΕΛΑΧΙΣΤΑ	3	1	2	
ΜΗΔΕΝ	0	0	0	
ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΗΣ				2 διπλά μέγιστα ή ελάχιστα
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΡΔΙΤΣΗΣ</u>				
ΜΕΓΙΣΤΑ	37	8	12	
ΕΛΑΧΙΣΤΑ	9	39	10	
ΜΗΔΕΝ	0	2	0	

ΔΗΜΟΙ - ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ	ΤΟΜΕΙΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ			ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
	Πρωτογενής τομέας	Δευτερογενής τομέας	Τριτογενής τομέας	
ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ				3 διπλά μέγιστα ή ελάχιστα
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑΣ</u>				2 μέγιστα =ελάχιστα
ΜΕΓΙΣΤΑ	10	3	9	
ΕΛΑΧΙΣΤΑ	8	11	3	
ΜΗΔΕΝ	1	1	0	
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΚΑΛΩΝ</u>				
ΜΕΓΙΣΤΑ	19	5	13	
ΕΛΑΧΙΣΤΑ	10	19	7	
ΜΗΔΕΝ	1	1		
ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ				3 διπλά μέγιστα ή ελάχιστα
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΓΡΕΒΕΝΩΝ</u>				
ΜΕΓΙΣΤΑ	8	4	15	
ΕΛΑΧΙΣΤΑ	12	12	2	
ΜΗΔΕΝ	1	0	1	
ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ				1 διπλό μέγιστο ή ελάχιστο
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ</u>				
ΜΕΓΙΣΤΑ	7	9	3	
ΕΛΑΧΙΣΤΑ	4	2	12	
ΜΗΔΕΝ	0	0	0	
ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ				1 διπλό μέγιστο ή ελάχιστο
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΒΟΙΟΥ</u>				
ΜΕΓΙΣΤΑ	2	3	7	
ΕΛΑΧΙΣΤΑ	8	3	2	
ΜΗΔΕΝ	0	0	0	
ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΗΣ				
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΛΩΡΙΝΗΣ</u>				
ΜΕΓΙΣΤΑ	18	1	1	
ΕΛΑΧΙΣΤΑ	2	14	5	
ΜΗΔΕΝ	0	3	2	

B.5.1.A. ΜΕΛΗ ΑΝΑ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟ					
ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΑΝΑ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ					
ΝΟΜΟΣ ΕΠΑΡΧΙΑ Ο.Τ.Α.	ΕΩΣ 2.10	2.11-2.49	2.50-2.89	2.90-3.20	ΑΝΩ ΤΟΥ 3.20
ΣΥΝΟΛΟ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ	78	138	163	84	101
ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ	12	13	25	15	10
ΕΠΑΡΧΙΑ ΝΑΥΠΑΚΤΙΑΣ	11	12	13	10	4
ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΧΩΝΙΔΟΣ	1	1	12	5	6
ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΗΣ	0	8	9	5	0
ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΡΤΗΣ	0	8	9	5	0
ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ	4	8	9	2	2
ΕΠΑΡΧΙΑ ΓΡΕΒΕΝΩΝ	4	8	9	2	2
ΝΟΜΟΣ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ	8	20	25	13	16
ΕΠΑΡΧΙΑ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ	8	20	25	13	16
ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	24	35	24	15	14
ΕΠΑΡΧΙΑ ΔΩΔΩΝΗΣ	12	19	22	11	9
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΟΝΙΤΣΗΣ	12	16	2	2	1
ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΕΤΣΟΒΟΥ	0	0	0	2	4
ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΗΣ	2	11	26	10	8
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΡΔΙΤΣΗΣ	2	11	26	10	8
ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ	0	4	2	2	11
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ	0	4	2	2	11
ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ	4	3	4	1	0
ΕΠΑΡΧΙΑ ΒΟΙΟΥ	4	3	4	1	0
ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ	2	13	15	8	25
ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑΣ	1	4	8	3	7
ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΚΑΛΩΝ	1	9	7	5	18
ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ	5	18	18	6	9
ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ	5	18	18	6	9
ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΗΣ	2	1	4	6	6
ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΛΩΡΙΝΗΣ	2	1	4	6	6
ΝΟΜΟΣ ΦΩΚΙΔΟΣ	15	4	2	1	0
ΕΠΑΡΧΙΑ ΔΩΡΙΔΟΣ	9	4	0	0	0
ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΑΡΝΑΣΣΙΔΟΣ	6	0	2	1	0

B.5.2.A. ΠΟΣΟΣΤΟ ΚΕΝΩΝ ΚΑΤΟΙΚΙΩΝ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ.

ΔΗΜΟΙ - ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ	ΕΩΣ 30%	31%-40%	41%-50%	51%-65%	ΑΝΩ ΤΟΥ 65%
ΣΥΝΟΛΟ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ	109	148	128	117	64
ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΙΑΣ ΚΑΙ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ	14	15	19	15	12
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΝΑΥΠΑΚΤΙΑΣ</u>	5	10	12	12	11
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΧΩΝΙΔΟΣ</u>	9	5	7	3	1
ΝΟΜΟΣ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ	10	24	20	18	10
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ</u>	10	24	20	18	10
ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ	16	18	16	4	2
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ</u>	16	18	16	4	2
ΝΟΜΟΣ ΦΩΚΙΔΟΣ	1	5	2	11	3
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΔΩΡΙΔΟΣ</u>	0	3	0	7	3
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΑΡΝΑΣΣΙΔΟΣ</u>	1	2	2	4	0
ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΗΣ	7	8	7	0	0
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΡΤΗΣ</u>	7	8	7	0	0
ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	15	28	29	29	11
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΔΟΔΩΝΗΣ</u>	9	14	16	25	9
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΟΝΙΤΣΗΣ</u>	3	12	12	4	2
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΕΤΣΟΒΟΥ</u>	3	2	1	0	0
ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΗΣ	9	20	12	14	2
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΡΔΙΤΣΗΣ</u>	9	20	12	14	2
ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ	15	11	9	13	15
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑΣ</u>	3	4	7	5	4
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΚΑΛΩΝ</u>	12	7	2	8	11
ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ	4	5	7	4	5
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΓΡΕΒΕΝΩΝ</u>	4	5	7	4	5
ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ	12	3	1	2	1
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ</u>	12	3	1	2	1
ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ	1	5	2	4	0
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΒΟΙΟΥ</u>	1	5	2	4	0
ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΗΣ	5	6	4	3	3
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΛΩΡΙΝΗΣ</u>	5	6	4	3	3

**Β.5.2.Β. ΠΟΣΟΣΤΟ ΚΑΤΟΙΚΟΥΜΕΝΩΝ ΚΑΤΟΙΚΙΩΝ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ.
ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΑΝΑ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ**

ΔΗΜΟΙ - ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ	ΕΩΣ 35%	31%-50%	51%-62%	63%-75%	ΑΝΩ ΤΟΥ 75%
ΣΥΝΟΛΟ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ	67	144	174	128	53
ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΙΑΣ ΚΑΙ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ	12	19	23	14	7
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΝΑΥΠΑΚΤΙΑΣ</u>	11	14	16	8	1
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΧΩΝΙΔΟΣ</u>	1	5	7	6	6
ΝΟΜΟΣ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ	12	20	29	18	3
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ</u>	12	20	29	18	3
ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ	2	5	25	18	6
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΘΙΩΤΙΔΟΣ</u>	2	5	25	18	6
ΝΟΜΟΣ ΦΩΚΙΔΟΣ	4	10	5	3	0
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΔΩΡΙΔΟΣ</u>	3	7	2	1	0
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΑΡΝΑΣΣΙΔΟΣ</u>	1	3	3	2	0
ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΗΣ	0	1	11	7	3
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΡΤΗΣ</u>	0	1	11	7	3
ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	11	40	33	19	9
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΔΟΔΩΝΗΣ</u>	9	30	18	9	7
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΟΝΙΤΣΗΣ</u>	2	9	14	7	1
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΕΤΣΟΒΟΥ</u>	0	1	1	3	1
ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΗΣ	2	15	19	17	4
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΡΔΙΤΣΗΣ</u>	2	15	19	17	4
ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ	15	15	11	15	7
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑΣ</u>	4	7	6	6	0
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΚΑΛΩΝ</u>	11	8	5	9	7
ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ	5	8	6	5	1
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΓΡΕΒΕΝΩΝ</u>	5	8	6	5	1
ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ	1	2	2	5	9
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ</u>	1	2	2	5	9
ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ	0	4	4	3	1
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΒΟΙΟΥ</u>	0	4	4	3	1
ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΗΣ	3	5	6	4	3
<u>ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΛΩΡΙΝΗΣ</u>	3	5	6	4	3

9. Βιβλιογραφία¹

- Abel W., (1978) Agrarkrisen und Agrarkonjunktur, P. Parey V., Hamburg und Berlin.
- Adler Abr., (1873) Ricardo und Carey in ihren Ansichten über die Grundrente, Diss., Leipzig.
- Adler G., (1899) Geschichte des Sozialismus und des Kommunismus von Plato bis zur Gegenwart, C.L. Hirschfeld V., Leipzig.
- Albrecht G., (1913) Die Marxsche Grundrententheorie, στο *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, 101ος τόμος, III ακολ., 46ος τόμος, σελ.1-38, G Fischer V., Jena.
- Amann J. & Sachs H., (1973) The Book Of Trades (Ständebuch), αγγλική έκδοση, πρώτη έκδοση 1568, Dover publ., London.
- Anderson B., (1991) Imagined Communities (revised edition), Verso.
- Anderson J., (1777) An Inquiry into the Nature of the Corn Laws, Edinburg
- Anderson M.D., (1937-38) Marginal Productivity versus Classical Rent, στο *SEJ*, τομ. 4, σελ. 38-53.
- Anderson P., (1979) Lineages of the Absolutist State, Verso, London, (και ελληνική μετάφραση Ελ. Αστερίου, 1986, Οδυσσέας, Αθήνα).
- Ashton T.S., (1968) The Industrial Revolution 1760-1830, πρώτη έκδοση 1948, Oxford Univ. Press Oxford etc..
- Aston T.H.,
Philpin C.H.E.,eds., (1988) The Brenner Debate, Agrarian Class structure and economic development in Pre- Industrial Europe, πρώτη έκδοση 1976, CUP, Cambridge etc..
- Aydalot P., (1971) Les Débats Récents sur la Théorie de la Rente du Sol; στο *Revue d' Économie Politique*, τομ.81, σελ. 992-996.
- Ball M. et al., (1980) On Marx's Theory of Agricultural Rent: A Reply to Ben Fine, στο *Economy and Society*, τομ. 9 τευχ. 3, Αύγουστος, σελ. 304-326.
- Ball M. et al., (1985) Land Rent, Housing and Urban Planning, Croom Helm, London etc..
- Barrington M.,(1969) Soziale Ursprünge von Diktatur und Demokratie, πρώτη αγγλική έκδοση 1966, Suhrkamp V. Frankfurt a M.
- Bartélemy D., (1981) Le Cycle du Capital Foncier; στο *Revue d' Économie Politique*, 91ος χρ., τεύχ. 4.
- Barton S.E., (1977) The Urban Housing Problem: Marxist Theory and Community Organizing, στο *The Review of*

¹ Οι τίτλοι παρουσιάζονται αλφαβητικά σύμφωνα με τον τρόπο γραφής του ονόματος του συγγραφέα σε δύο ομάδες. Στην πρώτη περιλαμβάνονται οι συγγραφείς των οποίων το όνομα έχει αποδοθεί με λατινικά γράμματα ανεξάρτητα από τον τόπο και τη γλώσσα έκδοσής τους, στην δεύτερη όσων το όνομα του συγγραφέα αναγράφεται ελληνικά. Στους ελληνικούς τίτλους το πρόβλημα της πτώσης στο όνομα του συγγραφέα μοιάζει άλυτο. Κρίθηκε, λοιπόν, σκόπιμο να ακολουθηθεί ο τρόπος αναφοράς που έχει επιλεγεί σε κάθε συγκεκριμένη έκδοση.

- Radical Political Economics*, τόμ. 9, τεύχ. 4, σελ. 16-30.
- Baskin P., (1961) Theory of Rent, στο *Voprosy Ekonomiki*, αρ. 6, ανατύπωση στο *Problems of Economics*, τομ. IV, τεύχ. 7, σελ. 42-49, Νέα Υόρκη.
- Beckmann M. J., (1972) Von Thünen Revisited: A Neoclassical Land Use Model, και συζήτηση, στο *Swed. J. of Economics*, τεύχ. 3, σελ. 1-7 και 400-405.
- Behrens Fr., (1962) Grundriss der Geschichte der Politischen Ökonomie, Die Politische Ökonomie bis zur Bürgerlichen Klassik, Bd. I, Akademie V., Berlin.
- Behrens Fr., (1976) Grundriss der Geschichte der Politischen Ökonomie, Die Marxsche Politische Ökonomie, Bd. II, Akademie V., Berlin.
- Behrens Fr., (1979) Grundriss der Geschichte der Politischen Ökonomie, Die Bürgerliche Ökonomie bis zur Allgemeinen Krise des Kapitalismus, Bd. III, Akademie V., Berlin.
- Behrens Fr., (1981) Grundriss der Geschichte der National Ökonomie, Die Bürgerliche Ökonomie in der Allgemeinen Krise des Kapitalismus Bd IV, Akademie V., Berlin.
- Bentivegna, V., (1983) La questione della rendita urbana nella teoria marxista contemporanea, στο *Critica Marxista*, .
- Berens Ed., (1868) Versuch einer kritischen Dogmengeschichte der Grundrente, Leipzig.
- Berger H., (1974) Untersuchungsmethode und soziale Wirklichkeit, edition suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Blaug M., (1968) Economic Theory in Retrospect, second edition, Heinemann, London 1968.
- Bloch M., (1987) Η Φεουδαλική Κοινωνία, μετ. Μπ. Λυκούδης, πρώτη γαλλική έκδοση 1939, Κάλβος, Αθήνα.
- Bock A., (1912) Der "Produit Net" der Physiokraten und sein Gegensatz zum Grundrenten-Begriff von A. Smith und Ricardo. Diss., Berlin.
- Boev V.,(1961) Differential Rent and the Problem of Prices of Collective Products, στο *Voprosy Ekonomiki*, αρ. 3, ανατύπωση στο *Problems of Economics*, τομ. IV, τεύχ. 3, σελ. 34-42, Νέα Υόρκη.
- Böbel I.,(1979) Das Konzept der Konsumenten Rente, στο *Wirtschaft und Statistik*, τεύχος 5, σελ.206-211.
- Bois G., (1976) Crise du Féodalisme, Références, Paris.
- Bois G., (1989) La mutation de l' an mil, Fayard, Paris.
- Bolgov,A., (1960) Differential Rent under Socialism, στο *Voprosy Ekonomiki*, αρ. 1, ανατύπωση στο *Problems of Economics*, τομ.IV, σελ. 49-59, Νέα Υόρκη.
- Bortkiewicz L.v., (1911 a) Die Rodbertus'sche Grundrententheorie und die Marx'sche Lehre von der absoluten Grundrente, Erster Artikel, στο *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und die Arbeiterbewegung Carl Grünberg*, πρώτος τόμος, sel. 1-40, Λειψία, ανατύπωση 1966.
- Bortkiewicz L.v., (1911 b) Die Rodbertus'sche Grundrententheorie und die Marx'sche Lehre von der absoluten Grundrente,

- Zweiter Artikel, στο *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und die Arbeiterbewegung Carl Grünberg*, πρώτος τόμος, σελ. 391-434, Λειψία, ανατύπωση 1966.
- Braudel F., (1979) *Capitalism and Material Life 1400-1800*, πρώτη αγγλική έκδοση 1974, πρώτη γαλλική έκδοση 1967, Fontana/Collins .
- Braudel F., (1985, α) *Civilization & Capitalism 15th- 18th Century, The Structures of Everyday Life*, πρώτη αγγλική έκδοση 1981, πρώτη γαλλική έκδοση 1975, Fontana, London.
- Braudel F., (1985, β) *Civilization & Capitalism 15th- 18th Century, The Wheels of Commerce*, πρώτη αγγλική έκδοση 1982, πρώτη γαλλική έκδοση 1975, Fontana, London.
- Braudel F., (1985, γ) *Civilization & Capitalism 15th- 18th Century, The Perspective of the World*, πρώτη αγγλική έκδοση 1984, πρώτη γαλλική έκδοση 1979, Fontana, London.
- Braudel F., (1995 αα) *Υλικός Πολιτισμός, Οικονομία & Καπιταλισμός (15ος-18ος), Τόμος Α', μετ. Αικ. Ασδραχά, MIET, Αθήνα.*
- Brede H., Dietrich B., Kohupt B.,(1976) *Politische Ökonomie des Bodens and Wohnungsfrage*, Frankfurt.
- Brinkmann I., (1951) *Die von Thünensche Rentenlehre und die Entwicklung der Neunzeitlichen Landwirtschaft*, στο *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, τομ.107, σελ. 307-356.
- Brenner R., (1977) *The Origins of Capitalist Development: a Critique of Neo - Smithian Marxism*, στο *NLR* 104, σελ. 25-92.
- Broadbent T.A., (1975) *An attempt to apply Marx's theory on ground rent to the modern urban economy*, *Cent. of Envir. Stud. RP 17*, London.
- Brockie M.D., (1954) *Rent Concept and the Theory of Opportunity Cost*, στο *Weltwirtschaftliches Archiv*, τομ. 72, σελ. 239-253.
- Bronstein M., (1960) *Distribution of Differential Rent under Socialism*, στο *Nauchnye doklady vychei shkoly ekonomicheskije nauki*, τευχ. 1, αρ. 1, ανατύπωση στο *Problems of Economics*, τομ. III, σελ. 33-40, Νέα Υόρκη.
- Brown H. G., (1926) *Land Rent as a Function of Population Growth*, *JPE*, 34, σελ. 274-288.
- Buchanan J.M, Tollison R.D., and Tullock, G., (1980) *Toward a Theory of the Rent-Seeking Society*, College Station, Texas
- Buchanan D.H., (1929) *The Historical Approach to Rent and Price Theory*, στο *Economica*, 9, σελ. 123-155.
- Burgel G. et al, (1972) *Recherches sur la Grèce rurale*, στο *Memoires et Documents*, 1972, N.S., v.13, CNRS (S.D.C.G.), Paris.

- Cahen C., (1960/63): Überlegungen zum Gebrauch des Wortes "Feudalismus" (féodalité), στο *Feudalismus-Materialien zur Theorie und Geschichte*, L.Kuchenbuch in Zusammenarbeit mit B. Michael, Frankfurt/M-Berlin-Wien, 1977, σελ. 404 κ.κ. που πρωτοδημοσιεύτηκε στο "Recherches internationales à la lumière du marxisme" 37, (1963) Paris.
- Candella G., (1978) Une Présentation Critique de la Rente Ricardienne; un amendement; στο *Revue Économique*, τομ. 29, σελ. 395-401.
- Cannan Ed., (1910) Histoire des Theories de la Production et de la Distribution dans L' Économie Politique Anglaise de 1776 à 1848; γαλλική μετάφραση Giard-Brière; Paris.
- Cannan Ed., (1917) A History of the Theories of Production & Distribution from 1776-1848, ανατύπωση το 1953 της τρίτης έκδοσης του 1917, πρώτη έκδοση 1898, Staples Press, London
- Cannan Ed., (1929) A Review of Economic Theory, P. S. King & Son, London.
- Cannan Ed., (1930) Wealth, P. S. King & Son, London.
- Carey H.C., (1866) Lehrbuch der Volkswirtschaft und Sozialwissenschaft, München.
- Carlton F.T.,(1908) The Rent Concept, Narrowed and Broadened, στο *Quarterly Journal of Economics*, τόμος XXI, σελ. 48-61.
- Carlton F.T.,(1912) Price and Rent, στο *QJE*, τόμ. 26, σελ. 523-527.
- Catefores G.,(1980) The Historical Transformation Problem, στο *Economy and Society*, τομ. 9 τευχ. 3, Αύγουστος, σελ. 332-336.
- Catefores G.,
Morishima M., (1975) Is there an "Historical Transformation Problem"?, στο *The Economic Journal*, τομ. 85, Ιούνιος, σελ. 327-309.
- Catefores G.,
,Morishima, M., (1975) The "Historical Transformation Problem": A Reply, στο *The Economic Journal*, τομ. 86, Ιούλιος σελ.348-352.
- CERM (1971) Contributions a l' Analyse Contemporaine de la Rente Foncière Urbaine, αρ. 96, Paris.
- Chisholm M., (1961) Agricultural Production, Location and Rent, στο *OEP*, τόμ. νεα ακολ. 13, σελ. 342-359
- Cipolla C.M., (1988) Η Ευρώπη πριν από τη βιομηχανική επανάσταση 1000-1700 μ.Χ., μετ. Π. Σταμούλης, πρώτη αγγλική έκδοση 1980, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Clark J.B., (1891) Distribution as determined by a Law of the Rent, στο *QJE*, τόμ. 5, σελ. 289-318.
- Clarke S., Ginsburg N., κ. αλ. (1975) The Political Economy and the Housing Question, Papers presented at the Housing

- Workshop of the Conference of Socialist Economics, London.
- Clarke S., Ginsburg, N., (1976) *The Political Economy of Housing, στο Kapitalistate, Working Papers on the Capitalist State. Focus Issue: The Urban Crisis and the Capitalist State, τευχ. 4-5, σελ. 66-156.*
- Cnasea (R. Groussard, F. Brager, P. Grandadam), (1984) *Rapport de Mission effectuee en Grèce du 15 au 25 Septembre*
- Condorset M ,J, A,N,C, (1976) *Entwurf einer historischen Darstellung der Fortschritte dew menschlichen Geistes, Suhrkamp.*
- Conrad J.,(1870) *Das Rentenprizip nach Rodbertus Vorschlag und seine Bedeutung für die Landwirtschaft, στο Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, III ακολ.,14ος τόμος, σελ.149-182, G Fischer V., Jena.*
- Currie J., M., (1981) *The Economic Theory of Agricultural Land Tenure, Cambridge Univ. Press, Cambridge etc..*
- Denis H., (1980) *Histoire de la Pensée Économique, PUF, πρώτη έκδοση 1966, Paris.*
- Darby H. C., Fullard H., eds. (1978) *The New Cambridge Modern History Atlas, CUP, πρώτη έκδοση 1970, Cambridge etc..*
- Dániel A., (1909) *Zur Kritik der Marx'schen Grundrententheorie, στο Zeitschrift für die Socialwissenschaft, τομ. XII,σελ.392-427.*
- Dedoussopoulos A., A.,(1986) *Capitalism, Simple Commodity Production and Merchant Capital The Political Economy of the 19th Century Greece, Ph. D. Thesis, Kent.*
- Demathas Z., Serafetinidis G. (1981) *Regional Disparities in Greece, Paper presented to the Regional Committee of the European Paliament, Bruxelles.*
- Demathas, Z., (1988) *Atenas, σύντομη παρουσίαση και σχόλιο στο αφιέρωμα «La Europa urbana y la crisis» στο ALFOZ-Madrid. Territorio, Economía Y Sociedad, σελ.43.*
- Demathas Z., Serafetinidis G., (1989) *Structural Problems and Policies of Southern EEC Regions: The Case of Greece. Report prepared for ISMERI Europa, Athens.*
- Demathas Z., Maravegias N., Serafetinidis G.,(1990) *Regional Disparities in Greece II, Athens, May 1988. Paper presented in the Fourth Meeting RSA- Southern Studies Group, FARO,1990.*
- Demathas Z., Serafetinidis G.,(1990) *Medium- Small Enterprise.International Cooperation and Endogenous Development: A Case Study in Northern Greece, TEPSA-EKEME, Athens, May 1989,και στο N. Konsolas (ed.) Local Development, Athens 1990.*

- Demathas Z.,
Serafetinidis G., (1993) Squilibri territoriali e sviluppo bloccato: il caso della Grecia, στο E. Wolleb e G. Wolleb *Svilluppo Economico e Squilibri Territoriali nel Sud Europa*, il Mulino 1993, σελ.163-216.
- Demathas Z.,
Caranikas J., (1995) The Role of Regions. The Case of Greece, στο *Informationen zur Raumentwicklung*, Heft 12, "Der Ausschuss der Regionen", σελ.867-869.
- Demathas Z., (1996) Koordination von Raumordnung in Griechenland, στο H. Karl - W. Henrichsmayer (Hrsg.) *Europäische Raumentwicklungspolitik: Notwendigkeit einer vertraglichen Verankerung?*, Bonn.
- Demathas Z., (1997) Europäische Raumordnung - Die Perspektive der südlichen Peripherie, στο "RAUM" *Österreichische Zeitschrift für Raumplanung und Regionalpolitik*, Wien 27/97, σελ.32-35.
- Diehl K. u. Mombert P., (1919) Von der Grundrente, Ausgewählte Lesestücke zum Studium der politischen Ökonomie, δεύτερη έκδοση, Braunsche Hofbuchdr. und Verlag, Karlsruhe.
- Diehl K., (1889) Die Grundrententheorie im ökonomischen System von Karl Marx, στο *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, III ακολ.,17ος τόμος, σελ.433-480, G Fischer V., Jena.
- Diehl K., (1911) Gibt es bei D. Ricardo eine absolute Grundrente?, στο *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, III ακολ.,41ος τόμος, σελ.758-779, G Fischer V., Jena.
- Diehl K., (1921) Sozialwissenschaftliche Erläuterungen zu David Ricardos Grundgesetzen der Volkswirtschaft und Besteuerung, πρώτη έκδοση 1905, F. Meiner V., Leipzig.
- Diehl K., (1933) Theoretische Nationalökonomie, Die Lehre von der Distribution, G. Fischer, Jena.
- dtv- Atlas zur Ökologie (1990) dtv, München.
- dtv- Atlas zur Weltgeschichte (1969 a) τόμος 1ος, dtv, München.
- dtv- Atlas zur Weltgeschichte (1969 b) τόμος 2ος, dtv, München.
- Eagly R. V., (1974) The Structure of Classical Economic Theory, Oxford Un. Press, New York London Toronto.
- Edel M., (1977) Rent Theory and Working Class Strategy: Marx, George and the Urban Crisis, στο *The Review of Radical Political Economics*, τόμ. 9, τεύχ. 4, σελ. 1-15.
- Elias N., (1975) Die höfische Gesellschaft, πρώτη έκδοση 1969, Luchterhand, Darmstadt und Neuwied.
- Emmanuel D., (1981) The Growth of Speculative Building in Greece. Modes of Housing Production and Socioeconomic Change 1950-1974", LSE - PhD Thesis, London.

- Fetscher Jr., Hrsg.,(1976) Grundbegriffe des Marxismus, Hoffmann und Campe, Hamburg.
- Fetter F. A., (1901) The Passing of the Old Rent Concept, στο *Quarterly Journal of Economics*, τόμος XV, σελ. 416-455.
- Fetter F. A., (1904) The Relations between Rent and Interest and Discussion, στο *Publications of the Am. Econ. Assoc., third series vol. IV*, σελ. 176-198 και 199-241, Macmillan, London New York.
- Fetter F. A., (1977) Capital, Interest, and Rent, επανέκδοση M.N. Rothbard ed., Sheed Andrews and McNeel, Kansas City.
- Fine B., (1979) On Marx's Theory of Agricultural Rent, στο *Economy and Society*, τομ. 8 τευχ. 3, Αύγουστος, σελ. 241-278.
- Fine B., (1980) On Marx's Theory of Agricultural Rent: A Rejoinder, στο *Economy and Society*, τομ. 9 τευχ. 3, Αύγουστος, σελ. 327-331.
- Fine B., (1980) On the Historical Transformation Problem, στο *Economy and Society*, τομ. 9 τευχ. 3, Αύγουστος, σελ. 336-339.
- Fine B.-Harris, L.,(1986) Ξαναδιαβάζοντας το Κεφάλαιο, μετ.-επιμ., Θ. Αθανασίου Ν. Σταματάκη, πρώτη αγγλική έκδοση 1979, Gutenberg, Αθήνα.
- Fine B. (1985) Οικονομική Θεωρία και Ιδεολογία, μετ. Ζ. Σαρίκας, πρώτη αγγλική έκδοση 1980, Κάλβος, Αθήνα.
- Flatow G (1895) Kritik der Ricardo-Thünen'schen Grundrentenlehre, στο *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, τομ.51, σελ. 191-217.
- Formby J P.,(1972) A Clarification of Rent Theory, στο *SEJ*, τομ. 38 σελ. 315-324.
- Formby J P.,(1972) A Clarification of Rent Theory: Reply, στο *SEJ*, τομ. 40 σελ. 131-134.
- Fox-Genovese El., (1976) The Origins of Physiocracy, Economic Revolution and Social Order in Eighteenth-Century France, Cornell Univ. Pr., Ithaca and London .
- Fraser L., M., (1947), Economic Thought and Language, A Critique of some Fundamental Economic Concepts, A. and Ch. Black, London.
- Gaffney M., (1972) Land Rent, Taxation, and Public Policy, Taxation and the Functions of Urban Land Rent, στο *American Journal of Economics and Sociology*, 32., σελ. 17-34.
- Gaffney M., (1973) Land Rent, Taxation, and Public Policy, The Sources, Nature and Functions of Urban Land Rent, στο *American Journal of Economics and Sociology*, 31., σελ. 241-257.
- Garlan Y., (1988) Η Δουλεία στην Αρχαία Ελλάδα, μετ. Αλ. Χατζηδάκης, πρώτη γαλλική έκδοση 1982, Gutenberg, Αθήνα.

- Gasser Ch., (1962) Die Bodenbesteuerung vom Standpunkt der Industrie, στο *Schweizerische Zeitschrift für Statistik und Volkswirtschaft*, χρ.98, τευχ.2, σελ. 121-143.
- Gerschenkron Al., (1962) Economic Backwardness in Historical Perspective, A Book of Essays, άρθρο με ομώνυμο τίτλο σελ. 5-30, The Belknap Press, πρώτη δημοσίευση με τον ίδιο τίτλο στο *The Progress of Underdeveloped Countries*, B. Hoselitz, ed., 1952.
- Gide Ch., u. Rist Ch., (1923) Geschichte der volkswirtschaftlichen Lehrmeinungen, τρίτη έκδοση, μετάφραση της τέταρτης γαλλικής έκδοσης, G. Fischer V, Jena.
- Godelier M., (1987) Η θεωρία της Μετάβασης στον Μαρξ, μετ. Λ. Δεμαθά - Π. Πολέμη - Ζ. Δεμαθάς, γαλλική πολυγρ. έκδοση χ.χ., Gutenberg, Αθήνα.
- Godelier M., (1988) Μαρξιστικοί Ορίζοντες στην Κοινωνική Ανθρωπολογία, τόμος Α', μετ. Θ. Παραδέλλης από την γαλλική έκδοση του 1973, Maspero, Gutenberg, Αθήνα.
- Godelier M., (1992) Μαρξιστικοί Ορίζοντες στην Κοινωνική Ανθρωπολογία, τόμος Β', μετ. Θ. Παραδέλλης, από την γαλλική έκδοση του 1973, Maspero Gutenberg, Αθήνα.
- Godelier M., εκδ.,(1991) Transitions et Subordinations au Capitalisme, Éditions de la Maison des Sciences de l' Homme, Paris.
- Godelier M., (1972) Rationalität und Irrationalität in der Ökonomie, μετ. από την γαλλική έκδοση του 1966, Maspero, EVA, Frankfurt a. M..
- Godelier M., (1984) L' idéal et le matériel, Pensée, économies, sociétés, Fayard, Paris.
- Gordon Childe (1991) Κοινωνική Εξέλιξη, μετάφραση από την αγγλική επανέκδοση του 1962, Κάλβος, Αθήνα.
- Grandamy R., (1973) La Physiocratie, Théorie générale du développement économique, Mouton, Paris-La Haye.
- Gray L.C., (1967) Rent under the Assumption of Exhaustibility, στο *M. Gaffney (Ed.) Extractive Resources and Taxation*, σελ. 423-426, Madison.
- Graziadei Q., (1931) La Rente et la Propriété de la Terre (critiques aux théories de Marx), M. Rivière, Paris.
- Guerreau A., (1980) Le Feodalisme, Un horizon théorique, le sycamore, Paris.
- Guigou J.- L., (1982) La Rente Foncière, Economica, Paris.
- Harvey D., (1984), The Limits to Capital, B. Blackwell, πρώτη έκδοση 1982, Oxford.
- Harvey D., (1989), The Urban Experience, B. Blackwell, Oxford.
- Heckscher E., (1935) Mercantilism, αναθεωρ. Έκδοση, G. Allen & Unwin, London, μετάφραση από την έκδοση στα σουηδικά του 1931.
- Higgs H., (1989) The Physiocrats, Six Lectures on the french Economistes of the 18th Century, πρώτη έκδοση 1897, ανατύπωση A. M. Kelley, NY.

- Hilton R., (1983) The Decline of Serfdom in Medieval England, πρώτη έκδοση 1969, Macmillan, London.
- Hilton R., (1990) Class Conflict and the Crisis of Feudalism, revised ed., πρώτη έκδοση 1985, Verso, London-New York.
- Hilton R., ed., (1976) The Transition from Feudalism to Capitalism, NLB, London.
- Hobsbawm E. J., (1969) Industry and Empire, The Pelican Economic History of Britain, Vol. 3, Harmondsworth.
- Hobsbawm E. J., (1977 a) The Age of Revolution, Europe 1789-1848, πρώτη έκδοση 1962, ελληνική μετ. MIET 1992, Abacus, London.
- Hobsbawm E. J., (1977 b) The Age of Revolution Europe 1789-1848, πρώτη έκδοση 1975, ελληνική μετ. MIET 1994, Abacus, London.
- Hobsbawm E. J., (1989) The Age of Empire 1875-1914, πρώτη έκδοση 1987, Cardinal, London.
- Hobsbawm E. J., (1995) Η Εποχή των Άκρων, ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914-1991, ελληνική μετ., Θεμέλιο, Αθήνα.
- Hobson J. A., (1891) The Law of the Three Rents, στο *Quarterly Journal of Economics*, τόμος V, σελ. 263-288.
- Hofmann W., (1968) Ideengeschichte der Sozialen Bewegung, Sammlung Göschen, Berlin.
- Hollander J.H., (1895) The Concept of Marginal Rent, στο *Quarterly Journal of Economics*, τόμος IX, σελ. 175-187.
- Hollond M., (1930) Marshall on Rent. A Reply to Prof. Ogilvie, στο *The Economic Journal*, 40, Sel. 369-383.
- Il' demenov V., (1970) Rent Relations in Agriculture, στο *Voprosy Ekonomiki*, αρ. 1, ανατύπωση στο *Problems of Economics*, τομ. IV, Σεπτ. , σελ. 70-85, Νέα Υόρκη.
- Inama-Sternegg K. Th. v. (1908) Theorie des Grundbesitzes und der Grundrente in der deutschen Literatur des 19. Jahrhunderts, στο *Die Entwicklung der deutschen Wissenschaft im neunzehnten Jahrhundert*, πρώτο μέρος, Duncker & Humblot, Leipzig.
- Internat. Autorenkollektiv, (1965) Geschichte der ökonomischen Lehrmeinungen, μετάφραση από το ρωσικό (1963), Ver. Die Wirtschaft, Berlin.
- Ischboldin B., (1952) Die Theorie desr Quasirente und des Profits, στο *Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft*, 72 χρ. I, ημιτ., σελ.31-52, Duncker & Humblot, Berlin.
- Ischboldin B., (1957) Zur Grundlegung der modernen Grundrententheorie, στο *Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft*, 77 χρ. II, ημιτ., σελ.31-52, Duncker & Humblot, Berlin.
- Ise J., (1940) Monopoly Elements in Rent, στο *AER*, 30., σελ. 33-45.
- Johnson A., S., (1902) Rent in Modern Economic Theory, στο *Publications of the Am. Econ. Assoc., third series vol. III*, Macmillan, London New York.

- Jolles H., (1906) Die Allgemeine Monopolrente vom Städtischen Grundbesitz, στο *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, τομ.62, σελ. 433-451.
- Jones R., (1831) En Essay on the Distribution of Wealth and on the Sources of Taxation, London,.
- Karpov P., (1967) What Shoud be the Size of Differential Rent, στο *Nauchnye doklady vychei shkoly ekonomicheskije nauki*, τευχ. 6, ανατύπωση στο *Problems of Ecomonics*, τομ.Χ, τευχ.12, σελ. 31-38, Νέα Υόρκη.
- Kautsky K., (1899) Die Agrarfrage , eine Übersicht über die Tendenzen der modernen Landwirtschaft und die Agrarpolitik der Sozialdemokratie, Dietz, Stuttgart, (ανατύπωση Graz 1971).
- Keiper J., S. et al., (1961) Theory and Measurement of Rent, Chilton Com., Philadelphia and New York.
- Khudokormov G.,(1960) Differential Land Rent and Problems of Price Formation in a Collective Farm Production, στο *Voprosy Ekonomiki*, αρ. 10, ανατύπωση στο *Problems of Ecomonics*, τομ.III, τευχ. 9, σελ. 15-21, Νέα Υόρκη.
- Kittrell E.R., (1966) Wakefield and the Classical Rent Theory, στο *AJES* , τομ.25, σελ. 141-152.
- Klafkowski M., (1963) Der Rentenbegriff in der Wirtschaft, Duncker & und Humblot, Berlin.
- Kleinwächter Fr., (1896) Das Einkommen und seine Verteilung, Hand- und Lehrbuch der Staaatswissenschaften, Erste Abteilung: Volkswirtschaftslehre. V. Bd., Leipzig.
- Kotzamanis, M.B., (1987) Le Mouvement Migratoire dans la Grèce. De l' après Guerre, Thèse de doctorat d' étât", Vol 1-3, Paris 1987.
- Krumbacher K.,(1886): Griechische Reise, Berlin 1886, (ανατύπωση Αθήνα, 1979).
- Kuchenbuch L., Michael, B.,εκδ., (1977) Feudalismus-Materialien zur Theorie und Geschichte, Ullstein, Frankfurt a.M. etc..
- Kurz H. D., (1979) Rent Theory in a Multisectoral Model, στο *Oxford Econ. Papers*, νέα ακολ. 30, σελ.19-37.
- Lackmam C.L., (1976) The Classical Base of Modern Rent Theory, στο, *American Journal of Economics and Sociology*, 35., σελ.287-300.
- Lackmam C.L., (1977) The Modern Development of Classical Rent Theory, στο, *American Journal of Economics and Sociology*, 36., σελ.51-62.
- Lange O., (1968, a) Politische Ökonomie, τόμ. 1ος, μετ., από την πολωνική έκδοση του 1963, EVA , Frankfurt a. M..
- Lange O., (1968, b) Politische Ökonomie, τόμ. 2ος, μετ., από την πολωνική έκδοση του 1963, EVA , Frankfurt a. M..
- Lange O., Bruš W., Kovalik T., Sachs I., (1986) Οικονομική Επιστήμη, Κυριότερες Τάσεις, μετ. Φλ. Κυριακοπούλου από την έκδοση της UNESCO, Παρίσι,1970, Κένταυρος, Αθήνα.

- Lechner H.H.,(1972) Wohnungsfrage, städtische Grundrente und Bodenspekulation, στο *Zeitschrift für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften*, χρ. 92, Ιος ημίτ., σελ. 697-726.
- Le Goff J., (1993) Ο Πολιτισμός της Μεσαιωνικής Δύσης, μετ. Ρ. Μπενβενίστε, πρώτη γαλλική έκδοση 1964, Βάνιας, Θεσσαλονίκη.
- Lehmann Ed., (1917) Die Grundrentenlehre der wichtigsten österreichischen Grenznutzentheoretiker, E. Ebering V., Berlin.
- Leimbrock H.,(1980) Zur Ursachen Erklärung von Preisteigerungen beim städtischen Boden, Diss., F. a M.
- Levin Ger., (1936) Die Lehre von der Konsumentenrente, Diss., Basel.
- Lipietz A., (1974) Le Tribut Foncier Urbain, Maspero, Paris.
- Lipietz A., (1977) Le Capital et son Espace, Maspero, Paris.
- Locher W., (1933) Die Konsumentenrente, W. Kohlhammer V., Stuttgart.
- Macfarlane Ch. W., (1903) Distribution by a Law of Rent and Distribution, στο *Publications of the Am. Econ. Assoc., Papers and Proceedings.....*, σελ. 154-165, και 166-172, Macmillan, London New York.
- Maltus R., (1815) Inquiry in to the nature and progress of rent.
- Malyshev P.,(1959) Differential Land Rent Under Socialism - A Scientific conference at Moscow University, στο *Nauchnye doklady vychei shkoly ekonomicheskije nauki*, τευχ. 3, ανατύπωση στο *Problems of Economics*, τομ.Χ, τευχ.2, σελ. 1-9, Νέα Υόρκη.
- Mandel E., (1975) Γένεση και εξέλιξη των οικονομικών θεωριών του Κ. Μαρξ (1843-1863), μετάφραση της γερμανικής έκδοσης του 1968, Σ. Ι. Ζαχαρόπουλος & Σια, Αθήνα.
- Mandeville B., (1968) Die Binnenfabel, (περισσότερες εκδόσεις την περίοδο 1705-1732, η γερμανική μετάφραση ακολουθεί την έκδοση του 1724, Suhrkamp V. Frankfurt a M.
- Mangoldt H.v., (1863) Grundriss der Volkswirtschaftslehre, Stuttgart.
- Mann Fr.K.,(1980) Physiokratie, στο *HdSW*, τομ. 8, σελ. 296-302, Stuttgart etc..
- Mantoux P., (1959) La Révolution Industrielle au XVIIIe Siècle; éd. Génin, Paris.
- Marx K., (1859) Zur Kritik der Politischen Ökonomie, Dietz V., 1972, Berlin (MEW Bd. 13 S. 3-160).
- Marx K., (1966) Das Kapital, Erster Band, Dietz V., 1966, Berlin (MEW Bd. 23), πρώτη έκδοση 1867.
- Marx K., (1894) Das Kapital, Dritter Band, Dietz V., 1966, Berlin (MEW Bd. 25).
- Marx K., (1953) Gundrisse der kritik der Politischen Ökonomie, Dietz V., Berlin.
- Marx K., (1965) Theorien Über Den Mehrwert, Erster Teil, Dietz V., 1965, Berlin (MEW Bd. 26.1).
- Marx K., (1967) Theorien Über Den Mehrwert, Zweiter Teil, Dietz V., 1967, Berlin (MEW Bd. 26.2).

- Marx K, (1968) Theorien Über Den Mehrwert, Erster Teil, Dietz V., 1965, Berlin (MEW Bd. 26.3).
- Marx K., (1974) Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses (VI. Kapitel) Neue Kritik Fr.,
- Marx K., (1980) Notes on Indian History, πρώτη έκδοση 1960, Progress, Μόσχα.
- Massey D. & Catalano A. ,(1978) Capital and Land, Landownership by Capital in Great Britain, Ed. Arnold, London.
- McGrew W. W., (1985) Land and Revolution in Modern Greece, 1800-1881, Kent St. Univ. Press.
- Meek R. L., (1956) Some Notes on the "Transformation Problem", στο *The Economic Journal*, 66, σελ. 94-107.
- Meek R. L., (1962) The Economics of Physiocracy, G. Allen & Unwin, London.
- Meek R. L., (1967) Economics and Ideology and other Essays, Chapman & Hall, London.
- Meek R. L., (1976 a) Social Science and the Ignoble Savage, CUP, London etc..
- Meek R. L., (1976 b) Is there an "Historical Transformation Problem" A Comment , στο *Economic Journal*, τευχ. 342, том.86, Ιούνιος, σελ. 342-347.
- Meek R. L., (1980) Smith, Marx and after, πρώτη έκδοση 1977, Chapman & Hall, London New York.
- Meißner H., εκδ.(1978) Geschichte der Politischen Ökonomie, Grundriß, V. Marxistischer Bl., Frankfurt a. M.
- Menger C., (1871) Grundsätze der Volkswirtschaft, Wien.
- Meriam R.S., (1936) Quasi Rent, στο *Notes and Essays contributed in Honor of F.W. Taussig*, πρώτη έκδοση 1937, ανατύπωση 1967, σελ.317-325.
- Mill J., (1858 a) British India, τόμ. I, πέμπτη έκδ., J. Madden, London.
- Mill J., (1858 b) British India, τόμ. II, πέμπτη έκδ., J. Madden, London.
- Mill J., (1858 c) British India, τόμ. III, πέμπτη έκδ., J. Madden, London.
- Miller W.L., (1977) Richard Jones' Contribution to the Theory of Rent, στο *History of Political Economy*, τόμ. 9, σελ. 346-365.
- Mintz S., εκδ. (1981) Esclave = facteur de production; l' économie politique de l' esclavage, μετ. από τα αγγλικά, Dunod, Paris.
- Mishan E.J.,(1959) Rent as a Measure of Welfare Change, Communications, στο AER, том. 49, σελ. 386-395.
- Mishan E.J.,(1969) Rent and Producer's Surplus: Reply, στο AER, том. 59, σελ. 635-637.
- Mithoff Th.,(1885), Die Volkswirtschaftliche Vertewilung, στο *G. Schönberg, εκδ. Volkswirtschaftslehre*, σελ.604-626, Tóbingen.
- Molinier J., (X.X.) Les Métamorphoses d' une Théorie Économique, Le Revenue National chez Boisguilbert, Quesnay et J.-B. Say, Libr. Ar: Colin, Paris.

- Mombert P., (1927) Geschichte der Nationalökonomie, G. Fischer, Jena.
- Monroe A., E., (1951) Early Economic Thought, Harvard Univ. Press, Cambridge.
- Moreaux M., (1979) Rente Absolue, Rente Différentielle, Salaire et Profit, στο *Revue Économique*, τομ. 30, σελ. 320-321.
- Multhaupt Gis., (1928) Die Grundrentenlehre Hehry Georges im Vergleich zu den Lehren Quesnays and Ricardos, Diss., Bonn, 1928.
- Murray R., (1977) Value and Theory of Rent: Part One, στο *Capital & Class*, 3, φθινόπωρο, 100-122.
- Murray R., (1978) Value and Theory of Rent: Part Two, στο *Capital & Class*, (3), 6 φθινόπωρο, 11-33.
- Napoleoni Cl.(1968) Grundzüge der Modernen Ökonomischen Theorien, πρώτη έκδοση Τορίνο 1963, Suhrkamp V., Frankfurt a M..
- Napoleoni Cl.(1974) Ricardo und Marx, εκδότης Cr. Pennavaja, Suhrkamp V., Frankfurt a M..
- Napoleoni Cl.(1975) Smith Ricardo Marx, (πρώτη ιταλική έκδοση 1973, B. Blackwell, Oxford.
- Naumann M., (1911) Grundrententheorie und Wertlehre, στο *Zeitschrift für die Socialwissenschaft*, νέα ακολ. 2., σελ.743-755.
- Navratil A. v., (1934) Rentenprizip und Grundrente, zum Streit über die Singularität der Grundrente, στο *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, τομ.94, σελ. 385-401.
- Negishi T., (1989) History of Economic Theory, πρώτη έκδοση 1933, N. Holland, Amsterdam, N. Y., Oxford, Tokyo.
- Nowshirvani V.F., (1961) Land Location under Uncertainty in Subsistence Agriculture, στο *Oxford Econ. Papers*, νέα ακολ. 13, σελ.445-455.
- Ogilvie F.W.,(1930) Marshall on Rent, στο *The Economic Journal*, τομ. 40, Μάρτιος , σελ. 1-24.
- Oncken Au.,(1902) Geschichte der Nationalökonomie, in zwei Teilen, Erster Teil: Die Zeit vor Adam Smith, C.L. Hirschfeld V., Leipzig.
- Ophek E., (1973) On Samuelson's Analysis of Land Rent, στο *AJES* , τομ.32, σελ. 306-310.
- Oppenheimer Fr., (1909) D. Ricardos Grundrententheorie, Darstellung und Kritik, G. Reimer V., Berlin.
- Oppenheimer Fr., (1927) D. Ricardos Grundrententheorie, Darstellung und Kritik, δεύτερη έκδοση με νέα εισαγωγή, G Fischer V., Jena.
- Oppenheimer Fr., (1911) Gibt es bei D. Ricardo eine absolute Grundrente? στο *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, III ακολ. 42ος τόμος, σελ. 795-811, G Fischer V., Jena.
- Oppenheimer Fr., (1917/18) Das Bodenmonopol (Zu J. Schumpeters "Das Grundprinzip der Verteilungslehre"), στο *Archiv der Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, Τομ. 44. σελ. 487-502, J.C.B. Mohr (P.

- Siebeck),Tübingen., ανατύπωση 1971, New York London.
- Oppenheimer Fr., (1937) Irrtum und Wahrheit bei Henry George, ανάπτυχο από *Zeitschrift für schweizerische Statistik und Volkswirtschaft*, χρ.73. τευχ.1, σελ. 126-142.
- Oswald H., (1912) Grundrententheorie und Wertlehre, στο *Zeitschrift für die Socialwissenschaft*, νέα ακολ. III, σελ. 322-329.
- Parain Ch., (1979) Outils Ethnies et Developpment Historique, Paris, Editions Sociales.
- Petrakov N.Ia. and Khrabrov I.M.(1970) Some Problems of the Economic Valuation of Natural Resources in Light of the Marxist-Leninist Theory of Land Rent, στο *Economika I matematicheskie metody*, PE, τευχ. 3,σελ. 154-165, Matekon.
- Philippson A., Kirsten E., (1956) Die Griechischen Landshaften. Der Nordwestern der Griechischen Halbinsel, (Bd II, Teil I, Teil II, F.O.M.).
- Prasard K.N., (1972-73) Some Aspects of the Modern Theory of Rent, στο *The Indian Economic Journal*, 20, 71-90.
- Perrot J-Cl.,(1992) Une Histoire Intellectuelle de l' Économie Politique (XVIIe-XVIIIe siècle), Éd. De l' ÉHÉSS, Paris.
- Pirenne H., Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Europas im Mittelalter, πρώτη έκδοση 1933, UTB, Francke, München.
- Plachetka P., (1927) Das Wesen der Grundrente nach D. Ricardo, Diss., Freiburg i. Br..
- Ponsard Cl.; (1958) Histoire des Théories Économiques Spatiales, Paris.
- Ponsard Cl.; (1983) History of Spatial Economic Theory, μετάφραση αναθεωρημένου κειμένου ως προς την γαλλική έκδοση του 1958, Springer V., Berlin etc.,
- Popescu Or., (1964) On the Historiography of Economic Thought: A Bibliographical Survey, στο *Journal of World History*, τομ. 8, 1964-65, τευχ. 1, σελ.169-209.
- Pribram K., (1940) Residual Differential Rent, and Absolute Urban Ground Rents and their Cyclical Fluctuations, στο *Economica*, τόμ. 8, σελ. 62-78.
- Procacci Giul. (1959) Introduzione, εισαγωγή στο «Αγροτικό Ζήτημα» του Κ. Κάουτσκι, Feltrinelli, Milano.
- Quesnay Fr., (1991) Physiocratie, Droit naturel, Tableau économique, et autres textes; ed: J. Cartellier, GF-Flammarion, Paris.
- Quesnay Fr., (1940) Οικονομικά Έργα, μετ. Κ. σημ. Γ. Ζωϊτόπουλου, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Quesnay Fr., (1969) Tableau Économique des Rhysiocrates; préf. M. Lutfalla, Calmann-Lévy, Paris.
- Ranki G., (1986) Περιφερειακές Ευρωπαϊκές Οικονομίες 19ος-20ος αι., Τα Σεμινάρια της Ερμούπολης, Ερμούπολη, Επιστημονικό και Μορφωτικό Ίδρυμα Κυκλάδων.

- Rey P:Ph, (XX) Sur l' articulation des modes de production, στο *cahier 1, 2 E.P.H.E. Problèmes de planification 13-14*:
- Ricardo D.,(1815): An Essay on the Influence of a Law Price of Corn, London.
- Rima I.H., (1983) Ιστορία της Οικονομικής Ανάλυσης, μετάφρ. Ν. Σταματάκης, τόμος πρώτος, πρώτη αγγλική έκδοση 1967, Gutenberg, Αθήνα.
- Rima I.H., (1987) Ιστορία της Οικονομικής Ανάλυσης, μετάφρ. Ν. Σταματάκης, τόμος δεύτερος, πρώτη αγγλική έκδοση 1967, Gutenberg, Αθήνα.
- Rinkleff Fr., (1974) Theorien über die Grundrente, VSA, Westberlin.
- Robinson J., (1962) Economic Philosophy, London.
- Roll E., (X.X) Ιστορία της Οικονομικής Σκέψεως, Μετ.Αρ. Δ. Σίδερι από την τρίτη αγγλική έκδοση του 1954, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Rostow W.W., (1960) Stages of Economic Growth, A Non-Communist Manifesto, Cup. London.
- Rubin I.,I.,(1929) Ιστορία Οικονομικών Θεωριών, δεύτερη έκδοση, ελληνική μετάφραση 1994 Χ. Βαλλιάνος από την αγγλική έκδοση του 1979.
- Salin E., (1923) Geschichte der Volkswirtschaftslehre, J. Springer V., Berlin.
- Sau R. K., (1971) Land Tenancy, Rent, and the Optimal Terms of Trade between Industry and Agriculture, στο *Oxford Econ. Papers*, νέα ακολ. 23, σελ.437-444.
- Sause G., (1962) A Study on Rent, στο *AJES* , τομ.21, σελ. 331-333, κριτική στο *Keiper, J. S.Et al., (1961) Theory and Measurement of Rent*, Chilton Com., Philadelphia and New York.
- Schullern-Schrattenhofen H.v.,(1889) Untersuchungen über Beriff und Wesen der Grundrente auf der Basis der Mengerschen Grenznutzen Theorie, Leipzig.
- Schulte M., (1931) Franz Oppenheimers Kritik an der Lehre von der landwirtschaftlichen Produktion und von der Grundrente bei Karl Marx, Diss., Köln, F.& F. Kamp, Bochum.
- Schumpeter J., A., (1907) Das Rentenprizip in der Verteilungslehre, στο *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich*, Neue Folge, 31 , τευχ. 1, σελ. 31-65, τευχ. 2, σελ. 153-195, Duncker & Humblot, Leipzig.
- Schumpeter J., A., (1916/17) Das Grundprinzip der Verteilungstheorie, στο *Archiv der Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, Τομ. 42. σελ. 1-87, J.C.B. Mohr (P. Siebeck),Tübingen.
- Schumpeter J., A., (1994) History of Economic Analysis, πρώτη έκδοση 1954, Routledge, London.
- Schumpeter J., A.,(X.X) Ιστορία Οικονομικών Θεωριών και Δογμάτων, μετ. Ν. Γιαννουλάτου, Παπαζήσης, Αθήναι.

- Schuster H. (1972) Der soziale Überschuß und das Problem der Externen Renteneffekte, στο *Zeitschrift für Nationalökonomie*, τομ. 32, σελ. 257-288.
- Serafetinidis M., Serafetinidis Gr., Lambrinidis M., and Demathas Z., (1981) The Development of Greek Shipping Capital and its Implications for the Political Economy of Greece, στο *Cambridge Journal of Economics*, τευχ. 5, σελ. 289-310.
- Shepherd A. R. (1973) A Clarification of Rent Theory: Comment, στο *SEJ*, τομ. 40 σελ. 123-131.
- Sieber H., (1967) Zu einer vernachlässigten Beziehung zwischen Grundrentenwachstum, Kapitalzins und Bodenpreis, στο *Schweizerische Zeitschrift für Statistik und Volkswirtschaft*, χρ.105. τευχ.1, σελ. 9.
- Sivignon M., (1988) Les pasteurs du Pinde Septentrional, στο B. Kayser, P.Y. Pechoux, M. Sivignon, στο *Trois Etudes sur la Grece Rurale*, (Reedition, Athenes, EKKE).
- Sivignon M., (1992) Θεσσαλία, γεωγραφική ανάλυση μιας ελληνικής περιφέρειας, πρώτη γαλλική έκδοση 1975, MIAT, Αθήνα.
- Smirnov I.K., (1959) A Contribution to the Economic Appraisal of Land in a Socialist Society, στο *Vestnik Leningradskogo Universiteta, Seria Ekonomiki, Filosofii I Prava*, ανατύπωση στο *Problems of Economics*, τομ.ΙΙ, σελ. 10-14, Νέα Υόρκη.
- Smith A., (1976) An Inquiry into the Nature and Causes of The Welth of Nations, περισσότερες εκδόσεις από τον συγγραφέα (1775/6, 1778, 1784, 1786, 1789), η έκδοση αυτή από τον Ed. Cannan το 1904 ακολουθεί την έκδοση του 1789 από τον συγγραφέα, The Univ. of Chicago Press.
- Smith A., (1981) An Inquiry into the Nature and Causes of The Welth of Nations, περισσότερες εκδόσεις από τον συγγραφέα (1775/6, 1778, 1784, 1786, 1789), η έκδοση αυτή από τους R.H. Cambell A.S. Skinner ακολουθεί την έκδοση του 1786 και πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια της επανέκδοσης του έργου του συγγραφέα από τις εκδόσεις The Oxford University Press, εδώ χρησιμοποιείται η χαρτόδετη ανατύπωση της έκδοσης στη σειρά Liberty Classics, Indianapolis.
- Smith A., (1977) Der Wohlstand der Nationen, μετάφραση και έκδοση στα γερμανικά από την έκδοση του 1789 από τον Horst Claus Recktenwald, dtv, München.
- Sofri G., (1972) Über asiatische Produktionsweise, μετάφραση της ιταλικής έκδοσης του 1969, G. Einaudi, Torino, EVA Frankfurt a. M.
- Spitz Ph., (1916) Das Problem der allgemeinen Grundrente bei Ricardo, Rodbertus und Marx, στο *Jahrbücher*

- Stavenhagen G., (1951) *für Nationalökonomie und Statistik*, 106ος τόμος, σελ.492-523 & 593-629 G Fischer V., Jena.
Geschichte der Wirtschaftstheorie, Vandenhoeck & Ruprecht V., Göttingen.
- Stavenhagen G., (1980) Rente, στο *HdSW*, τομ. 8, σελ. 802-812, Stuttgart etc..
- Stojanovich T., (1979) Ο κατακτητής ορθόδοξος έμπορος, στο Σπ. Ασδραχάς επιλογή κειμένων *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15ος- 19ος αιώνες)*, Μέλισσα, Αθήνα.
- Stollberg R., (1960) Geschichte der Bürgerlichen Politischen Ökonomie, V. Die Wirtschaft, Berlin.
- Strumilin S., (1960) Differential ground rent under Socialism, στο *Voprosy Ekonomiki*, αρ. 7, ανατύπωση στο *Problems of Economics*, τομ.IV, τευχ. 3, σελ. 43-58. New York.
- Sultan H., (1927) Rodbertus und der Agrarische Sozialkonservatismus, στο *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, τομ.82, σελ. 71-113.
- Taussig F.W., (1917) Exhaustion of the Soil and the Theory of Rent, στο *Quarterly Journal of Economics*, 31, σελ. 345-349.
- Theocharopoulos Y., (1988) Marginalisation et Perspectives de Developpement de la Montagne Grecque. Le cas du village "Maurolithari" en Grece Centrale. Inst. Agr. Medit. de Montpellier.
- Thünen J. H.v. (1826) Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft and Nationalökonomie, Hamburg (περισσότερες εκδόσεις από τότε).
- Trautmann U., (1968) Die Entwicklung der Rententheorie, Diss., Zürich.
- Treue W., (1973) Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit, Bd. I, Kröner, Stuttgart.
- Tribe Keith (1977) Economic Property and the Theorisation of Groud Rent, στο *Economy and Society*, τομ. 6, τευχ.1, σελ. 69-88.
- Tribe Keith (1978) Land, Labour and Economic Discourse, Routledge & Kegan Paul, London, Henley and Boston.
- Trunk T., (1868) Geschichte und Kritik der Lehre von der Grundrente, στο *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, 10ος τόμος, σελ.385-456, F. Mauke V., Jena.
- Topalov Ch., (1973) Capital et Propriété Foncière, Centre de Sociologie Urbaine, Paris.
- TopalovCh., (1984) Le Profit; La Rente et la Ville, Economica, Paris.
- Tuma E.H., (1978) Ευρωπαϊκή Οικονομική Ιστορία από το δέκατο αιώνα ως σήμερα, μετάφρ. Μ.Π. Χατζηπροκοπίου, πρώτη αγγλική έκδοση 1971, τόμος πρώτος, Gutenberg, Αθήνα.
- Tuma E.H., (1978) Ευρωπαϊκή Οικονομική Ιστορία από το δέκατο αιώνα ως σήμερα, μετάφρ. Μ.Π.

- Χατζηπροκοπίου, πρώτη αγγλική έκδοση 1971, τόμος δεύτερος, Gutenberg, Αθήνα.
- Turgot A., R., J.;(1997) Formation et Distribution des Richesses, Textes choisis et présentés par J-Th Ravix et P-M Romani, GF-Flammarion, Paris.
- Turgot (1973) On Progress, Sociology and Economics, Ed. R. L. Meek, Cambridge.
- Turgot (1970) Écrits Économiques, préf. B. Cazes, Calmann-Lévy, Paris.
- Turner J.K., (1912) Henry Carey's Attitude Toward the Ricardian Theory of Rent, στο *QJE*, τόμ. 26, σελ. 644-672.
- Turvey R., (1957) The Economics of Real Property, G. Allen & Unwin, London.
- Vidonne P., (1977) Une Presentation Critique de la Rente Ricardienne, στο *Revue Économique*, τομ. 28, σελ. 227-239.
- Vidonne P., (1978) Réponse de, στο *Revue Économique*, τομ. 28, σελ. 402-404.
- Vidonne P., (1977) La Rente et l' Étalon avec Ressource Rare Homogène; στο *Revue Économique*, τομ. 28, σελ. 832-848.
- Wagner A.,
Kozak, Th., εκδ. (1899) Resumé meiner Grundrententheorie, στο "*Das Kapital*" του C. Rodbertus-Jagetzow, Puttkammer & Mohlbrecht, Berlin.
- Walder G.v., (1931) Grenznutzen und Grundrente, στο *Archiv der Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, Τομ. 66, σελ. 320-359.
- Wallerstein Im., (1974) The Modern World-System, Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century, Academic Pr., New York etc..
- Wallerstein Im., (1979) The Capitalist World-Economy, CUP- ESMH, Cambridge etc., Paris.
- Wallerstein Im., (1980) The Modern World-System II, Mercantilism and the Consolidation of the European Economy 1600-1750, Academic Pr., New York etc..
- Wace A.J.B.,
Thompson M.S., (1989) Οι νομάδες των Βαλκανίων, (μετ. Π. Καραγιώργος), Θεσ/κη, Αφοί Κυριακίδη.
- Walras L., (1880) Théorie mathématique de prix des terres et de leur rachat par l' Etat, Mémoire lu à la Société Vaudoise des Sciences Naturelles à Lausanne.
- Weber M., (1923) Wirtschaftsgeschichte, Duncker & Humblot, Leipzig.
- Weber M., (1956) Wirtschaft und Gesellschaft, πρώτος και δεύτερος ημίτομος, J.C:B: Mohr (P. Siebeck) Tübingen.
- Weber M., (1988) Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, πρώτη έκδοση 1924, UTB, J.C:B: Mohr (P. Siebeck) Tübingen.
- Weintraub S., (1958) An Approach to the Theory of Income Distribution, Chilton Com., Philadelphia.

- Wessel R. H., (1969) What is Producer's Surplus ?- Comment, στο *AER*, τομ. 59, σελ. 634-635
- Wessel R. H., (1977) A Note on Economic Rent, στο *AER*, 57. Sel. 1221-1226.
- Wessel R. H., (1979) The Current State of Rent Theory, στο *Rivista Internazionale di Scienze Economiche e Commerciali*, 26, σελ. 354-363.
- West Ed., (1815) Essay on the Application of Capital to Land, London.
- Weulersse G., (1910) Le Mouvement Rhysocratique en France (De 1756 A1770) tome premier et second, F. Alcan, Paris, réimpression 1968,(printed in the Netherlands).
- Weulersse G., (1931) Les Physiocrates, G. Doin ed., Paris.
- Wolfe A. B., (1929) Rent under Increasing Returns, στο *AER*, 19, σελ. 580-604.
- Worcesrer D. A., (1946) A Reconsideration of the Theory of Rent, στο *AER*, 36, σελ. 259-277.
- WWF,(1990) Society for Ecology and Development. Protection of the Natural Environment and the Architectural Heritage on the Region of ZAGORI with emphasis on the Alternative Tourism. Final Report, Athens.
- Union of Local Authorities,
Society for the Study & Management
of Highlands,
Adamakopoulos. T.,(1992) Rural Tourism in Grevena highlands, NW Greece, Grevena.
- Ziercke M., (1980) Faktorpreisbildung, III: Rente, Bodenpreise, στο *HdSW*, τομ. 2, σελ.548-567, Stuttgart etc..
- Zwiedinek-
Südenhorst O. E.v.,(1911) Kritische Beiträge zur Grundrentenlehre,στο *Festschrift der TH Fridericiana zur feier des 54 Geburtstages von Gh Friedrich II*, σελ.1-71, Tübingen,.
- Zwiedinek-
Südenhorst O. E.v.,(1911) Kritische Beiträge zur Grundrentenlehre, στο *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, τομ.67, σελ. 474-525.
- Zwiedinek-
Südenhorst O. E.v.,(1932) Rentenprinzip oder Rentenstellung, Grundsätzliches zum Streit über die Singularität der Grundrente, στο *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, τομ.92, σελ. 193-211.

- Αγγελίδης Μ., κ. αλ., (1986) Γαιοπρόσοδος και Αστική Ανάπτυξη στην Αθήνα, ομάδα εργασίας ΤΕΕ, Αθήνα.
- Ακο Π., (1991) Ιστορία της Οικολογίας, Αθήνα, 1991, ΣΕ (P.U.F), 1984.
- Ανθογαλίδου Θ., (1987) Ο ρόλος της εκπαίδευσης στην αναπαραγωγή και εξέλιξη μιας παραδοσιακής κοινωνίας, Θεμέλιο Αθήνα,.
- Αντερσον Π., (1994) Θεωρίες για το τέλος της ιστορίας, μετ. από την αγγλική έκδοση του 1992, Στάχυ, Αθήνα.
- Αντωνοπούλου Σ.Ν., (1998 α) Ο ιδιόμορφος χαρακτήρας της παραγωγής κατοικίας στην Ελλάδα και η ερμηνεία του, στο *Τεχνικά Χρονικά, Α*, 1988, Τομ. 8, τευχ. 2, σελ. 103-124 (1988α).
- Αντωνοπούλου Σ.Ν., (1998 β) Εκβιομηχάνιση, αγροτική έξοδος και το ζήτημα της στέγης στις χώρες της περιφέρειας κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Η ελληνική εμπειρία στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 69, 1988, σελ. 156-176 (1988 β).
- Αντωνοπούλου Σ., Ν., (1991) Ο Μεταπολεμικός Μετασχηματισμός της Ελληνικής Οικονομίας και το Οικιστικό φαινόμενο 1950-1980, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Αρμενόπουλου Κ., (1971) Πρόχειρον Νόμων ή Εξάβιβλος, Δωδώνη, Αθήνα.
- Αφανάσιεφ Βλ., (1990) Στάδια Ανάπτυξης της Αστικής Πολιτικής Οικονομίας, πρώτη έκδοση Εκονόμικα, Μόσχα, 1985, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Βεργόπουλος Κ., Αμίν, Σ.,(1975) Δύσμορφος Καπιταλισμός, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Βεργόπουλος Κ., (1978, α) Κράτος και Οικονομική Πολιτική στην Ελλάδα, Εξάντας, Αθήνα.
- Βεργόπουλος Κ., (1978, β) Εθνισμός και Οικονομική Ανάπτυξη, Εξάντας, Αθήνα.
- Βεργόπουλος κ. άλ., (1985) Το Κράτος στον Περιφερειακό Καπιταλισμό, Εξάντας, Αθήνα.
- Βελέντζας κ. αλ., (1993) Η Κατοικία στην Ελλάδα , Κρίση των Σχέσεων Παραγωγής, Ίδρ. Μεσογειακών Μελετών, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.
- Βώκου Δ., Πάντης Γ., Σγαδέλης Σ., (ΧΧ) Οικολογία. Η αναγκαιότητα της σύνθεσης. Η γοητεία των σχέσεων. Εγνατία.
- Γρίσπου Π., Το Πρόγραμμα Αναπτύξεως Ηπείρου Ζώνη Πειραματισμού και Επιδείξεως Κονίσισης-Ζαγορίου-Παρακάλαμου, στο *Ηπειρωτική Εστία*.
- Γουλανδρή, Μουσείο Φυσικής Ιστορίας, Κοινωνικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, (1989) Ελληνικά Δάση, Αθήνα.
- Δεκάζος Π.Α., (1940) Το κτηνοτροφικό ζήτημα της Ελλάδος, Αθήναι.
- Δεμαθά Ζ. - Κούρτη, Χρ.(1977) Πολιτική οικονομία και κρατική δραστηριότητα στον τομέα κατασκευής κατοικιών στην Ελλάδα, στο *Ζητήματα Ελληνικής Κατοικίας, Σεμινάριο*, Εκδ. Οργανωτική επιτροπή της Έδρας Κτιριολογίας του ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη.
- Δεμαθά Ζ., (1982) Περιφερειακός Προγραμματισμός και Οικονομικά Δεδομένα. Απαιτήσεις προς την Οικονομική Επιστήμη και Δυνατότητές της. Η Πρόσφατη

- Πρακτική του Σχεδιασμού στην Ελλάδα, στο *Ζητήματα Χωρικής Ανάλυσης και Προγραμματισμού*, Θεσσαλονίκη, το ίδιο και στο *Πόλη και Περιφέρεια*, 4-5.
- Δεμαθάς Ζ., (1984) Αστική ανάπτυξη και επέκταση στο χώρο του τραπεζικού συστήματος του 19ου αιώνα, Αθήνα, 1984. Διάλεξη στο Ιστορικό Αρχείο της ΕΤΕ (πολυγρ.).
- Δεμαθάς Ζ., Τσουγιόπουλος Γ., (1985) Η Σύγχρονη Ελληνική Πόλη. Η διαδικασία Ανάπτυξής της. Ένα Θεωρητικό Πλαίσιο Προσέγγισης, στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου: Η Σύγχρονη Ελληνική Πόλη*, Αθήνα.
- Δεμαθάς Ζ., . Τσιλένης Σ., (1985 α) Πληθυσμός και Απασχόληση στην Αθήνα την Περίοδο 1950-1981, στο *Η Αθήνα όπως (δεν φαίνεται) 1940-1985*, ΥΠΠΟ-ΣΑΔΑΣ, Αθήνα 1985, σελ.46-62 (συνοδευτική έκδοση της Έκθεσης «*Η Αθήνα στον 20ο αιώνα*» που πραγματοποιήθηκε από 23/12/1984-31/3/1985 στα πλαίσια των εκδηλώσεων *Αθήνα Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1985*.
- Δεμαθάς Ζ., (1985) Ο μετασχηματισμός της Αθήνας, συνομιλία με τον Guy Burgel και τους Σ. Τσιλένη και Ν. Μπόγδανο, 19/10/86, στο *Η Αθήνα όπως (δεν φαίνεται)*, Εκδ. Υπ. Πολιτισμού, ΣΑΔΑΣ, Αθήνα, σελ. 70- 76.
- Δεμαθάς Ζ., . Τσιλένης Σ., (1985 β) Προβλέψεις Πληθυσμού και Απασχόλησης στα Πρόσφατα Σχέδια της Αθήνας», στο *Σύγχρονα Θέματα* 27/6/1986, σελ.19-28.
- Δεμαθάς Ζ. (1986) Κρατική στεγαστική πολιτική και γαιοπρόσοδος ή η προσπάθεια εξήγησης της κρατικής δραστηριότητας στον αστικό χώρο με τη βοήθεια της γαιοπροσόδου, (Κείμενο που παρουσιάστηκε σε ομάδα εργασίας του ΤΕΕ), Αθήνα.
- Δεμαθάς Ζ., Καλαφάτης Αθ., (1992) Το Ερμηνευτικό Πλαίσιο της *Επισκόπησης της Ελληνικής Ιστορίας* του Ν. Σβορώνου, στο ΠΑΝΤΕΙΟ Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Στέφανος Παπαγεωργίου (επιμ.) *Αφιέρωμα στη Μνήμη του Ν. Σβορώνου*, Αθήνα 1992, σελ. 109 - 127 (πεπραγμένα συνεδρίου, Λευκάδα 23,26/3/1990).
- Δεμαθάς Ζ., (1993 α) Χρήσιμα πράγματα περίπλοκα διατυπωμένα ή η αναγκαιότητα επαναπροσδιορισμού της θεωρητικής προσέγγισης της αγροτικής οικονομίας, στο *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, τεύχος 11 Μάιος 1993, σελ.25-31, συμμετοχή στη συζήτηση του Ειδικού Θέματος Οικογενειακή Γεωργία: Θεωρία και Αγροτική Πολιτική (σελ.5-39).
- Δεμαθάς Ζ., (1993 β) Σχήματα παραγωγής κατοικίας, στο *Η Κοινωνική Έρευνα στην Ελλάδα σήμερα*, σελ. 633-648, Πρακτικά Συνεδρίου που οργανώθηκε από τον

- Σύλλογο Εργαζομένων στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 11,12 και 13 Ιανουαρίου 1989.
- Δεμαθάς Ζ., (1993 γ) Παραδοσιακοί οικισμοί, τουριστικές δραστηριότητες, οικονομικός και κοινωνικός μετασχηματισμός - Δυνατότητες και όρια διατήρησης», στο *Επιπτώσεις του Τουρισμού στους Παραδοσιακούς και Ιστορικούς Οικισμούς της Μεσογείου και της Νότιας Ευρώπης*, Πρακτικά Διεθνούς Συναντήσεως, UNESCO, ΥΠΡΟ,ΕΟΤ, Θεσσαλονίκη 22-24 Οκτωβρίου.
- Δεμαθάς Ζ., (1993 δ) Κεφ. 6ο, Η Οικονομία της περιοχής, στο *Μελέτη Οικολογική, Χωροταξική των Χαρακτηριστικών Οικοσυστημάτων Ορεινών Ογκων Β. Πίνδου* (Φορέας: Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας, ανάθεση ΥΠΕΧΩΔΕ).
- Δεμαθάς Ζ., (1995) Η Νέα Χωροταξική Οργάνωση της Ευρώπης και οι Συνοριακές Περιοχές των νοτίων Βαλκανίων, στο *Παραμεθόριες Περιοχές - Ανάπτυξη-Δημιουργία Απασχόλησης- Διασυνοριακή Συνεργασία*, Αθήνα 1995, Διεθνές Συνέδριο Θεσσαλονίκη 9-11 Μαΐου, σελ. 87-97.
- Δεμαθάς Ζ., (1997) Η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Χωρική Οργάνωση, εισήγηση στο συνέδριο *Περιφερειακή Ανάπτυξη, Χωροταξία και Περιβάλλον στο Πλαίσιο της ενωμένης Ευρώπης* Αθήνα, 15 - 16 Δεκεμβρίου 1995, ΤΟΠΟΣ-ΣΕΠ.
- Δημητρίδης (Φιλιππίδης Δ., Κωνσταντάς Γ.) (1988) Γεωγραφία Νεωτερική, Επιμ. Αικ. Κουμαριανού, πρώτη έκδοση Βιέννη, 1791, Ερμής.
- Διεύθυνση Γεωργίας Ν. Ιωαννίνων, (1983) Έρευνα και Ανάπτυξη Κτηνοτροφίας. Κοινότητες Πλαγιάς, Κεφαλοχωρίου, Κ. Πεδινών, Ελαφοτόπου, Αν. Πεδινών νομού Ιωαννίνων,.
- Ένγκελς Φ., (1887) Για το Ζήτημα της Κατοικίας, στο *Μάρξ - Ένγκελς Διαλεχτά Έργα*, τόμος πρώτος, Εκδ. της ΚΕ του ΚΚΕ, σελ. 656-765.
- Ευελπίδη Χρ.,(1944): Η γεωργία της Ελλάδος, Αθήνα.
Ευελπίδης Χρ.,(1951): Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος, Αθήνα, 1951, και στο *Νεώτερο Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν ΗΛΙΟΣ*, τόμος 7, σελ. 1409-1445.
- Έξαρχου Ν., (χ.χ. 1990) Το Ντομπρινόβο ΣΠΑΔΩΒ.
ΕΟΤ, (1980) Μελέτη Αναπτύξεως Περιοχής Ζαγοροχωρίων Ηπείρου. Β΄ Φάση.
- ΕΟΤ, (1980) Μελέτη Αναπτύξεως Περιοχής Ζαγοροχωρίων Ηπείρου. Γ΄ Φάση.
- ΕΣΥΕ, (1939) Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1939, Αθήναι.
ΕΣΥΕ, (1983) Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1983, Αθήνα, στοιχεία Δειγματοληπτικής έρευνας διαρθρώσεως των γεωργικών κλπ. εκμεταλλεύσεων του έτους 1977-1978
- ΕΣΥΕ, (1988) Αποτελέσματα της Απογραφής Βιομηχανίας-Βιοτεχνίας και Εμπορίου 1984, Αθήνα.

- ΕΣΥΕ, (1981) Αποτελέσματα Απογραφής Γεωργίας και Κτηνοτροφίας (μη δημοσιευμένα).
- ΕΣΥΕ, (1978) Αποτελέσματα Απογραφής Γεωργίας και Κτηνοτροφίας 1971, Αθήνα.
- ΕΣΥΕ, (1984) Λεξικό Δήμων, Κοινοτήτων και οικισμών Ελλάδος, Αθήνα
- ΕΣΥΕ, (1990) Προσωρινά Αποτελέσματα Γεωργικής Στατιστικής Έρευνας.
- ΕΣΥΕ, Απογραφές πληθυσμού κατοικιών, 1951, 1961, 1971, 1981 και προσωρινά αποτελέσματα απογραφής 1991, Αθήνα (διάφορες χρονολογίες).
- ΕΣΥΕ, (1986) Κατανομή της εκτάσεως της χώρας κατά βασικές κατηγορίες χρήσεως, Αθήνα.
- Ζωγράφου, Δ., (1976): Ιστορία Ελληνικής Γεωργίας, Αθήνα, 1975, (πρώτη έκδοση 1921-24).
- Θεοχάρη Ρ., Δ., (1979) Ιστορία της Οικονομικής Αναλύσεως, τόμος Α', Παπαζήσης, Αθήνα.
- Θεοχάρη Ρ., Δ., (1980) Ιστορία της Οικονομικής Αναλύσεως, τόμος Β', Παπαζήσης, Αθήνα.
- Θεοχάρη Ρ., Δ., (1985) Η εξέλιξη της οικονομικής σκέψεως από τους Αρχαίους Έλληνες στους κλασικούς, Επιλογές από κείμενα, Επιλογή - μετάφραση - σχόλια, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Θεσπρωτού Κ., Ψαλίδα Α., (1964) Γεωγραφία Αιτωλοακαρνανίας και Ηπείρου, Ιωάννινα.
- Καββαδία Γ. Β., (1991) Σαρακατσάνοι, Λ. Μπρατζιώτη, Αθήνα.
- Καλιτσούνακι Δημ., (1929) Ιστορία της Πολιτικής Οικονομίας, Ιστορία Οικονομική και των Οικονομικών Θεωριών, Πανεπιστημιακά παραδόσεις, Ελευθερουδάκης, Αθήνα.
- Καράγιωργα Δ. Π., (1979): Οι οικονομικές λειτουργίες του κράτους, Αθήνα 1979.
- Καφαντάρης Στ. Π. (1981) Η αντιπαροχή όπως εφαρμόστηκε στην Ελλάδα - Ορισμένες υποθέσεις εργασίας, στο *Σύλλογος Πολιτικών Μηχανικών Ελλάδος, Συνέδριο 22-26/6/1981. "Η Οικοδομή στην Ελλάδα"*.
- Κίννας Κ. Σ., Μουσμότης Ν. Δ., (1940) Το Κτηνοτροφικό Πρόβλημα της Ελλάδος, Αθήνα.
- ΚΚΕ, (1934) Η Κατάσταση της Ελλάδας και τα Καθήκοντα του Κόμματος, Απόφαση της 6ης Ολομέλειας του ΚΚΕ - Γενάρης 1934, στο *Σαράντα Χρόνια ΚΚΕ 1918-1958 Επιλογή Ντοκουμέντων*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές εκδόσεις, 1958.
- Κορδάτου Γ., (1930) Εισαγωγή στην Ιστορία της Ελληνικής Κεφαλαιοκρατίας, Αθήνα.
- Κούνδουρος Γ. Δ., (1990) Οι Καλαντζήδες της Μουργκάνας, Αθήνα.
- Κωτσάκης Δ., (1987) Η Γαιοπρόσοδος σαν Στοιχείο της Οικονομικής Λειτουργίας του Χώρου (Μελέτη στη θεωρία της αξίας του Μαρξ), διδ. Διατρ., Θεσσαλονίκη.
- Κωτσάκης Δ., (χ.χ.) Σημειώσεις για την Αξιακή Θεωρία της Τιμής της Γης, παν. παραδ., Θεσσαλονίκη.

- Λαζάρου Α., (1986) Η Αρομουνική και οι μετά της Ελληνικής σχέσεις αυτής, Βλάχοι, Αθήνα.
- Λάζου Ι.Ν., (1936) Τα δάση της Θεσσαλίας και της Ηπείρου, Αθήναι.
- Λαμπίρη-Δημάκη Ι., (1990) Η κοινωνική έρευνα στον ελληνικό αγροτικό χώρο, στο *Κοινότητα Κοινωνία και Ιδεολογία (ο Κ. Καραβίδας και η Προβληματική των Κοινωνικών Επιστημών)*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Λένιν Β.Ι., (1975) Το αγροτικό ζήτημα και οι κριτικοί του Μάρξ, Αθήνα.
- Λεφέβρ Α., (1976) Μαρξισμός και Πόλη, Αθήνα 1976.
- Λιοδάκης Γ., (Χ.Χ.) Γαιοπρόσοδος, επιτόκια και και αγροτικές τιμές: οικονομικές πλευρές του αγροτικού ζητήματος. πολυγρ..
- Λουκάκης Π., Δεμαθάς Ζ., (1992) Χωροθέτηση νέων τραπεζικών καταστημάτων στην Αττική, στο *Ινστιτούτο Περιφερειακής Ανάπτυξης Επιστημονική Επετηρίδα*, σελ.293-320.
- Λουκάκης Π., Δεμαθάς Ζ., (1994) Σχεδιασμός και Διοίκηση Μητροπολιτικών Κέντρων», στο *Συστήματα Διοίκησης Μητροπολιτικών Περιοχών*, εκδ. Γ. Παπαδημητρίου, Αθήνα-Κομοτηνή 1994 σελ.145-172.
- Λουλούδης Λ., Μαρτίνος Ν., Παναγιώτου Α., (1984) Διερεύνηση Κοινωνικών Αναγκών και Προοπτικές Ανάπτυξης. Η περίπτωση πέντε κοινοτήτων του Νομού Ιωαννίνων. Ανωτ. Γεωπ. Σχολή Αθηνών, Αθήνα.
- Μακρή Ε.Π., (1990) Ζωή και παράδοση των Σαρακατσάνων, Ιωάννινα.
- Μάξιμος Σ., (1973) Η Αυγή του Ελληνικού Καπιταλισμού, Στοχαστής, τρίτη έκδοση
- Μάρξ Κ., (1956) Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας, «Οικονομική και Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη», Αθήνα.
- Μάρξ Κ., (1978 α) Το Κεφάλαιο, Τόμος Πρώτος, μετ. Π. Μαυρομμάτη, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Μάρξ Κ., (1978 γ) Το Κεφάλαιο, Τόμος Τρίτος, μετ. Π. Μαυρομμάτη, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Μάρξ Κ., (1984) Θεωρίες για την Υπεραξία, Μέρος Πρώτο, μετ. Π. Μαυρομμάτη, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Μάρξ Κ., (1982) Θεωρίες για την Υπεραξία, Μέρος Δεύτερο, μετ. Π. Μαυρομμάτη, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Μάρξ Κ., (1985) Θεωρίες για την Υπεραξία, Μέρος Τρίτο, μετ. Π. Μαυρομμάτη, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Μάρξ Κ., (1983) Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής (VI Κεφάλαιο), μετ. Ειρ. Μιγάδη, Α/συνέχεια, Αθήνα.
- Μάρξ Κ., (1992) Grundrisse, Βασικές γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας, Τόμοι Α'-Γ' με ενιαία αρίθμηση, μετ. Δ. Διβάρης, Στοχαστής, Αθήνα 1989,1990,1992.
- Μαρτίνος Ν., Λουλούδης Λ., (1990) Οδηγός διάγνωσης της Αγροτικής Οικονομίας σε Τοπικό Επίπεδο, ΕΕΤΑΑ, Αθήνα.

- Μεντράς Ε., Κοινωνιολογική διερεύνησις τριών πεδινών και τριών ορεινών κοινοτήτων της περιοχής Κονίτσης, στο *Ηπειρωτική Εστία*.
- Μοσκόφ Κ., (1972) Η Εθνική και Κοινωνική Συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909, Θεσσαλονίκη.
- Μωϋσίδης Αντ., Δ/ση Μελετών και Προγραμματισμού ΑΤΕ, (1991) Οικογενειακή Γεωργία και Αξιοποίηση Παραγωγικών Πόρων. Μερικές Πτυχές του Προβλήματος στην Ελλάδα. Αθήνα.
- Νικολόπουλος Η. Ι., (1988) Δομές και θεσμοί στην Τουρκοκρατία, Τα Αμπελάκια και ο κοινωνικοοικονομικός μετασχηματισμός του ελλαδικού χώρου, Κάλβος, Αθήνα.
- Ντομπ Μ., (1973) Θεωρίες της Αξίας και της Διανομής από τον Άνταμ Σμίθ μέχρι σήμερα, μετ. Ν. Σταματάκη, Gutenberg, Αθήνα.
- Ξυθάλη - Κερκύρα Θ., (1984) Δυνατότητες και Περιορισμοί της Κρατικής Πολιτικής Ελέγχου της Αστικής Γαιοπροσόδου στην Ελλάδα, διπλ. εργ. ΙΠΑ, Αθήνα.
- Οργανισμός Τροφίμων και Γεωργίας ΗΕ, (1947) Έκθεσις της Αποστολής του FAO δια την Ελλάδα, Washington D.C., USA,.
- Π.Α.Π. (1969). Χρονογραφία της Ηπείρου (δύο τόμοι), Εν Αθήναις 1856 (επανεκδοση)
- Παπαγεωργίου Γ., (1995) Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο, Ζαγόρι (μέσα 18ου - αρχές 19ου αι.) εκδ. Ριζαρείου Σχολής, Ιωάννινα.
- Παπαθανασίου Γ.Α., (1991) Η ιστορία των Βλάχων (εικονογραφημένη), Θεσσαλονίκη.
- Πετμεζάς Σ., (1993) Η Χρήση της Γης στο Βασίλειο της Ελλάδας κατά το 19ο αιώνα, στο *Αριάδνη*, επιστημονική επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής, Πανεπιστήμιο Κρήτης, σελ. 221-246, Ρέθυμνο.
- Πουλιόπουλου, Π., (1972) Δημοκρατική ή Σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα; πρώτη έκδοση 1934 Γκοβόστης, Νέοι Στόχοι, Αθήνα.
- Πυργιώτης Γ., Δεμαθάς Ζ., (1994) Athens, Report submitted for *Document Europe 2000+* as a subcontract to the European Institute for Urban Affairs, Liverpool John Moores University, Athens, February
- Ρικάρντο Ντ., (1991) Αρχαία Πολιτικής Οικονομίας και Φορολογίας, μετ. Ν., Π., Κωνσταντινίδη, ανατύπωση της έκδοσης του 1938, Γκοβόστης, Αθήνα.
- Σακελλαρόπουλος Θ., (1991) Θεσμικός Μετασχηματισμός και Οικονομική Ανάπτυξη, Εξάντας, Αθήνα.
- Σβορώνου Ν.Γ., (1976 α) Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας, Θεμέλιο (πρώτη γαλλική έκδοση P.U.F. 1972) Αθήνα.
- Σβορώνου Ν.Γ., (1976 β) Σκιαγραφία της Κοινωνικής και Πολιτικής Εξέλιξης στην Ελλάδα, Αθήνα 1976, έκδ. Θούριου, μετάφραση από ομάδα της ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραίος, πρώτη δημοσίευση στο *Les Temps Modernes*, 25ος χρόνος, αρ. 276, 1969 (Dossier: Aujourd'hui la Grèce) σελ. 7-36,

- συμπεριλαμβάνεται και στο Σβωρώνος 1982, σελ. 275-309.
- Σβωρώνου Ν.Γ. , (1982) Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Σιάτρας Δ., Θ., (1992) Οι Αγοροπωλησίες Ακινήτων στην Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, Γνώση, Αθήνα.
- Σίδερι Α.Δ., (1934) Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετία (1833-1933), Αθήνα 1934.
- Σίδερι Α., Δ., (χ.χ.) Ιστορία Οικονομικών Θεωριών, Αι περί εγγείου προσόδου θεωρία, (πολυγραφημένο.) Παπαζήσης, Αθήναι.
- Σίδερι Α., Δ., (1950) Ιστορία του Οικονομικού Βίου, τόμος Α' & Β', Παπαζήσης, Αθήνα.
- Σταυρόπουλος, Θ. Γ., (1979) Ιστορική Ανάλυση του Αγροτικού Ζητήματος στην Ελλάδα. Από Φραγκοκρατία 1267-1980, τόμος Α' 1267-1827, Εκδ. Α. Λιβάνης. Αθήνα.
- Σταυρόπουλος Θ. Γ., (1979) Ιστορική Ανάλυση του Αγροτικού Ζητήματος στην Ελλάδα. Από Φραγκοκρατία 1267-1980, τόμος Β' 1827-1009, Εκδ. Α. Λιβάνης. Αθήνα.
- Σταυρόπουλος Θ. Γ., (1991) Η έγγειος πρόσοδος, Κριτική ανάλυση των θεωριών, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, 5, Αθήνα.
- Σοφούλη Κ., (1979): Το έδαφος ως παραγόμενος συντελεστής παραγωγής, Αθήνα.
- Σοφούλη Κ., (1979): Το έδαφος ως παραγόμενος συντελεστής παραγωγής, Αθήνα.
- Σοφούλη Κ. , (1980) Το σύστημα οικοδομήσεως με αντιπαροχή. Μηχανισμός τεράστιας φοροδιαφυγής, στο *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 31-1-80, (1980) (και μέχρι το Νοέμβριο 1980 παρεμβάσεις των Ν. Παπαζάχου, Γ. Παμπούκη, Π. Κυριακόπουλου, Ε. Κουλουμπή, κ.ά.).
- Στεφανίδου Δ. Σ., (1948) Η Κοινωνική Οικονομική εν τη Ιστορική της εξελίξει, Τόμος Πρώτος, Η προϊστορία της Κοιν. Οικονομικής, Αρχαιότητας, Μεσαίων, Αναγέννησις, Αθήναι.
- Στεφανίδου Δ. Σ., (χ.χ.) Η Κοινωνική Οικονομική εν τη Ιστορική της εξελίξει, Τόμος Δεύτερος, Η Ιστορία της Κοιν. Οικονομικής, Εμποροκρατία, Φυσιοκρατία, Φιλευθέρα Σχολή, Αθήναι.
- Στεφανίδου Δ. Σ., (1949) Η Κοινωνική Οικονομική εν τη Ιστορική της εξελίξει, Τόμος Δεύτερος, Η Ιστορία της Κοιν. Οικονομικής, Σοσιαλισμός, Κομμουνισμός, Αναρχισμός και αι σύγχρονοι θεωρία της Συντηρητικής Παρατάξεως, Αθήναι.
- Τεχνικά Χρονικά 9-10/81 - ΤΕΕ, ΤΕΕ-Ηπείρου, (1980) Κέντρο Ερευνών Ζαγορίου. Συνέδριο Παραδοσιακής Αρχιτεκτονικής. Τσεπέλοβο Ζαγορίου, Μάρτιος.
- ΤΕΕ - Τμήμα Ηπείρου, (1983) Δυνατότητες Ανάπτυξης Ζαγορίου, Προτάσεις, Οκτώβριος.
- Τσουκαλάς Κ., (1977) Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην

- Ελλάδα (1830-1922), πρωτότυπη έκδοση γαλλικά, Παρίσι 1975, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Τσουκαλάς Κ., (1981) Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Τσούμη Ι.Γ., (1936) Τα Γεωργικά Συστήματα εν Ελλάδι, Αθήνα.
- Υπουργείο Γεωργίας, (1984) Πρόγραμμα Ολοκληρωμένης Αγροτικής Ανάπτυξης και Πολυδραστηριότητας Μελέτη Κοινωνικο-οικονομικής σκοπιμότητας (FAO-Zagori-Integrated Rural Development Project Report), Αθήνα.
- Υπουργείο Εσωτερικών, (1975) Μελέτη Γενικής Αναπτύξεως Παραμεθορίων Περιοχών Ηπείρου (Ν. Αγιοβλασίτη, Ι. Μπατέκα) Τρίτη Φάσις, Νοέμβριος, Αθήναι.
- Υπουργείο Εσωτερικών, (1976) Μελέτη Γενικής Αναπτύξεως Προβλημάτων Παραμεθορίων Περιοχών Ηπείρου. Συνοπτική Έκθεση, Αθήναι.
- Υπουργείο Εσωτερικών, (1976) Σχέδιον Προγράμματος Αναπτύξεως Περιφέρειας Ηπείρου, Αθήναι.
- ΥΠΕΧΩΔΕ, (1982) Πρόγραμμα Ανάπτυξης 1983-1987. Υφιστάμενη Κατάσταση. Νομός Ιωαννίνων. Οικολογική Μελέτη. Αθήνα, Ιούνιος.
- ΥΠΕΧΩΔΕ, (1984) Νομός Γρεβενών. Προτάσεις Χωροταξικής Οργάνωσης. Αθήνα, Μάης.
- Υπ. Συντονισμού, ΥΠΑΗ, (1962) Μελέται και εκθέσεις Αναπτύξεως Ηπείρου, Τόμος Δ'. Ανάτυπον εκ του ΙΑ' τόμου της *Ηπειρωτικής Εστίας*, Ιωάννινα.
- Υπ. Συντονισμού, ΥΠΑΗ, (1983) Μελέται και εκθέσεις Αναπτύξεως Ηπείρου, Τόμος Ε'. Ανάτυπον εκ του ΙΒ' τόμου της *Ηπειρωτικής Εστίας*, Ιωάννινα.
- Υπ. Συντονισμού, ΥΠΑΗ, (1964) Μελέται και εκθέσεις Αναπτύξεως Ηπείρου, Τόμος ΣΤ'. Ανάτυπον εκ του ΙΓ' τόμου της *Ηπειρωτικής Εστίας*, Ιωάννινα.
- Υφυπουργείο Ν. Γενιάς και Αθλητισμού, ΤΕΔΚ Ν. Ιωαννίνων, (1984) Χρήσεις γης στο Ζαγόρι. Ομάδα Πρωτοβουλίας Νέων.
- Υφυπουργείο Ν. Γενιάς και Αθλητισμού, (1983) Ζαγόρι. Ομάδα Πρωτοβουλίας Νέων.
- Χαστάογλου Β., (1982) Κοινωνικές θεωρίες για τον αστικό χώρο, κριτική ανάλυση, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.
- Ψυρούκης Ν., (1973) Ο Ιστορικός Χώρος και η Ελλάδα, Επικαιρότητα, Αθήνα.
- Ψυρούκης Ν., (1975) Η Κομμούνα του Παρισιού, στο Κ. Μάρξ, Β. Ι. Λένιν κ. αλ. *Σχετικά με την Κομμούνα του Παρισιού*, Αθήνα.
- Ψυχογιού Δ., Κ., (1994) Το Ζήτημα των Εθνικών Γαιών, Αθήνα.

Συγγενέστερα με το αντικείμενο της εργασίας ερευνητικά προγράμματα και μελέτες²

EOT - ομάδα εργασίας, (1979/1981)	Μελέτη Τουριστικής Αναπτύξεως Ζαγοροχωρίων, Αθήνα.
Λουκάκης Π., υπεύθ., κ. άλλ.(1986/1987)	Διερεύνηση κριτηρίων τεχνικής υποδομής σε επίπεδο κοινότητας στην Β. Ελλάδα, ερευνητικό πρόγραμμα ΓΓΕΤ, φορέας: Πολυτεχνική Σχολή Δ.Π. Θράκης, Ξάνθη.
Λουκάκης Π., υπεύθ., κ. άλλ.(1988/1989)	Εκπόνηση Προδιαγραφών για τον Χωροταξικό Σχεδιασμό κατά Περιφέρεια και την Εκπόνηση Χωροταξικού Σχεδίου της Περιφέρειας Κρήτης», ερευνητικό πρόγραμμα το ΥΠΕΧΩΔΕ, φορέας: Πολυτεχνική Σχολή Δ.Π. Θράκης, Ξάνθη.
Λουκάκης Π., υπεύθ., κ. άλλ.(1988/1991)	Εξειδίκευση Δεικτών Τεχνικής και Κοινωνικής Υποδομής για μία Συστηματική Κατάταξη Προβληματικών Περιοχών στην Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, συγχρηματοδοτούμενο πρόγραμμα ΓΓΕΤ, Γ.Γ. Περιφέρειας και ΕΕΤΑΑ, φορέας: Πολυτεχνική Σχολή Δ.Π. Θράκης, Ξάνθη.
ΕΕΤΑΑ- WWF (1989/1990)	Πρόγραμμα Οικολογικής Ανάπτυξης Νέστου, Αθήνα
Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας - ΥΠΕΧΩΔΕ, (1991/1993)	Μελέτη Οικολογική, Χωροταξική των Χαρακτηριστικών Οικοσυστημάτων Ορεινών Όγκων Β. Πίνδου. Αθήνα, κεφάλαιο 6ο Η Οικονομία της περιοχής.
WWF, Κέντρο Ερευνών Χώρου, (1993/1994),	Οικολογική Ανάπτυξη Ροδόπης Νέστου, Β' Φάση, Αθήνα-Ξάνθη.
Υπουργείο Ανάπτυξης, ΕΟΤ, Επιτροπή Παρακολούθησης του Ε.Π. Τουρισμός - Πολιτισμός, σε συνεργασία με TEAM 4 και ΟΜΑΣ.(1997-1998)	Μελέτη για τον σχεδιασμό αξιοποίησης με στόχο την ήπια - οικολογική τουριστική ανάπτυξη της ενδοχώρας που ορίζεται από τον άξονα της οροσειράς της Πίνδου και από τις Πρέσπες μέχρι την Ναύπακτο και αναγνώριση ορεινών και χιονοδρομικών όγκων, Αθήνα.

² Στα προγράμματα και τις έρευνες αυτές ο συγγραφέας συμμετείχε ως μέλος της ερευνητικής ομάδας και ως υπεύθυνος για το οικονομικό μέρος τους.

Συντομογραφίες

AEA	American Economic Association
AER	American Economic Revue
AJE	American Journal of Economics and Sociology
AJES	American Journal of Economics and Sociology
ASS	Archiv der Sozialwissenschaft und Sozialpolitik
CC	Capital & Class
CM	Critica Marxista
Ec	Economica
EJ	The Economic Journal
ES	Economy and Society
GA	Archiv für die Geschichte des Sozialismus und die Arbeiterbewegung Carl Grünberg
HPE	History of Political Economy,
IEJ	The Indian Economic Journal
JNS	Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik
JPE	Journal of Political Economy
JWH	Journal of World History
KS	Kapitalistate
OEP	Oxford Economic Papers
PE	Problems of Economics
QJE	Quarterly Journal of Economics
RE	Revue Économique
REP	Revue d'Économie Politique,
RRPE	The Review of Radical Political Economics
SEJ	Southern Economic Journal
SJGVV	Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft
SJO	Swedish Journal of Economics
SZSV	Schweizerische Zeitschrift für Statistik und Volkswirtschaft
WiSt	Wirtschsft und Statistik
WS	Wirtschsft und Statistik
ZgS	Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft
ZSW	Zeitschrift für die Socialwissenschaft
ZWS	Zeitschrift für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften